

Respublikanın ilk peşəkar milis kadrlarını hazırlayan tədris mərkəzi kimi yaradılmış milis məktəbi zəngin, qaynar və faydalı bir ömür yaşayaraq akademiya səviyyəsində yüksəlmiş, öz yetirmələri və böyük elmi-təcrübi nailiyyətləri ilə şöhrət qazanmışdır. İnanıram ki, Polis Akademiyası müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün bundan sonra da yüksək peşə hazırlığına malik sağlam və möhkəm əqidəli, milli dövlətçiliyimizə sadıq polis zabıtləri yetişdirəcəkdir.

**Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri**

Polis işçiləri xalqla birbaşa təmasda olan insanlardır. Ona görə bu, mənim əsas tələbimdir: həm qətiyyət olmalıdır, çox böyük peşəkarlıq olmalıdır, həm də polis işçiləri özlərini çox mədəni şəkildə aparmalıdırlar. Belə olan halda, siz Azərbaycan xalqının daha da böyük rəğbətini qazanacaqsınız. Bu işlərdə Polis Akademiyasının böyük rolu var. Mən bu gün çox şadam ki, burada gördüyüm işlər yüksək səviyyədədir. Burada oxumaq üçün, yaxşı təhsil almaq üçün bütün imkanlar var.

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

MÜNDƏRİCAT

ISSN 2307-2504

Polis Akademiyasının
Elmi Xəbərləri
ELMI HÜQUQ JURNALI
№ 2 (38), 2023

BAŞ REDAKTOR:
Canpolad Daanov
DİN-in Polis Akademiyasının rəisi,
polis general-mayoru

REDAKSİYA HEYƏTİ:
Vüqar Mansurov
DİN-in Polis Akademiyasının
rəisinin birinci müavini,
polis polkovniki

Məsumə Məlikova
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Fərhad Abdullayev
hüquq elmləri doktoru

Fazil Quliyev
Azərbaycan Respublikasının daxili işlər nazirinin müavini - Baş Təşkilat - İnspeksiya İdarəsinin rəisi, polis general-leytenantı

İsəyenkova Oksana Vladimirovna
Saratov Dövlət Hüquq Akademiyasının Mülki proses kafedrasının müdiri, hüquq elmləri doktoru, professor

Fuad Cavadov
hüquq elmləri doktoru, professor

Bəhrəm Zahidov
hüquq elmləri doktoru, professor

Kamil Səlimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Mahir Əhmədov
hüquq elmləri doktoru, professor

Habil Qurbanov
hüquq elmləri doktoru, professor

İbrahim Quliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Əmir Əliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Aliş Qasimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Midhəd Qəfərov
hüquq elmləri doktoru, professor

Dmitri Şestakov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Vladimir Cətiyev
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Esberqen Alauxanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəşad Qurbanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Anatoliy Berlac
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Yeganə Balakışiyeva
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Xanlar Bayramzadə
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Cabir Quliyev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Məsul katib:
Fəxri Vəliyev

Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Şəxslərin Dövlət
qeydiyyatı №10m-5405. 19.12.2011

Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri
jurnalı elmi tədqiqatların əsas
müddəalarının nəşr edilməsi üçün
Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyası
tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər
siyahısına daxil edilmişdir

Format 60x84 1/8. Fiziki c/v 19,75
Tiraj: 300 Jurnal "Bakı" mətbəəsində
çap olunub.

CİNAYƏT PROSESİ

Faiq Ağayev. Prosesual hüquqlar cinayət prosesi iştirakçılarının hüquqi statusu kontekstində ...	5
Lalə Məmmədova. Anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş və cinayət törətdikdən sonra psixi xəstəliyə tutulmuş şəxslər barəsində məhkəməyədək icraatın xüsusiyyətləri	12
Məhəmməd Hacıyev. Cinayət işinə xitam verilməsi ilə bağlı qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinin bəzi məsələləri	20

CİNAYƏT HÜQUQU VƏ KRİMİNOLOGİYA

Seyfulla Aslanov. Cinayət qanununun sistemində soyqırım cinayətlərinin yeri (<i>müqayisəli hüquqi təhlil</i>)	25
Ülvi Əsədullayev. Məhkəmə aktlarının icra edilməsinə görə cəzanın təyin edilməsi	32
Rəşid Yusifov. Quldurluq və hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətlərinin xeyli, külli və xüsusilə külli miqdarda ziyan vurmaqla törədilməsi hallarının tövsifi problemləri	43
Nərgiz Hacıyeva. Kiber cinayətlər və onların qarşısının alınması yolları	49

İNSAN HÜQUQLARI

Turan Məhərrəmbəy, Elnur Məmmədzadə. Süni intellektin insan hüquqlarına təsiri	54
Günəl Nəcəfzadə. "Proqram təminatı" əqli mülkiyyət hüquqları kontekstində	60

MÜLKİ HÜQUQ

Azər Rəhimov. Əmək müqaviləsinin bağlanması və ya ləğv edilməsinin bəzi əsasları fərdi əmək mübahisələrinin predmeti kimi	67
Ata Vəliyev. Sosial xidmət - əsas insan hüquqları kontekstində	76
Mayis Nəbi oğlu Əliyev. Sosial təminat sahəsində mübahisə: hüquqi aspekt	81
Vəfa İsmayılova. Kredit münasibətlərini tənzimləyən borc və kredit müqavilələrin müqayisəli hüquqi təhlili	87

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

Sima Süleymanlı. Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın prinsipləri	99
Rəhim Məcnunov. Müharibə cinayətləri ilə mübarizənin bəzi aktual beynəlxalq-hüquqi və milli-hüquqi problemləri	108
Həcər Qasımova. Xarici diplomatik nümayəndəliklər və onların personalının təhlükəsizliyinin təmin olunmasının beynəlxalq və milli hüquqi əsasları	118
Səftər Rəhimli. Beynəlxalq hüquq baxımından Azərbaycan SSR-in hüquqi vəziyyəti	124

KONSTITUSİYA HÜQUQU

Ceyhun Süleymanov, Ayişə Əliyeva. Deleqə olunmuş qanunvericilik institutu	131
Elvira Yusifova. Konstitusiyə məhkəmə nəzarətinin spesifikliyi və əhəmiyyəti	134

KRİMİNALİSTİKA

Orxan Yaqublu. Mənzildən oğurluq edən şəxsin axtarışı və tutulmasının taktiki xüsusiyyətləri..	138
Bəxşeyiş Əsgərov, Mübariz Mustafayev. Cinayətkarlıqla mübarizə fəaliyyətinin bəzi elmi-metodoloji problemləri	144

AZƏRBAYCANIN HÜQUQ TARİXİ

Elçin Orucov. Heydər Əliyevin dil siyasəti	153
Ayışə Qasımova. Səfəvilər dövlətinin hakimiyyəti dövründə hüquq	157

GƏNC TƏDQİQATÇI

Rəşad Mirzəyev. Yatrogen cinayətlərin anlayışı, təsnifatı və onun kriminalistik xüsusiyyətləri...	162
Murad Bayramov. İştirakçılığın anlayışında mövcud olan bəzi əlamətlərlə bağlı problemlər.....	170
Samir Cəbrayılzadə. Ekstremizm - anlayışın hüquqi diskursda tərifi	174
Nigar Qurbanlı. Qadın cinayətinin qarşısının alınması	180
Aysel Həsənova. İnsan genlərinin patentləşdirilməsi	185

СОДЕРЖАНИЕ

ISSN 2307-2504

Научный вестник
Академии Полиции.
НАУЧНО-ПРАВОВОЙ ЖУРНАЛ
№ 2 (38), 2023

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Джаннолад Даанов
Начальник Академии Полиции МВД,
генерал-майор полиции

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:
Вугар Мансуров
Первый заместитель начальника
Академии Полиции МВД,
полковник полиции

Масума Маликова
член-корреспондент НАНА, профессор

Фархад Абдуллаев
доктор юридических наук

Фазиль Гулиев
Заместитель министра – начальник
Главного организационно-инспекционного
управления, генерал-лейтенант полиции

Исаенкова Оксана Владимировна
Заведующая кафедрой Гражданского
процесса Саратовской Государственной
Юридической Академии,
доктор юридических наук, профессор

Фуад Джавадов
доктор юридических наук, профессор

Бахрам Захидов
доктор юридических наук, профессор

Камиль Салимов
доктор юридических наук, профессор

Махир Ахмедов
доктор юридических наук, профессор

Хабиль Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Ибрагим Гулиев
доктор юридических наук, профессор

Амир Алиев
доктор юридических наук, профессор

Алыш Гасымов
доктор юридических наук, профессор

Мидхад Гафаров
доктор юридических наук, профессор

Дмитрий Шестаков
доктор юридических наук, профессор

Владимир Джатиев
доктор юридических наук, профессор

Эсберген Алауханов
доктор юридических наук, профессор

Рашад Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Анатолий Берладж
доктор юридических наук, профессор

Егяна Балакишиева
доктор философии по праву

Ханлар Байрамзаде
доктор философии по праву

Джабир Гулиев
доктор философии по праву

Испол. секретарь:
Фахри Валиев

Государственная регистрация
юридических лиц Министерства
Юстиции Азербайджанской Республики
№10г-5405. 19.12.2011

Журнал «Научный Вестник Полицейской
Академии» попал в список рекомендуемых
изданий Высшей Аттестационной Республики
за публикацию основных положений
научных исследований

Формат 60x84 1/8. Физический п/л 19,75
Тираж: 300
Журнал напечатан в издательстве
"Bakı"

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

- Файг Агаев.** Процессуальные права в контексте правового статуса участников уголовного процесса..... 5
- Лала Мамедова.** Совершение преступления во время невменяемости и особенности досудебного производства лиц перенесших психическое заболевания после совершения преступления 12
- Магомед Гаджиев.** Некоторые вопросы совершенствования законодательства о прекращении уголовного дела 20

УГОЛОВНОЕ ПРАВОИКРИМИНОЛОГИЯ

- Сейфулла Асланов.** Место преступлений геноцида в системе уголовного права (сравнительно-правовой анализ)..... 25
- Ульви Асадуллаев.** Определение наказания за неисполнение судебных актов 32
- Рашид Юсифов.** Текст научной работы на тему «Проблемы привлечения преступников к ответственности за разбой и вымогательство при причинении значительного, крупного или особо крупного ущерба»..... 43
- Наргиз Гаджиева.** Киберпреступления и способы их предотвращения..... 49

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА

- Туран Магеррамбай, Эльнур Мамедзаде.** Влияние искусственного интеллекта на человеческие пределы 54
- Гюнель Наджафзаде.** «Программное обеспечение» в контексте прав интеллектуальной собственности..... 60

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

- Азер Рагимов.** Некоторые основания заключения и расторжения трудового договора как предмет трудовых споров 67
- Ата Велиев.** Социальное обслуживание - в контексте основных прав человека 76
- Вафа Исмаилова.** Сравнительно-правовой анализ долговых и кредитных договоров, регулирующих кредитные отношения 81
- Манс Алиев.** Спор в сфере социального обеспечения: правовой аспект..... 87

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

- Сима Сулейманлы.** Принципы международного сотрудничества в борьбе с незаконного оборота объектов культурного наследия 99
- Рагим Меджнунов.** Некоторые актуальные международно-правовые и национально-правовые проблемы борьбы с военными преступлениями. 108
- Касумова Хаджар.** Международно-правовые и национально-правовые основы обеспечения неприкосновенности зарубежных дипломатических представительств и их персонала 118
- Сафтар Рагимли.** Правовой статус АССР с точки зрения международного права..... 124

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

- Джейхун Сулейманов, Айша Алиева.** Институт делегированного законодательства 131
- Эльвира Юсифова.** Специфика и значение конституционного судебного контроля 134

КРИМИНАЛИСТИКА

- Орхан Яхублу.** Тактические особенности розыска и задержания лица совершившего квартирную кражу 138
- Бахшеиш Аскеров, Мубариз Мустафаев.** Некоторые научно-методические проблемы борьбы с преступностью 144

ЮРИДИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

- Эльчин Оруджев.** Языковая политика Гейдара Алиева 153
- Айниша Гасымова.** Закон во время правления государства у Сефевидов..... 157

МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ

- Рашад Мирзоев.** Определение, классификация ятрогенных преступлений и ее криминалистические признаки 162
- Мурад Байрамов.** Проблемы с некоторыми существующими признаками в концепции участия..... 170
- Самир Джабраилзаде.** Экстремизм – определение понятия в правовом дискурсе 174
- Нигяр Гурбанлы.** Предупреждение женской преступности 180
- Айсель Гасанова.** Патентование генов человека..... 185

CONTENTS

ISSN 2307-2504

Scientific News of the
Police Academy
SCIENTIFIC NEWS JOURNAL
№ 2 (38), 2023

EDITOR-IN-CHIEF:
Canpolad Daanov

Head of the Police Academy of the Ministry
of Internal Affairs, polis major-general

STAFF OF EDITORIAL OFFICE:
Vugar Mansurov
Police Academy of the Ministry
of Internal Affairs first deputy chief,
police colonel

Masuma Malikova
The corresponding member of Azerbaijan
National Academy of Science, professor

Farkhad Abdullayev
doctor of law

Fazil Guliyev
Deputy Minister of Internal Affairs of the
Republic of Azerbaijan- Head of Main
Organizational-inspection Departm
police lieutenant general

Isaenkova Oksana Vladimirovna
Head of the Civil Procedure Saratov State
Academy of Law, doctor of law, professor

Fuad Javadov
doctor of law, prof.

Bakhram Zahidov
doctor of law, prof.

Kamil Salimov
doctor of law, prof.

Mahir Akhmadov
doctor of law, prof.

Habil Gurbanov
doctor of law, prof.

Ibrahim Guliyev
doctor of law, prof.

Amir Aliyev
doctor of law, prof.

Alish Gasimov
doctor of law, prof.

Midhad Gəfərov
doctor of law, prof.

Dmitry Shestakov
doctor of law, prof.

Vladimir Catiyev
doctor of law, prof.

Esbergen Alaukhanov
doctor of law, prof.

Rashad Gurbanov
doctor of law, prof.

Anatoly Berlac
doctor of law, prof.

Yeganeh Balakishiyeva
philosophy doctor of law

Khanlar Bayramzadeh
philosophy doctor of law

Jabir Guliyev
philosophy doctor of law

Executive secretary:
Faxri Valiyev

Azerbaijan Republic State registration of the
juridical persons of the Ministry of Justice.
№10m-5405, 19.12.2011

The magazine "Scientific News of the Police
Academy" has been included in the editions
recommended by the High Attestation Commis-
sion under the President of the Republic of
Azerbaijan to publish the basic theses of
scientific researches

Format 60x84 1/8. Physical p/p 19,75
Draw: 300
Journal have been printed in "Baku".

CRİMİNAL PROCESS

- Faiq Agayev.** Procedural rights in the context of legal status of participants of criminal trial 5
Lala Mammadova. Having committed a crime in an unreasonable situation and having
committed a crime then about mentally ill persons features of pre-trial proceedings 12
Mahammad Hajiyev. Some issues of improving the legislation on termination
of criminal proceedings 20

CRİMİNAL LAW AND KRİMİNOLOGY

- Seyfulla Aslanov.** The place of genocide crimes in the system of criminal law
(comparative legal analysis) 25
Ulvi Asadullayev. Determination of punishment for non-execution of court acts 32
Rashid Yusifov. The problems of charging criminals with the crimes of robbery and extortion
when there is considerable, massive or especially large amount of damage 43
Nargiz Hajiyeva. Cybercrimes and ways to prevent them 49

HUMAN RİHTS

- Turan Maharrambay, Elnur Mammadzade.** Influence of artificial intellectual on
human limits 54
Gunel Najafzade. "Software" within the context of intellectual property rights 60

CİVİL RİHTS

- Azer Rahimov.** Some basis of the conclusion and the termination of an employment contract
as a subject of labor disputes 67
Ata Valiyev. Social service - in the context of basic human rights 76
Vafa Ismailova. Comparative legal analysis of debt and loan agreements regulating credit
relations 81
Mais Aliyev. Dispute in the sphere of social security: legal aspect 87

PRİVATE LAW

- Sima Suleymanli.** Against illegal circulation of cultural heritage objects principles
of international cooperation in the struggle 99
Rahim Majnunov. Some current international-legal and national-legal issues in the fight
against war crimes 108
Hajar Gasimova. International and national legal basis for ensuring the inviolability
of foreign diplomatic missions and their personnel 118
Saftar Rahimli. The legal status of the ASSR from the point of view of international law 124

CONSTITUTIONAL LAW

- Ceyhun Süleymanov, Ayişə Əliyeva.** Institute of delegated legislation 131
Elvira Yusifova. The Specificity and Importance of Constitutional Judicial Control 134

CRİMİNALİSTİCS

- Orkhan Yagublu.** Tactical features of search and seizure of the person who stole from
the apartment 138
Bakhsheish Askerov, Mubariz Mustafayev. Some scientific-methodological problems
of crime fighting activity 144

LEGAL HİSTORY OF AZERBAİJAN

- Elchin Orujov.** Heidar Aliyev's language policy 153
Ayisha Gasimova. The law during the rule of the Safavid state 157

YOUNG RESEARCHER

- Rashad Mirzayev.** The definition, classification, and criminalistic characteristics
of iatrogenic crimes 162
Murad Bayramov. Problems with some existing features in the concept of participation 170
Samir Jabrayilzada. Extremism - the definition of the concept in legal discourse 174
Nigar Qurbanli. Prevention of female crime 180
Aysel Hesanova. Patenting human genes 185

UOT 343.1

Faiq AĞAYEV

Bakı Dövlət Universitetinin
 “İnsan hüquqları və informasiya hüququ”
 UNESCO kafedrasının müəllimi
 e-mail: faig_agayev@yahoo.com

PROSESSUAL HÜQUQLAR CİNAYƏT PROSESİ İŞTİRAKÇILARININ HÜQUQİ STATUSU KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: cinayət prosesi, hüquqlar, prosesual status, iştirakçılar, milli normalar, beynəlxalq normalar.

Ключевые слова: уголовный процесс, права, процессуальный статус, участники, национальные нормы, международные нормы.

Keywords: criminal trial, rights, procedural status, participants, national norms, international standards.

Prosesual hüquqlar” kateqoriyası daha universal və daha geniş olan “insan hüquqları” kateqoriyası ilə ayrılmaz qarşılıqlı əlaqədədir. Belə demək olarsa, birinci kateqoriya ikinci kateqoriyanın tərkib elementidir.

İnsan hüquqlarına hörmət prinsipi insan hüquqları, əsas azadlıqları, demokratiya və qanunun aliliyini özündə ifadə etməklə, beynəlxalq xarakterə malikdir. Bundan əlavə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin tərkib hissəsidir. Ümumiyyətlə, insan hüquqlarının müdafiəsi haqqında ayrı-ayrı normalar beynəlxalq hüquqda müəyyən tarixi əhəmiyyətə malikdir. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra insan hüquqlarının müdafiəsi və onlara əməl edilməsi məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Hətta bunun davamı olaraq, beynəlxalq hüququn yeni bir rəhbər başlanğıcının – “insan hüquqlarına hörmət” prinsipinin meydana gəlmə zərurəti hiss olunmağa başladı. Həmin prinsip

ümumi formada BMT Nizamnaməsində təsbit edilmiş və sonradan ATƏM-in 1975-ci il Helsincki Yekun Aktında beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsiplərindən biri kimi əks olunmuşdur [1, s. 16]. Şəxsiyyətin hüquqları (azadlıqları), o cümlədən, prosesual hüquqları, onun vəzifələri ilə birlikdə şəxsiyyətin hüquqi statusunun əsasıdır. Prosesual hüquqlar, bir qayda olaraq, prosesual qanunvericilikdə təsbit edilmiş olsa da, onların əsas ideyaları Konstitusiyada və beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə öz əksini tapır. Bəzi hüquq və azadlıqların Konstitusiyada, digərlərinin cari qanunvericilik vasitəsilə təsbit edilməsinin bir sıra səbəbləri vardır:

- 1) bu hüquq və azadlıqların insan və cəmiyyət üçün mühümlüü;
- 2) insana məxsus olan hüquq və azadlıqların ilkin, təbii və ayrılmaz xarakterli olması;
- 3) konstitusiya (əsas) hüquq və azadlıqlarının aliliyi, həyatın bu və ya digər sahəsinə aid olan başqa hüquq və azadlıqların onlardan törəməsi;
- 4) əsas hüquq və azadlıqların hər bir insana və vətəndaşa, yaxud hər bir vətəndaşa məxsus olması;
- 5) əsas hüquq, azadlıq və vəzifələrin ümumiliyi, yəni onların istisnasız hər kəs üçün bərabərliyi və vəhdəti;
- 6) əsas hüquq, azadlıq və vəzifələrin vətəndaşın iradəsindən asılı olaraq əldə edilməməsi və əldən alınmaması;
- 7) onların dövlətin bütün ərazisində qüvvədə olması [5, s. 86-87].

Professor M.S. Qəfərov qeyd edir ki, şəxsiyyətin hüquqları (qanuni mənafeələr, vəzifələr, hüquqi məsuliyyət və s. kimi bir sıra digər elementlərlə yanaşı) şəxsiyyətin hüquqi statusunun tərkib elementidir. Cinayət-prosessual status (məntiqlə, prosessual hüquqlar məhz cinayət-prosessual statusun tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir – müəllif) cinayət-prosesi iştirakçılarının hüquq-mühafizə orqanlarının simasında dövlətlə bütün mümkün əlaqə və münasibətlərinin əks etdirilməsidir, cinayət-prosessual qanunvericiliyin normalarında ifadə olunur və ona dövlət tərəfindən təminat verilir. Cinayət-prosessual statusun strukturuna şəxsiyyətin ümumi-hüquqi statusunun bütün elementləri daxildir, lakin onların xüsusiyyətləri cinayət mühakimə icraatı ilə konkretləşdirilmədən və sıx əlaqədən ibarətdir [4, s. 262].

Göründüyü kimi, prosessual hüquqlar öz subyektlərinin statusu ilə sıx əlaqədərdir, bəzən subyektin statusu konkret prosessual hüququn mövcudluğunu şərtləndirir, bəzən isə subyektə konkret prosessual hüququn verilmiş olması, onun müəyyən status qazanmasının göstəricisi kimi çıxış edir. Odur ki, biz, prosessual hüquqların məzmunu məsələsinə məhz bu hüquqların subyektlərinin statusu kontekstindən baxmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Fikrimizcə, cinayət prosesində diqqət yetirilməli olan ilk subyekt cinayət təqibinə məruz qalan şəxsdir. Biz, “cinayət təqibinə məruz qalan şəxs” ifadəsi ilə qüvvədə olan qanunvericilikdə “şübhəli şəxs” və “təqsirləndirilən şəxs” hesab edilən subyektləri əhatə etməyən çalışırıq. CPM-in 90-cı maddəsində şübhəli şəxsin, 91-ci maddəsində isə təqsirləndirilən şəxsin xeyli sayda prosessual hüququ nəzərdə tutulmuşdur, lakin zənn edirik ki, bu subyektlərin prosessual hüquqlarının mahiyyətini açmaq üçün heç də həmin hüquqların hamısını sadalamağa ehtiyac yoxdur. Belə ki, cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin prosessual hüquqları arasında əsas yeri “ədalətli məhkəmə araşdırması” hüququ tutur desək, yəqin ki yanlışdır. Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının bir maddəsində, yəni 6-cı maddədə təsbit edilmiş olsa da, implisit xarakteri və geniş şərh olunma potensialı

hesabına özündə milli hüquq mənbələrində təsbit edilmiş çoxsaylı hüquqları birləşdirir. Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ demokratik cəmiyyətdə elə əhəmiyyətli yer tutur ki, Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci hissəsinin məhdud şərhli bu maddənin məqsəd və təyinatına uyğun ola bilməz [8].

Konvensiyanın 6-cı maddəsinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu maddədə nəzərdə tutulan təminatlar təkcə məhkəmə baxışı mərhələsində deyil, həm məhkəməyə qədərki (məsələn, ibtidai istintaq), həm də məhkəmədən sonrakı (məsələn, apellyasiya icraatı) mərhələlərə tətbiq edilir [13].

Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci hissəsinin cinayət prosesi üçün əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, hər kəsə ona qarşı cinayət ittihamı irəli sürülərkən, qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məhkəmə vasitəsilə, əgər müddətdə işinin ədalətli və açıq araşdırılması hüququ verir. Başqa sözlə, Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci hissəsi milli hüquqda cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin prosessual statusunun müəyyən edilməsi üçün “təməl” rolunu oynayır.

Məhkəmələrin qanun əsasında yaradılmış olmasını tələb edən 6-cı maddənin 1-ci bəndinin predmeti və məqsədi ondan ibarətdir ki, demokratik cəmiyyətdə məhkəmələrin təşkili icra hakimiyyətindən asılı olmasın və parlamentin qəbul etdiyi qanunlarla tənzim edilsin. Lakin, bu, o demək deyildir ki, məhkəmələrin təşkili məsələsində icra hakimiyyətinin normativ aktlarının qəbulu yolverilməzdir. 6-cı maddənin 1-ci bəndi tələb etmir ki, qanunvericilik orqanı bu sahədə hər bir məsələni rəsmi parlament aktı vasitəsilə ətraflı tənzim etsin, əgər qanunvericilik orqanı ən azı məhkəmə sisteminin təşkilatı strukturunu müəyyən edirsə, bu məhkəmənin qanun əsasında yaradılmış olması üçün kifayət edir.

Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ mühakimə icraatının müstəqil məhkəmə tərəfindən aparılmalı olmasını vurğulayır. Qeyd edilməlidir ki, məhkəmə üzvlərinin icra hakimiyyəti tərəfindən təyin edilməsi faktı öz-özlüyündə Konvensiyanın 6-cı maddəsinin pozuntusunu yaratmır [15]. Bununla belə, məhkəmənin müstəqil hesab edilə bilməsi üçün, onun qeyri-məhkəmə orqanla-

rı tərəfindən dəyişdirilməsinə yol verilməyən məcburi qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olmalıdır [10].

Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun tərkib hissəsi kimi qərəzsiz məhkəmə tərəfindən mühakimə olunmaq hüququna gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, adətən qərəzsizlik mənfə və ya qərəzli münasibətin olmadığını bildirsə də, qərəzsizliyin olması, yaxud əksinə, olmaması Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci hissəsinə uyğun olaraq müxtəlif üsullarla yoxlanıla bilər. Bu baxımdan konkret işdə konkret hakimin şəxsi mülahizələrini əks etdirən subyektiv yanaşma ilə qərəzsizlik məsələsində hər hansı şübhələri aradan qaldırmaq üçün yetərli təminatların olub-olmadığını müəyyən edən obyektiv yanaşma arasında fərq qoymaq olar [16].

Konvensiyanın 6-cı maddəsi hər kəsə işinin ağlabatan müddətdə araşdırılması hüququnu təmin edir. Bu təminat ədalət mühakiməsini onun səmərəliliyinə və ona olan inama xələl gətirə bilən gecikdirmələrə yol vermədən həyata keçirməyin vacib olduğunu göstərir [12]. Bu təminatın məqsədi məhkəmə araşdırmasındakı bütün tərəfləri məhkəmə prosesinin həddən artıq uzadılmasından müdafiə etməkdir [18].

Məhkəmə iclasının açıq keçirilməsi ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun mühüm xüsusiyyətidir. Məhkəmə orqanları tərəfindən həyata keçirilən araşdırmanın 6-cı maddənin 1-ci hissəsində qeyd edilən açıq xarakteri tərəfləri ədalət mühakiməsinin məxfi, nəzarətsiz qaydada həyata keçirilməsindən qoruyur. Aşkarlıq ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə şəffaf xarakter verməklə 6-cı maddənin 1-ci hissəsinin məqsədinə nail olmağa kömək edir ki, həmin məqsədin təmin edilməsi istənilən demokratik cəmiyyətin əsas prinsiplərindən biridir [6].

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ implisit xarakterlidir, yəni o, öz məzmununda 6-cı maddənin 1-ci hissəsində adı çəkilməmiş bir sıra hüquqları da ehtiva edir. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin pre-sedent hüququnun təhlili göstərir ki, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ özündə məhkəməyə müraciət etmək [14], işə təqsirləndirilən şəxsin iştirakı ilə baxılması [9], susmaq və ya özü

üçün əlverişli olmayan ifadələr verməkdən imtina etmək [11], tərəflərin bərabərliyi [7], mühakimə icraatının çəkişmə xarakterli olması [17], məhkəmə qərarlarının əsaslandırılmalı olması [19] kimi hüquqları da birləşdirir.

Bundan başqa, Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 2-ci hissəsi təqsirsizlik prezumpsiyası kimi əsas prosessual hüquqlardan birini nəzərdə tutur. Həmin maddəyə əsasən, cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs onun təqsiri qanun əsasında sübut edilənədək təqsirsiz hesab edilir.

Nəhayət, Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 3-cü hissəsi cinayət törətməkdə ittiham olunan hər bir şəxsin malik olduğu minimal hüquqların sistemini müəyyən edir. Həmin hüquqların sistemində aşağıdakılar aiddir.

Cinayət törətməkdə ittiham olunan hər bir kəs ona qarşı irəli sürülmüş ittihamın xarakteri və əsasları haqqında onun başa düşdüyü dildə dərhal və ətraflı məlumatlandırılmaq hüququna malikdir. Nəzərdən keçirilən hüquqla əlaqədar iki əsas məqama diqqət yetirilməlidir: şəxs ona qarşı irəli sürülmüş ittihamın xarakteri və əsasları haqqında dərhal və ətraflı məlumatlandırılmalıdır; bu məlumatlandırma şəxsin başa düşdüyü dildə həyata keçirilməlidir. Cinayət törətməkdə ittiham olunan hər bir kəsin öz müdafiəsini hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxta və imkana malik olmaq hüququ vardır. Cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxsin öz müdafiəsini hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxta malik olmaq hüququnun təminatları zamanı bir sıra meyarlar: işin faktiki halları, işin mürəkkəblik dərəcəsi, iş üzrə icraatın mərhələsi və s. nəzərə alınmalıdır. Ən əsas meyar kimi isə cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxsin müdafiəçi ilə təmin edilməsi vaxtı çıxış edir. Cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxsin şəxsən və ya özünün seçdiyi müdafiəçi vasitəsilə özünü müdafiə etmək və ya müdafiəçinin xidmətini ödəmək üçün vəsaiti kifayət etmədiyi zaman, ədalət mühakiməsinin maraqları tələb etdikdə belə müdafiədən pulsuz istifadə etmək hüququ da onun minimal hüquqlarındandır. Vəkilə malik olmaq hüququ 6-cı maddənin 3-cü hissəsinin “b” bəndi ilə təmin edilir, lakin həmin maddənin 3-cü hissəsinin “c” bəndi ilə təmin olunan vəkilə malik olmaq hüququ daha geniş hüquqdur və özündə tək-

cə müdafiəyə hazırlıq imkanını deyil, bütün icrat boyu vəkil yardımından faydalanmaq imkanını ehtiva edir. Cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin minimal hüququ hesab edilən hüquqlardan biri də əleyhinə ifadə vermiş şahidləri dindirmək və ya bu şahidlərin dindirilməsinə nail olmaq və əleyhinə ifadə vermiş şahidlər üçün eyni olan şərtlərlə lehinə olan şahidləri çağırmaq və onları dindirməyə nail olmaq hüququdur. Nəhayət, Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 3-cü hissəsinin “e” bəndi məhkəmədə istifadə olunan dili başa düşməyən və ya bu dildə danışıq bilməyən təqsirləndirilən şəxsin tərcüməçinin pulsuz köməyindən istifadə etmək hüququnu nəzərdə tutur [2, s. 125-131]).

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda sadalanan minimal hüquqlar Avropa Konvensiyasında cinayət təqibinə məruz qalmış şəxslər üçün təsbit edilmiş yeganə hüquqlar deyildir, xatırlatmaq yerinə düşər ki, Konvensiyanın 5-ci maddəsi cinayət təqibi nəticəsində, yəni tutulma və ya həbs qətimkan tədbirinin tətbiqi ilə əlaqədar azadlıq hüququ məhdudlaşdırılmış şəxslərin minimal hüquqlarının tamamilə müstəqil sistemini nəzərdə tutur [3, s. 124-131].

Cinayət prosesində cinayət təqibinə məruz qalmış şəxsin prosessual hüquqları qədər cinayətdən zərər çəkmiş şəxsin prosessual hüquqları da önəmli və əhəmiyyətlidir. Cinayət təqibinə məruz qalmış şəxs kimi, cinayətdən zərər çəkmiş şəxsin də hüquqları milli hüquq normalarından ziyadə beynəlxalq-hüquqi normalarla tanınır.

Məsələn, “Zorakı cinayətlərin qurbanlarına vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında” 24 noyabr 1983-cü il tarixdə Strasburq şəhərində imzalanmış və Azərbaycan Respublikasının da 17 mart 2000-ci il tarixdə qoşulduğu Avropa Konvensiyasına əsasən, zorakı cinayət qurbanlarına zərərin əvəzinin ödənilməsi digər mənbələrdən mümkün olmadıqda, qəsdən törədilən zorakı cinayət nəticəsində fiziki vəziyyətinə və sağlamlığına ciddi ziyan vurulmuş şəxslərin, eləcə də, belə cinayətin nəticəsində vəfat etmiş şəxslərin himayəsində olan şəxslərin dövlətdən kompensasiya almaq hüququ vardır.

BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 40/34 sayılı qərarla təsdiq edilmiş və 29 noyabr 1985-ci il tarixdə qəbul edilmiş “Cinayət və hakimiyyət-

dən sui-istifadə qurbanları üçün ədalət mühakiməsinin əsas prinsipləri haqqında” Bəyannaməyə əsasən, cinayət qurbanlarının ədalət mühakiməsi mexanizmlərinə müraciət edə bilmək (onlardan istifadə edə bilmək) hüququ və onlara dəymiş zərərin əvəzinin milli qanunvericilik əsasında tez bir zamanda kompensasiya edilməsi hüquqları təmin edilməlidir. Bəyannamənin daha bir xüsusiyyəti cinayət qurbanlarının əmlak hüquqlarının müdafiəsi ilə əlaqədar olaraq restitusiya institutuna geniş yer verməsidir. Belə ki, Bəyannamənin 8-11-ci bəndlərinin müddəalarına əsasən, müvafiq hallarda hüquq pozucuları, yaxud onların davranışı üçün məsuliyyət daşıyan üçüncü şəxslər cinayət qurbanlarına, onların ailələrinə, yaxud himayələrində olan şəxslərə ədalətli restitusiya təqdim etməlidirlər. Bu zaman restitusiya dedikdə, mülkiyyətin (qanunsuz olaraq ələ keçirilmiş) geri qaytarılması, yaxud vurulmuş zərər və ya ziyanın əvəzində ödəmələrin həyata keçirilməsi, viktimizasiya nəticəsində çəkilmiş xərclərin əvəzinin ödənilməsi, xidmətlərin göstərilməsi, hüquqların bərpa edilməsi və s. başa düşülür.

BMT-nin 21 iyul 2004-cü il tarixli, 2004/27 sayılı qərarla təsdiq edilmiş “Cinayətlərin qurbanı və şahidi olmuş uşaqlar üçün ədalət mühakiməsinə dair Rəhbər Prinsiplər”də göstərilir ki, hər bir uşağın yaşamaq və mövcudluğunu davam etdirmək, eləcə də istənilən növdən olan məhrumiyətdən, sui-istifadədən və ya qayğısız qalmaqdan, o cümlədən fiziki, psixoloji, əqli və emosional sui-istifadələrdən və laqeyd münasibətdən müdafiə olunmaq; fiziki, əqli, ruhi, mənəvi və sosial inkişafı üçün zəruri olan ahəngdar inkişaf etmək və həyat səviyyəsini qoruyub-saxlamaq; öz sözləri ilə öz görüşlərini, mülahizələrini və fikirlərini bildirmək, qərarların, xüsusilə də onun həyatına aid olan qərarların, o cümlədən istənilən məhkəmə araşdırması zamanı verilən qərarların qəbul edilməsində iştirak etmək, imkanları, yaşı, intellektual inkişaf səviyyəsi və inkişaf etməkdə olan qabiliyyətlərinə müvafiq olaraq fikirlərinin qəbul edilməsinə nail olmaq kimi hüquqları vardır.

Qeyd edilən beynəlxalq-hüquqi sənədlərlə yanaşı, milli qanunvericilik – CPM də cinayətdən zərər çəkmiş şəxsin xeyli sayda prosessual hüququnu təsbit etmişdir: ittihamın mahiyyətini bil-

mək; ifadə vermək; izahat vermək; cinayət işinə əlavə olunması və məhkəmə iclasında tədqiq edilməsi üçün materiallar təqdim etmək; etirazlar etmək; vəsatətlər vermək; məhkəmə istintaqı başlananadək hər an onun xüsusi ittihamçı qismində tanınmasını tələb etmək; ibtidai istintaq başa çatdığı, o cümlədən cinayət işinin icraatına xitam verildiyi andan işin materialları ilə tanış olmaq, ona aid zəruri sənədlərin surətlərini çıxarmaq; birinci və apellyasiya instansiyası məhkəmələrinin iclaslarında və işin materiallarının tədqiqində iştirak etmək; təhqiqatçının, müstəntiqin, prokurorun və ya məhkəmənin qərarlarından və hərəkətlərindən, o cümlədən hökmdən və məhkəmənin digər qərarlarından apellyasiya, kassasiya və ya əlavə kassasiya şikayəti vermək və s.

Cinayət mühakimə icraatında prosesual hüquqlara malik olan daha bir subyekt mülki iddiaçıdır. Cinayət prosesində mülki iddiaçı cinayət nəticəsində ona dəymiş maddi, mənəvi və ya fiziki ziyanın əvəzinin ödənilməsinə ərizə formasında tələb edən və səlahiyyətli orqan tərəfindən prosesual qərarın qəbul edilməsi ilə cinayət işinə mülki iddiaçı qismində buraxılmış fiziki və ya hüquqi şəxsdir. Mülki iddiaçı verdiyi iddianı müdafiə etmək məqsədi ilə CPM-də nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada bir sıra prosesual hüquqları həyata keçirir. Bununla belə, həmin hüquqların mülki iddiaçı üçün ən spesifik "cinayət prosesinin istənilən anında iddiadan imtina etmək" hüququdur (CPM-in 89.4.19-cü maddəsi). Mülki iddiaçı cinayət mühakimə icraatının hər hansı bir mərhələsində, öz iradəsindən asılı olaraq, verdiyi mülki iddiadan imtina edə bilər. Mülki iddiadan məhkəmə istintaqı başlanana qədər imtina edilərsə, mülki iddia vermiş şəxsin cinayət prosesində mülki iddiaçı kimi iştirakına da xitam verilir. Mülki iddiadan məhkəmə istintaqı başladıqdan sonra imtina edildikdə, məhkəmə öz yekun qərarında mülki iddianın rədd edildiyini göstərir. Mülki iddiadan imtina yazılı şəkildə edilməlidir, həmçinin, protokolla rəsmiləşdirilməlidir. CPM-in 186-cı maddəsinin müddəalarına əsasən, cinayət mühakimə icraatı zamanı mülki iddia vermiş şəxs məhkəmə hökm çıxarmaq üçün müşavirə otağına gedənədək cinayət təqibi üzrə icraatın istənilən anında digər şəxslərin hüquqları və qanu-

ni mənafeləri pozulmursa, iddiadan imtina etməyə haqlıdır. Mülki iddiadan imtina etmək hüququna mənafeyin müdafiəsi üçün prokuror tərəfindən mülki iddia verilməmiş şəxslər də malikdirlər. Əsas məsələ isə ondan ibarətdir ki, təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə tərəfindən mülki iddiadan imtina edilməsinin qəbulu cinayət mühakimə icraatı zamanı mülki iddia üzrə icraata xitam verilməsinə səbəb olur və müvafiq şəxsləri cinayət mühakimə icraatında təkrar iddia vermək hüququndan məhrum edir.

Mülki iddiaçının mövcud olduğu prosesdə mülki cavabdehin də olması qaçılmazdır. CPM-in 93.1-ci maddəsində mülki cavabdehə verilmiş anlayışa görə, cinayət prosesinin gedişi zamanı haqqında verilmiş iddia ilə əlaqədar təqsirləndirilən şəxsin cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətməsi nəticəsində vurulmuş maddi ziyana görə qanunla üzərinə maddi məsuliyyət qoyula biləcək şəxs mülki cavabdeh qismində tanınır. CPM-in 183.2-ci maddəsində də qeyd edilir ki, cinayət mühakimə icraatı zamanı mülki iddia təqsirləndirilən şəxsə və ya onun əməlinə görə üzərinə əmlak məsuliyyəti qoyula bilən şəxsə verilir. Mülki cavabdehlə mülki iddiaçının əksər prosesual hüquq və vəzifələri eynidir, çünki onlar çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilən cinayət mühakimə icraatının iki, bərabər hüquqlu tərəfləridir. Cinayət-prosessual qanunvericiliyin çəkişmə prinsipinə əsaslanması tərəflərin hüquq bərabərliyini təmin edən balansın bütün normalarda, xüsusilə də, cinayət prosesinin ayrı-ayrı tərəflərindən çıxış edən və müdafiə etdikləri maraqlara görə qarşı-qarşıya duran subyektlərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən normalarda ciddi şəkildə gözlənilməsinə tələb edir ki, mülki iddiaçı və mülki cavabdehin də hüquq və vəzifələrini müəyyən edən cinayət-prosessual normalar bu qaydadan istisna deyildir. Bununla belə, CPM-in 93.4-cü maddəsində sadalanan hüquqlardan ikisi sırf mülki cavabdehə xas olan prosesual hüquqdur: ona qarşı verilmiş iddianın təmin olunması məqsədi ilə könüllü olaraq pul, qiymətli kağız və qızıl-zinət əşyalarını müvəqqəti saxlanılması üçün dövlət bankına təhvil vermək (CPM-in 93.4.5-ci maddəsi) və cinayət prosesinin istənilən anında mülki iddianı qəbul etmək (CPM-in 93.4.20-ci

maddəsi). Göründüyü kimi, bu spesifik hüquqlar mülki cavabdehin könüllü olaraq mülki iddianı qəbul etmək və onu ödəmək imkanları ilə bağlıdır. Mülki iddianı qəbul etmə dedikdə, mülki cavabdehin ona qarşı irəli sürülmüş iddia tələbinin qanuni olduğunu etiraf etməsi, onu ödəməyə hazır olmasını bildirməsi başa düşülməlidir. Mülki iddianın həm tam olaraq, həm də onun bir hissəsinin qəbul edilməsinə yol verilir. Mülki cavabdeh, mülki iddianı qanuni saydığı hissədə və məbləğdə qəbul etməsini elan etməyə haqlıdır. Təcrübədə bəzən cinayət prosesi gedişatında təqsirləndirilən şəxs tərəfindən mülki iddianın sırf müdafiə taktikası mülahizələrinə görə qəbul edilməsi hallarına rast gəlinir. Belə hallarda, adətən, cinayət işi üzrə icraatın tez başa çatmasına, bu zaman “əlavə” yüngülləşdirici hallara malik olmaq məqsədi ilə iş üzrə həm də mülki cavabdeh

kimi çıxış edən təqsirləndirilən şəxs mülki iddiaçı ilə tələsik olaraq barışıq sazişi bağlamağa və bundan öz vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi üçün istifadə etməyə çalışır. Belə hallarda, bir qayda olaraq, barışıq sazişində müvafiq ödəmələrin gələcəkdə ediləcəyi barədə öhdəliklər götürülür, lakin cinayət işi üzrə arzu edilən nəticə əldə edildikdən sonra təqsirləndirilən şəxs həmin ödəmələri etmir. Belə neqativ hallarla mübarizə üçün qanunvericilik cinayət prosesində bağlanmış barışıq sazişinin şərtlərinin mülki mühakimə icraatı qaydasında təmin edilməsinə təminat verir, çünki hüquqi mahiyyətinə görə, barışıq sazişi mülki cavabdeh üçün konkret öhdəliklər yaradır və həmin öhdəliklərin realizəsi qanunla təmin edilir. Məhkəmə təcrübəsində belə hallara mütəmadi olaraq, rast gəlmək mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Dərslik. Bakı, 2009, 490 s.
2. Xəlilov F.Y. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququ kontekstində cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxslərin minimal prosessual hüquqları haqqında / Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının hüquq elminin və təhsilinin inkişafında rolu” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, 2 cildə, I cild, Bakı, 5 may 2015-ci il, s. 125-131.
3. Xəlilov F.Y. “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsi kontekstində azadlıq hüququ məhdudlaşdırılmış şəxslərin minimal hüquqları / Ümummilli lider H.Ə. Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə və AMEA FHİ-nin 70 illiyinə həsr edilmiş “Hüquq elminin müasir problemləri: Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin yeni tendensiyaları” mövzusunda VI Respublika elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, 5-6 may 2016-cı il, s. 124-131.
4. Qəfərov M.S. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində şəxsiyyətin hüquqi vəziyyəti: nəzəri və təcrübi məsələlər. Bakı: Qanun, 2008, 340 s.
5. Nağıyev F.T. Konstitusiya hüququ. Mühazirə mətnləri. Yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşri. Bakı: Qanun, 2014, 240 s.
6. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Axsen Almaniyaya qarşı* iş üzrə 8 dekabr 1983-cü il tarixli qərarı.
7. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *De Haes və Gijsels Belçikaya qarşı* iş üzrə 24 fevral 1997-ci il tarixli qərarı.
8. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Delkur Belçikaya qarşı* iş üzrə 17 yanvar 1970-ci il tarixli qərarı.
9. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Ekbatani İsveçə qarşı* iş üzrə 26 may 1988-ci il tarixli qərarı.
10. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Findli Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə 25 fevral

1997-ci il tarixli qərarı.

11. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Funke Fransaya qarşı* iş üzrə 25 fevral 1993-cü il tarixli qərarı.

12. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *H. Fransaya qarşı* iş üzrə 24 oktyabr 1989-cu il tarixli qərarı.

13. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *İmbroşa İsveçrəyə qarşı* iş üzrə 24 noyabr 1993-cü il tarixli qərarı.

14. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Qolder Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə 21 fevral 1975-ci il tarixli qərarı.

15. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Le Kompt Belçikaya qarşı* iş üzrə 23 iyun 1981-ci il tarixli qərarı.

16. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Preysak Belçikaya qarşı* 1 oktyabr 1982-ci il tarixli qərarı.

17. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Ruis Mateos İspaniyaya qarşı* iş üzrə 23 iyun 1993-cü il tarixli qərarı.

18. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Stoqmüller Avstriyaya qarşı* iş üzrə 10 noyabr 1969-cu il tarixli qərarı.

19. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Van de Hurk Niderlanda qarşı* iş üzrə 19 aprel 1994-cü il tarixli qərarı.

Файг Агаев

Процессуальные права в контексте правового статуса участников уголовного процесса

Права, свободы человека и гражданина являются непосредственно действующими. Они определяют смысл, содержание, применение законов, деятельность законодательной, исполнительной власти, местного самоуправления и обеспечиваются правосудием. Все реализующие свой правовой статус субъекты уголовного процесса должны знать свои права и обязанности. В обеспечение этой идеи от государственных органов и должностных лиц, осуществляющих уголовный процесс, требуется разъяснить участвующим в деле лицам их права, обязанности и ответственность, а также обеспечить возможность осуществления этих прав. Права и обязанности разъясняются всем вовлекаемым в сферу уголовного процесса субъектам.

Faiq Agayev

Procedural rights in the context of legal status of participants of criminal trial

The rights and freedoms of the person and the citizen are directly acting. They define sense, maintenance and application of laws, activity of legislative and executive power, local government and are provided with justice. All subjects of criminal trial realizing the legal status have to know the rights and duties. In ensuring this idea from the public authorities and officials conducting criminal trial it is required to explain to the persons of their right, a duty participating in business and responsibility and also to provide a possibility of implementation of these rights. The rights and duties are explained to all subjects involved in the sphere of criminal trial.

Lalə MƏMMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

“Cinayət prosesi” kafedrasının müəllimi,

Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail: m.lala26@hotmail.com

ANLAQSIZ VƏZİYYƏTDƏ CİNAYƏT TÖRƏTMİŞ VƏ CİNAYƏT TÖRƏTDİKDƏN SONRA PSIXİ XƏSTƏLİYƏ TUTULMUŞ ŞƏXSLƏR BARƏSİNDƏ MƏHKƏMƏYƏDƏK İCRAATIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: cinayət mühakimə icraatı, anlaqsız şəxs, ayrı-ayrı kateqoriyalı şəxslər, ibtidai istintaq, psixi xəstəliyə tutulmuş şəxslər

Ключевые слова: уголовное судопроизводство, невменяемое лицо, отдельные категории лиц, первичный расследование, лица-перенесшие психическое заболевание

Key words: criminal proceedings, unreasonable person, separate categories of persons, primary investigation, mentally ill persons

Azərbaycan Respublikasının cinayət mühakimə icraatında şəxsin anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətməsi, o cümlədən, cinayət törətdikdən sonra psixi xəstəliyə tutulması onun barəsində cinayət-prosessual icraatın diferensiasiya edilmiş qaydada həyata keçirilməsi üçün əsas kimi çıxış edir. Bu anlamda, anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş, eləcə də, cinayət törətdikdən sonra psixi xəstəliyə tutulmuş şəxslərə də barəsinə fərqli cinayət-prosessual forma tətbiq edilən ayrı-ayrı kateqoriyalı şəxslər kimi baxmaq mümkündür.

Hesab edirik ki, anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxsin barəsində cinayət-prosessual icraatın diferensiasiyası məsələsinin izahına, ilk öncə, «anlaqlılıq» və «anlaqsızlıq» kateqoriyalarının özünün izahından başlamaq məqsədəuyğundur. Çünki əvvəlcə, anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxs kimdir? sualına, daha sonra isə belə şəxs barəsində cinayət-prosessual icraat hansı qaydalarda aparılır? sualına cavabın verilməsi,

fikrimizcə, müvafiq məsələlərin izahı baxımından daha məqsədəuyğun və məntiq baxımından daha ardıcıl olar.

Azərbaycan Respublikası CM-in 19-cu maddəsinə əsasən, Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuş yaş həddinə çatmış və cinayət törətmiş anlaqlı şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Bu normanı şərh edən müəlliflər göstərir ki, cinayətin subyektinin zəruri əlaməti şəxsin anlaqlı olması, yəni onun öz hərəkətlərinin xarakterini və sonrakı nəticələrini dərk etməsi və özünü idarə etmək imkanına malik olmasıdır. Ruhi xəstələr və ya psixi pozuntuları olan şəxslər öz hərəkətlərinin faktiki və ya sosial mahiyyətini fərk etməsə və özünü idarə etmək iqtidarında deyildirsə, belə şəxslər cinayətin subyekti də ola bilməzlər.

F.Y. Səməndərov göstərdi ki, anlaqlılıq şəxsin öz əməlinin xarakterini dərk etmək və ona rəhbərlik etmək, habelə bununla əlaqədar törədilən ictimai təhlükəli əmələ görə cavabdeh olmaq qabiliyyətidir. (3; 298) Törədilən ictimai təhlükəli əmələ görə ancaq anlaqlı şəxslər cinayət məsuliyyəti daşıya bilərlər. Anlaqlılıq təqsirin və məsuliyyətin vacib şərtidir. İctimai təhlükəli əməl törətsə də, anlaqsız olan şəxs təqsirli sayılmır və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz. Cəza yalnız islah etmək, habelə yeni cinayətdən çəkindirmək məqsədilə kriminal əməli etməkdə təqsirli olan şəxslərə tətbiq edilir. Göründüyü kimi, məqsədin həyata keçirilməsi ancaq normal psixi qabiliyyətə malik olan şəxs barəsində mümkündür.

Anlaqsız şəxs cəzanın islahedici və xəbərdaredici təsirini qəbul etməyə qadir olmur. Psixikanın xəstə vəziyyəti ya ətraf mühitin düzgün inikas edilməməsinə və ona uyğun olan düşünülmüş əlaqə yaratmaq qabiliyyətinin itirilməsinə, ya da dərk edilən obyektiv şəraitə uyğun hərəkət etmək qabiliyyətinin itirilməsinə səbəb olur. Psixi xəstə olan şəxsin ictimai təhlükəli əməl törətməsi xəstə düşüncənin, iradə və hissənin pozulmasının nəticəsidir. Belə hallarda törədilən əməl cəmiyyətə və vətəndaşlara ziyan yetirsə də, ruhi xəstə təqsirli hesab edilmir və onun əməlinin mühakiməsinə yol verilmir.

S.Ə. Vəliyevin qeyd etdiyi kimi, fiziki şəxsin anlaqlı olması elə bir psixoloji (psixi) vəziyyətdir ki, o, bu vəziyyətdə öz əməlinin (hərəkət və ya hərəkətsizliyinin) mənasını başa düşə və onu idarə edə bilir. Bu vəziyyətdə fiziki şəxs düşünmək və ölçüb-biçmək qabiliyyətinə, iradəyə və şüura malik olur. Buna görə anlaqlı olmaq cinayətin subyektinin psixoloji-iradəvi əlaməti adlanır. Ona həm də əqli-iradəvi əlamət də demək olar [6; 138].

Bəs o zaman anlaqsızlıq nədir və kimlər anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş hesab edilməlidirlər?

Azərbaycan Respublikası CM-in 21.1-ci (xatırladaq ki, CM-in 21-ci maddəsi «Anlaqsızlıq» adlanır) maddəsinə əsasən, ictimai təhlükəli əməli (hərəkət və ya hərəkətsizliyi) törətdiyi zaman anlaqsız vəziyyətdə olmuş, yəni xroniki psixi xəstəlik, psixi fəaliyyətin müvəqqəti pozulması, əqli gerilik və ya sair psixi xəstəlik nəticəsində öz əməlinin (hərəkət və ya hərəkətsizliyinin) faktiki xarakterini və ictimai təhlükəliliyini dərk etməyən və ya onu idarə edə bilməyən şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir.

Cinayət Məcəlləsinin kommentariyasının müəllifləri CM-in 21.1-ci maddəsinə şərh edərək göstərirlər ki, qanunun mənasına görə, anlaqsızlıq vəziyyəti iki meyarla karakterizə olunur:

tibbi (bioloji);

hüquqi (psixoloji) [3; 256].

Tibbi meyar psixi xəstəliyin olması deməkdir. Hüquqi meyar cinayət törədən və psixi cəhətdən xəstə olan şəxsin yol verdiyi əməlin kriminal xarakterini dərk etməməsi, yaxud da öz hərəkətləri-

ni idarə etmə iqtidarında olmamasıdır.

S.Ə. Vəliyev göstərir ki, anlaqsızlığın tibbi əlaməti (meyarı) dedikdə, fiziki şəxsin öz əməlinin (hərəkət və ya hərəkətsizliyinin) faktiki xarakterini başa düşməməsinin, ictimai təhlükəliliyini fərk etməməsinin və ya onu idarə edə bilməməsinin səbəbini müəyyənləşdirən əlamət başa düşülür ki, həmin əlamət (meyar) aşağıdakı suallara cavab verir. Nəyin nəticəsində və hansı səbəbə görə fiziki şəxs [6; 324].

öz əməlinin (hərəkət və ya hərəkətsizliyinin) faktiki xarak-terini başa düşə bilmir?

öz əməlinin (hərəkət və ya hərəkətsizliyinin) ictimai təhlükəliliyini dərk edə bilmir?

öz əməlini (hərəkət və ya hərəkətsizliyini) idarə edə bilmir?

O, həmçinin, haqlı olaraq, vurğulayır ki, fiziki şəxsin anlaqsız hesab edilməsi üçün hər iki əlamətin (meyarın) mövcud olması tələb edilir. Yalnız tək-cə hüquqi əlamətin (meyarın) olması şəxsi anlaqsız hesab etmək üçün kifayət deyildir, bunun üçün həm də tibbi əlamətin (meyarın) olması da tələb edilir.

S.M. Babayeva qeyd edir ki, anlaqsızlığın tibbi meyarı şəxsə psixi xəstəliyin olması faktına əsaslanır. Qanunda belə xəstəliyin dörd növü göstərilir və bu siyahı psixi xəstələnmənin bütün məlum formalarının hamısını əhatə edir [8; 324].

Onlara ayrı-ayrılıqda qısa şəkildə baxaq:

Xroniki psixi xəstəlik. Bu, daimi və ya uzun müddət davam edən, müalicəsi mümkün olmayan, yaxud da çətin müalicə olunan psixi xəstəlikdir (şizofreniya, epilepsiya, beyin sifilisi və s.);

Psixi fəaliyyətin müvəqqəti pozulması. Bu, müəyyən müddətə davam edən və şəxsin sağlamlığı ilə nəticələnən kəskin ruhi sarsıntı formasında psixi xəstəlikdir (alkoqol psixozları, patoloji sərxoşluq, patoloji affekt, maniakal depressiv psixoz və s.);

Əqli gerilik. Buna oliqofreniya da deyilir. Əqli gerilik ana-dangəlmə və ya inkişaf dövründə qazanılmış, beyin patologiyası nəticəsində yaranan və sosial uyğunsuzluğa səbəb olan intellektin pozulması ilə özünü göstərən psixikanın ləngiməsi və ya natamam inkişafıdır. O, ilk növbədə ağılla, həm də emosiyalar, iradə, nitq və motorika bacarıqları ilə əlaqədar olaraq özünü göstərir. Əqli ge-

rilik demensiyanın nəticəsi kimi qazanılmış intellektual qüsurdan fərqlənir. Qazanılmış intellekt qüsuru, inkişafı başa çatdıqdan sonra zəkanın normal (yaşa uyğun) səviyyədən aşağı düşməsidir və zehni gerilmə ilə yetkin insanın inkişafındakı zəka heç vaxt normal səviyyəyə çatmır. Əqli əlillik dərəcəsi standartlaşdırılmış psixometrik testlərə əsasən intellektual əmsalla kəmiyyətcə qiymətləndirilir. Əqli geriliyin 3 dərəcəsi var:

ən ağır dərəcə (idiotluq). Belə insanlarda baş beyin qabığının zədələnməsi bir sıra mərkəzləri əhatə etdiyindən onlarda nəinki intellekt çox aşağı səviyyədə inkişaf edir, həm də hərəkət, nitq, eşitmə və digər analizatorlar da inkişafdan qalmış olur. İdiot insanlar ətraf aləmi mənalandıraraq qavraya bilmir;

ağır və orta dərəcə (imbessillik). İmbesil insanlar nitqə, çox da çətin olmayan, sadə əmək vərdişlərinə yiyələnmək imkanına malikdirlər. Lakin dərk etmə, hafizə, təfəkkür, emosional-iradi proseslərin, dilin kommunikativ funksiyaların inkişafdan geri qalması onların təlim-tərbiyə işini demək olar ki, qeyri-mümkün edir.

yüngül dərəcə (debillik). Belə insanlarda intellekt aşağı olur, onların emosional-iradi xüsusiyyətlərində kobud qüsurlar olur.

Sair psixi xəstəlik. Bu, fiziki şəxsin əqli-iradəvi fəaliyyət qabiliyyətinin azalması və ya pozulmasıdır. S.Ə. Vəliyev qeyd edir ki, o, prinsip etibarilə psixi xəstəlik hesab edilmir. Sair psixi xəstəlik dedikdə, başa düşülür:

psixopatiyanın kəskin forması;

sayıqlama (buna zəhərlənmə, zədələnmə, digər hallar səbəb ola bilər);

beyin zədələnməsi, beyin şişi və s. zamanı fiziki şəxsin əqli-iradəvi fəaliyyət qabiliyyətinin pozulması;

fiziki şəxsin psixikasında dəyişiklik.

Anlaqsızlığın hüquqi meyarına gəlincə, onun özünün də iki elementi fərqləndirilir:

intellektual element;

iradəvi element.

İntellektual elementə əsasən, şəxs öz hərəkətlərini ölçüb-biçmək qabiliyyətinə malik olmur, başqa sözlə, onun ictimai təhlükəli əməl olmasını dərk edə bilmir. İradəvi elementə görə isə, şəxsin öz hərəkətlərini idarə etmək qabiliyyəti olmur.

Bir çox ruhi xəstəliklər insan psixikasının məhz iradəvi sahəsinin pozulması ilə müşayiət olunur. Belə hallarda şəxs öz hərəkətlərinin ictimai təhlükəli olmasını dərk edir, lakin bu əməlin törədilməsindən özünü çəkindirə bilmir. Bu elementlər alternativ xarakterlidir, yəni onların eyni zamanda hər ikisinin mövcud olması tələb edilmir. Bu elementlərdən azı birinin mövcudluğu anlaqsızlığın hüquqi meyarının mövcudluğu nəticəsinə gəlmək üçün kifayət edir.

Azərbaycan Respublikası CPM-in 140.0.2-ci maddəsinə əsasən, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin ictimai təhlükəli əməli törətdiyi zaman xroniki psixi xəstəlik, psixi fəaliyyətin müvəqqəti pozulması, əqli gerilik və ya sair psixi xəstəlik nəticəsində öz əməlinin (hərəkət və ya hərəkətsizliyinin) faktiki xarakterini və ictimai təhlükəliliyini dərk etmək, yaxud onları idarə edə bilmək iqtidarında olub-olmaması yalnız psixiatriya sahəsində ekspertlərin rəyinin əvvəlcədən əldə edilməsi və tədqiqi şərti ilə müəyyən edilə bilər; 265.5-ci maddəsinə əsasən isə, şəxsin anlaqlı olub-olmaması ilə bağlı məhkəmə-psixiatrik ekspertizasının aparılması üçün ən azı üç məhkəmə ekspertindən ibarət tərkibdə komissiya təşkil edilir.

Beləliklə, kimlərin anlaqsız şəxs hesab edildiyinə, şəxsin hansı meyarlar və hansı sübut növü əsasında anlaqsız hesab edilə biləcəyinə aydınlıq gətirdikdən sonra anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslərin barəsində cinayət-prosessual icraatın diferensiasiya səbəblərinin və xüsusiyyətlərinin izahına keçmək olar.

Azərbaycan Respublikası CM-in 21.2-ci maddəsinə əsasən, anlaqsız vəziyyətdə ictimai təhlükəli əməl törətmiş şəxs barəsində məhkəmə tərəfindən CM-də nəzərdə tutulmuş tibbi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilə bilər; 93.1-1.1-ci və 94-cü maddələrinə görə isə, şəxsin psixi pozuntusu ilə əlaqədar tibbi xarakterli məcburi tədbirlər məhkəmə tərəfindən CM-in Xüsusi hissəsində nəzərdə tutulmuş əməli (hərəkət və ya hərəkətsizliyi) anlaqsız vəziyyətdə törətmiş şəxslərə onların müalicə olunması və ya psixi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, habelə həmin şəxslər tərəfindən yeni cinayət törədilməsinin qarşısının alınması məqsədilə tətbiq edilir [3; 213].

Deməli, anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslər barəsində diferensiasiya edilmiş xüsusi formalı cinayət-prosessual icraat qeyd edilən məqsədə nail olmaq həyata keçirilir. Bu icraatın xüsusiyyətləri Azərbaycan Respublikası CPM-in LV fəslinin (468-478-ci maddələr) müddəaları ilə nizamlanır. Belə ki, CPM-in 468-ci maddəsində qeyd edildiyi kimi, anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat CPM-in 468-478-ci maddələri ilə nəzərdə tutulmuş xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla CPM-in ümumi qaydaları əsasında aparılır. Həmin normalardan məhz 469-cu, 471-ci, 475-ci və 476-cı maddələr anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxs barəsində həyata keçirilən cinayət-prosessual icraatın məhkəməyədək olan mərhələsini tənzim edir.

Anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə məhkəməyədək icraatın xüsusiyyətlərini CPM-in 469-cu maddəsi nəzərdə tutur. Həmin maddənin tələblərinə görə, anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə məhkəməyədək icraat ibtidai istintaq şəklində aparılır.

F.M. Abbasova qeyd edir ki, anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslər barəsində işlərin məhkəməyədək icraatı forması qismində ibtidai istintaqa üstünlük verilməsinin məntiqi onunla izah edilə bilər ki, belə şəxslər tərəfindən törədilmiş cinayətlər üzrə ibtidai istintaq aparılmasının məcburi xarakter daşması, bu cinayətlər üzrə müəyyən edilməli olan hallardan başqa, xüsusi sübutetmə predmetinin də müəyyən edilməsinə imkan verir, digər tərəfdən isə anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslərin hüquq və qanuni mənafələrinin ibtidai istintaq zamanı daha müəmməl müdafiə olunması üçün şərait yaranmış olur [2; 256].

CPM-in 469-cu maddəsinin digər müddəalarının tələblərinə görə, anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslər cəmiyyət üçün təhlükəli olaraq qalmaqda davam etdikdə, müstəntiq və ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror həmin şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə işin baş-

lanması haqqında qərar çıxarır (cinayət işinin ibtidai araşdırılması zamanı iştirakçılardan hər hansının cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin törədildiyi anda anlaqsız vəziyyətdə olması müəyyən edildikdə isə, tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə iş cinayət işindən ayrıca icraata ayrılır – CPM-in 471-ci maddəsi) [4; 896]. Anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraatın aparılmasında, barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə iş başlanmış şəxsin psixi vəziyyəti buna mane olduğu hallar istisna olmaqla, həmin şəxsin özü, müdafiəçisi və qanuni nümayəndəsi iştirak edə bilərlər. Barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə iş başlanmış şəxs öz psixi vəziyyətinə görə iş üzrə icraatda iştirak edə bilmədikdə, müstəntiq, ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror bu barədə protokol tərtib edir və həmin protokol müvafiq şəxsin prosesual fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilməsi barədə məsələnin həlli üçün hakimə göndərilir.

Milli hüquq ədəbiyyatında, haqlı olaraq, göstərilir ki, məhkəməyədək icraat mərhələsində ruhi xəstəlik, müvəqqəti ruhi pozuntu və ya əqli gerilik səbəbindən öz hüquqlarını və vəzifələrini müstəqil həyata keçirmək qabiliyyətinə malik olmayan şəxslərin cinayət-prosessual qaydada məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs hesab edilməsinin, eləcə də, öz hüquqlarını və vəzifələrini yenidən müstəqil həyata keçirmək qabiliyyəti əldə etmiş həmin şəxsin cinayət-prosessual fəaliyyət qabiliyyətinin cinayət-prosessual qaydada bərpa edilməsinin prosesual formasına dair hüquqi qeyri-müəyyənlik mövcuddur. Belə ki, CPM-in 100.3-cü və 469.4-cü maddələrində şəxsin cinayət-prosessual qaydada fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs hesab edilməsindən bəhs olunsa da, CPM-in başqa heç bir maddəsində bu məsələnin hansı məhkəmə tərəfindən və hansı qaydada həll edilməli olması nəzərdə tutulmamışdır. Ədəbiyyatda qeyd edilən boşluğun aradan qaldırılması üçün bu məsələ ilə bağlı səlahiyyətlərin məhkəmə nəzarəti funksiyasını həyata keçirən məhkəməyə verilməsinin məqsədəuyğun olduğu qeyd edilir və biz də, hə-

min yanaşmanın məqsədəuyğun olduğunu hesab edirik [1, 367].

Anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxs barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsinə dair iş üzrə məhkəməyədək icraatın qurtarması xüsusiyyətləri isə CPM-in 475-ci maddəsi ilə tənzim edilir. Həmin maddənin tələblərinə görə, toplanmış sübutları tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi barədə iş üzrə icraatı qurtarması üçün kifayət hesab etdikdə müstəntiq aşağıdakı qərarlardan birini çıxarır:

cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş və cinayət məsuliyyətinə səbəb olan əməli anlaqsız vəziyyətdə törətmiş şəxs barəsində işin məhkəməyə göndərilməsi haqqında;

cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli anlaqsız vəziyyətdə törətmiş şəxs məhkəməyədək icraat ərəfəsində sağaldıqda və tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsinə ehtiyac duyulmadıqda, iş üzrə icraata xitam verilməsi haqqında;

cinayət işi üzrə icraata xitam verilməsi üçün CPM-in müddəaları ilə nəzərdə tutulmuş əsaslar olduqda iş üzrə icraata xitam verilməsi haqqında.

Tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi barədə iş üzrə məhkəməyədək icraat qurtardıqdan sonra müstəntiq başa çatmış icraatın materiallarını zərər çəkmiş şəxsə, onun nümayəndəsinə, barəsində icraatın aparıldığı şəxsə, onun qanuni nümayəndəsinə və müdafiəçiyə təqdim edir. Göstərilən şəxslərin tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi barədə işin materialları ilə tanış olmaları haqqında protokol tərtib edilir.

Anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxs barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsinə dair iş üzrə başa çatmış icraatın materialları işin məhkəməyə göndərilməsi haqqında müstəntiqin qərarı ilə birlikdə aşağıdakı qərarlardan birini qəbul edən ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora verilir. Prokuror isə, aşağıdakı prosesual hərəkətlərdən birini yerinə yetirir:

müstəntiqin qərarını təsdiq edir və işi məhkəməyə göndərir, gücləndirilmiş elektron imza ilə təsdiq edilmiş həmin qərarı «Elektron məhkəmə» informasiya sisteminin tətbiq olunduğu məhkəmələrdə həmin sistemə yerləşdirir;

əlavə araşdırmanın aparılması üçün işi müstəntiqə göndərir;

iş üzrə icraata xitam verir.

Paraqrafın əvvəlində qeyd edildiyi kimi, cinayət törətdikdən sonra psixi xəstəliyə tutulmuş şəxslər barəsində də cinayət-prosessual icraat diferensiasiya edilmiş qaydada həyata keçirilir.

Cinayət-prosessual icraatın belə diferensiasiyasının maddi-hüquqi əsası qismində Azərbaycan Respublikası CM-in 21.3-cü maddəsi çıxış edir. Həmin maddəyə əsasən, anlaqlı vəziyyətdə cinayət törətmiş, lakin məhkəmə tərəfindən hökm çıxarılanadək psixi xəstəliyə tutulmuş və bunun nəticəsində öz əməlinin (hərəkət və ya hərəkətsizliyinin) faktiki xarakterini və ictimai təhlükəliliyini dərk etmək və ya həmin əməli idarə etmək imkanından məhrum olmuş şəxs barəsində məhkəmə tərəfindən Cinayət Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulmuş tibbi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilə bilər.

Baxılan halda cinayət-prosessual icraatın diferensiasiyasının prosesual-hüquqi əsası qismində isə Azərbaycan Respublikası CPM-in LVI fəsil çıxış edir. Həmin fəsil «Cinayət törətdikdən sonra psixi xəstəliyə tutulmuş şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat» adlanır və 479-487-ci maddələri özündə birləşdirir. CPM-in 479-cu maddəsində qeyd edilir ki, CPM-in 479-487-ci maddələri ilə nəzərdə tutulmuş xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla, cinayət törətdikdən sonra psixi xəstəliyə tutulmuş şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat CPM-in ümumi qaydaları əsasında aparılır. Həmin maddələrdən məhz 480-ci və 484-cü maddələr isə cinayət törətdikdən sonra psixi xəstəliyə tutulmuş şəxsin barəsində həyata keçirilən xüsusi formalı cinayət-prosessual icraatın məhkəməyədək olan mərhələsinin xüsusiyyətlərini nizamlayır.

Beləliklə, şəxsin CPM-in LVI fəsil ilə nizamlanan xüsusi cinayət-prosessual icraatın yönəldiyi subyekt qismində çıxış edə bilməsi üçün aşağıdakı şərtlərin mövcudluğu tələb olunur:

1) şəxs cinayəti törətdiyi anda anlaqlı olmalı, öz yəni əməlinin faktiki xarakterini və ictimai təhlükəliliyini dərk etməli, həmin əməli idarə etmək imkana malik olmalıdır;

2) şəxs cinayəti törətdikdən sonra, lakin onun barəsində məhkəmə tərəfindən hökm çıxarılanadək psixi xəstəliyə tutulmuş olmalıdır. Məhkəmə tərəfindən hökm çıxarıldıqdan sonra şəxs psixi xəstəliyə tutularsa, məsələn başqa cinayət-hüquqi və cinayət-prosessual institutların tətbiqi ilə öz həllini tapır. Belə ki, CM-in 78.1-ci maddəsinə əsasən, cinayət törətdikdən sonra psixi xəstəliyə tutulmuş və bunun nəticəsində öz əməlinin (hərəkət və ya hərəkətsizliyinin) faktiki xarakterini və ictimai təhlükəliliyini dərk etmək və ya həmin əməli idarə etmək imkanından məhrum olmuş şəxs qanuni qüvvəyə minmiş hökmlə təyin edilmiş cəzadan və ya cəzanın qalan hissəsini çəkməkdən azad olunur. Belə şəxs barəsində məhkəmə tərəfindən Cinayət Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulmuş tibbi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilə bilər. Göründüyü kimi, şəxsin onun barəsində hökm çıxarıldıqdan sonra şəxs psixi xəstəliyə tutulması artıq cinayət-prosessual icraatın diferensiasiya əsası kimi deyil, başqa bir cinayət-hüquq institutunun – xəstəliyə görə cəzayı çəkməkdən azad etmə institutunun tətbiqi əsası kimi çıxış edir. Həmin cinayət-hüquqi institut isə CPM-in LVI fəslə (cinayət törətdikdən sonra psixi xəstəliyə tutulmuş şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat) ilə deyil, LVIII fəslə (hökmlər və ya məhkəmənin digər yekun qərarlarının icrası qaydasında icraat) ilə nəzərlənən icraat (daha dəqiq desək, 511-ci maddənin müddəaları) vasitəsi ilə realizə edilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun «Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Cinayət Kollegiyasının 07 noyabr 2013-cü il tarixli qərarı ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 21.3 və 78-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair» 09 dekabr 2014-cü il tarixli Qərarında göstərilir ki, məhkəmə Azərbaycan Respublikası CM-in 21.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş anlaşıqlı vəziyyətdə cinayət törətmiş, lakin məhkəmə tərəfindən hökm çıxarılanadək psixi xəstəliyə tutulmuş şəxs barəsində Azərbaycan Respublikası CPM-in 485-ci maddəsinin tələblərinə riayət olunmaqla tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi məsələsini həll edir. CM-in 78-ci maddəsi isə, həmin maddədə göstərilən xəstəliklər məhkəmənin itti-

ham hökmü elan edildikdən sonra icra edilənədək və ya cəzanın çəkilməsi zamanı baş verdiyi halda, şəxsin müvafiq olaraq cəzadan və ya cəzanın qalan hissəsini çəkməkdən azad edilməsini, yaxud azad edilməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutur;

3) şəxsin cinayəti törətdikdən sonra düçar olduğu xəstəliyin nəticəsində o, öz əməlinin faktiki xarakterini və ictimai təhlükəliliyini dərk etmək və ya həmin əməli idarə etmək imkanından məhrum olmalıdır.

Yuxarıda sadalanmış üç şərtin hamısının bir arada mövcud olduğu hallarda şəxs barəsində CPM-in LVI fəslə ilə nəzərlənən xüsusi cinayət-prosessual icraat həyata keçirilə bilər.

«Psixi xəstəlik» termininin mahiyyətinə gəlinəcə, qüvvədə olan qanunvericilikdə bu terminin ümumi xarakterli leqal anlayışı nəzərdə tutulmuş olsa da, konkret halda, konkret şəxsin hansı psixi xəstəliyə tutulmuş olması (olmaması), xəstəliyin ağırlıq dərəcəsi, səbəbləri, nəticələri və s. bu kimi məsələlər yalnız xüsusi biliklərin tətbiqi ilə verilmiş həkim komissiyasının rəyi əsasında müəyyən edilə bilər. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının «Psixiatriya yardımı haqqında» 12 iyun 2001-ci il tarixli Qanununun 1.0.11-ci maddəsinə əsasən, psixi pozuntu (xəstəlik) dedikdə, sosial uyğunlaşmanın və səhhətin pozulması ilə müşayiət olunan, klinik ifadə olunmuş psixopatoloji davranış forması başa düşülür.

CPM-in 480-ci maddəsinin tələblərinə görə, cinayət törətdikdən sonra psixi xəstəliyə tutulmuş şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə materialların məhkəməyədək hazırlığı ibtidai istintaq şəklində aparılır.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin kommentariyasında qeyd edilir ki, bu qayda psixi xəstəliyə düçar olmuş şəxsin hüquqlarının və qanuni mənafələrinin daha etibarlı müdafiəsini təmin edir.

Baxılan maddənin digər tələblərinə əsasən, cinayət törətdikdən sonra psixi xəstəliyə tutulmuş şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraatda hadisədən sonra psixi xəstəliyə tutulmuş şəxs, onun müdafiəçisi və qanuni nümayəndəsi iştirak edə bilərlər [1; 345].

Psixi xəstəliyə tutulmuş şəxs səhhətinin vəziyyəti

yətinə görə tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraatda iştirak edə bilmədikdə, müstəntiq və ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror bu barədə protokol tərtib etməlidirlər [7; 456].

Toplanmış sübutları kifayət hesab etdikdə isə, müstəntiq aşağıdakı qərarlardan birini çıxarır:

iş üzrə icraatı dayandırmaqla tibbi xarakterli məcburi tədbirin tətbiq edilməsi üçün işin məhkəməyə göndərilməsi haqqında məsələnin həll edilməsi məqsədi ilə cinayət törətdikdən sonra psixi xəstəliyə tutulmuş şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə materialları ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora göndərmək;

cinayət işi üzrə icraata xitam vermək.

Bu qərarlar bir-birinə alternativdir, yəni müstəntiq tərəfindən onlardan yalnız biri qəbul edilə bilər.

Müvafiq materialları aldıqdan sonra ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror aşağıdakı qərarlardan birini qəbul edir:

tibbi xarakterli məcburi tədbirin tətbiq edilməsi üçün işin məhkəməyə göndərilməsi haqqında müstəntiqin qərarını təsdiq edir, gücləndirilmiş elektron imza ilə təsdiq edilmiş həmin qərarı «Elektron məhkəmə» informasiya sisteminin tət-

biq olunduğu məhkəmələrdə həmin sistemə yerləşdirir;

əlavə araşdırmanın aparılması üçün materialları müstəntiqə qaytarır;

cinayət işi üzrə icraata xitam verir.

Bu qərarlar da bir-birinə alternativdir, yəni ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror tərəfindən onlardan yalnız biri qəbul edilə bilər.

CPM-in 484-cü maddəsi isə, öz növbəsində, cinayət törətdikdən sonra psixi xəstəliyə tutulmuş şəxsə ittihamın elan edilməsinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Həmin maddəyə əsasən, cinayətin törədilməsində ittihamın elan edilməsinə əsas verən kifayət qədər sübutlar olduğu halda müstəntiq psixi xəstəliyə tutulmuş şəxsin təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilməsi haqqında əsaslandırılmış qərar çıxarır. Səhhətinin vəziyyəti buna mane olmadığı halda ittihamın elan edilməsi haqqında qərar cinayət törətdikdən sonra psixi xəstəliyə tutulmuş şəxsin özünə təqdim edilə bilər. Şəxsin qərarla tanış edilməsi mümkün olmadıqda, bu barədə protokol tərtib edilir. Cinayət törətdikdən sonra psixi xəstəliyə tutulmuş şəxsə ittihamın elan edilməsi barədə qərarla təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisi, habelə qanuni nümayəndəsi tanış olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Xüsusi hissə. Yenidən işlənmiş 4-cü nəşr. Dərslik. Bakı: Hüquq yayın evi, 2021, 520 s.
2. Abbasova F.M. Cinayət prosesində xüsusi icraatlar. Dərs vəsaiti. Bakı: Ecoprint, 2018, 192 s.
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası / elmi red. F.Y. Səməndərov. Bakı: Hüquq yayın evi, 2021, 712 s.
4. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası / red. C.H. Mövsümov, B.C. Kərimov, Ə.H. Hüseynov. Bakı: Digesta, 2016, s. 1336.
5. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi. Dərslik. Bakı: Qanun, 2008, 768 s.
6. Vəliyev S.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ. Ümumi hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 552 s.
7. Cinayət prosesində ibtidai araşdırma. Dərslik / elmi redaktor H.S. Qurbanov. Bakı: Elm və təhsil, 2022, 712 s.
8. Babayeva S.M. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 551
9. Qəfərov M.S. Cinayət mühakimə icraatının şəxslərə görə diferensiasiya edilməsinin bəzi məsələləri // Odlar Yurdu Universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2013, № 38, s. 118-130.

10. Məmmədova L.İ. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində ayrı-ayrı kateqoriya şəxslər barəsində icraatın xüsusiyyətləri. H.ü.f.d. elmi dərəcəsi almaq üçün tədqim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2016, 136 s.

Лала Мамедова

Совершение преступления во время невменяемости и особенности досудебного производства лиц перенесших психическое заболевания после совершения преступления

В уголовном судопроизводстве Азербайджанской Республики факт совершения лицом преступления в невменяемой обстановке, а также выявление психического заболевания после совершения преступления выступает основанием для осуществления уголовно-процессуального производства. Против него в дифференцированном порядке. В этом смысле можно рассматривать лиц, совершивших преступление в невменяемой обстановке, а также лиц, перенесших психическое заболевание после совершения преступления, как отдельные категории лиц, к которым применяется иная уголовно-процессуальная форма. Статья 469 УПК предусматривает особенности досудебного производства по применению принудительных мер медицинского характера к лицам, совершившим преступление в условиях невменяемой ситуации. Согласно требованиям указанной статьи досудебное производство по вопросу о применении принудительных мер медицинского характера к лицам, совершившим преступление в невменяемой обстановке, проводится в форме предварительного следствия.

Lala Mammadova

Having committed a crime in an unreasonable situation and having committed a crime then about mentally ill persons features of pre-trial proceedings

In the criminal proceedings of the Republic of Azerbaijan, the fact that a person commits a crime in an unreasonable situation, as well as being diagnosed with a mental illness after committing a crime, acts as a basis for carrying out criminal procedural proceedings against him in a differentiated manner. In this sense, it is possible to consider persons who have committed a crime in an unreasonable situation, as well as those who have suffered mental illness after committing a crime, as separate categories of persons to whom a different criminal-procedural form is applied. Article 469 of the Civil Code provides for the features of the pre-trial proceedings on the application of mandatory measures of a medical nature to persons who have committed a crime in an unreasonable situation. According to the requirements of that article, the pre-trial proceedings on the application of mandatory measures of a medical nature on persons who have committed a crime in an unreasonable situation are conducted in the form of a preliminary investigation.

UOT 343.1.

Məhəmməd HACIYEVBakı Dövlət Universitetinin “Cinayət prosesi”
kafedrasının doktorantı

CİNAYƏT İŞİNƏ XİTAM VERİLMƏSİ İLƏ BAĞLI QANUNVERİCİLİYİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: cinayət prosesi, cinayət işi, xitam etmə, qanun, təhlil, təklif.

Ключевые слова: уголовный процесс, уголовное дело, прекращение, закон, анализ, предложение.

Keywords: criminal process, criminal case, termination, law, analysis, proposal.

Cinayətkarlıq daim cəmiyyəti narahat edən məsələ olmuş və ona qarşı mübarizəyə dövlət siyasətinin zəruri tərkib hissəsi kimi baxılmışdır. Umummillə lider H. Əliyevin hakimiyyətə ikinci dəfə qayıdışı zamanı ilk görülməli vəzifə cəmiyyətdə sabitliyə nail olmaq, qanunçuluğu təmin etmək istiqamətində tədbirlər həyata keçirmək idi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 9 avqust 1994-cü il tarixli “Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında” Fərmanı tarixi əhəmiyyətinə görə respublikamızın həmin dövrünün təhlil etməyə imkan verir. Birincisi, bu Fərman Respublikamızda ictimai siyasi həyatda vəziyyəti qiymətləndirir. Həmin aktda qeyd edilirdi ki: “son vaxtlar dövlətin iqtisadi, siyasi əsaslarının təhlükəsizliyi, vətəndaşların həyatı, səhhəti və mülkiyyət hüquqları əleyhinə yönəldilən və əsasən mütəşəkkil cinayətkar dəstələr, qanunsuz silahlı birləşmələr və digər cinayətkar üsullər tərəfindən törədilən cinayətlərin, o cümlədən terror aktları, təxribat, qəsdən adam öldürmə, banditizm, silahın, döyüş

sursatının və partlayıcı maddələrin talanması və digər yollarla ələ keçirilməsi kimi, narkotik maddələrlə bağlı cinayətlərin, maliyyə-kredit fırıldaqçılıqlarının və iqtisadi xarakterli sair cinayətlərin çoxalması müşahidə olunur”. İkincisi, cəmiyyəti içindən dağıdan “rüşvətخورluq və korrupsiya kimi cinayətlərin geniş yayılması”nın xüsusi narahatlıq doğurması, bir sıra vətəndaşların, o cümlədən vəzifəli şəxslərin “bu faktları adi bir hal hesab etmələri”nin daha təhlükəliliyi vurğulanır. Üçüncüsü, bu sosial bələdə hüquq mühafizə orqanlarının real fəaliyyəti əks etdirilir. Göstərilir ki: “bir çox hallarda cinayətlərin üstünün açılması üçün zəruri hərəkətləri hüquq mühafizə orqanlarının lazımi çevikliklə, qanunla müəyyən edilmiş formalarda və vaxtında yerinə yetirməməsi, qanunun nəzərdə tutduğu məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqində səhvlərə yol verməsi, öz səlahiyyətlərindən təsirli istifadə etməməsi əhalinin haqlı narazılığına və cəmiyyətdə gərginliyin artmasına səbəb olmuşdur”. Bu neqativ hallar mübarizə üzrə dövlət proqramının hazırlanması nəzərdə tutulmuşdu. Daxili İşlər Nazirliyinin tərkibində mütəşəkkil cinayətkarlığa, terrorizmə və banditizmə qarşı mübarizə idarəsinin yaradılması daxili işlər nazirinə həmin idarənin təşkil və normal fəaliyyəti üçün zəruri tədbirləri daxili ehtiyatlar hesabına həyata keçirməklə on gün müddətində həmin idarənin fəaliyyətə başlamasını təmin etməyin tapşırılması vəziyyətin nə qədər ciddi olmasına dəlalət edirdi.

Sonrakı dövrlər hüquqi isalhatlar dövrü kimi

xarakterizə oluna bilər. 12 noyabr 1995-ci il Konstitusiyanın qəbulu, 1997-ci i də “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Qanun və 1999-cu ildə bir sıra qanunlar qəbul edildi ki, bununla hüquqi islahatlara rəvac verildi. Bununla bərabər, müasir dövrün tələblərini əks etdirən cinayətkarlığa qarşı mübarizənin səmərəliliyini təmin edən, cinayət və cinayət-prosessual məəcəllələrin qəbulu cinayət və cinayət-prosesual siyasətin gerçəkləşməsinə şəraiti təmin etdi. Sonrakı dövrlərdə hüquqi islahatlar cənab prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilmiş məhkəmə-hüquq islahatları nəticəsində Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual fəaliyyət sahəsində həm normativ-hüquqi bazası, həm də təcrübi fəaliyyətindəki standartlar qabaqcıl Avropa ölkələrinin standartlarının tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının müasir hüquq siyasəti insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinin aliliyi prinsipinin əsasında formalaşmışdır. Bu siyasətin ana xətti Ulu öndərin rəhbərliyi ilə hazırlanmış və 12 noyabr 1995-ci ildə müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbul edilməsi ilə müəyyən edilmiş, daha sonra həmin ideya əsasında yaradılmış yeni normativ-hüquqi baza ilə möhkəmləndirilmişdir. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, cinayətkarlığa qarşı mübarizə siyasəti hüquq siyasətinin ayrılmaz bir hissəsi olmaqla, ən müasir və mütərəqqi prinsiplər əsasında formalaşdırılmış və inkişaf etdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət və Cinayət-Prosessual Məcəllələrinin qəbul edilməsi ilə həm cinayət hüququ və cinayət-prosessual hüququ nəzəriyyəsi üçün, həm də məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanlarının təcrübi fəaliyyəti üçün yeni prinsiplər, institutlar təsbit edilmişdir. Cinayət təqibi cinayətə görə məsuliyyətin labüdlüyünü təmin edən əsas hüquqi vasitə olmaqla bir tərəfdən cinayət nəticəsində pozulmuş hüquqların bərpa edilməsinə zəmin yaradır, digər tərəfdən isə bərəsində cinayət təqibi həyata keçirilən şəxslər üçün məsələn, tutulma kimi məcburiyyət, həbs növündə qətimkan tədbirinin tətbiqi kimi məhdudiyət və yaxud məsələn, azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanın təyini kimi məhrumiyətlərə səbəb olur. Odur ki, cinayət təqibinin həyata keçir-

rilməsi zamanı bərpa edilən və məhdudlaşdırılan hüquqlar arasındakı balans qorumaqdan ötrü bu fəaliyyəti həyata keçirən subyektlərdən yüksək peşəkarlıq və onların fəaliyyətinin qanunla dəqiq tənzim edilməsi tələb olunur. Bir tərəfdən “cinayət təqibi” digər tərəfdən şəxsiyyətin hüquqlarının əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılması ilə müşayiət olunan belə bir “prosessual fəaliyyətin xitam edilməsi” sanki paradoks kimi görünür. Lakin əslində zahirən belə təsəvvür yaranasına baxmayaraq, bu, belə deyildir.

CPM-in 8-ci maddəsi “cinayət təqibinin həyata keçirilməsi və cinayət təqibinə xitam verilməsi” vəzifələrini eyni əhəmiyyətli vəzifələr kimi müəyyən etmişdir. Hüquq ədəbiyyatının ümumiləşdirməsi və qanunvericiliyin təhlili belə nəticə çıxarmağa əsas verir ki, cinayət təqibi institutunun məzmununa aşağıdakı prosesual hərəkətlərin həyata keçirilməsini və prosesual qərarların qəbul edilməsini aid etmək olar:

1) cinayət təqibinin başlanması (şəxs bərəsində cinayət işinin başlanması haqqında qərarın qəbul edilməsi, şəxsin tutulması, təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilməsi və s.);

2) şübhəli şəxsin cinayət hadisəsi ilə əlaqəsinin sübut edilməsi, istintaq və digər prosesual hərəkətlər vasitəsilə şəxsin cinayətin törədilməsində ittiham edilməsi üçün əsasların müəyyən edilməsi;

3) şəxsin ibtidai istintaq mərhələsində təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilməsi, ittihamın elan edilməsi (ittiham aktı ilə tanış etmə), təhqiqatda yekun protokolun tərtib edilməsi;

4) istintaq və digər prosesual hərəkətlər vasitəsilə şəxsin cinayətin törədilməsində təqsirli olmasının, təqsirinin formasının, əməlin motivlərinin sübut edilməsi;

5) şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə onların ifşa edilməsi üzrə fəaliyyəti təmin edən qətimkan tədbirlərinin tətbiq edilməsi;

6) ittiham aktında iş üzrə irəli sürülən bütün ittiham epizodlarının ümumiləşdirilməsi, ittiham aktının (yekun protokolun) prokuror tərəfindən təsdiq edilməsi və işin (materialların) məhkəməyə göndərilməsi;

7) məhkəmədə ittihamın müdafiə edilməsi (dövlət ittihamçının məhkəmənin hazırlıq iclasın-

da, məhkəmə istintaqında və məhkəmə çıxışlarında iştirak etməsi);

8) xüsusi ittihamlı işlər üzrə şəxslərin məhkəməyə müraciət etməsi və xüsusi ittihamı müdafiə etməsi;

9) ittiham tərəfinin məhkəmənin hökmündən və ya digər yekun qərarından yuxarı instansiya məhkəməsinə şikayət və ya protest verməsi [1, s. 138-140; 2, 154-156; 3, s. 16-17].

Cinayət-prosessual qanunvericilikdə cinayət təqibinin və cinayət işinin xitam verilməsi əsasları və prosedurları ilə bağlı təsbit edilmiş normaların bir qisminə müəyyən qüsurlar, ziddiyyətlər mövcuddur və bunun da təcrübəyə neqativ təsiri qaçılmazdır. Ölkədə aparılan ardıcıl, məqsədyönlü və mütərəqqi hüquq islahatlarının nəticəsi olaraq, Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən cəza və cinayətkarlığa qarşı mübarizə siyasəti əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilmiş, bu siyasət ciddi şəkildə humanistləşmə, azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəzalara üstünlük vermə, cinayət məsuliyyətindən mümkün qədər çox halda azad etmə və s. bu kimi istiqamətlərə yönəlmişdir. Şübhəsizdir ki, yeni maddi hüquq normaları ilə öz təsbitini tapmış cinayət məsuliyyətindən azad etmənin yeni forma və şərtləri məhz cinayət-prosessual hüquq normaları ilə, daha dəqiq desək, cinayət təqibinin həyata keçirilməsinə imkan verən hallarda cinayət təqibinin (cinayət işinin) xitam edilməsini tənzim edən müddəalar vasitəsilə öz realizəsini tapa bilər. AR CPM-də edilmiş son əlavə və dəyişikliklər sırasında Azərbaycan Respublikasının 1 dekabr 2017-ci il tarixli Qanunu ilə 40.2-ci maddənin yeni redaksiyada verilməsi də yer alır. Bu isə o deməkdir ki, indiyə qədər milli hüquq ədəbiyyatında AR CPM-in 40.2-ci maddəsinin izahını, yaxud bu maddəyə istinad edilməklə, ondan arqument kimi istifadə edilməklə bildirilmiş əksər fikir və mövqelərə yenidən baxılmalı, cinayət məsuliyyətindən azad etmə institutu ilə əlaqədar cinayət təqibinə xitam verilməsi məsələlərinə yeni yanaşmalar müəyyən edilməlidir.

Hesab edirik ki, cinayət işinə və cinayət təqibinə xitam verilməsi institutu cinayət-prosessual hüquq üçün xarakterik olan bir institut olsa da, o, cinayət hüququn "cinayət tərkibi", "əməlin cina-

yət olmasını istisna edən hallar", "cinayət məsuliyyətindən azad etmə", "cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətləri" və s. bu kimi kateqoriyaları ilə ayrılmaz və sıx qarşılıqlı əlaqədə çıxış edir. CPM-in 45.5-ci maddəsində cinayət təqibi üzrə icraata xitam verilməsi hallarına "cinayət təqibinin həyata keçirilməsinə mane olan hallar" kimi müstəqil kateqoriyanın aid edilməsi fikrimizcə, məqbul hesab edilə bilməz. Qanunverici CPM-in 46.5-ci maddəsində "cinayət təqibini istisna edən hal" və "cinayət təqibinin həyata keçirilməsinə mane olan hal" kateqoriyalarını tam eyniləşdirmişdir. "Cinayət təqibinə mane olan hal" kateqoriyası əslində, tamamilə fərqli kontekstdə başa düşülməlidir. Cinayət təqibinə mane olan hər hansı bir hal, təqsirli şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinə, hüquq-mühafizə orqanlarının öz vəzifələrini yerinə yetirməsinə mane olur. Cinayət təqibinə mane olan hər hansı bir hal mövcud olarkən hüquq-mühafizə orqanları xüsusi prosessual tədbirlər vasitəsilə həmin halın tezliklə dəf edilməsi, işin normal icraatı üçün maneələrin aradan qaldırılması və ibtidai araşdırmanın davam etdirilməsi üçün tədbirlər görməlidirlər (məsələn, CPM-in 155.1.2-ci, 211.2.6.-ci maddələri). Cinayət təqibinə mane olan hallar cinayət təqibini istisna etmir, bu halların aradan qaldırılması və işin normal icraatının davam etdirilməsi üçün tədbirlərin görülməsini şərtləndirir. Odur ki, CPM-in 45.5-ci maddəsinin aşağıdakı daha təkmil redaksiyası təklif edilir: "*Cinayət təqibi üzrə icraata cinayət təqibini istisna edən hallara, yaxud cinayət təqibinin həyata keçirilməsinə imkan verən hallara görə cinayət prosesini həyata keçirən orqanın qərarı ilə xitam verilə bilər*". Bundan əlavə, CPM-in 40.2-ci maddəsinin hazırki konstruksiyası ilə razılaşmaq olmaz, belə ki, CPM-in 40.2-ci maddəsinin hazırki redaksiyasına əsasən: "Şəxsin cinayət məsuliyyətindən azad edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 72, 73.1, 73-1.3 və 74-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş aşağıdakı hallarda təhqiqatçının və müstəntiqin prokurorla razılaşdırılmış qərarına əsasən cinayət təqibi başlanılmaya və ya ona xitam verilə bilər". Bunun ardınca isə aşağıdakı bəndlər sadalanır: "40.2.1. səmimi peşmanlıq çəkdi; 40.2.2. zərər çəkmiş şəxslə barış-

dıqda; 40.2.3. şərait dəyişdikdə”. Aşkar görünür ki, CPM-in 40.2-ci maddəsində CM-in dörd müstəqil maddəsinə istinad edilsə də, bunun ardınca sadalanan bəndlərdə yalnız üç cinayət məsuliyyətindən azad etmə əsası yer almışdır. Odur ki, CPM-in 40.2-ci maddəsinin bir hüquq norması kimi daha dəqiq quruluşunun təmin edilməsi üçün 40.2.1-40.2.4-cü maddələrinin aşağıdakı redaksiyada verilməsi təklif edilir:

“40.2.1. böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətdə şübhəli bilinən, yaxud təqsirləndirilən şəxs səmimi peşmançılıq çəkəndə, yəni könüllü gəlib təqsirini boynuna aldığıda, cinayətin üstünün açılmasına fəal kömək etdikdə, cinayət nəticəsində dəymiş ziyanı ödədikdə və ya vurulmuş zərəri başqa yolla aradan qaldırdıqda, o cümlədən, başqa növ cinayətdə şübhəli bilinən, yaxud təqsirləndirilən şəxs səmimi peşmançılıq çəkəndə və Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində onun cinayət məsuliyyətindən azad edilmə imkanı bilavasitə müəyyən edildikdə;

40.2.2. ictimai və ya ictimai-xüsusi ittiham qaydasında təqib olunan böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət törətməkdə şübhəli bilinən, yaxud təqsirləndirilən şəxs zərərçəkmiş şəxslə barışdıqda və ona dəymiş ziyanı ödədikdə və ya vurulmuş zərəri aradan qaldırdıqda;

40.2.3. Cinayət Məcəlləsinin 178.3, 178.4, 179.3 və 179.4-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş əməli (əməlləri) törətməkdə şübhəli bilinən və ya təqsirləndirilən, zərərçəkmiş şəxslə barışmış və dəymiş ziyanı tamamilə ödəmiş şəxs, cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın iki misli miqdarında dövlət büdcəsinə ödəniş etdikdə;

40.2.4. şəraitin dəyişməsi nəticəsində böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayət törətməkdə şübhəli bilinən və ya təqsirləndirilən şəxsin əməlinin və ya özünün ictimai təhlükəli olmadığı müəyyən edildikdə”.

Fikrimizcə, cinayət işi üzrə icraata xitam verilməsi haqqında qərarın ümumi prosessual formasının müəyyən edilməsi baxımından CPM-in 280.2-ci maddəsinin müddəaları qənaətbəxş olsalar da, bu qərarın bəzi digər zəruri rekvizitlərini də fərqləndirmək lazımdır. Cinayət işi üzrə icraata xitam verilməsi haqqında qərar cinayət təqibinin həyata keçirilməsinə imkan verən hala isti-

nadən qəbul edilirsə, bu zaman ibtidai araşdırma-ya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun adını, soyadını, adasının adını, rütbə və vəzifəsini əks etdirən, prokurorun imzası ilə təsdiq edilməli olan və imzalanma tarixini nəzərdə tutan “RAZIYAM” dərkənarı da cinayət işi üzrə icraata xitam verilməsi haqqında qərarın məcburi rekviziti sayılmalıdır. Bundan başqa, cinayət işi üzrə icraata bəraətverici əsaslarla xitam verildiyi hallarda cinayət işi üzrə icraata xitam verilməsi haqqında qərarla “vurulmuş ziyanın ödənilməsi” hüququnun tanınması barədə göstəriş də yer almalıdır. İş üzrə icraata bəraətverici əsaslar olmadan xitam verildiyi hallarda barəsində cinayət işinə xitam verilən şəxsin bu qərarla öz razılığını ifadə etmək üçün qərarın sonunda müvafiq qrafanın nəzərdə tutulması məqsədəuyğun hesab edilir.

CPM-in 84.5.13-cü maddəsi ibtidai araşdırma-ya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora həmin Məcəllənin 39, 40-cı maddələrində nəzərdə tutulmuş hallarda təqsirləndirilən şəxsə qarşı cinayət təqibinə xitam vermək və cinayət təqibindən imtina etmək hüququ vermişdir. Hesab edirik ki, burada “cinayət təqibindən imtina etmək” ifadəsi yerində işlənməmişdir, çünki cinayət təqibindən imtina etmək ibtidai araşdırma-ya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun cinayət işi üzrə aparılan təhqiqata və ibtidai istintaqa nəzarət edərəkən həyata keçirdiyi səlahiyyət yox, dövlət ittihamçısının səlahiyyətidir və bu, yalnız məhkəmə baxışı gedişində mümkündür. İbtidai araşdırma mərhələsində isə cinayət təqibinə xitam verilməsindən və onun başlanmasının rədd edilməsindən söhbət gedə bilər. Yaxşı olardı ki, ibtidai araşdırma-ya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun CPM-in 84.5.13-cü maddəsində ibtidai araşdırma-ya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora verilmiş prosessual hüquq aşağıdakı daha təkmil redaksiyada verilərdi: “*həmin Məcəllənin 39, 40-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş hallarda şəxsə qarşı cinayət təqibinə başlanmamış, başlanmış cinayət təqibinə isə xitam vermək*”.

Cinayət təqibinə və cinayət işinə xitam verilməsi müstəqil hüquq institutu kimi, cinayət işinə və cinayət təqibinə xitam verilməsinin əsaslarını, prosessual qaydasını, cinayət işinə və cinayət tə-

qibinə xitam verilməsinin rəsmiləşdirilməsini, cinayət işinə və cinayət təqibinə xitam verilməsinin forma və məzmununu, cinayət işinə və cinayət təqibinə xitam verilməsinin prosessual təminatlarını əks olunması, istintaq, təhqiqat, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının cinayət işinə və cinayət təqibinə xitam verilməsi üzrə yaranan münasibətləri tənzimləyən müəyyən qrup hüquq normalarının məcmusundan ibarətdir.

Başlanmış cinayət təqibinin (cinayət işi üzrə icraatın) davam etdirilməsinin yolverilməz olmasına, yaxud cinayət mühakimə icraatının vəzifələrinə nail olmaq baxımından cinayət təqibinin (ci-

nayət işi üzrə icraatın) davam etdirilməməsinin daha məqsədəuyğun olmasına dəlalət edən halların mövcudluğu cinayət təqibinə və cinayət işinə xitam verilməsi üçün əsasdır. Cinayət təqibinə və cinayət işinə xitam verilməsi üçün əsasın həm hüquqi, həm də faktiki aspektləri mövcud olmalıdır. Burada hüquqi aspekt qüvvədə olan qanunvericilikdə konkret əsasın ya cinayət təqibini istisna edən, ya da cinayət təqibinin həyata keçirilməməsinə imkan verən hal kimi təsbit edilmiş olması, faktiki aspekt isə, konkret iş üzrə müəyyən edilmiş faktın qanunla müəyyən edilmiş hüquqi əsaslardan birinə uyğun gəlməsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Dərslik. Ümumi hissə. Yenidən işlənmiş 2-ci nəşr. Bakı: Zərda-bi LTD, 2015, 412 s.
2. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi. Dərslik. Bakı: Qanun, 2008, 768 s.
3. Mövsümov C.H. Sovet cinayət prosesi. Dərslik. Bakı: Maarif, 1989, 312 s.

Магомед Гаджиев

Некоторые вопросы совершенствования законодательства о прекращении уголовного дела

Согласно действующему уголовно-процессуальному законодательству Азербайджанской Республики если на каком-либо досудебном этапе производства по уголовному преследованию дознаватель, следователь или прокурор выявят обстоятельства, указанные в ст. 39 УПК, они выносят постановление о прекращении уголовного преследования (в том числе о прекращении производства по уголовному делу). В статье автором рассматриваются некоторые вопросы совершенствования законодательства в связи с прекращением уголовного дела.

Mahammad Hajiyev

Some issues of improving the legislation on termination of criminal proceedings

According to the current criminal procedure legislation of the Republic of Azerbaijan, if at any pre-trial stage of criminal prosecution the investigator, investigator or prosecutor reveals the circumstances specified in Art. 39 of the Code of Criminal Procedure, they issue a decision to terminate criminal prosecution (including the termination of criminal proceedings). In the article, the author considers some issues of improving legislation in connection with the termination of the criminal case.

Seyfulla ASLANOV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
“Hüquq” kafedrasının müəllimi,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
e-mail: aslanovseyfulla@gmail.com

CİNAYƏT QANUNUNUN SİSTEMİNDƏ SOYQIRIM CİNAYƏTLƏRİNİN YERİ (müqayisəli hüquqi təhlil)

Açar sözlər: soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayət, cinayət tərkibi, beynəlxalq hüquq, beynəlxalq cinayətlər.

Ключевые слова: геноцид, преступление против человечности, состав преступления, международное уголовное право, международные преступления.

Key words: genocide, crime against humanity, criminal composition, international criminal law, international crimes.

Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımızın ağır məhrumiyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalması soyqırım cinayətlərinin hüquqi tənzimləmənin təkmilləşdirilməsi məsələsini xüsusi aktualıqla qarşıya qoyur. Belə ki, soyqırım cinayətlərinin hüquqi tənzimləmə məsələsi sahəsində milli qanunvericiliyimizin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq hüquqi aktlara və beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması, yeni cinayət tərkibləri əlavə etməklə soyqırım cinayətlərinin sisteminin genişləndirilməsi, bu sahədə Rusiya və digər MDB ölkələrinin deyil, inkişaf etmiş Qərbi ölkələrinin təcrübəsindən istifadə etməklə, həmin cinayətlərin elmi əsaslarla sistemləşdirilməsi məsələləri müasir dövrdə Ölkəmiz üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Soyqırım cinayətlərinin cinayət qanununun sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsi istiqad

mətdə ilk öncə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 7-ci bölməsi (cinayət qanununun xüsusi hissəsinin ilk bölməsi) olan “Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər”in tədqiq edilməsi xüsusi diqqət tələb edən ciddi məsələdir. Belə ki, hörmətli professorumuz Şəhla xanım Səmədovanın ürək ağrısı və təəssüflə qeyd etdiyi kimi, irqi ayrıseçkilik – aparteid istisna olmaqla, CM-nin 7-ci bölməsində göstərilən bütün cinayətlər Azərbaycan ərazisində və Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı törədilmişdir. Bu günə kimi bu cinayətləri törədən şəxslərdən heç kim mühakimə olunmamışdır [1,6].

Doğrudur, Müzəffər ali baş komandanımız cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi, ordumuzun və xalqımızın “Dəmir yumruq” əməliyyatı ətrafında birləşməsi nəticəsində 44 günlük vətən müharibəsində Xocalı soyqırımını və Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı törədilmiş digər ağır cinayətləri törətmiş erməni cəlladlarının layiqli cəzaları verilməmişdir. Lakin hər bə meydanında verilmiş layiqli cəzalar hüquqi müstəvidə də reallaşdırılmalıdır.

Soyqırım və digər beynəlxalq cinayətlər – millətlərin, xalqların, eləcə də milli, etnik, irqi, yaxud dini qrupların və bütünlükdə insanlığın təhlükəsizliyinə, beynəlxalq sülhə qəsd edən, beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini kobud şəkildə pozan ictimai təhlükəli, təqsirli, cəzalanmalı olan əməllərdir [2,392].

Hüquqi tərkibi beynəlxalq hüquq normalarında müəyyən edilən, beynəlxalq hüquqi aktlarla

tənzimlənən və beynəlxalq hüquqa zidd olan bu əməllər müəyyən bir dövlətin və ya dövlətlərin, millətlərin, xalqların, yaxud müəyyən qrupların hüquqlarını və qanuni mənafələrini, eləcə də beynəlxalq səviyyədə tanınmış insan hüquqlarını və azadlıqlarını kobud və kütləvi surətdə pozması ilə xarakterizə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, cinayət qanununun digər normalarından fərqli olaraq, bu əməllər həm beynəlxalq hüquqda, həm də milli cinayət qanunvericiliyində cinayət hesab olunur. Bu sahədə olan beynəlxalq hüquqi aktlar milli cinayət qanunvericiliyinin inkişafında, beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılmasında (unifikasiyasında) və təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynamaqla yanaşı, soyqırım və digər beynəlxalq cinayətlərin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində cinayət hüququnun mənbələri kimi də əhəmiyyət kəsb edirlər. Belə ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən 9 dekabr 1948-ci il tarixdə qəbul olunmuş və 12 yanvar 1951-ci ildə qüvvəyə minmiş “Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiyanın (Azərbaycan Respublikası 31 may 1996-cı il tarixli Qanunla həmin Konvensiyaya qoşulmuşdur) 3-cü maddəsində göstərilir ki, aşağıdakı əməllər cəzalandırılındır: a) soyqırım; b) soyqırım törətməyə yönəlmiş gizli sövdələşmə; c) soyqırım törətməyə birbaşa və açıq təhrik; d) soyqırım törətməyə yönəlmiş qəsd; e) soyqırımda iştirak. Eləcə də, soyqırımın (genosidin) cinayət-hüquqi tənzimlənməsi ilə əlaqədar Konvensiyanın digər maddələrində də bir sıra başqa normalar müəyyən edilmişdir. [7,1]

Göründüyü kimi, Konvensiyanın 3-cü maddəsində sadalanan cəzalanmalı olan 5 əməldən yalnız 2-si (soyqırım; soyqırım törətməyə birbaşa və açıq təhrik – CM-nin 103-104-cü maddələri) Azərbaycan Respublikası CM-də öz əksini tapmışdır, qalan 3 əməl (soyqırım törətməyə yönəlmiş gizli sövdələşmə; soyqırım törətməyə yönəlmiş qəsd; soyqırımda iştirak) isə CM-ə daxil edilməmişdir, yəni cinayət qanunumuzla bilavasitə tənzimlənilmir.

Şübhəsiz ki, belə bir arqument irəli sürülə bilər ki, sözügedən 3 əməl Azərbaycan Respublikası CM-nin ümumi hissəsinin cinayətə hazırlıq

(CM-nin 28-ci maddəsi), cinayət etməyə cəhd (CM-nin 29-cu maddəsi) və cinayətdə iştirakçılıq (CM-nin 31-34-cü maddələr) haqqında müddəaları nəzərdə tutan müvafiq maddələrlə əhatə edilmişdir.

Hər şeydən əvvəl nəzərə almaq lazımdır ki, cinayət qanunumuzun ümumi hissəsinin qeyd olunan maddələri soyqırım cinayətləri törətmiş şəxslərin layiqli cəza almalarına imkan verməyərək, əsassız məhdudiyyətlər müəyyənləşdirir. (Məsələn, CM-nin 63.2-63.4-cü maddələrinə əsasən, cinayətə hazırlığa görə cəzanın müddəti və ya həcmi CM-in Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində başa çatmış cinayətə görə müəyyən edilmiş daha ciddi cəza növünün yuxarı həddinin yarısından çox ola bilməz. Cinayət etməyə cəhdə görə cəzanın müddəti və ya həcmi CM-in Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində başa çatmış cinayətə görə müəyyən edilmiş daha ciddi cəza növünün yuxarı həddinin dördüdə üçündən çox ola bilməz. Cinayətə hazırlığa və ya cinayət etməyə cəhdə görə ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza təyin edilmir).

Digər tərəfdən, belə yanaşma Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə də ziddir. Odur ki, soyqırımın (genosidin) cinayət-hüquqi tənzimlənməsi ilə əlaqədar “Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiyanın, Nürnberq, Tokio, Yuqoslaviya, Ruanda tribunallarının və Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin Nizamnamələrinin, eləcə də, digər beynəlxalq hüquqi aktların müəyyən etdiyi bütün səciyyəvi cəhətlər, eyni zamanda, soyqırım (genosid) cinayətinə görə məsuliyyətin spesifikliyi cinayət qanununda xüsusi diqqətlə nəzərə alınmalıdır.

Fransanın yeni Cinayət Məcəlləsində soyqırım (genosid) və digər beynəlxalq cinayətlərə (sülh, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətlərinə) hazırlıq üçün məsuliyyət xüsusi normada qeyd olunmuşdur [6,15].

Almaniya Cinayət Məcəlləsində bir sıra hallarda beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi dairəsi genişləndirilmişdir. Məsələn, həmin Məcəlləyə əsasən, soyqırım (genosid) və digər beynəlxalq cinayətlərin törədilməsi zamanı şahidlik ifadəsi verməkdən imtina etmə, cinayəti gizlətmə və

cinayət barədə xəbər verməmə hallarında şahidlərin toxunulmazlığı insitutunun tələbləri heç kəsə şamil edilmir.

Estoniya CM-nin 90-cı maddəsi və Latviya CM-nin 71-ci maddəsi, Efiopiya CM-nin 281-ci maddəsi və Panama CM-nin 311-ci maddəsi soyqırım (genosid) cinayətinin obyektiv cəhətini təşkil edən əməllərin siyahısı genişləndirilmişdir.

Almaniya dövlətinin müsbət təcrübəsi başqa bir məsələdə də öyrənilməlidir. Belə ki, bu dövlət Cinayət Məcəlləsindən əlavə, Beynəlxalq cinayətlər haqqında Məcəllə də qəbul etmişdir.

Beləliklə, soyqırım (genosid) cinayətlərinin sisteminin yuxarıda göstərilən qaydada genişləndirilməsi təkcə elmi təklif xarakteri daşımayıb, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 151-ci maddəsinin və “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya qanununun 23.4-cü maddəsinin tələbləridir.

Bu sahədə digər problem soyqırım cinayətlərinin Cinayət Məcəlləmizin Xüsusi hissəsinin sisteminə yeri ilə əlaqədardır.

Çox təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il CM-nin layihəsi işlənilib hazırlanarkən soyqırım (genosid) cinayətinin cinayət qanununun sisteminə yeri və digər zəruri keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə əlaqədar MDB ölkələrinin Cinayət Məcəllələrinin müddəaları, yumşad desək, eynilə, kor-koranə təkrar olunmuş, “köçürülmüş”, ölkəmizin yaşadığı tarixi faciələr, o cümlədən, dünyanın böyük bir hissəsində “Xocalı soyqırımı”, “Xocalı faciəsi” və ya “Xocalı qətliamı” kimi anılan XX əsrin ən dəhşətli genosid cinayətlərindən biri – əsrin faciəsi olan Xocalı soyqırımı və ermənilərin iki əsrdən artıq bir müddətdə xalqımıza qarşı törətdiyi onlarla soyqırım cinayətləri, xüsusilə ermənilərin törətdikləri həmin cinayətlərə görə bu günə kimi cəzasız qalmaları, nə yazıq ki, nəzərə alınmamışdır.

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il Cinayət Məcəlləsi qəbul edilərkən ona soyqırım (genosid) cinayəti ilə əlaqədar daxil edilmiş iki maddə (CM-in 103 və 104-cü maddələri) “İnsanlığa əleyhinə cinayətlər” fəslində yerləşdirilmişdir. Cinayət qanunumuzun ilkin redaksiyada CM-nin 103-cü maddəsinin Qeyd hissəsində isə göstəri-

lirdi: “Bu fəslin 103—113-cü maddələrində nəzərdə tutulan istər sülh, istərsə də müharibə zamanı hər hansı mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sisteməlik hücumların tərkib hissəsi olaraq qəsdən törədilmiş əməllər insanlığa əleyhinə cinayətlər hesab edilir”. Yəni, həmin vaxt Cinayət Məcəlləsinin qüvvədə olan ilkin redaksiyasına görə, soyqırım (genosid) cinayətləri “İnsanlığa əleyhinə cinayətlər” hesab olunurdu.

Sonradan “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2001-ci il tarixli Qanunu ilə 103-cü maddənin qeydi 105-ci maddəyə keçirilmiş, həmin qeyddə “103” rəqəmi “105” rəqəmi ilə əvəz edilmişdir. [10]

Daha aydın desək, 2 iyul 2001-ci il tarixli həmin Qanunla CM-də soyqırım (genosid) cinayəti ilə əlaqədar olan iki maddə, haqlı olaraq, insanlığa əleyhinə cinayətlərin sisteminə çıxarılmışdır. Buna baxmayaraq, cinayət qanununa soyqırım (genosid) cinayətinin xüsusi statusu ilə əlaqədar (maddənin sanksiyasının ağırlaşdırılması istisna olmaqla) müvafiq norma əlavə edilməmiş, bu məsələ müəyyən mənada, qanunvericilik texnikası və hüquqi sistemləşdirmə nöqtəyi-nəzərindən “açıq” qalmışdır.

Təbii olaraq, belə bir sual ortaya çıxır, soyqırım (genosid) cinayəti insanlığa əleyhinə cinayətlərin sisteminə daxil deyilsə, bəs hansı cinayətlər sisteminə daxildir?

Göründüyü ki, “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2001-ci il tarixli Qanunu bu problemi nəinki həll etmədi, əksinə cinayət qanunumuzun sisteminə əlavə problem yaratdı.

Eyni qaydada, 5 dekabr 2006-cı il tarixdə qəbul olunmuş “Beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən qanunun qüvvəsinin geriyə şamil olunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununda da soyqırım (genosid) cinayəti insanlığa əleyhinə cinayətlərin tərkibində deyil, müstəqil təsnifat elementi kimi göstərilmişdir (sülh və insanlığa əleyhinə cinayətlər, soyqırım və müharibə cinayətləri). Göründüyü kimi, Konstitusiyaya Qanununda sadalanan dörd

qrup cinayətin sistemində soyqırım (genosid) cinayəti “sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər”dən sonra, üçüncü yerdə göstərilmişdir.

Fikrimizcə, bu sahədə də qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi işi davam etdirilməli, sadalanan cinayətlərin sistemində soyqırım (genosid) cinayəti üçüncü yerdən birinci yerə keçirilməli, bu əsasla “Beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən qanunun qüvvəsinin geriye şamil olunması haqqında” Konstitusiya Qanununda “sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlərə, soyqırımı və müharibə cinayətlərinə” sözləri “soyqırım (genosid) cinayətlərinə, sülh, insanlıq əleyhinə cinayətlərə və müharibə cinayətlərinə” sözləri ilə əvəz edilməlidir.

Eyni əsasla, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsinin soyqırım (genosid) cinayəti ilə başlamasını təmin edən müvafiq qəyışikliklər aparılmalı, CM-nin xüsusi hissəsinin ilk maddələri, eləcə də ilk fəslə soyqırım (genosid) cinayətlərinə həsr olunmalı, sonra isə müvafiq surətdə, sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlərə, daha sonra isə müharibə cinayətləri verilməlidir.

Burada, eyni zamanda, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, soyqırım (genosid) cinayəti bütün dünya xalqları qarşısında ən ağır və xüsusi təhlükəli beynəlxalq cinayətdir. Xarakterinə, xüsusi təhlükəlilik dərəcəsinə və digər səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərinə görə bu cinayət sülh və insanlıq əleyhinə olan istənilən cinayətdən, eləcə də hər hansı müharibə cinayətindən daha ağır, daha amansız və daha təhlükəlidir.

Ölkəmizin cinayət hüquq tarixinə nəzər saldıqda cinayət qanunlarının qəbul olunduğu dövrün tələblərinə uyğun olaraq, Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsinin ilk maddəsinin həmin tarixi şəraitdə siyasi-dövlət hakimiyyətinin və xalqın hüquq düşüncəsinə görə ən ağır və ən təhlükəli əməl hesab olunan həmin cinayət tərkibinə həsr olunduğu aydın görünür. Belə ki, ölkəmizin ilk cinayət qanunu olan 1922-ci il CM-nin xüsusi hissəsi dövlətə cinayətlərin ən təhlükəli olan “əksinqilabi cinayətlər” (57-ci maddə) ilə başlayırdı. Eyni qaydada, ölkəmizin ikinci, 1927-ci il CM-nin xüsusi hissəsinin ilk maddəsi (63-cü maddə) “əksinqilabi cinayətlər”ə həsr olunmuşdur. Üçüncü Cinayət Məcəlləmiz olan 1960-cı il

CM-nin xüsusi hissəsi xüsusi təhlükəli dövlətə cinayətlərin ən təhlükəli olan “Vətənə xəyanət” (57-ci maddə) cinayəti ilə başlayırdı.

Bunlardan fərqli olaraq, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin 4-cü Cinayət Məcəlləsində (1999-cu il CM) xüsusi hissəsinin ilk maddəsi (bir sıra MDB ölkələrində olduğu kimi) “Təcavüzkar müharibəni planlaşdırma, hazırlama, başlama və ya aparma”ya (100-cü maddə) həsr olunmuşdur.

Müasir dövrdə Azərbaycan xalqı və Azərbaycan dövləti üçün soyqırım (genosid) cinayətinin (CM-nin 103-cü maddəsi) təcavüzkar müharibəni planlaşdırma, hazırlama, başlama və ya aparma cinayətinə (100-cü maddə) nisbətən daha ağır (əgər 100.1-ci maddənin sanksiyası “səkkiz ildən on iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə” nəzərdə tutursa, 103-cü maddənin sanksiyası “on dörd ildən iyirmi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə” nəzərdə tutur), daha təhlükəli və strateji əhəmiyyətli tələyüklü siyasi-hüquqi və tarixi məsələ olmasını nəzərə alınaraq, Cinayət Məcəlləsində müvafiq dəyişiklik aparılması (CM-nin xüsusi hissəsinin soyqırım (genosid) cinayəti ilə başlaması barədə) zəruridir.

Onu da qeyd etmək zəruridir ki, bu, eyni zamanda milli qanunvericiliyimizin beynəlxalq cinayət hüquq normalarına unifikasiyası sahəsində əhəmiyyəti addım kimi qiymətləndirilməlidir. Belə ki, Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin 1994-cü ildə BMT Baş Assambleyasının xüsusi Hazırlıq Komitəsi tərəfindən bəyənilmiş və 1998-ci ilin iyul ayında Romada keçirilmiş diplomatik konfransda böyük səs çoxluğu ilə qəbul olunmuş Nizamnaməsində həmin beynəlxalq məhkəmənin yurisdiksiyasına aşağıdakı cinayətlər aid edilmişdir: a) soyqırım (genosid); b) təcavüz; c) beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntuları; c) insanlıq əleyhinə cinayətlər.

Göründüyü kimi, Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin Nizamnaməsində öz əksini tapmış cinayətlərin sistemində birinci yer soyqırım (genosid) cinayətinə verilmişdir.

Müsbət təcrübə kimi onu da qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə Respublikasının 2004-cü il sentyabrın 26-da qəbul edilmiş və hazırda qüvvə

də olan Cəza Qanununun xüsusi hissəsi soyqırım cinayəti ilə başlayır. Belə ki, qardaş ölkənin Cəza Qanununun xüsusi hissəsinin “Beynəlxalq cinayətlər” adlanan ilk bölməsinin ilk fəslı “Soyqırım və insanlıq əleyhinə cinayətlər”dir. Müvafiq surətdə, Türkiyə Respublikası Cəza Qanununun xüsusi hissəsinin ilk maddəsi (76-cı maddə) “Soyqırım” cinayəti, növbəti maddəsi isə “İnsanlıq əleyhinə cinayətlər” adlanır. [5, 13-19]

Azərbaycan Respublikasının 10 iyun 2003-cü il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının hökuməti ilə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Hökuməti arasında şəxslərin Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinə təslim edilməsi haqqında" Sazişdə beynəlxalq cinayətlər aşağıdakı qaydada sistemləşdirilmiş və sadalanmışdır: “Soyqırım, insanlıq (bəşəriyyət) əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri”.

Göründüyü kimi, Sazişdə də soyqırım (genosid) cinayəti digər beynəlxalq cinayətlərdən (insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətlərindən) əvvəl, birinci yerdə verilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsinin soyqırım (genosid) cinayəti ilə başlaması barədə qərar qəbul olunarsa, bu ölkəmizin qanunverici orqanı tərəfindən irəliyə doğru atılmış çox böyük bir addım olacaqdır. Bununla da ölkəmiz sübut edəcəkdir ki, beynəlxalq birliyin üzvü kimi Azərbaycan Respublikası soyqırım (genosid) cinayətlərini bütün dünya birliyinin mənafehləri üçün ən təhlükəli cinayət sayır və ona qarşı mübarizəni cinayət qanununun ən ümdə və ən ilkin vəzifəsi hesab edir.

Digər tərəfdən, bu bəşər tarixinə Xocalı soyqırımını kimi daxil olan qanlı faciəni törədən erməni cəlladlarının beynəlxalq məhkəmədə müttəhimlər stolunda oturması sahəsində görülən işin bir pilləsi və bir mərhələsi kimi qiymətləndirilməlidir. Şübhəsiz ki, kimlərsə bunun simvolik bir məsələ olması barədə mühakimə yürüdə bilər. Lakin fikrimizcə, Xocalı faciəsini və ermənilər tərəfindən törədilmiş onlarla digər faciələri yaşamış Azərbaycan xalqı üçün bu “simvolik” məsələ deyil, təleyüklü məsələdir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsinin soyqırım (genosid) cinayəti ilə başlaması həm də, bizim cinayət qanunumuzu

başqa dövlətlərin müvafiq məcəllələrindən fərqləndirəcəkdir ki, bu da müsbət hal kimi, Azərbaycan reallıqlarının güzgüsü, Cinayət Məcəlləmizin səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyəti kimi dəyərləndiriləcəkdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “soyqırım” anlayışının cinayət qanunvericiliyimizə gətirilməsini müsbət hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Bu anlayışla əlaqədar hər hansı mübahisəyə yol vermədən qeyd olunmalıdır ki, Beynəlxalq hüquqda və ölkəmizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq hüquqi aktlarda, eləcə də, əksər dövlətlərin cinayət qanunvericiliyində işlədilən “genosid” anlayışını sadəcə tərcümə etməklə kifayətlənmək olmaz, bu anlayışın Xocalı soyqırımının və ermənilərin 2 əsrdən artıq bir müddətdə xalqımıza qarşı törətdiyi digər soyqırım cinayətlərinin beynəlxalq ictimaiyyətə tanımaq və bu soyqırımları törədən cinayətkarları beynəlxalq məhkəmələrdə mühakimə etmək sahəsində, eləcə də milli qanunvericiliyin beynəlxalq cinayət hüquq normalarına unifikasiyası sahəsində əhəmiyyəti diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Odur ki, CM-nin 103 və 104-cü maddələrində, eləcə də “Beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən qanunun qüvvəsinin geriye şamil olunması haqqında” Konstitusiya Qanununda və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarında işlədilən “soyqırım” sözündən sonra mütləq mötərizədə “genosid” sözü göstərilməlidir.

Beləliklə, soyqırım (genosid) cinayətləri CM-in “Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər” adlanan fəslindən ayrılmalı, “Soyqırım (genosid) cinayətləri” adı altında CM-in xüsusi hissəsinin sisteminin ilk fəslı kimi (“Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər” fəslindən əvvəl) verilməlidir. CM-in 7-ci bölməsinin adı da (Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər) həmin bölmənin məzmununa (qüvvədə olan redaksiyada həmin bölmə “Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər” adlanan 16-cı fəslı və “Müharibə cinayətləri” adlanan 17-ci fəslı özündə birləşdirir) və formal məntiqin tələblərinə uyğun olmadığından (bölmənin adı, onun tərkib hissəsi olan fəsilərdən birinin adı ilə eynidir) dəyişdirilməsi, həmin bölmənin “Soyqırım (genosid) və digər beynəlxalq cinayətlər” adlandırılması təklif olunur.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, "Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2001-ci il tarixli Qanunu ilə CM-in 7-ci bölməsinin və 16-cı fəslinin adlarında "bəşəriyyət" sözü "insanlıq" sözü ilə əvəz edilmişdir. Lakin qanunvericilik texnikası qaydaları pozularaq, yuxarıda qeyd olunan Qanunla CM-nin xüsusi hissəsində aparılmış dəyişikliyə uyğun olaraq, həmin

Məcəllənin ümumi hissəsinin 2.1-ci maddəsində müvafiq dəyişiklik aparılmamış, yəni "bəşəriyyət" sözü "insanlıq" sözü ilə əvəz edilməmişdir.

Soyqırım cinayətlərinin hüquqi tənzimləmənin təkmilləşdirilməsi sahəsində yuxarıda qeyd olunan və yazının həcmi nəzərə alınmaqla üzərində kifayət qədər dayanılmayan bir sıra digər məsələlər aktuallığı ilə diqqət tələb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Şəhla Səmədova. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən normalarının tətbiqi məsələləri haqqında // "Qanunçuluq" yurnalı, 2006, № 6.
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. Professor Firudin Səməndərovun redaktəsi ilə. 1-ci hissə. Əlavə və dəyişikliklərlə təkrar nəşr. Bakı. "Hüquq yayın evi", 2018, səh:392.
3. İsfəndiyar Ağayev. Azərbaycan Respublikasının Cinayət hüququ. Ümumi və xüsusi hissələr. Dərslük. Bakı, "Nurlar" NPM, 2010, səh:463-464.
4. Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov. Qarabağ – Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, "Təhsil", 2005.
5. Nəbiyev E.Q. Türkiyə Respublikasının cinayət qanunvericiliyində bəzi cinayət və cəza məsələləri // Bakı Universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. Bakı, 2009, №4.
6. Крылова Н.Е. Основные черты нового уголовного кодекса Франции. М. Спарк, 1996.
7. "Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" Konvensiya // "Azərbaycan" qəzeti, 25 iyun 1996-cı il, №119.
8. "Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2001-ci il tarixli Qanunu // Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu, 2001-ci il, № 7, maddə 455.
9. "Azərbaycan Respublikasının hökuməti ilə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Hökuməti arasında şəxslərin Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinə təslim edilməsi haqqında" Saziş // <http://www.e-qanun.gov.az>
10. "Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2001-ci il tarixli Qanunu // Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu, 2001-ci il, № 7, maddə 455.

Сейфулла Асланов

Место преступлений геноцида в системе уголовного права (сравнительно-правовой анализ)

Актуальным вопросом является комплексное изучение преступлений геноцида с уточнением спорных моментов в направлении определения их места в системе специальной части Уголовного кодекса Азербайджанской Республики. Актуальность данной проблемы еще

больше усиливает тот факт, что на территории Азербайджана и по сей день невозможна реализация в правовой плоскости наказания лиц, виновных в геноцидных преступлениях, совершенных армянами против граждан Азербайджана. В статье проведен сравнительно-правовой анализ места и особенностей преступлений геноцида в системе нашего национального законодательства и стал предметом комплексного изучения.

Seyfulla Aslanov

The place of genocide crimes in the system of criminal law
(comparative legal analysis)

Clarifying the controversial points in the direction of determining the place of genocide crimes in the system of the special part of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan and their comprehensive investigation is an urgent issue. The fact that the punishment of persons guilty of genocide committed by Armenians on the territory of Azerbaijan and against the citizens of Azerbaijan is not possible in legal terms increases the relevance of this problem. The article provides comparative legal analysis of the place and characteristics of genocide crimes in the system of our national legislation and is the subject of complex investigation.

Ülvi ƏSƏDULLAYEV

Bakı Dövlət Universitetinin “Cinayət hüququ və kriminologiya” kafedrasının doktorantı
e-mail: ulvi.asadullayev@yahoo.com

MƏHKƏMƏ AKTLARININ İCRA EDİLMƏMƏSİNƏ GÖRƏ CƏZANIN TƏYİN EDİLMƏSİ

Açar sözlər: Məhkəmə hökmü, məhkəmə qərarı, qərardad, məhkəmə əmri, Cinayət Məcəlləsi, cəza və s.

Ключевые слова: Приговор суда, решение суда, постановление, судебный приказ, Уголовный кодекс, наказание и т. д.

Key words: Court verdict, court decision, decree, court order, Criminal Code, m punishment etc.

Cəza təyin etmək təcrübəsi cinayət hüququ normasının səmərəliliyinin, ictimai münasibətləri qorumaq qabiliyyətinin mühüm göstəricisidir. Cinayət Məcəlləsinin 306-cı maddəsinin sanksiyasında cəza növlərinin qeyd edilməsinin optimallığı və məqsədəuyğunluğu məsələlərini nəzərə alaraq, əlbəttə ki, nəticələrimizi və təkliflərimizi məhkəmə təcrübəsinin reallıqları ilə təhlil etmək və əlaqələndirmək lazımdır.

Bundan əlavə, Cinayət Məcəlləsinin 306-cı maddəsinə əsasən məhkəmə təcrübəsinin öyrənilməsi normanın qanunvericilik strukturunu təkmilləşdirəcək və nəticədə onun istifadəsi prosesini optimallaşdıracaqdır. Həmçinin məhkəmələr tərəfindən işin mahiyyəti üzrə həll edilməsi ilə bağlı yekun akt qəbul edildikdə yol verilmiş xətlər məhz cəzanın təyin edilməsi ilə bağlıdır ki, bu da cinayət-prosessual qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallarda cinayət qanununun düzgün tətbiq edilməməsi kimi hesab edilir və birinci instansiya məhkəməsinin hökmünün apellyasiya və kassasiya məhkəmələri tərəfindən ləğvi, dəyişdirilməsi ilə və ya yeni məhkəmə hökmünün çıxarılması ilə nəticələnir. [2, m.306]

Məhkəmə aktının icra edilməməsinə görə təqsirli bilinən şəxsə cəza təyin edilməsi, ilk növbədə,

cinayət hüququnun əsas prinsiplərinə uyğun tərtib edilmiş cəza təyin etmənin ümumi prinsipləri ilə bağlıdır. Odur ki, məhkəmə hökmünün, məhkəmə qərarının və ya digər məhkəmə aktının icra edilməməsinə görə cəzanın təyin edilməsi təcrübəsinə təhlil edərkən ilk növbədə qəbul edilmiş hökmlərin cəza təyin edilməsinin ümumi qaydalarına uyğunluğunu yoxlamaq lazımdır. [4, s.52]

Cəzaların təyin edilməsinin ümumi əsasları Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 58-ci maddəsində göstərilmişdir. Həmin maddəyə görə cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxsə, Cinayət Məcəlləsinin Ümumi hissəsinin müddəaları nəzərə alınmaqla Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş hədlərdə ədalətli cəza təyin edilir. Törədilmiş cinayətə görə nəzərdə tutulmuş cəzalardan daha ciddi cəza növü və ya həddi yalnız o halda təyin edilir ki, az ciddi cəza növü və ya həddi cəzanın məqsədlərini təmin edə bilmir. Törədilmiş cinayətə görə Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş cəzadan daha ciddi cəza yalnız Cinayət Məcəlləsinin 66 və 67-ci maddələrinə uyğun olaraq, cinayətlərin məcmusu və hökmlərin məcmusu üzrə təyin edilə bilər. Törədilmiş cinayətə görə bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş cəzadan daha yüngül cəzanın təyin olunması əsasları Cinayət Məcəlləsinin 62-ci maddəsi ilə müəyyən edilir. [2, m.66-67]

Cəza təyin edilərkən törədilmiş cinayətin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, təqsirkarın şəxsiyyəti, o cümlədən cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar, habelə təyin olunmuş cəzanın şəxsin islah olunmasına və onun ailəsinin həyat şəraitinə təsiri nəzərə alınır.

“Prinsip” məfhumu çox mənalıdır. Məlum halda prinsip dedikdə, “hər hansı bir nəzəriyyənin, elmin, təlimin, dünyagörüşün əsas ilkin müddəaları” başa düşülür. Sözü geniş mənasında prinsip - insanların həyat və fəaliyyətində əsaslandığı ilkin, rəhbər ideyalar kimi başa düşülür. Prinsiplərə nəyət edilməsi, onlara uyğun davranışın seçilməsi insanın həyat mövqelərinin və baxışlarının sebatlılığını əks etdirir.

Ancaq bizi prinsipin ümumi fəlsəfi mənası deyil, hüquqi mənası maraqlandırır. Hüquq - müvafiq prinsiplər əsasında yaranır və fəaliyyət göstərir və həmin prinsiplər hüququ sosial hadisə kimi mahiyyətini və sosial təyinatını ifadə edir. Hüquq prinsipləri hüququn əsas xüsusiyyətlərini və xassələrini əks etdirir və ona (hüquqa) ictimai münasibətlərdə azad və ədalətli universal nizamlayın tədbirləri keyfiyyəti verir. [9, s.103]

Beləliklə prinsipin ümumi anlayışına əsasən hüquq prinsiplərinin anlayışı müəyyənləşdirilir. Q.A.Kriqer hüquq prinsiplərim - ictimai münasibətlərin inkişafının təmin edilməsində zəruri olan hüquqizəmləyici və mühafizəedici funksiyaları istiqamətləndirən, dövlət məcburiyyət və digər təsir tədbirlərinin xarakterini, əsasını təyin edən və hüquqda təsbit edilmiş ideoloji, siyasi və mədəni əsaslar (rəhbər ideyalar) kimi müəyyən etmişdir. [10, s.58]

Cəzanın təyin edilməsinin ən vacib prinsiplərindən biri məhkəmənin Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin normasının sanksiyası çərçivəsində onu təyin etmək vəzifəsidir.

Hökm çıxararkən Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Ümumi hissəsinin məhkəmələr tərəfindən nəzərə alınmalı olan normalarının aşağıdakı siyahısını qeyd edək:

- cinayət qanununun vəzifələri və cəzanın məqsədləri haqqında ümumi müddəalar;
- cəzanın ümumi prinsiplərini nəzərdə tutan faktiki hallar;
- cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran halları müəyyən edən normalar;
- müəyyən cəza növlərinin təyin edilməsi qaydaları;
- cəza təyin etmək üçün xüsusi proseduru tənzimləyən normalar;

- başa çatmamış cinayətə, iştirakçılıqda törədilmiş cinayətə görə və cinayətlərin təkrar törədilməsinə görə cəza təyin edilməsinin xüsusiyyətlərini tənzimləyən qaydalar;

- cinayətlərin və cəzaların məcmusuna görə cəza təyin etmə qaydaları;

- əlavə cəzalar təyin edilərkən cəza müddətlərinin müəyyən edilməsi qaydasını müəyyən edən normalar;

- Əsas və əlavə cəzalar təyin edilərkən cəzanın müddətlərinin hesablanması müəyyən edən normalar [2].

Cəza təyin edilməsinin mühüm prinsipi cəzanın ədalətliyini təmin edən əməlin xarakterinin və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinin nəzərə alınmasıdır.

Cəzaların təyin edilməsinin təhlili göstərir ki, hökmlərin böyük əksəriyyətində cəza təyin edilərkən hakimlər yalnız formal olaraq əməlin xarakterinə və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə istinad edir. Cəzaların çox az hissəsində məhkəmə aktının icra edilməməsinin xarakteri və dərəcəsi cinayət işinin materialları ilə əsaslandırılır.

Görünür ki, cəza təyin etdikdə hökmün təsvir hissəsində məhkəmənin hökmünün icra edilməməsinin ictimai təhlükəlilik xarakterini və dərəcəsini müəyyən edən meyarları da əks etdirmək lazımdır. Tələb olunan həddə cəza təyin edilərkən cinayətin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinin nəzərə alınması qanunvericiliyə riayət edilməsi baxımından zəruridir.

Təqsirkarın şəxsiyyəti nəzərə alınmaqla cəza təyin edilərkən mütləq nəzərə alınmalı olan daha bir ümumi qaydanı da qeyd etmək lazımdır. Hüquq-mühafizə təcrübəsinin təhlili göstərir ki, təqsirkar şəxs barəsində hökm çıxarılanda hökmlərdə təqsirkarın şəxsiyyətinin nəzərə alınmasına dair heç bir əlamət yoxdur ki, bu da məhkəmə araşdırması zamanı bu komponentin müəyyən edilməsinə və araşdırılmasına kifayət qədər diqqətli yanaşma olmadığından xəbər verir.

Eyni zamanda, fikrimizcə, cinayət törətmiş şəxsin şəxsiyyətinin ətraflı və tam öyrənilməsi hər bir konkret şəxs üçün ən uyğun cəza təyin etməyə imkan verir. Cinayət Məcəlləsinin 306-cı maddəsində bir çox alternativ sanksiyanın mövcudluğunu nəzərə alaraq cinayət törətmiş şəxsin

şəxsiyyətinin ətraflı və tam öyrənilməsi xüsusilə vacibdir. Bundan əlavə, cinayətkarın həyat tərzi-ni, keçmiş davranışını, xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, məhkəmə onun cinayət davranışına nəyin səbəb olduğunu, onun əməllərində özünü necə göstərdiyini, cinayətkarın hansı motivləri rəhbər tutduğunu müəyyən edə bilər. Tərəfdilmiş cinayətin ağırlığına uyğun cəzanı daha düzgün müəyyən etmək və bu şəxsi islah etmək, son nəticədə cinayət əməlinin ictimai təhlükəlilik dərəcəsini daha dərindən və hərtərəfli üzə çıxarmaqla cəzanın fərdiləşdirilməsinə imkan verəcəkdir.

Cinayəti törədən şəxsin cinsi, yaşı, ailə vəziyyəti, iş yeri, yaşayış yeri və s. kimi xüsusiyyətləri hökmdə təfərrüatlı şəkildə təsbit edilməlidir. Bununla belə, bu məlumatlar çox vaxt rəsmiləşdirilir, onların ifadəsi təqsirkarın şəxsiyyətinin hərtərəfli təhlili və hökmün çıxarılmasında nəzərə alınmasının sübutundan daha çox məcburi konstruktiv xarakter daşıyır.

Belə ki, hökmlərin təsvir hissəsinin tədqiqi zamanı məlum olur ki, onların demək olar ki, yarısından çoxunda “məhkəmə cəza təyin edərkən təqsirkarın şəxsiyyətini nəzərə alır” ifadəsi formal olaraq qeyd edilir.

Rusiyalı hüquqşünas alim T.Nepomnyaşçaya hesab edir ki, cəza təyin edilərkən təqsirkarın şəxsiyyətinin hərtərəfli nəzərə alınması üçün məhkəmələr fərdin psixofizioloji məlumatlarına, daha doğrusu, onun vəziyyətinə diqqət yetirməlidirlər. Təbii ki, şəxsin bu fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması məhkəmələrə cəza növünün və onun ölçüsünün seçilməsinə daha differensial və optimal yanaşmaq imkanı verəcəkdir. [11, s.52]

Belə ki, təyin olunmuş cəzanın ədalətli olması, şəxsi və ümumi profilaktika, sosial ədalətin bərpası və məhkumun islah edilməsi məqsədlərini həyata keçirmək üçün təqsirkarın şəxsiyyətinin daha geniş və dərindən araşdırılması zəruridir.

Cəza təyin edilməsinin digər prinsipi məhkəmələr tərəfindən cəzanı ağırlaşdıran və yüngülləşdirən halların nəzərə alınmasıdır.

Dövlət məcburiyyət tədbiri olan cəza, əməldə cinayət tərkibi olmayan şəxsə əsla tətbiq edilə bilməz. Buna görə də cinayət tərkibi və cəzanın bir-birilə əlaqəsi dispoziya və sanksiya arasında ki əlaqə kimidir. Məhkəmə hər bir halda fərdi cə-

za təyin edir. Belə cəzanı təyin edən zaman məhkəmə Cinayət Məcəlləsinin Ümumi hissəsinin müddəalarını rəhbər tutur, lakin cinayət tərkibindən kənarda qalan, amma cəzanın həddinə təsir edən hallar da vardır ki, bunlar yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallardır. Bu halların məhkəmə tərəfindən nəzərə alınması mütləqdir. Cəza təyin edərkən yüngülləşdirici halların nəzərə alınması məhkəmənin cəzaya qənaət prinsipinə uyğundur. Məhkəmə cəza təyin edərkən cəzanın fərdiləşdirilməsi CM-in 58.3-cü maddəsinin müddəalarına əsaslanır. Cəzanın fərdiləşdirilməsi çox geniş əhatəli hüquq düşüncəsi tələb edən mürəkkəb bir prosesdir və bu zaman 58.3-cü maddədə əksini tapan müddəalardan başqa hallar da nəzərə alınmalıdır. [5, s.63]

S.Babayeva qeyd edir ki, cəzanın öz məqsədinə çatması üçün məhkəmə müəyyənləşdirməlidir ki, nə üçün bu şəxs cinayəti törədib? Hansı xarici amillər bu cinayətin törədilməsinə əsas olub? Bu xarici amillər şəxsə cinayətkar qətiyyətin yaranmasında hansı rolu oynayıb? Şəxs bu hallara necə münasibət bəsləyir? və s.

Cəzanı yüngülləşdirən halların siyahısı Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 59-cu maddəsində təsbit edilmişdir. Cəzanı yüngülləşdirən hallar aşağıdakılardır:

- hadisələrin təsadüfi axarı zəminində ilk dəfə olaraq böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağırlıq cinayətin törədilməsi;
- cinayətin yetkinlik yaşına çatmayan şəxs tərəfindən törədilməsi;
- cinayətin hamilə qadın tərəfindən törədilməsi;
- cinayət törətmiş şəxsin himayəsində azyaşlı uşağın olması;
- cinayətin ağır həyat şəraiti nəticəsində və ya mərhəmətlilik niyyəti ilə törədilməsi;
- cinayətin fiziki və ya psixi məcburiyyət təsiri altında, yaxud maddi, xidməti və ya sair cəhətdən asılılıq nəticəsində törədilməsi;
- cinayətin zəruri müdafiənin, ictimai təhlükəli əməl törətmiş şəxsin tutulmasının, son zərurətin, əsaslı riskin, əmrin və ya sərəncamın icra edilməsinin qanunla müəyyən edilmiş şərtlərini pozmaqla törədilməsi;
- cinayətin zərərçəkmiş şəxsin qanunsuz və ya əxlaqsız hərəkətlərinin təsiri altında və ya bu hə-

rəkətlər nəticəsində qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan (affekt) vəziyyətində törədilməsi;

- cinayətin anlaqlılığı istisna etməyən psixi pozuntusu olan şəxs tərəfindən törədilməsi;

- şəxsin könüllü gəlib təqsirini boynuna alması, cinayətin açılmasına, onun digər iştirakçılarının ifşa edilməsinə, cinayət nəticəsində əldə edilmiş əmlakın axtarışına və tapılmasına fəal kömək etməsi;

- cinayətin törədilməsindən bilavasitə sonra zərərçəkmiş şəxsə tibbi və ya digər yardım göstərilməklə onun həyat və sağlamlığına dəyər biləcək zərərin azaldılması;

- zərərçəkmiş şəxslə və ya onun yaxın qohumu olan hüquqi varisi ilə barışığ əldə edilməsi;

- cinayət nəticəsində dəymiş ziyanın könüllü olaraq tamamilə ödənilməsi və ya aradan qaldırılması;

- cinayət nəticəsində dəymiş ziyanın qismən ödənilməsi və ya ziyanın azaldılması ilə nəticələnmiş digər hərəkətlərin edilməsi.

Cəza təyin edilərkən qeyd edilənlərdən başqa hallar da cəzanı yüngülləşdirən hal qismində nəzərə alın bilər. [2, m.59]

Bununla belə, qeyd edirik ki, yüngülləşdirici halların tətbiqi, bir qayda olaraq, çox müxtəlifdir, aydın struktura malik deyil və buna görə də onlara aid edilənləri dəqiq şərh etmək həmişə mümkün olmur. Məsələn, hökmlərdən birində deyilir: "N (şərti ad kimi göstərilir) təqsirini boynuna alıb, əməlindən peşman olub, dindirilmə zamanı ardıcıl ifadələr verib, məsuliyyətə cəlb edilməyib, psixonevroloji və narkoloji dispanserlərdə qeydiyyatda deyil, mənfi cəhətləri yoxdur. Onun himayəsində olan 2007 və 2008-ci il təvəllüdü iki azyaşlı övladı var ki, bu da məhkəmə tərəfindən cəzanı yüngülləşdirən hallar kimi tanınır.

Hökmlərin çox az hissəsində cəzanı yüngülləşdirən halların məhkəmə tərəfindən nəzərə alınması barədə ümumiyyətlə heç nə qeyd edilmir, bir neçə hökmdə bu halların müəyyən edilmədiyi və müvafiq olaraq hökmə təsir göstərmədiyi göstərilir.

Yüngülləşdirici halların nəzərə alınmasının çatışmazlıqlarından biri "təqsiri tam etiraf etmək" və "səmimi peşmançılıq" kimi halların eyni məzmunu ilə ifadə edilmiş ekvivalentin tanınmasıdır.

Bununla bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Belə ki, bir sıra müəlliflər hesab edirdilər ki, təqsirkarın təqsirini boynuna alması təqsirkarın peşmanlığının başlamasına, onun törətdiyi cinayət əməli ilə bağlı mənfi münasibətinə dəlalət edir. Bununla belə, biz təqsirkarın etirafı ilə səmimi peşmançılığın bir-birinə bərabər olmadığını qeyd edən tədqiqatçıların fikirlərini də qeyd edə bilərik. Çünki çox vaxt təqsiri etiraf etmək peşmançılıqla deyil, onun gizlədilməsinin qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədar da ola bilər. [10, s.98]

Bundan əlavə, rus hüquqşünası P.V.Teplyaşinin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, səmimi peşmançılıq təqsirkarın cinayət əməllərində təqsirkarda daxili şəkildə özünü büruzə verən şəxsin mənəvi qınağıdır, buna görə də onun əməlindən peşman olması onun barəsində yüngülləşdirici hal hesab edilə bilməz. [12, s.36]

Yuxarıda göstərilən məqamları nəzərə almaq, cəza təyin edərkən yüngülləşdirici hallar olduqda müəyyən bir cəza növü və miqdarının təyin edilməsini ən aydın şəkildə müəyyən etməyə imkan verəcəkdir.

Cinayət Məcəlləsinin 60-cı maddəsində şəxsin əməlində cəzanı yüngülləşdirən hallar olduqda cəzanın təyin edilməsi qaydası göstərilir. Şəxsin əməllərində Cinayət Məcəlləsinin 59.1.8, 59.1.10—59.1.13-cü maddələrinin hər hansı birində nəzərdə tutulmuş bütün hallar mövcud olduqda və əgər cəzanı ağırlaşdıran hallar yoxdursa, təyin olunan cəzanın müddəti və ya həcmi Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində nəzərdə tutulmuş daha ciddi cəza növünün son həddinin dördü üçündən artıq ola bilməz.

Ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası təyin edilərkən cəzanı yüngülləşdirən hallar nəzərə alın bilməz.

Məhkəmələr tərəfindən cəza təyin edilərkən yüngülləşdirici hallara nəzər salındığı kimi ağırlaşdırıcı hallar da nəzərə alınır.

Qanunvericiliklə müəyyən edilən ağırlaşdırıcı hallar cəza təyin edilərkən ciddi şəkildə nəzərə alınır. Cəzanı ağırlaşdıran hallar - cinayətin, yaxud da cinayətkarın şəxsiyyətinin ləhlükəliyini yüksəldən, lakin cinayət tərkibindən kənar qalan, cinayətin obyektiv və subyektiv elementləri

ilə, yaxud təqsirləndirilənin şəxsiyyəti ilə bağlı olan hallardır. [8, s.140]

S.Vəliyev qeyd edir ki, cəzanı ağırlaşdırın hallar yalnız cəzanın fərdiləşdirilməsi zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. Onların əhəmiyyəti daha böyükdür, başqa sözlə desək, cəzanı ağırlaşdırın hallar təqsirləndirilən şəxsin cəzasını çəkəcəyi müəssisənin növünün müəyyən edilməsində də rol oynayır. [9, s.51]

Cinayət Məcəlləsinin 61-ci maddəsində cəzanı ağırlaşdırın halların siyahısı sadalanır. Həmin hallara nəzər salaq:

- cinayətlərin təkrar törədilməsi, cinayətlərin residivi;
- cinayətin ağır nəticələrə səbəb olması;
- cinayətin qabaqcadan əlbir olmuş bir qrup şəxs, mütəşəkkil dəstə və ya cinayətkar birlik (təşkilat) tərəfindən törədilməsi;
- cinayətin törədilməsində xüsusilə fəal iştirak etmə;
- psixi pozuntulardan əziyyət çəkən və ya sərxoş vəziyyətdə olan şəxslərin, habelə cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddinə çatmayan şəxslərin cinayət törətməyə cəlb olunması;
- cinayətin milli, irqi və ya dini düşmənçilik, dini fanatizm, digər şəxslərin qanuni hərəkətlərinə görə qisas almaq zəminində, tamah məqsədi ilə və ya sair alçaq niyyətlərlə, habelə başqa cinayəti ört-basdır etmək və ya onun törədilməsini asanlaşdırmaq məqsədi ilə törədilməsi;
- cinayətin *təqsirkar* üçün aşkar surətdə həmilə vəziyyətində olan qadın, habelə azyaşlı, qoca və ya köməksiz vəziyyətdə olan və ya *təqsirkardan* asılı vəziyyətdə olan şəxsə qarşı törədilməsi;
- cinayətin öz qulluq və ya ictimai borcunu yerinə yetirən şəxsə və ya onun yaxın qohumlarına qarşı törədilməsi;
- cinayətin zərərçəkmiş şəxsə qarşı xüsusi amansızlıqla, o cümlədən əzab və ya işgəncə verməklə törədilməsi;
- cinayətin odlu silahdan, partlayıcı vasitələrdən və ya digər ümumi təhlükəli üsullardan və texniki vasitələrdən istifadə etməklə törədilməsi;
- cinayətin fəvqəladə və ya *hərbi* vəziyyət, təbii və ya digər ictimai fəlakət şəraitində, habelə

kütləvi iğtişaşlar zamanı törədilməsi;

- cinayətin hakimiyyət nümayəndəsinin xüsusi geyimlərindən və ya sənədlərindən istifadə etməklə törədilməsi;

- cinayətin qulluq mövqeyinə və ya müqaviləyə əsasən təqsirkara göstərilən etimaddan istifadə etməklə törədilməsi.

Cəza təyin edilərkən qeyd edilən hallardan başqa digər hallar cəzanı ağırlaşdırın hal qisminə nəzərə alın bilməz. [2, m.61]

Təbii ki, məhkəmələr tərəfindən cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdırın halların nəzərə alınması ilə bağlı nöqsanlar təqsirli şəxsin cəzasının çəkilməsi prosesinə mənfi təsir göstərir. Eyni zamanda, yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların nəzərə alınması məhkəmənin hüququ deyil, öhdəliyidir. Buna görə də, hər bir konkret işdə bu hallar olmadıqda, məhkəmə bunu hökmdə qeyd etməlidir.

Cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdırın halların nəzərə alınmasında bu kimi nöqsanların aradan qaldırılması məhkəmə aktlarının icra edilməməsinə görə cəzanın təyin edilməsi prosesini optimallaşdıracaq, humanizm, qanunçuluq, ədalətlik prinsiplərinin həyata keçirilməsinə töhfə verəcəkdir. Bundan əlavə, hökmün bu ümumi prinsipinin keyfiyyətə tətbiqi cəzanı birbaşa fərdiləşdirir.

Cəza təyin etmək üçün sonuncu prinsip budur ki, məhkəmə təyin edilmiş cəzanın məhkumun islahına, ailəsinin yaşayış şəraitinə təsirini nəzərə almalıdır.

S.Vəliyev qeyd edir ki, cinayət qanununun cəzanın məhkumun islah olunmasına təsirinin nəzərə alınması tələbi iki məqsəd güdür. Birincisi, qanunverici bu müddəanı cəza təyin etmənin ümumi əsasları sırasına daxil etməklə, cəzanın məhkumu islah etməsi məqsədinə, cinayət cəzasının digər məqsədləri arasında xüsusi əhəmiyyət vermişdir. İkincisi, bu tələb məhkəmənin diqqətini təqsirkarın şəxsiyyətinin və onun islah olunması nöqtəy-nəzərdən digər halların öyrənilməsinə və bunların əsasında da, onun nonnal sosial həyata qayıtmasına kömək edə biləcək cəza təyin edilməsinə yönəldir. Baxmayaraq ki, bu məqsədlər bir-birinə çox yaxındır və məntiqi olaraq biri digərindən yaranır, ancaq cinayət işlərinə baxılması və gələcəkdə məhkumun bu və ya digər dərəcədə

islah olunma ehtimalını əks etdirən müvafiq məhkəmə qərarlarının qəbul edilməsi və onların digər hallarla birlikdə müstəqil nəzərə alınması zamanı mahiyyət etibarilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. [9, s.280]

F.Səməndərov qeyd edir ki, məhkumun şəxsiyyətinin öyrənilməsi təyin edilən cəzanın onun islah olunmasına təsiri baxımından həm müsbət, həm mənfi xarakterli nəticələrin çıxarılmasına səbəb ola bilər. AR CM-nin 58.3-cü maddəsinin şərh etdiyimiz müddəasına əsasən, məhkəmələrdən məhz həmin nəticələrin qiymətləndirilməsi tələb olunur. Şübhəsiz ki, keçmiş məhkumluğun mövcudluğu məhkumun çətin islah olunmasına dəlalət edir. Ancaq iş yerindən, xidmət yerindən, təhsil və ya yaşayış yerindən müsbət rəylərin olması, əməyə vicdanlı münasibət, səmimi peşimançılıq və s. kimi hallar isə əksinə, məhkumun islah olunması ehtimalını artırır. [8, s.323]

Əlbəttə ki, əvvəlcədən təyin edilən cəzanın məhkumun islah olunmasına necə təsir edə biləcəyini müəyyən etmək sadə iş deyildir. Bununla yanaşı unutmaq olmaz ki, məhkəmə məhkumun islah olunması halını cəza təyin etmənin digər əsaslan və həmçinin cinayət qanununun ümumi prinsipləri və cəzanın məqsədləri ilə birlikdə nəzərə almalıdır. Cinayət qanununun bu müddəasına riayət olunması cəzanın maksimum fərdiləşdirilməsinə və onun vasitəsi ilə də, cinayət hüququnun ümumi prinsiplərinin və cəzanın məqsədlərinin həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

Cəzanın maksimum fərdiləşdirilməsinə imkan verən digər hal isə, yuxanda qeyd etdiyimiz kimi, təyin edilən cəzanın məhkumun ailəsinin həyat şəraitinə təsiridir. Mahiyyəti üzrə cinayət qanunvericiliyində bu müddəanın təsbit edilməsi, cəza təyini zamanı cinayət tərkibinin hüdudlarından kənara çıxan halların nəzərə alınmasını əks etdirir. Şübhəsiz ki, belə müddəanı cinayət qanununa daxil edən qanunvericinin əsas məqsədi, məhkumun ailə üzvlərinin hüquq və mənafelərinin və ümumilikdə ailənin mühafizəsi və qorunmasıdır.

Qeyd edək ki, Cinayət Məcəlləsinin 306-cı maddəsi ilə bağlı tanış olduğumuz hökmlərdə göstərilən cəzaların 40,7 faizində cəzanın məhkumun islah edilməsinə və ailəsinin həyat şəraitinə təsiri nəzərə alınmaqla təyin edildiyinə dair rəsmi

işarə belə yoxdur. Qalan digər cəzalarda isə (59,3%) bu halın nəzərə alındığına dair məsələlər öz əksini tapır.

Fikrimizcə, hər bir konkret işdə bu halın əsaslandırılmasına daha ətraflı və fərdi yanaşmaq lazımdır, çünki bu halların nəzərə alınması məhkəmənin hüququ deyil, öhdəliyi olduğu üçün sadəcə qeyd etməklə kifayətlənmək düzgün deyildir. Belə görünür ki, cəzanın bu ümumi prinsipi məhkəmənin cinayətkarın şəxsiyyətini, cinayətin törədilməsi hallarını diqqətlə araşdırdığını və əsaslandırılmış şəkildə konkret cəza növünü müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Cinayətin məqsədi və motivi, təqsirkarın cinayətin törədilməsində rolu, cinayətin törədilməsi zamanı və bundan sonra onun davranışı ilə bağlı müstəsna hallar, habelə cinayətin ictimai təhlükəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaldan başqa hallar olduqda, eləcə də iştirakçılıqla törədilmiş cinayətin iştirakçısı həmin cinayətin açılmasına fəal kömək etdikdə, Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində müəyyən edilmiş aşağı həddən də az cəza təyin edilə bilər və ya məhkəmə həmin maddədə müəyyən ediləndən daha yüngül cəza növü təyin edə bilər, yaxud təyin edilməsi məcburi olan əlavə cəzanı təyin etməyə bilər. Cəzanı yüngülləşdirən həm ayrı-ayrı hallar, həm də bu cür halların məcmusu müstəsna hal hesab edilə bilər.

Cəza təyin etmə zamanı hakimlikdə subyektivçilik qaçılmazdır. Buna görə də biz, məhkəməyə verilmiş "operativ imkan" ilə qanunvericiliyin özü tərəfindən cəza qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələr arasında qarşılıqlı əlaqənin problemi ilə rastlaşırıq. Bu problemin həllini məhkəmə mülahizəsinin həddlərinin məhdudlaşdırılmasında deyil, cəza təyini zamanı subyektivçiliyin minimuma endirilməsində görürük.

Cəza təyin etmənin subyektivliyi ilə bağlı S.Vəliyev qeyd edir ki, cəza təyin etmə şüurlu xarakter daşıyır və müəyyən şəraitdə həyata keçir. Bunlara hakimin iradə və şüurundan asılı olmayan elə hallar (amillər) aiddir ki, həmin amillərin determinat təsiri altında məhkəmə hökmünün hazırlanması, qəbul edilməsi və realizasiyası prosesi baş verir. Cəza təyin etmə zamanı şüurlu xarakter subyektiv amillərə aid edilir. Bu amillər

çərçivəsində daxil olan və müəyyən dərəcədə də çıxan məlumatların hakimlərin hüquqi şüurunda yənidən işlənməsi mühüm rol oynayır. Buna görə də, vəziyyəti bir qədər sadələşdirməklə subyektiv amili məhkəmə hüquqi şüuruna aid etmək olar. Qeyd etmək yerinə düşər ki, hakimlərin hüquqi şüurlarının cəza təyin edilməsinə kifayət qədər diqqət yetirilməmişdir. Ona görə də, cəza təyin etmənin məhz bu aspektinin şərh edilməsinin məqsədə uyğunluğu və öz vaxtında olması yerinə düşür. Hüquqi şüurun, onun struktur və funksiyalarının xarakterizə edilməsinə keçilməzdən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, struktura dedikdə, tədqiq olunan obyektin quruluşu, onun elementlərinin öz aralarındakı əlaqəsi (qarşılıqlı təsir) xarakteri nəzərdə tutulur. Ancaq maddi obyektlərin strukturu onu hissələr bölməyə imkan verirsə, tədqiq olunan obyektin hər biri ayrıca mövcud ola bilən ünsürlərə bölünə bilirsə, bu mənada ictimai şüur öz spesifikliyinə malikdir. [9, s.362]

Cəzanın təyin edilməsinin ümumi prinsiplərini nəzərə almaq cəzanın məqsədlərinə nail olmaq üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hökmlərə nəzər saldıqda əksər hallarda cinayətkarın şəxsi keyfiyyətləri, habelə cəzanın onun həyatına, ailəsinə təsirinin kifayət qədər systemsiz sadalanması müşahidə olunur. Eyni zamanda, əksər hallarda cəzanın fərdiləşdirilməsinin faktiki prosesini əks etdirməyən yalnız formal ifadələr nəzərə çatdırılır.

Cəza təyin edilərkən qanun çərçivəsində məhkəmənin daxili inamı sərbəst olmasına baxmayaraq, əsasız ola bilməz. Cinayət-hüquqi sanksiyaların hüdudları ümumi prinsiplərin və cəza təyin etmə əsaslarının eyni cür olması, hakimə qərar qəbul edərkən subyektiv qiymətləndirici mülahizədən çıxış etməyə imkan vermir. Cəza ləyin edən zaman hakimlərin daxili inamı törədilmiş cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi və xarakterinin, təqsirkarın şəxsiyyətinin, cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran halların təhlil edilməsi əsasında təşəkkül tapır. Ancaq ən əsası - məhkəmə tərəfindən bu amillərin mahiyyətinin cinayət qanunu əsasında cəzanın məqsədləri ilə qarşılıqlı əlaqədə düzgün qiymətləndirilməsidir. Cəza təyin etmədə işlək edən hakimlərin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə bilavasitə sosial təsirlər, fizioloji, xüsusən də neyrofizioloji və müxtəlif psixiki amillərlə yara-

nan digər hallar daxili inamın formalaşmasında əhəmiyyətli təsirə malikdir. [15, s.145]

Cəzanın təyin edilməsinin ümumi prinsiplərinin nəzərə alınmasının həddindən artıq formalizmi konkret cəza növlərinin və ölçülərinin təyin edilməsinə mənfi təsir göstərir. Üstəlik, nəzərə alsaq ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 306-cı maddəsinin sanksiyasında əhəmiyyətli sayda alternativ cəza növləri vardır, məhkəmə cəzanın təyin edilməsinin ümumi prinsiplərini nəzərə alaraq, şəxsin törətdiyi əmələ daha uyğun cəza təyin edə bilər.

Belə ki, məhkəmə hökmünün, məhkəmə qərarının və ya digər məhkəmə aktının icra edilməməsinə görə cəzaların təyin edilməsinin optimalaşdırılması üçün hökmlərin təsvir hissəsində cəzanın təyin edilməsinin ümumi prinsiplərinin tam və ətraflı təhlili ixtiyari ardıcılıqla deyil, məhz cəzanın təyin edilməsinə təsiri ilə ardıcıl şəkildə sadalanmalıdır. Bu halda əməlin ictimai təhlükəliliyinin adekvat şəkildə təsvir olunmasından, cəzanın təyin edilməsinin əsaslılığından, hər bir konkret halda onun fərdiləşdirilməsindən danışmaq mümkün olacaqdır.

Əksər hallarda məhkəmələr məhkəmə hökmünün, məhkəmə qərarının və ya digər məhkəmə aktının icra edilməməsinə görə cərimə növündə cəza təyin edir. Daha sonra müvafiq şəkildə müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etməni nəzərdə tutan hökmlər, müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə növündə cəzalar təyin edilir.

Qeyd etdiyimiz kimi cərimə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 306-cı maddəsinin sanksiyasında adekvat şəkildə yerləşmiş, cinayət nəticəsində vurulmuş maddi və qeyri-maddi zərərin qismən kompensasiyası kimi çıxış edərək, daha ağır cəza növlərinə alternativ kimi çıxış edir. Ancaq yadda saxlamaq lazımdır ki, onun təsirinin əsas potensialı onun ölçüsündədir. Deməli, cərimə şəklində cəzanın məqsədlərinin səmərəli həyata keçirilməsi məhkəmədən tutulan pulun miqdarı ilə birbaşa bağlıdır. Bundan əlavə, onun qazancı nə qədər yüksək olarsa, onun üçün sabit məbləğ şəkildə deyil (islah işləri), onun qazancına (gəlirinə) əsasən cərimənin məbləğinin hesablanması bir o qədər effektiv olacaqdır.

Hakimlərin məhkəmələrin hökmünün, məhkəmə qərarının və ya digər məhkəmə aktının icra edilməməsinə görə cərimə şəklində cəza təyin etməsinə onların cinayətə “yumşaq” yanaşmasının göstəricisi hesab edirik ki, bu da heç də həmişə məqsədəuyğun deyildir.

Təqsirli şəxslərə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə növündə cəzaların sayı elə çox deyildir. Fikrimizcə, bu cəza növünün potensialı məhkəmələr tərəfindən zəif həyata keçirilir. Eyni zamanda, əvvəlki paragrafda artıq əsaslandırdığımız kimi müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cəzaların qarşısında duran bütün məqsədləri tam və optimal şəkildə həyata keçirir, çünki təqsirkarı məhkəmə aktlarının icrası ilə bağlı vəzifələrin icrasından kənarlaşdırır. Bu cəza növü Cinayət Məcəlləsinin 306-cı maddəsinin sanksiyasında göstərilən cəzalardan ən optimalıdır.

Hesab edirik ki, məhkəmə hökmünün, məhkəmə qərarının və ya digər məhkəmə aktının icra edilməməsinə görə bu cəza növünün tətbiqi təcrübəsinin aşağı olması məhkəmə sistemində çatışmazlıq kimi hesab oluna bilər. Bu da təbii ki, cəzanın məqsədlərinə çatmağa mənfi təsir göstərir. Əslində, cinayəti törədən şəxs eyni vəzifədə qalsa, yenidən belə bir cinayət törətmək ehtimalı qalır.

Məhkəmələr Cinayət Məcəlləsinin 306-cı maddəsində göstərilən əməllərin törədilməsinə görə cərimə növündə cəzadan sonra daha çox müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası təyin etmişdir.

Bundan əlavə, bir sıra hökmlər çıxarılanda cəzanın şərti olaraq çəkilməsi qeyd edilir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 70.1-ci maddəsinə əsasən islah işləri, hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma, intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama və ya müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza təyin edən məhkəmə, məhkumun cəza çəkmədən islah olunmasını mümkün sayırsa, həmin cəzanın şərti olaraq tətbiq edilməsi haqqında qərar çıxara bilər. [2, m.70]

Şərti məhkum etmə bir tərəfdən cəza siyasətinin humanistləşdirilməsini özündə əks etdirirsə, digər tərəfdən isə cəmiyyətdə məhkəmə hakimiyyətinin cəza siyasətinə qarşı inamsızlığı nümayiş etdirir.

Məhkəmə şərti məhkum etmə təyin edərək törədilmiş cinayətin xarakterini, ictimai təhlükəlik dərəcəsini, məhkumun şəxsiyyətini, habelə cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran halları nəzərə alır. Şərti məhkum etmə təyin edilərkən məhkəmə tərəfindən sınaq müddəti müəyyən olunur. Bu müddət ərzində məhkum öz davranışı ilə islah olunmasını sübut etməlidir. Sınaq müddəti altı aydan beş ilədək müddətə müəyyən edilir.

Şərti məhkum etmə zamanı əlavə cəzalar təyin edilə bilər. Məhkəmə şərti məhkum etmə təyin edərək məhkumun üzərinə aşağıdakı vəzifələri qoya bilər: onun davranışı üzərində nəzarəti həyata keçirən orqanlara məlumat vermədən daimi yaşayış yerini, təhsil yerini, iş yerini dəyişməmək, müəyyən yerlərə getməmək, alkoqolizmdən, narkomaniyadan, toksikomaniyadan və ya zöhrəvi xəstəliklərdən müalicə kursu keçmək, ailəsinə maddi yardım göstərmək, elektron nəzarət vasitəsini gəzdirmək və həmin vasitənin işlək vəziyyətdə saxlanılması üçün ona xidmət etmək. Məhkəmə, məhkumun üzərinə onun islah olunmasına kömək edən digər vəzifələr də qoya bilər. Şərti məhkum edilmiş şəxs üzərində nəzarəti müvafiq dövlət orqanları, hərbi qulluqçular üzərində nəzarəti isə hərbi hissələrin və müəssisələrin komandanlığı həyata keçirir. Sınaq müddəti ərzində şərti məhkum edilmiş şəxsin üzərində nəzarəti həyata keçirən dövlət orqanının təqdimatı əsasında məhkəmə, məhkumun üzərinə əvvəllər qoyulmuş vəzifələri tamamilə və ya qismən ləğv edə bilər, yaxud onun üzərinə yeni vəzifələr qoya bilər.

Bu institutun əhəmiyyəti cinayəti törədən şəxsin ciddi cəzalara məruz qalmadan islahını sübut etmək imkanını göstərmək, bəzi hallarda azadlıqdan məhrum etmə cəzasını faktiki olaraq çəkmədən cəza məqsədlərinə çatmağın mümkünlüyünü nümayiş etdirməkdən ibarətdir.

Əslində, şərti cəzanın icrası məhkəmənin seçdiyi cəzanın təqsirkar şəxsə təsir etmək üçün yeganə və optimal üsul olmadığına və bu vəziyyətdə müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının faktiki tətbiqinin yersiz olduğunun ifadəsidir.

Şərti məhkum edilmiş şəxslər üzərində nəzarət Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsi ilə təsbit edilmiş müddəalar əsasında həyata keçirilir.

Həmin Məcəlləyə görə şərti məhkum edilmiş şəxslər üzərində nəzarəti sınaq müddəti ərzində məhkumun yaşayış yeri üzrə icra məmuru, hərbi qulluqçular üzərində isə hərbi hissələrin və ya müəssisələrin komandanlığı həyata keçirir.

İcra məmuru sınaq müddəti ərzində məhkumların qeydiyyatını aparır, onların işlədikləri yer üzrə işəgötürənin iştirakı ilə məhkumların ictimai qaydalara riayət etməsinə və məhkəmə tərəfindən onlara həvalə olunan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir.

Məhkuma müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə növündə cəza əlavə cəza kimi təyin edildikdə məhkum barəsində zəruri tədbirləri icra məmuru həyata keçirir.

Şərti məhkum edilmiş şəxslər məhkəmə tərəfindən onlara həvalə edilən vəzifələri yerinə yetirməli və icra məmurunun çağırışı ilə gəlməlidirlər. Üzrsüz səbəblərdən gəlməyən məhkumlar probasiya qurumunun rəhbəri tərəfindən təsdiq olunmuş icra məmurunun qərarı ilə məcburi gətirilə bilirlər.

Şərti məhkum etmə təyin edilərkən məhkəmə tərəfindən sınaq müddəti müəyyən olunur. Bu müddət ərzində məhkum öz davranışı ilə islah olunmasını sübut etməlidir. Sınaq müddəti altı aydan beş ilədək müddətə müəyyən edilir. Sınaq müddətinin hesablanması qaydası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 181-ci maddəsi ilə müəyyən edilir. Belə ki, sınaq müddəti məhkəmənin hökmünün qanuni qüvvəyə mindiyi gündən hesablanır. Sınaq müddətinin qurtarması ilə məhkum üzərində nəzarət dayandırılır və o, qeydiyyatdan çıxarılır.

Şərti məhkum edilmiş şəxs məhkəmə tərəfindən ona üzərinə qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsindən boyun qaçırdıqda və ya ictimai qaydaları pozduğuna görə barəsində inzibati tənbeh tətbiq edildikdə, icra məmuru və ya hərbi hissənin komandiri (rəisi) sınaq müddətinin uzadılması barədə məhkəməyə təqdimat verir.

Şərti məhkum edilmiş şəxs sınaq müddətində məhkəmə tərəfindən onun üzərinə qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsindən mütəmadi və ya qərəzli olaraq boyun qaçırdıqda, o cümlədən elektron nəzarət vasitəsini gəzdirməkdən imtina etdikdə, onu zədələdikdə və ya digər üsulla yararsız vəziyyətə saldıqda, yaxud həmin vasitənin iş-

lək vəziyyətdə saxlanması üçün üzrsüz səbəbdən ona xidmət etmədikdə icra məmuru və ya hərbi hissənin komandiri (rəisi) şərti məhkum etmənin ləğv edilməsi və hökmə təyin olunmuş cəzanın icra olunması barədə məhkəməyə təqdimat verir.

Habelə, icra məmuru məhkumun üzərinə onun islah olunmasına kömək edən yeni vəzifələrin qoyulması və ya əvvəllər məhkumun üzərinə qoyulmuş vəzifələrin tamamilə və ya qismən ləğv edilməsi barədə məhkəməyə təqdimat verə bilər.

Məhkum tərəfindən onun üzərinə qoyulmuş vəzifələrin il ərzində dafələrlə yerinə yetirilməməsi sınaq müddəti ərzində vəzifələri mütəmadi yerinə yetirməmə hesab edilir. On gündən artıq müddətdə olduğu yer müəyyən edilməyən və ya elektron nəzarət vasitəsini gəzdirməkdən imtina edən, həmin vasitənin işlək vəziyyətdə saxlanması üçün üzrsüz səbəbdən ona xidmət etməyən, elektron nəzarət vasitəsini zədələyən və ya digər üsulla yararsız vəziyyətə salan məhkum ona həvalə edilmiş vəzifələri yerinə yetirməkdən qərəzli boyun qaçırmış hesab edilir.

Sınaq müddətinin azı yarısı keçdikdən sonra şərti məhkum edilmiş şəxs öz davranışı ilə islah olunduğunu sübut edərsə, məhkəmə məhkumun üzərində nəzarəti həyata keçirən dövlət orqanının təqdimatı əsasında şərti məhkum etmənin ləğv edilməsi barədə qərar qəbul edə bilər. Məhkəmə şərti məhkum etmənin ləğv edilməsi qənaətinə gəldikdə, məhkumu tamamilə və ya qismən əlavə cəzadan da azad edə bilər. Şərti məhkum etmə ləğv edildikdə məhkumun əlavə cəzası olmadığı və ya o, əlavə cəzadan tamamilə azad edildiyi hallarda məhkəmə, həmçinin şəxsin məhkumluğunun götürülməsi barədə qərar qəbul edir.

Şərti məhkum edilmiş şəxs məhkəmə tərəfindən onun üzərinə qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirməkdən boyun qaçırdığına və ya ictimai qaydaları pozduğuna görə barəsində inzibati tənbeh tətbiq edildikdə, məhkəmə sınaq müddətini bir ildən çox olmayaraq uzada bilər. [3, m.181]

Şərti məhkum edilmiş şəxs sınaq müddətində məhkəmə tərəfindən onun üzərinə qoyulmuş vəzifələri mütəmadi və ya qərəzli olaraq yerinə yetirməkdən boyun qaçırdıqda, o cümlədən elektron nəzarət vasitəsini gəzdirməkdən imtina etdikdə,

onu zədələdikdə və ya digər üsulla yararsız vəziyyətə saldıqda, yaxud həmin vasitənin işlək vəziyyətdə saxlanılması üçün üzrsüz səbəbdən ona xidmət etmədikdə, məhkəmə şərti məhkum etmənin ləğv edilməsi və hökmlə təyin olunmuş cəzanın icra olunması haqqında qərar çıxarır.

Şərti məhkum edilmiş şəxs sınaq müddətində ehtiyatsızlıqdan cinayət törətdikdə və ya qəsdən böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət törətdikdə, şərti məhkum etmənin ləğv edilməsi və ya saxlanması barədə məsələ məhkəmə tərəfindən həll edilir. Məhkəmə şərti məhkum etmənin ləğv edilməsi qənaətinə gəldikdə, şəxsə hökmlərin məcmusu ilə bağlı nəzərdə tutulmuş qaydalar üzrə cəza təyin edilir. Şərti məhkum edilmiş şəxs sınaq müddətində qəsdən az ağır, ağır və ya xüsusilə ağır cinayət törətdikdə, məhkəmə şərti məhkum etməni ləğv edir və ona hökmlərin məcmusu ilə bağlı nəzərdə tutulmuş qaydalar üzrə cəza təyin edilir. [2]

Şərti məhkum etmə tətbiq edilərkən vətəndaşlar elə başa düşürlər ki, məhkum cəzadan ümumiyyətlə azad edilir və onun təqsiri sübuta yetirilmir. Lakin faktiki olaraq təqsirkar barəsində hökmün çıxarılması şəxsin təqsirinin qeyd-şərtsiz sübut edilməsini nəzərdə tutur. Burada məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmiş məhkəmə araşdırması müddətində işin konkret halları nəzərə alınmaqla məhkəmə aktının icra edilməsinə və ya icrasına mane olduğuna görə cəzanın şərti olaraq tətbiq edilməsindən danışmaq lazımdır. Cinayət Məcəlləsinin 306-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətin subyektivi təyin edilmiş cəzadan deyil, yalnız müəyyən şərtlərlə cəzanın faktiki çəkilməsindən azad edilir, onun şərtlərinin pozulması şərti məhkum etmənin ləğvinə və məhkəmənin təyin etdiyi cəza icrasına səbəb olur.

Eyni zamanda, məhkəmə hökmünün, məhkəmə qərarının və ya digər məhkəmə aktının icra edilməsinə görə şərti cəzaların belə tez-tez tətbiqi əksər hallarda optimal deyil. Şərti məhkum etmənin hüquqi potensialından mülayim şəkildə istifadə edilməlidir, çünki onun həddindən artıq istifadəsi ümumi və şəxsi profilaktika məqsədinin həyata keçirilməsini əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir, sosial

ədalətin bərpası məqsədinə nail olmaq da sual altına düşür. Bundan əlavə, məhkəmə cəzanın məqsədlərinin həyata keçirilməsinin cəzanın faktiki icra etmədən mümkünlüyünü dərk edərsə, cəmiyyətdən təcrid etmə ilə bağlı olmayan cəzanın təyin edilməsi daha məqsədəuyğun ola bilər. [6, s.251]

Müvafiq olaraq, məhkəmələr tərəfindən şərti cəzanın tətbiqi məhkəmənin davranışında normativ müsbət komponentin üstünlük təşkil etdiyi cinayət subyektinin xüsusiyyətlərini başa düşdüyünü göstərir. Məhkəmələr belə qərarlar qəbul etməklə məhkumun müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə müqayisədə daha az repressiv üsullarla islah edilməsinin mümkünlüyünü təsdiq edirlər.

Bundan əlavə, hökmlərin tədqiqi göstərmişdir ki, məhkəmə hökmünün, məhkəmənin qərarının və ya digər məhkəmə aktının icra edilməsinə görə işin hallarına görə azadlıqdan məhrum etmə müddətləri heç də həmişə əməlin təhlükəlilik dərəcəsinə uyğun gəlmir.

Cəzaların tədqiqi məhkəmə aktlarını icra edilməsinə görə cəzanın məqsədləri üçün ən münasib olan müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cəzasının ən adekvat növünün kifayət qədər tətbiq edilməməsindən danışmağa imkan verir.

Cərimə kimi cəza təyin edilərkən təqsirkarın maddi vəziyyəti də nəzərə alınmalıdır. Cərimənin məbləği əhəmiyyətsiz, simvolik olmamalıdır, çünki bu, cəzanı neytrallaşdırır, onun effektivliyini, cinayət cəzasının məqsədlərinə çatmaq imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

Şərti cəzaların tətbiqinin həddən artıq yüksək olduğunu qeyd edərək, hesab edirik ki, əksər hallarda müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəzanın təyin edilməsi daha məqsədəuyğun olardı.

Məhkəmə hökmünün, məhkəmə qərarının və ya digər məhkəmə aktının icra edilməsinə görə cəza təyin edilməsi problemlərinin təhlili Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 306-cı maddəsinin sanksiyasının tətbiqini optimallaşdırmaq üçün dəyişdirilməsinin zəruriliyi ilə bağlı təklifləri əsaslandırmağa imkan verir.

İstifadə edilən mənbələr:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası;
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi;
3. Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsi;
4. Ağayev İ.B. Azərbaycan Respublikasının cəza-icra hüququ: Ümumi hissə: Dərslik, Bakı: Təhsil, 2007, 360 s;
5. Babayeva S.M. Cəzanın təyin edilməsi zamanı nəzərə alınan yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar və onların tətbiqi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2014;
6. Səlimov M.D. İnsan hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran bəzi cəzalar. Bakı: Adiloğlu, 2009, 186 s;
7. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ ümumi hissə. Dərslik. Bakı: Digesta, 2007, 698 s;
8. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququnda cəza problemi. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2009, 286 s;
9. Vəliyev S.Ə. Cinayət hüququnda cəza və cəza təyin etmə. Bakı: Elm, 2004, 407 s;
10. Курс уголовного права. Общая часть: в 6 т. Т 1 : Учение о преступлении / под ред. Н.Ф.Кузнецовой, И.М. Тяжковой. - М.: Зерцало, 1999. - 578 с.
11. Шаргородский, М.Д. Наказание по советскому уголовному праву / М.Д. Шаргородский. -М.: Госюридиздат, 1958. - 240 с.
12. Власов, И.С. Ответственность за преступления против правосудия / И.С. Власов, И.М. Тяжкова. М.: Юрид. лит., 1968. 136 с.
13. Друзин, А.И. Воспрепятствование исполнению судебного акта: монография / А.И. Друзин. Ульяновск: Ульяновский дом печати, 2001. 184 с.
14. Лазарева, В. Судебная власть и уголовное судопроизводство / В. Лазарева //Государство и право. - 2001. - № 5. - С. 49-56.
15. Уткина, С.С. Уголовное наказание в виде штрафа / С.С. Уткина. — Томск: Изд-во Томского ун-та, 2004. - 166 с.

Ульви Асадуллаев**Определение наказания за неисполнение судебных актов**

В данной статье исследован вопрос о наказании за преступление неисполнения приговоров, решений и иных действий суда и проанализированы приговоры, вынесенные за неисполнение приговоров, решений и иных действий суда. Анализ проблем назначения наказания за неисполнение приговора суда, решения суда или иного судебного акта позволяет обосновать предложения о необходимости изменения статьи 306 Уголовного кодекса Азербайджанской Республики в целях оптимизации применения санкции.

Ulvi Asadullayev**Determination of punishment for non-execution of court acts**

In this article, the issue of punishment for the crime of non-execution of court verdicts, decisions and other acts was investigated and the verdicts issued for non-execution of court verdicts, decisions and other acts were analyzed. The analysis of the problems of setting a penalty for non-execution of a court sentence, court decision or other court act allows us to justify proposals regarding the need to change Article 306 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan in order to optimize the application of the sanction.

Rəşid YUSİFOV

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının
“Cinayət hüququ” kafedrasının müəllimi, polis leytenantı
e-mail: rashidyusifov98@gmail.com

QULDURLUQ VƏ HƏDƏ-QORXU İLƏ TƏLƏB ETMƏ CİNAYƏTLƏRİNİN XEYLİ, KÜLLİ VƏ XÜSUSİLƏ KÜLLİ MİQDARDA ZİYAN VURMAQLA TÖRƏDİLMƏSİ HALLARININ TÖVSİFİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: Quldurluq, hədə-qorxu ilə tələb etmə, xeyli miqdarda ziyan, külli miqdarda ziyan, məqsəd, nəticə, qeyri-müəyyən qəsd

Ключевые слова: ограбление, вымогательство, значительный ущерб, огромное количество повреждений, цель, результат, неопределенное намерение

Key words: Robbery, extortion, considerable damage, massive amount of damage, purpose, result, indefinite intention

Müasir dövrdə cinayətkarlıqla mübarizə işinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində nəzəri və təcrübi məsələlərin uğurlu həlli mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkəmizdə həyata keçirilən ümumsosial tədbirlər cinayətkarlığın səbəblərini mexaniki surətdə aradan qaldırmır. Bunun üçün ictimai və dövlət mexanizminin mütəşəkkil və gərgin fəaliyyəti tələb olunur.

Cinayətkarlıqla effektiv mübarizə aparmaq üçün onun daha dərinə tədqiqi zəruridir. Müasir dövrimizdə kriminoloji və cinayət-hüquqi biliklərə yiyələnmədən cinayətkarlığa qarşı mübarizənin effektiv təşkilini təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Bu biliklərin istifadəsi sosial proseslərin idarə olunmasında və eynilə hüquqyaradıcı və hüquqtəbiiçici fəaliyyət zamanı zəruridir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 63-cü maddəsinə əsasən, hər kəsin təqsirsizlik prezumpsiyası hüququ vardır. Cinayətin törədil-

məsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməyibse və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır. Şəxsin təqsirli olduğuna əsaslı şübhələr varsa, onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsizliyini sübuta yetirməyə borclu deyildir. [1, maddə 63]

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 14.1-ci maddəsinə əsasən, Bu Məcəllə ilə cəza təhdidi altında qadağan olunmuş ictimai təhlükəli əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) təqsirli olaraq törədilməsi cinayət sayılır. [2, maddə 14] Həmin Məcəllənin 3-cü maddəsinə əsasən “Yalnız bu Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinin mövcud olduğu əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) törədilməsi cinayət məsuliyyəti yaradır.” [2, maddə 3] Cinayət tərkibi ictimai təhlükəli əməli cinayət kimi xarakterizə edən, qanunda göstərilən obyektiv və subyektiv əlamətlərin cəmidir. [6,s.114] Cinayətin obyektiv cəhəti müəyyən zamanda və məkanda, müəyyən şəraitdə baş verən, mövcud ictimai münasibətlərə ziyan vuran ictimai təhlükəli qəsdin zahiri cəhətidir. [6,s.151] Cinayət tərkibinin obyektiv cəhətinə ictimai-təhlükəli əməli, onun nəticəsini, ictimai təhlükəli əməllə nəticə arasındakı səbəbli əlaqəni, habelə zamanı, məkanı və cinayətin edilmə üsulunu, cinayətin törədildiyi şəraiti xarakterizə edən əlamətlər daxil olunur. [6,s.155]

Cinayət tərkibinin elementlərindən biri də insan psixikası ilə bağlı olan subyektiv cəhətdir. Subyektiv cəhət – cinayət törədilməsi ilə əlaqədar şəxsin psixi fəaliyyəti olub, ictimai-təhlükəli əməli törətməyə qətiyyət yaradan tələbatı əməlin obyektiv əlamətinin şüurda əks olunmasını və bunlara münasibəti bildirir. Subyektiv cəhətin əsas əlaməti təqsir, fakultativ əlamətləri isə motiv, məqsəd və emosional vəziyyətdir. [6,s.193] Fakultativ əlamətlər bütün cinayət tərkiblərinə daxil edilmir və yalnız müəyyən maddənin dispoziyasında göstərildikdə həmin maddə ilə cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün zəruri əlamətə çevrilir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 181-ci maddəsi ilə quldurluq, 182-ci maddəsi isə hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətlərinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilir. Cinayət Məcəlləsinin 181.1-ci maddəsində quldurluq cinayətinin obyektiv cəhəti “Quldurluq, yəni özgənin əmlakını ələ keçirmə məqsədi ilə hücumla məruz qalmış şəxsin həyatı və ya sağlamlığı üçün təhlükəli zorakılıqla və ya belə zorakılıq tətbiq edilməyi hədəsi ilə bağlı olan basqın” kimi, Məcəllənin 182.1-ci maddəsində hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətinin obyektiv cəhəti isə “Hədə-qorxu ilə tələb etmə, yəni zərərçəkmiş şəxsin və ya onun yaxın qohumlarının şəxsiyyəti üzərində zor göstərmə, onların haqqında rüsvayedicə məlumatlar yayma və ya onların əmlakını tələf etmə hədəsi ilə özgənin əmlakını və ya əmlaka olan hüququnu və ya əmlak xarakteri daşıyan digər hərəkətlər etməsini tələb etmə” kimi qeyd edilir. [2, maddə 181; 182] Quldurluq və hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətləri formal tərkibli cinayətlərdir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 177-ci maddəsinin qeydinin 2-ci bəndində qeyd edilir: “Bu Məcəllənin 177-182-ci, 185-187-ci və 189-1-ci maddələrində “xeyli miqdar” dedikdə, beş min manatdan yuxarı, lakin əlli min manatdan artıq olmayan məbləğ, “külli miqdar” dedikdə əlli min manatdan yuxarı, lakin beş yüz min manatdan artıq olmayan məbləğ, “xüsusilə külli miqdar” dedikdə beş yüz min manatdan yuxarı olan məbləğ başa düşülür. [2, maddə 177, Qeyd 2]

Qeyd etmək istəyirəm ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin quldurluğa görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan 181.2.4-cü

maddəsində qeyd edilmiş “xeyli miqdarda əmlak əldə etmək məqsədilə törədildikdə”, 181.3.2-ci maddəsində qeyd edilmiş “külli miqdarda əmlak əldə etmək məqsədilə törədildikdə”, 181.4-cü maddəsində qeyd edilmiş “xüsusilə külli miqdarda əmlak əldə etmək məqsədilə törədildikdə” həmçinin hədə-qorxu ilə tələb etməyə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan 182.2.4-cü maddəsində qeyd edilmiş “xeyli miqdarda əmlak əldə etmək məqsədilə törədildikdə”, 182.3.2-ci maddəsində qeyd edilmiş “külli miqdarda əmlak əldə etmək məqsədilə törədildikdə”, 182.4-cü maddəsində qeyd edilmiş “xüsusilə külli miqdarda əmlak əldə etmək məqsədilə törədildikdə” tövsifedicə əlamətləri, fikrimcə, bu məqsədlər olmadan törədilən, lakin qeyd edilmiş miqdarlarda zərər vurma ilə nəticələnən halları əhatə etmir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, məqsəd cinayətin subyektiv cəhətinin fakultativ əlamətidir və konkret maddənin dispoziyasında qeyd edildikdə zəruri əlamətə çevrilir. Bu isə deməkdir ki, əgər məqsəd zəruri əlamətdirsə, deməli maddənin dispoziyasında göstərilmiş məqsəd olmadan törədilmiş əməl həmin maddə ilə cinayət məsuliyyətinə səbəb ola bilməz. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 5.2-ci maddəsinə əsasən cinayət qanununun analogiya üzrə tətbiqinə yol verilmir. [2, maddə 5]

Fikrimi bir neçə misal ilə əsaslandırım. A. B-nin qaranlıq küçədə tək gəzdiyini görüb ona yaxınlaşır, onu yumruqla vurub yerə yıxır və üzərindəki pulları verməyəyi təqdirdə onun boynunu sındıraraq öldürəcəyini bildirir. B. qorxaraq üzərində olan 6000 (altı min) manat pulu A.-ya verir və A. qaçaraq hadisə yerindən uzaqlaşır. Gördüyümüz kimi, burada A.-nın qəsd qeyri-müəyyəndir və onun xeyli miqdarda əmlak əldə etmək niyyəti olmasa da, nəticədə xeyli miqdarda əmlak edərək və B.-yə xeyli miqdarda ziyan vurmaqla quldurluq edir. F.Səməndərovun “Cinayət hüququ” dərsliyində qəsdin əvvəlcədən düşünülmüş qəsd, qəflətən baş verən qəsd, affektlə bağlı olan qəsd, alternativ qəsd, müəyyən (konkretləşdirilmiş) qəsd, qeyri-müəyyən (konkretləşdirilməmiş) qəsd kimi növləri göstərilir. Yuxarıda göstərilmiş misalda əməl qeyri-müəyyən (konkretləşdirilməmiş) qəsdlə törədilmişdir. Həmin dərlikdə qeyri-

müəyyən (konkretləşdirilməmiş) qəsd barədə qeyd edilir: “Qəsdin bu növü ilə törədilmiş əməllərdə təqsirkar əməlinin doğura biləcəyi nəticələri ümumi formada görür, lakin konkret konkret hansı nəticənin baş verəcəyini əvvəlcədən müəyyən edə bilmir. Məsələn, dalaşma zamanı şəxs digər şəxsə ağacla zərbələr vurursa, o, bu əməlin sağlamlığa yüngül, az ağır və ya ağır zərər vura biləcəyini əvvəlcədən görür, lakin məhz hansı konkret nəticənin baş verəcəyini əvvəlcədən görmür.” [6,s.212] Hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətinə aid bir misal: C. D.-yə bildirir ki, əgər növbəti gün saat 12-yə qədər ona pul gətirməsə, onu tutub əl-qolunu bağlayaraq işgəncə verəcək. D. növbəti gün saat 11-də C.-ya 8000 (səkkiz min) manat pul gətirib verir və C. bu pulu götürür. Göstərilən misalda da, əməl qeyri-müəyyən (konkretləşdirilməmiş) qəsdlə törədilmişdir, şəxsin əvvəlcədən xeyli miqdarda əmlak əldə etmək məqsədi olmamış, lakin nəticədə zərərçəkmiş xeyli miqdarda ziyan vurmaqla hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətini törətmişdir. Cinayət Məcəlləsinin 181.2.4 və 182.2.4-cü maddələrinin dispozişiyasında isə quldurluq və hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətlərinin “xeyli miqdarda əmlak əldə etmək məqsədilə törədildikdə” tövsifedici əlaməti nəzərdə tutulmuşdur və məqsəd cinayət tərkibinin zəruri əlamətinə çevrilmişdir. Yəni, yuxarıda göstərilən iki misalda təqsirli şəxslər xeyli miqdarda ziyan vurmaqla quldurluq və hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətlərini törətmiş olsalar da, onların əvvəlcədən xeyli miqdarda əmlak əldə etmək məqsədləri olmadığına görə, bu maddələrdə məqsəd cinayət tərkibinin zəruri əlaməti olduğuna görə və cinayət qanununun analogiya üzrə tətbiqinə yol verilmədiyinə görə təqsirli şəxslərin əməlləri Cinayət Məcəlləsinin 181.2.4 və 182.2.4-cü maddələri ilə tövsif edilə bilməz. Cinayət Məcəlləsinin quldurluğa görə məsuliyyət nəzərdə tutan 181-ci və hədə-qorxu ilə tələb etməyə görə məsuliyyət nəzərdə tutan 182-ci maddələrində isə “xeyli miqdarda ziyan vurmaqla törədildikdə” tövsifedici əlaməti olmadığına görə, həmçinin cəzanı ağırlaşdıran halları nəzərdə tutan 61-ci maddəsində “xeyli miqdarda ziyan vurmaqla törədildikdə” ağırlaşdırıcı halı olmadığına görə belə hallarda cinayətin düzgün tövsif edilməsi za-

manı çətinliklər yaranır. Qeyd edilən hallar külli miqdarda və xüsusilə külli miqdarda ziyan vurmaqla quldurluq və hədə-qorxu ilə tələb etmə hallarına da aiddir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikasının adından Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 182.2.4-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair” 21 oktyabr 2011-ci il tarixli Qərarında qeyd olunur: “Cinayət qanunvericiliyində cinayətlərin xüsusiyyətindən və təhlükəlilik dərəcəsindən asılı olaraq cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən normalar iki qrupa bölünür: formal və maddi quruluşa malik tərkiblər. Formal quruluşa malik olan tərkiblərdə cinayət tərkibinin obyektiv cəhəti yalnız ictimai təhlükəli hərəkətdən (hərəkətsizlikdən) ibarət olur. Belə tərkibli cinayətlərdə qanunla qadağan edilən hərəkət (hərəkətsizlik) törədilən andan başa çatmış hesab edilir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 182-ci maddəsinə əsasən hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayət əməli özgənin əmlakını və ya əmlaka olan hüququnu və ya əmlak xarakteri daşıyan digər hərəkətlər etməsini tələb etmə anından başa çatır.” [4] Göstərilən müddəa cinayət hüquq nəzəriyyəsində də belə qeyd olunur və quldurluq və hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətləri də formal tərkibli cinayətlər olsalar da, göstərilən müddəanın həmin maddələrə istisnasız olaraq tətbiq edilməsi baş vermiş ictimai təhlükəli nəticənin tövsifdən kənarında qalmasına səbəb olur. İstinad olunan Plenum Qərarı ilə bağlı hakim İ.Ə.Nəcəfovun xüsusi rəyində qeyd edilir: “Cinayət Məcəlləsinin 182.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayət hədə-qorxu edildiyi andan başa çatır. 182.2.3-cü və 182.2.4-cü maddələrdə nəzərdə tutulan cinayətlər isə zərərçəkmiş şəxsin və ya onun yaxın qohumlarının şəxsiyyəti üzərində zor tətbiq edildiyi, onların haqqında rüsvayedicə məlumatlar yayıldığı və onların əmlakları tələf edilərək xeyli miqdarda ziyan vurulduğu andan bitmiş hesab olunur. Bu halda da törədilmiş bu cinayətlər mənəvi və maddi ziyanın mövcud olmasına baxmayaraq formal xarakterli cinayət sayılmalıdır. Ona görə ki, cinayəti törətmiş şəxs cinayəti törədərkən, arzuladığı məqsəd və niyyətinə özgənin, yəni zərərçəkənlərin əmlakına və ya əmlaka

olan hüquqlarına və ya onlar tərəfindən əmlak xarakteri daşıyan hərəkətlər etməsinə nail ola bilmir. Plenum normativ hüquqi aktların rəsmi şərh edilməsi qaydasını müəyyən edən “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Qanununun 90-cı maddəsinin tələblərini gözləmədiyindən Cinayət Məcəlləsinin 182.2.4-cü maddəsinə verdiyi şərh səthi, nəticəvi hissəsi isə yanlış olmuşdur. Plenum Cinayət Məcəlləsinin 127, 128, 147-ci və 186-cı maddələrində nəzərdə tutulan cinayətlərlə hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətinin (182-ci maddə) oxşar və fərqləndirici tərkib və əlamətlərinin funksional əlaqələrini müəyyən etsəydi, yəqin ki, qeyd edilən qüsurlardan xali olan düzgün qərar qəbul edərdi. Beləliklə, qəti sürətdə deyə bilərik ki, Cinayət Məcəlləsinin 182.2.4-cü maddəsində nəzərdə tutulan cinayətin Cinayət Məcəlləsinin 182.1-ci maddəsinin dispozisiyasına heç bir uyğunsuzluğu yoxdur. Yalnız cinayət tərkibinin obyektiv cəhətləri fərqlidir”. [5]

İstinad olunan Plenum Qərarı ilə bağlı hakim İ.Ə.Nəcəfovun xüsusi rəyindən belə nəticə çıxırı ki, Cinayət Məcəlləsinin hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan 182.2.4-cü maddəsində edilmiş dəyişiklikdən əvvəl qeyd edilmiş “xeyli miqdarda ziyan vurmaqla törədildikdə” tövsifedici əlamətinin olduğu kimi qalması daha düzgün olardı. Lakin fikrimcə bu da düzgün mövqe deyil. Fikrimi əsaslandırmaq üçün iki səbəb göstərim: 1) Cinayət Məcəlləsinin 182.3.2-ci maddəsində tövsifedici əlamət “külli miqdarda əmlak əldə etmək məqsədilə törədildikdə” kimi, 182.4-cü maddəsində isə “xüsusilə külli miqdarda əmlak əldə etmək məqsədi ilə törədildikdə” kimi qeyd edilmişdir. Bu tövsifedici əlamətlər 182.2.4-cü maddəyə dəyişiklik edilməzdən əvvəl də belə göstərilmişdi. Deməli əgər İ.Ə.Nəcəfovun xüsusi rəyində qeyd etdiyi fikirlə ilə razılışsaq, deməli hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayəti xeyli miqdarda ziyan vurmaqla törədilə bilər, lakin külli və xüsusilə külli miqdarda ziyan vurmaqla, əvvəlcədən belə məqsəd olmazsa, törədilə bilməz, çünki Cinayət Məcəlləsinin 182.3.2-ci və 182.4-cü maddələri ilə məsuliyyətin yaranması üçün məqsəd cinayət tərkibinin zəruri əlamətidir. 2) Əgər Cinayət Məcəlləsinin hədə-qor-

xu ilə tələb etmə cinayətinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan 182.2.4-cü maddəsində edilmiş dəyişiklikdən əvvəl qeyd edilmiş “xeyli miqdarda ziyan vurmaqla törədildikdə” tövsifedici əlaməti olduğu kimi qalsa idi, şəxs xeyli miqdarda əmlak əldə etmək məqsədilə hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətini törətsə belə, nəticədə xeyli miqdarda əmlak əldə etməsəydi, onda Cinayət Məcəlləsinin 182.2.4-cü maddəsilə məsuliyyətə cəlb edilə bilməzdi. Yəni bu halda şəxsin faktiki olaraq xeyli miqdarda ziyan vurduğu hallar Cinayət Məcəlləsinin 182.2.4-cü maddəsinin tərkibi ilə əhatə olunurdusa da, şəxsin xeyli miqdarda əmlak əldə etmək məqsədilə hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətini törətdiyi, lakin nəticədə xeyli miqdarda əmlak əldə edə bilmədiyi hallar əhatə olunmurdu. Bu hal isə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikasının adından Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 182.2.4-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair” 21 oktyabr 2011-ci il tarixli Qərarında qeyd olunmuş “Formal quruluşa malik olan tərkiblərdə cinayət tərkibinin obyektiv cəhəti yalnız ictimai təhlükəli hərəkətdən (hərəkətsizlikdən) ibarət olur. Belə tərkibli cinayətlərdə qanunla qadağan edilən hərəkət (hərəkətsizlik) törədilən andan başa çatmış hesab edilir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 182-ci maddəsinə əsasən hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayət əməli özgənin əmlakını və ya əmlaka olan hüququnu və ya əmlak xarakteri daşıyan digər hərəkətlər etməsinə tələb etmə anından başa çatır” [4] fikrinə, həmçinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikasının adından Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 182.2.4-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair” 21 oktyabr 2011-ci il tarixli Qərarı ilə bağlı hakim İ.Ə.Nəcəfovun xüsusi rəyində qeyd olunmuş “Cinayət Məcəlləsinin 182.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayət hədə-qorxu edildiyi andan başa çatır” [5] fikrinə ziddir.

Yuxarıda göstərilən hallarla bağlı həmçinin qeyd etmək istəyirəm ki, “Normativ hüquqi aktlar haqqında” 21 dekabr 2010-cu il tarixli AR Konstitusiyaya Qanununun 8.0.7-ci maddəsində “Normativ hüquqi aktların ziddiyyətsizliyi” prin-

sipi göstərilmiş, 25.5-ci maddəsində “Normativ hüquqi aktın mətnində istifadə edilən termin və anlayışlar aydın və birmənalı olmalıdır.” norması qeyd edilmişdir. [3, maddə 8; 25] Bu normaların Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 181-ci və 182-ci maddələrinin yuxarıda göstərilmiş tövsifedici əlamətlərinin tərtibi zamanı nəzərə alınması məqsəduyğundur.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiklərimi nəzərə alaraq, **təklif edirəm:**

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 181.2.4-cü və 182.2.4-cü maddələrində “xeyli miqdarda əmlak əldə etmək məqsədi ilə törədildikdə” tövsifedici əlaməti “xeyli miqdarda əmlak əldə etmək məqsədi ilə və ya xeyli miqdarda ziyan vurmaqla törədildikdə” kimi qeyd edilsin və ya həmin maddələrə ayrıca olaraq “xeyli miqdarda ziyan vurmaqla törədildikdə” tövsifedici əlaməti daxil edilsin;

2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 181.3.2-ci və 182.3.2-ci maddələrində “külli miqdarda əmlak əldə etmək məqsədi ilə törədildikdə” tövsifedici əlaməti “külli miqdarda əmlak əldə etmək məqsədi ilə və ya külli miqdarda ziyan vurmaqla törədildikdə” kimi qeyd edilsin və ya həmin maddələrə ayrıca olaraq “külli miqdarda ziyan vurmaqla törədildikdə” tövsifedici əlaməti daxil edilsin;

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 181.4-cü və 182.4-cü maddələrində “xüsusilə külli miqdarda əmlak əldə etmək məqsədi ilə törədildikdə” tövsifedici əlaməti “xüsusilə külli miqdarda əmlak əldə etmək məqsədi ilə və ya xüsusilə külli miqdarda ziyan vurmaqla törədildikdə” kimi qeyd edilsin və ya həmin maddələrə ayrıca olaraq “xüsusilə külli miqdarda ziyan vurmaqla törədildikdə” tövsifedici əlaməti daxil edilsin.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası – <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi - <http://e-qanun.az/framework/46944>
3. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” 21 dekabr 2010-cu il tarixli AR Konstitusiya Qanunu
4. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikasının adından Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 182.2.4-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair” 21 oktyabr 2011-ci il tarixli Qərarı
5. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikasının adından Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 182.2.4-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair” 21 oktyabr 2011-ci il tarixli Qərarı ilə bağlı hakim İ.Ə.Nəcəfovun xüsusi rəyi
6. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə.

Рашид Юсифов

Текст научной работы на тему «Проблемы привлечения преступников к ответственности за разбой и вымогательство при причинении значительного, крупного или особо крупного ущерба»

Подводя итоги, хотелось бы отметить, что возникают проблемы при предъявлении судами обвинения и осуждении преступников, совершивших разбой или вымогательство и причинивших значительный, крупный или особо крупный ущерб, поскольку правовые нормы об этих преступлениях не распространяются на эти действия, если лицо, совершающее указанные преступления, не имеет перед совершением преступления цели причинить вышеуказанные суммы вреда. Поэтому считаю, что статьи Уголовного кодекса Азербайджанской

Республики об этих преступлениях должны быть усовершенствованы и охватывать действия по причинению значительного, крупного или особо крупного ущерба при совершении грабежа или вымогательства.

Rashid Yusifov

The problems of charging criminals with the crimes of robbery and extortion when there is considerable, massive or especially large amount of damage

Summarizing, I would like to point out that problems appear when courts charge and sentence criminals who commit robbery or extortion and end up causing considerable, massive or especially large amount of damage, because the legal norms about these crimes don't cover these actions if the person who commits these crimes does not have the purpose of causing the aforementioned amounts of damage before committing the crime. That is why I think the articles of the Criminal Code of Azerbaijan Republic about these crimes should be improved and cover the actions of causing considerable, massive or especially large amount of damage while committing robbery or extortion.

UOT: 342.7.

Nargiz HAJIYEVA

“Information Law” specialization, master’s degree Faculty of law, Baku State University
e-mail: hacyeva.nargiz00@gmail.com

CYBERCRIMES AND WAYS TO PREVENT THEM

Açar sözlər: kibercinayət, kompüter, kibertəhlükəsizlik, tənzimləmə, bəyannamə, məhkəmə təcrübəsi, qanunvericilik, müdafiə.

Ключевые слова: киберпреступность, компьютер, кибербезопасность, регулирование, декларация, судебная практика, законодательство, защита.

Keywords: cybercrime, computer, cybersecurity, regulation, declaration, case law, legislation, protection.

After the most recent advancements in networks and the computer sector, the word "cybercrime" was coined. "The unauthorized use of any communication equipment to commit or enable the commission of any illegal act" is the definition of cybercrime. In the Criminal Code of AR, there is a separate chapter on cybercrimes. Illegal access to electron-computer information; creation, use and distribution of nocuous programs for electron-computers; infringement of service regulations on electron-computers, computer systems or their network are considered cybercrimes due to national legislation and they all have their responsibilities [3].

I. Ways to Prevent Cyber Crime Targeted at Personal Property

There can be many types of cybercrimes, and one of them can be phishing. Phishing is a common cybercrime that involves the creation of bogus websites and the transmission of fraudulent emails and text messages that look to be from a legitimate source [4; 300]. Through phishing, hackers attempt to gain sensitive information

from victims such as online banking user names and passwords, email IDs and passwords, and other similar credentials by impersonating a trustworthy institution over electronic communication. The majority of computers have two or three 90-day trial versions of antivirus software. This is a need, not a choice. Make sure you are using a tool to prevent viruses from infecting your computer system. Damage caused by viruses is sometimes referred to as the "payload." The majority of computer viruses travel from one host to another like a bacterium. These self-replicating viruses are often programmed to attack as many hosts as they can, and they may also be told to remove, transfer, or delete your data, along with your operating system, leaving your computer useless. You risk damaging your machine if you don't utilize anti-virus software. You will ultimately require a variety of programs, most notably antivirus software.

Another way is called a program to detect spyware which is very new and can be spread through a number of different techniques. A spyware program's main objective is to enter your computer without your knowledge or consent. Once installed, spyware gives the computer instructions to send data about your internet use to another system or to reroute you to a website. Some spyware, possibly a manual for marketing, is comparatively safe. By repeatedly rerouting your browser and/or displaying pop-up windows, other malware is more bothersome. It is quite terrible that certain individuals and computer code may install instructions without your consent. We must all have anti-spyware software on our com-

puters as a result of these efforts.

As personal property, intellectual property rights can be infringed. There are two methods for intellectual property rights safeguarding on the Internet. According to the first viewpoint, there is no need to defend intellectual property rights in cyberspace, which might stifle Internet development. At most, acknowledging a person's non-property rights suffices. The second approach, on the other hand, believes that it is vital to defend intellectual property rights in cyberspace, and it suggests the method of "collective administration of rights" to that end. When individual protection of copyright and associated rights is challenging, this strategy is utilized. In this instance, intellectual property objects are exploited, and the right holders are compensated in accordance with the established method [6; 4].

To resolve the aforementioned conflicts, the legal acts governing intellectual property rights must be revised. Because it would be more appropriate to establish a separate regulating system for material published on the Internet in order to safeguard the copyright on such work.

II. Ways to Prevent Cyber Crime Targeted at a Business

Every organization, business, and/or corporation has rules or processes for installing and maintaining software to secure its intellectual property, employee information, and employee communications, or at least they should. Firewalls, anti-virus software, anti-spyware software, and email spam filters are a few of these technologies that have been covered. In addition, a lot of companies use network intrusion detection software (NIDS). Corporate users, however, are the victims of malware or harmful software, unlike individual or family users. Malware is damaging software with malicious purpose. It can be viruses, trojan horses, worms, spyware, or other forms of malicious software. These unwanted and unwelcome software applications are made to infiltrate and harm computer systems, or, to put it another way, to bring a network or website server offline.

One of the several websites on the Internet that was impacted by a group of cyberterrorists in February 2000 that broke into the site and

changed the program code was Amazon.com. Due to the severity of the issue, Amazon was compelled to suspend operations in order to rectify the harm and halt the illegal conduct. Program modifications were implemented as a result of the site shutting to aid in preventing future break-ins [7; 7].

The Slammer infection, which appeared in January 2003, is one of the most notorious examples of malware. Including the Code Red, Blaster, Klez, and Nimda worms, the Slammer virus propagated more quickly than any other documented attack. Beginning with millions of copies, this Microsoft SQL malware multiplied roughly every 8.5 seconds. Almost 300,000 cable modem subscribers in Portugal were without service by the time the rest of the internet community started to notice the issue. The cell phone and Internet service providers in South Korea were in complete disarray, with several of them shut down for more than 24 hours. Flights on other airlines, including Continental, had to be canceled. Around \$1.2 billion was predicted to be the cost of the global recovery.

Many think there are more losses than are disclosed. Too many companies decide not to disclose cybercrime out of concern about losing clients, receiving negative news, or losing employees. It is time for business executives who choose to conceal cybercrimes to face harsher punishments. Organizations that assist safeguard our online boundaries, such as the Association of Certified Fraud Examiners (ACFE—www.acfe.org) or the InfraGard group (www.infragard.net), require increased attention and engagement.

III. Ways to Prevent Cyber Crime Targeted at an Organization and Government Agency

Nonprofit and academic organizations, like corporations, must have rules and procedures in place to safeguard the rights of the organization, its staff, volunteers, students, and members. The best approach to stop cybercrime is to inform members about the specific policies and procedures that apply to your company. Companies must recognize potential weaknesses and potential exploitation.

According to estimates made by the American Justice Department in 2001, up to 85% of American businesses and government organizations had experienced hacking and other penetration attempts. Whether or whether that estimate is accurate, all governments are currently and will continue to be targets of cyberattacks. As a result, stringent regulations and guidelines must be put in place and followed. This must take place proactively, not after the fact.

The Veteran's Association's recent data leak serves as an illustration of how easily private information may get into the wrong hands. Each agency is in charge of what is necessary and needed, and the majority of them follow the rules set down for their particular agency. The ability to save data on the following devices is something that many agencies are learning. Hence, these tools are employed to replicate private, sensitive, or classified material.

IV. Recommendations on the prevention of cybercrime

Information security has traditionally been defined as the protection of information and the infrastructure that supports it against impermissible, natural or manufactured, accidental or purposeful threats that might harm the participants in the information interaction [1; 397]. In a nutshell, this idea encompasses the protection and defense of the subjects of information connections.

One of the most important forms of protection is through security software, which includes firewall and antivirus applications. All applications must be updated and patched. According to a Be Secure Online poll, users only update their security software every 8.5 months.

The second option is to use strong passwords. Passwords of eight characters or more with a mix of upper and lower case letters, numbers, and symbols are considered strong. Maintain passwords in a secure location and avoid using the same one for several services and accounts. Passwords should be changed every 90 days for maximum safety.

The next system preventative measure is to avoid using public Wi-Fi. While utilizing public Wi-Fi, one never makes online payments, transfer sensitive information, or enter critical account passwords. Cyber crooks set up networks that

appear to be free internet but offer them access to your data.

Unsolicited emails and SMS communications should be avoided. Never click on a link, picture, or video sent to you by an unknown source. Verify to see whether emails are real; red flags include spelling errors, bad language, unusual phrasing, and urgent requests for money or action. Contact the sender directly to confirm communication. Verify the legitimacy of websites as well. Malicious websites may appear identical to normal sites, however, the URL frequently differs in spelling or uses a different domain.

Personal information should be kept private on social media. Social media is used by identity thieves to gather personal information that they may subsequently use in phishing schemes. Consider sharing personal information such as your name, home address, phone number, and email address with others.

Physical access to sensitive information should be restricted. While you are not present, turn off your computer. To keep private data safe, lock mobile devices and encrypt confidential data. Restrict who in your workplace has access to certain network drives.

Next way is using caution when using any equipment. Cell phones and other mobile gadgets are popular targets. Always keep an eye on your mobile gadgets and never leave them alone and visible.

Examine your bank and credit card statements on a regular basis. Identity theft and internet crimes can be mitigated by discovering them early, according to research.

Do not accumulate computers or digital data. Keep digital data organized and up to date by frequently purging files. In your office, have obsolete or useless computer hard drives securely destroyed.

In addition to these initiatives, the Council of Europe passed the Budapest Agreement on Cybercrime as a worldwide defense in 2001. The Convention states that its main objective is to persuade parties that the current Convention is necessary in order to prevent actions taken to compromise the confidentiality, integrity, and availability of computer systems, networks, and

data, as well as the misuse of such systems, networks, and data, by criminalizing such conduct and adopting measures sufficient to effectively combat such criminal crimes.

As an alternative, bear in mind the need to strike a proper balance between law enforcement objectives and observance of fundamental human rights, as outlined in the 1966 International Covenant on Civil and Political Rights and other applicable international human rights treaties, which reaffirm everyone's right to hold beliefs without restraint. The 1981 Council of Europe Convention on the Protection of Individuals with Regard to Automatic Processing of Personal Data may also be included.

Taking into account the current Council of Europe conventions on cooperation in the criminal justice system, as well as comparable treaties between Council of Europe member states and other States, and emphasizing that the Budapest Convention is intended to supplement those conventions in order to improve the effectiveness of criminal investigations and proceedings involv-

ing crimes involving computer systems and data as well as the ability to gather evidence electronically [2; 2].

V. Case Law

A person gained illegal access to a nation's National Institute of Health network in 1999 [5; 5]. He gained access to the network by exploiting a backdoor he installed on the machine while working for the NIH. He downloaded papers including medical dosage recommendations for patients. A subpoena was issued for the computer's Internet Protocol address that connected to the NIH network. A search warrant for the individual's home was obtained. During the search, three computers were discovered and confiscated as evidence. Examination of the three computers revealed that he had unlawfully obtained material from the NIH, as well as child pornography. His attorneys attempted to suppress evidence at his trial based on search warrant processes. The evidence was permitted by the judge, and this person was found guilty.

List of used literature:

1. A. Aliyev, G. Rzayeva, A. Ibrahimova, B. Maharramov, S. Mammadrzali, Information Law, Textbook, Baku: Nurlar, 2019, 448 p.
2. Budapest Convention on Cybercrime, 2001, 22 p.
3. Criminal Code of Azerbaijan Republic, https://www.e-qanun.az/framework/46947#_Toc89058526
4. C. S. Biswall and S. K. Pani, Cyber-Crime Prevention Methodology, 2020, 312 p.
5. Cyber Crime: Its Impact on Government, Society and the Prosecutor, 29 p.
6. K. Imanov, Internet and Copyrights: Clash of Interests and Compromise Search, Baku, 2016, 59 p.
7. S. Kratchman, J. L. Smith, L. M. Smith, Perpetration and Prevention of Cyber Crimes, 2008, 22 p

Наргиз Гаджиева

Киберпреступления и способы их предотвращения

Каждый, у кого есть подключение к Интернету, рискует стать мишенью и/или жертвой киберпреступления. Другие утверждают, что интернет-угрозы, издевательства, убийства или «грабежи» более распространены, чем инциденты на углу улицы. Имея это в виду, вы должны принять упреждающие меры, чтобы защитить себя от эмоциональных, денежных или телесных повреждений. Вы должны защищать свое благополучие, личность, репутацию и себя. Вы тот, кто раскроет информацию о вас другим, либо напрямую через ваши ответы, либо косвенно из-

за вашего несоблюдения правил здравого смысла. В этой статье описаны шаги, которые вы можете предпринять, чтобы обезопасить себя и предотвратить личные киберпреступления.

Nərgiz Hacıyeva

Kiber cinayətlər və onların qarşısının alınması yolları

İnternet bağlantısı olan hər kəs kibercinayətin hədəfi olmaq və yaxud qurbanı olmaq təhlükəsi ilə üzləşir. Digərləri iddia edirlər ki, internet təhdidləri, zorakılıq, sui-qəsd və ya “soyğunçuluq” küçə küncündəki insidentlərdən daha çox olur. Bunu nəzərə alaraq, özünüzü emosional, pul və ya bədən xəsarətlərindən qorumaq üçün qabaqlayıcı tədbirlər görməlisiniz. Siz öz rifahınızı, şəxsiyyətinizi, reputasiyanızı və özünüzü qorumalısınız. Ya birbaşa cavablarınızla, ya da dolayısı ilə sağlam düşüncə qaydalarına əməl etmədiyiniz üçün haqqınızda məlumatı başqalarına açan sizsiniz. Bu məqalə özünüzü qorumaq və şəxsi kibercinayətkarlığın qarşısını almaq üçün edə biləcəyiniz addımları təsvir edir.

Turan MƏHƏRRƏMBƏY

Milli Aerokosmik Agentliyinin Xüsusi
Konstruktor Texnoloji Bürosu, elmi işçi
e-mail: muharrembeyturan@gmail.com

Elnur MƏMMƏDZADƏ

Milli Aerokosmik Agentliyinin Xüsusi
Konstruktor Texnoloji Bürosu, elmi işçi
e-mail: mammadzadeelnur@gmail.com

SÜNİ İNTELEKETİN İNSAN HÜQUQLARINA TƏSİRİ

Açar sözlər: süni intellekt, yeni texnologiyalar, insan hüquqları, insan hüquqlarının müdafiəsi, bioetik müzakirə

Ключевые слова: искусственный интеллект, новые технологии, права человека, защита прав человека, биоэтическая дискуссия

Key words: artificial intelligence, new technologies, human rights, protection of human rights, bioethical discussion

İnsan hüquqları ən ümumi mənada ifadə edilərsə, insanın insan kimi varlığından irəli gələn danılmaz və əvəzolunmaz təbii qazanclarını ifadə edir. İnsan hüquqlarının mənbəyi insanın öz fitrətidir. Texnologiyanın inkişafı tarixdə insan hüquqları ilə bağlı həmişə çətinliklər və mübahisələr yaradıb. Bu məqalədə süni intellekt texnologiyalarının insan hüquqları baxımından yaratdığı çətinlikləri və riskləri təqdim edəcəyik. Əslində insan hüquqları mövzusunda zaman-zaman toxunulmuşdur. Çünki, yarana biləcək təhlükə və risklər son nəticədə insan hüquqlarına əsaslanır.

Müasir süni intellektin imkanlarının bəzi məhdud fəaliyyətlərdə insan mütəxəssislərindən üstün olduğu və yaxın gələcəkdə bunun daha da genişlənmə və insanın imkanlarını üstələyə biləcəyinə dair fikirlər var. İndiki vəziyyətdə də insanlar və texnologiya arasındakı əlaqə dəyişikliyin əsasını təşkil edir. Yaxın gələcəyə qədər texnologiyanın insanlara təsirinə çox diqqət yetirilirdi. Bununla belə, süni intellektə əsaslanan texnologiyaların

həm sahəsinin, həm də təsirlərinin inkişafı ilə insan və cəmiyyətin texnologiyadan qorunması məsələləri ön plana çıxdı [1]

Yeni texnologiyalar və onların geniş tətbiqi ilə insan və maşın, yaxud fiziki və virtual aləmlər arasındakı sərhədlər bulanıqlaşır. Bəşəriyyət maşın və robotların köməyi ilə onları gücləndirir, qabiliyyətlərini artırır.

İnsan hüquqları universal, məcburi və beynəlxalq hüquq sahəsində tənzimlənir. Hökumətlərin insan hüquqlarını qorumaq öhdəliyi ilə yanaşı, şirkətlər də insan hüquqlarına hörmət etməlidirlər. Texnoloji inkişaf və ya dəyişən bütün şərtlər qarşısında insan hüquqları qanununu uyğunlaşdırmaq üçün regional və beynəlxalq təşkilatlar olmalıdır. Yalnız bu şəkildə süni intellekt texnologiyasının vurduğu zərərər qanuni olaraq idarə olunacaq. Lakin, texnologiyaya qarşı insan hüquqlarının müdafiəsini təkmilləşdirməyin yolu aydınlaşana qədər bəzi maneələr aradan qaldırılmalıdır. Birincisi, konsernləri fəaliyyət sahəsinə və ya etibar edilmiş hüququn xarakterinə görə bölmək meylidir. Digər maneə insan hüquqlarının inhisarçılıq meylidir. Bu maneə dominant insan hüquqları modelindən uzaqlaşmaq imkanlarına əhəmiyyətli məhdudiyətlər qoyur, baxmayaraq ki, bu modelin əsas xüsusiyyətləri hər şeydən əvvəl problemin mahiyyətindədir.

2011-ci ildə BMT sənayədə insan hüquqlarına hörmət etməyə, qorumağa və təmin etməyə çalışan əsas prinsipləri dərc etdi. Bunlar "Biznes və İnsan Hüquqları üçün Əsas Prinsiplər" adlanır.

Bu prinsiplər süni intellekt menecerləri və tədqiqatçıları üçün insan hüquqlarına təsirlərə həssas olmaq üçün bələdçi kimi xidmət edə bilər. Başqa sözlə, müəssisələr öz məhsullarını inkişaf etdirərkən və paylayarkən bu prinsipləri nəzərə almalıdırlar [2].

Avropa Şurası Parlament Assambleyasının bu mövzuda 2017-ci il hesabatında qanunvericilərin elm və texnologiyaların inkişaf tempinə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkdiyi üzə çıxıb. Həmçinin XXI əsrdə insan ləyaqətinin qorunması üçün beynəlxalq əməkdaşlığın qurulmasına diqqət çəkilib. Bununla yanaşı, Avropa Şurasının müvafiq qurumlarına qoşulan cihazların əhəmiyyəti və ümumilikdə texnoloji yaxınlaşma ilə bağlı sosial və etik nəticələrlə bağlı qiymətləndirmələr aparılıb. Beynəlxalq səviyyədə ardıcıl hüquqi baza və effektiv nəzarət mexanizmlərini təmin etmək üçün Avropa İttifaqı institutları və BMT ilə sıx əməkdaşlığa da çağırılıb [3].

Daha əvvəl qeyd olunan insan hüquqları və süni intellektlə bağlı üç əsas robot qanununa əlavə olaraq, 23 Asimolyar prinsipdən 13-ü 2017-ci ildə Kaliforniyada keçirilən konfransda Etika və Dəyərlər başlığı altında müzakirə edilmişdir. Bu prinsiplərdə süni intellekt sistemləri əməliyyatlarının məqsəd və davranışının insan dəyərlərinə uyğunluğunu təmin etmək və ya insan ləyaqətini, insan hüquqlarını, azadlıqlarını və mədəni müxtəlifliyi qorumaq kimi ifadələr var [4].

İnsan hüquqlarına universal dəstəyin olması vacibdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının artıq Ticarət və İnsan Haqları ilə bağlı təlimatları var. Lakin dövlətlərin süni intellektlə güc əldə etmək söyləri insan haqları ilə bağlı problemləri gündəmə gətirəcək. Bu səbəbdən inkişaf etdirilən texnologiyaların formalaşdırdığı yeni dünyada insan haqları cəmiyyətləri də iştirak etməlidir. Bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardan biri Amnesty International -in insan hüquqlarının səbəblərini araşdırmaq üçün süni intellekt alətlərindən geniş istifadə etmək qərarıdır. AF maşın öyrənməsinin istifadəsi çərçivəsində cinayət ədalət mühakiməsinə və ya sosial xidmətlərə çıxışda ayrı-seçkilik ehtimalına diqqət yetirir [5].

20 mart 2019-cu il tarixində Avropa Parlamentinin Vətəndaş Azadlıqları, Ədliyyə və Daxili

İşlər Komitəsi (LIBE) ilə birgə təşkil etdiyi panel “Süni intellekt və insan hüquqları” mövzusunda olub. Burada panel iştirakçıları süni intellektin insan haqları üçün bir çox risklər yaratdığını və bunların gecikdirilmədən həll edilməsinin vacibliyini qəbul ediblər. Onlar süni intellektin bərabərsizlik problemlərini həll etməklə insan hüquqlarını qorumaq üçün həll yollarına diqqət yetiriblər. Bundan əlavə, paneldə məxfiliyin aşınması və alqoritmik qərəzlilik kimi məsələlər müzakirə edilib və onlar süni intellektə əsaslanan qərar vermə mexanizmlərinin insanların etiraz etmək hüququna da təsir göstərə biləcəyini müzakirə ediblər [6].

Süni intellektin inkişafı təhlükələrinin qarşısının alınmasında və bəşəriyyətin səlahiyyətlərinin artırılmasında insan hüquqlarının müdafiəsinin davamlılığını təmin etmək və texnoloji güclə birbaşa üzləşmək üçün müvafiq rejim hazırlamaq lazımdır.

İnsan hüquqları baxımından süni intellektin yaratdığı risklər qeyd olunarsa; Səhiyyə xidmətlərindən sığortaya qədər bu sahələrdə istifadə edilən alqoritmlər irqçi və ya cinsiyyətçi ayrı-seçkiliyə səbəb ola bilər. Yenə də saxta videoların hazırlanması və ya saxta xəbərlərin yazılması böyük təhlükələr yaradan terror aktlarına səbəb ola bilər. İfadə azadlığını təhdid edən vəziyyətlər də olacaq. 2012-ci il hesabatına görə, süni intellekt insan təftişi üçün kifayət qədər şəffaflığa malik olsaydı, Human Rights Watch iddia edir ki, tam azad, ölümcül silahlanmış maşınlar hətta mövcud beynəlxalq qanunlara uyğun gəlməyə bilər. Məsələn, bu xəbərə görə: qorxmuş ana iki uşağının arxasınca qaçır və əsgərin yanında oyuncaq silahlarla oynamağı dayandırmaq üçün onlara qışqırır. İnsan əsgəri ananın qorxusu və uşaq oyunu ilə eyniləşə və onun niyyətini zərərsiz qəbul edə bilər, tam avtonom silah isə ona doğru işləyən yalnız bir nəfəri və iki silahlıyı görə bilir. Birincisi atəşi tutacaq, ikincisi isə hücuma keçə bilər.

Avtonom silah sistemlərinin potensial istifadəsini tənqid edənlərin çoxu bu sistemlərin insan hüquqlarını pozduğunu iddia edir. Onlar bildirirlər ki, bu hüquqlar arasında ən çox zərər çəkənlər yaşamaq hüququ və insan ləyaqətidir. Beynəlxalq insan hüquqları beynəlxalq humanitar hüquqda

istifadə olunan oxşar adlara malik olsa da, məzmun baxımından fərqliliklərə malikdir. İnsan hüquqları kontekstində “güc” son çarə kimi istifadə edilməli və mərhələli bir yol izlənməli və gücdən istifadə hallar üzrə qiymətləndirilməlidir [7].

Bu günə qədər əksər bioetik müzakirələr və əlaqəli insan hüquqları müqavilələri orqanizmlərimizin daxilində fəaliyyət göstərən invaziv biotibbi texnologiyalara yönəlmişdir. Oviedo Konvensiyası biotibbi sahədə innovasiyaların həyata keçirilməsi zamanı insan ləyaqətinin qorunması üçün bəzi prinsiplər müəyyən etmişdir [3]

“Ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi” insan haqları baxımından süni intellektin ən çox təsir etdiyi haqqdır. Ancaq bütün insan hüquqları bir-biri ilə əlaqəli olduğundan, bu texnologiyanın demək olar ki, hər bir hüquqa təsir etdiyini söyləmək səhv olmaz. Süni intellektlə işləyən nəzarət proqram təminatı açıq ayrı-seçkilik məqsədi ilə də istifadə oluna bilər ki, bu da hökumətlərə müxtəlif qruplardan olan insanları müəyyən etməyə, hədəf götürməyə və ya xidmətlərdən imtina etməyə imkan verir. Bu fərq müxtəlif cinslərdən olan insanların müəyyən edilməsi və buna uyğun siyasətin müəyyən edilməsi baxımından ortaya çıxacaq.

Süni intellektlə insan hüquqları arasında ən mühüm əlaqə bərabərsizlikdir. Bu gün göründüyü kimi, texnologiya istehsal edən və istifadə edənlər iqtisadi cəhətdən daha güclü mövqedə olanlardır. Süni intellekt də bu tendensiyaları gücləndirəcək və istehsalçılar daha yüksək qiymətə texnologiya təqdim edə biləcəklər (Risse, 2018: 12). Bu nöqtəyi-nəzərdən süni intellekt milyonlarla insanı kənar qoyacaq. Brookings İnstitutunun hesabatında süni intellekt və kiber səlahiyyətlər və ya zərərli aktyorlar sahəsindəki inkişafın demokratiyalara daha gizli və daha təsirli şəkildə zərər verə biləcəyi ifadə edildi [4]. Beləliklə, süni intellekt onlayn söhbətlərdə insan davranışını təqlid etmək üçün nəzərdə tutulduğundan, siyasi diskursda dezinformasiya yayıla bilər. Bundan əlavə, bu gün peşələr süni intellektin təsiri altına düşməyə başlayıb. Tibbdən hüquqa qədər bütün sahələr avtomatlaşdırmaya çevrilir və alqoritmlərlə əsaslanan yeni peşələr yaranır.

Süni intellektin artacağı qeyri-bərabərliklərin qarşısı alınmalıdır. Ancaq son 70 ildə insan haq-

ları hərəkətləri nəzərə alındıqda ədalətin yerli və global miqyasda bölüşdürülməsində o qədər də uğur əldə olunmadığı görünür. Süni intellekt son nəticədə maarifləndirmə irsini təhlükə altına qoya bilər. Çünki böyük verilənlər və maşın öyrənmə əsrində insan fərdiliyi mühasirədədir.

Süni intellekt hesablama gücünün eksponensial artması sayəsində zəkanın simulyasiyasını mümkün edir. İnformasiya texnologiyaları və həyat elmləri arasında qarşılıqlı əlaqə sürətlə artır. Süni şüur maşınlarında proqramlaşdırılıb və beləliklə, onlara düşünmək qabiliyyəti verilib Yeni maşınlar süni intellekt, hərbi komandanlıq sistemləri ilə təchiz edilmiş ekspert sistemlərində köməkçi olaraq istifadə olunacaq və diaqnostika və qərar qəbul etmə, risk qiymətləndirməsi, maliyyə idarəçiliyi, nitq və vizual nümunənin tanınması kimi xüsusiyyətlərə sahib olacaq. Bəzi maşınlar da süni emosiyaları ifadə edə və mürəkkəb problemləri həll edə biləcək. Bütün bu inkişafın insan hüquqlarına və insan ləyaqətinə təsirləri baxımından yeni problemləri ortaya qoyur [5]

Süni intellekt üsullarının şəxsi toxunulmazlıq hüququna əks olunması müxtəlif yollarla ola bilər (Maddə 19, 2018: 19-20):

İnsanların istifadə etdiyi və istehlak etdiyi məhsulların və ya avtonom sistemlərin əksəriyyəti insanların razılığı olmadan məlumat yaradan və ya məlumat toplayan sensorlar ehtiva edir (məsələn, ağıllı məişət texnikası və ya telefon proqramları adətən məlumat yaratmaq üçün qurulmuş məhsullardır və fərdlər nə qədər məlumatın olacağına qərar verə bilər. toplaya bilərlər).

Süni intellekt sistemləri insanlar haqqında qeyri-həssas məlumatlardan həssas məlumatları çıxarmaq üçün istifadə olunur (məsələn, sosial media bəyənmələri, məkan məlumatları, telefon ölçüləri, insanların siyasi inancları, aktiv məşəyi, sağlamlıq vəziyyəti kimi həssas məlumatlara çatmaq mümkündür).

AI sistemləri ilə insanlar əhali miqyasına görə profilləşdirilə bilər.

Fərdlərin həyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə biləcək məlumatlar da AI sistemləri tərəfindən istifadə edilə bilər.

Bütün bu misalları nəzərə alsaq, sosial media-nın insan hüquqlarını pozduğunu söyləmək səhv

olmaz. İnsanların gələcəkdə internetdən bu gündən daha çox istifadə edəcəyini nəzərə alsaq, zaman keçdikcə məlumatların qorunmasının daha da çətinləşəcəyi göz qabağındadır.

Süni intellektlə dəstəklənən texnologiyaların təsirinə məruz qalan digər insan hüququ hərəkət azadlığıdır. Yəni; Peyk görüntülərindən və ya mobil telefonların yerləşdiyi yerlərdən süni intellekt insanların hərəkətlərinin ətraflı təsvirini çəkmə və gələcək yerlərini proqnozlaşdırmağa bilər. Bu səbəbdən fərdin hərəkət azadlığı dövlətlər və ya başqa qruplar tərəfindən daha asanlıqla məhdudlaşdırıla bilər (AI və İnsan Hüquqları, 21). Azadlıq öz daxilində bir çox sahələri əhatə edir. Avtoritar hökumətlər senzuranı artırmaq üçün süni intellekt texnologiyasından istifadə edəcəklər. Burada bütün avtoritar rejimləri nəzərə almaq düzgün olmazdı. Çünki məlumat mənbələri baxımından ölkələrdə tələb olunan rəqəmsal infrastruktur təmin edilməlidir. Bu infrastrukturun olmadığı ölkələrdə belə problemlərdən danışmaq çətindir. Rəqəmsal infraqurumla malik avtoritar dövlətlərdə senzura din azadlığına zərər verə bilər. Belə ki, insanlar sosial mediada öz dini simvollarını göstərə bilmirlərsə və ya dini məzmunlarını onlayn öyrədə bilmirlərsə, bu, birbaşa olaraq din azadlığını pozacaq. Bundan başqa, Sosial medianın təşkilatlardakı rolu qiymətləndirildikdə, senzura həm də birləşmək azadlığını birbaşa təhdid edə bilər (AI və İnsan Hüquqları, 23).

İnsanların davamlı olaraq izlənildiyini düşünməsi nəticəsində ifadə azadlığı təhlükə altına düşəcək. İzlənilmələri düşüncəsi ilə əsas fikirlərini söyləməkdən çəkinəcək və hərəkətlərini dəyişməli olacaqlar. Məsələn, sifətin tanınması ictimai yerlərdə etiraz edən insanları müəyyən etmək üçün istifadə edildikdə, bu, onları orada olmaqdan çəkindirəcək (AI və İnsan Hüquqları, 23).

Süni intellekt alqoritmləri onlayn məlumatların əlçatan və ya pulsuz olmasının qarşısını ala bilər. Yenə də dövlətlər milli təhlükəsizlik səbəbləri ilə rəqəmsal məzmunu bloklaya və senzura edə bilərlər. Bu məhdudiyət ifadə azadlığına zərər verən amillər kimi görünür.

Bütün bunlarla yanaşı, dezinformasiyanın yayılmasında və yayılmasında süni intellektin rolu, daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, ədalətli seçki-

lərin aradan qaldırılması kimi ortaya çıxdı. 2016-cı ildə ABŞ-da keçirilən prezident seçkiləri bunun bariz nümunəsidir. Sosial media alqoritmlərinin seçicilərə təsiri bu gün bariz nümunə təqdim etsə də, gələcəkdə bunun bir çox fərqli ölçüləri ola bilər.

Süni intellektin şəxsi həyatın toxunulmazlığına və ifadə azadlığına təsiri haqqında şirkətlər, siyasətçilər, qeyri-hökumət təşkilatları və ya digər əlaqədar qurumlar lazımi işləri görməlidir. Süni intellektin sağlamlıq baxımından bir çox müsbət üstünlüklər təmin edəcəyi bilinsə də, sağlamlıq hüququ baxımından bəzi risklər yarada biləcəyi müzakirə mövzudur. Yəni, süni intellekt bu baxımdan ayrışdırıcıya səbəb ola bilər. Məsələn, süni intellekt sistemi xəstənin sığorta statusundan və ya nə qədər pul ödəməsindən asılı olaraq müxtəlif müalicələr təklif etmək üçün hazırlana bilər.

Bu gün sağlamlıq və ya tibb sahəsində texnologiyanın inkişafının insan həyatı və sağlamlığı üçün faydalarını nəzərdən qaçırmamaq olmaz. İnkişaf etdirilən maşınlar sayəsində bir çox xəstəliklərə əvvəlcədən diaqnoz qoyula və buna uyğun müalicələr tətbiq oluna bilər. Hətta cərrahiyyə əməliyyatı edə bilən robotların olması bu sahədəki faydaları ortaya qoya biləcək nümunələrdən biridir. Ancaq burada vacib bir məqam, süni intellektlə dəstəklənən proqramların və ya alqoritmlərin sağlamlıq sahəsində bəzi riskləri ehtiva etməsidir. Maşınlar xəstələrin iqtisadi vəziyyətinə uyğun olaraq müalicə tətbiq etmək üçün kodlaşdırıla bilər.

Gələcəkdə elə vəziyyətlər ola bilər ki, süni intellekt sistemləri dolayısı ilə insanların əsas yaşamaq hüququnu da təhlükə altına qoya bilər. Məsələn, "Dünyada insanların orta yaşını ən asan yolla artırın" əmri kompüterə daxil edildikdə, bu sistem yeni dərmanlar istehsal edə bilmədiyini və bunu təmin edə bilmədiyini üçün, ən asan yol kimi yaşlıları öldürməyə qərar verə biləcək. Burada vacib olan tək təhlükəli sui-qəsd nəzəriyyələri deyil. Əsl əhəmiyyətli olan bu sistemlərin necə dizayn edildiyi və necə kodlandığıdır. Sistemlər bütün imkanlar və bütün həll yolları nəzərə alınmaqla etik anlayışa uyğun tərtib edilməli və ya yazılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Gözübüyük, Barış, Yapay Zekannın Meydana Getirdiği Fikri Ürünlere İlişkin Sorunlar ve Çözüm Önerileri, KHM Cilt:1, Sayı:1, 2021
2. Cataleta MS and Cataleta A, 'Artificial Intelligence and Human Rights, an Unequal Struggle', (2020) 1 (2) CIFILE Journal of International Law 40-63.
3. Pizzi M, Romanoff M and Engelhardt T, 'AI for Humanitarian Action: Human Rights and Ethics', (2020) 102 (913) International Review of the Red Cross 145-180.
4. Ulaş, Fatih, "Milli Süni İntellekt Strategiya Sənədləri və Qiymətləndirmələr", Demir, İbrahim(ed.), Disiplinlərarası Siyasət Baxışı və Strategiyaları 2020, İksad Nəşriyyatı, 2020, s.103-123.
5. Beduschi, Ana, "Human Rights and the Governance of Artificial Intelligence", 2020, ss.1-6, (<https://www.geneva-academy.ch/research/publications/detail/513-human-rights-and-the-governance-of-artificialintelligence>).
6. Aletras, N., Tsarapatsanis, D., Preoțiu-Pietro, D., & Lampos, V. (2016). Predicting judicial decisions of the European Court of Human Rights: A natural language processing perspective. PeerJ Computer Science, 2.
7. Perrault, R., Shoham, Y., Brynjolfsson, E., Clark, J., Etchemendy, J., Grosz Harvard, B., Lyons, T., Manyika, J., Carlos Niebles, J. & Mishra, S. (2019). Artificial Intelligence Index 2019 Annual Report. (p.291).

**Туран Магеррамбай
Эльнур Мамедзаде**

Влияние искусственного интеллекта на человеческие пределы

Искусственный интеллект — это новый интеллектуальный трикотаж, полученный в основном за счет применения методов автоматической обработки и обучения. Что же касается его влияния на человеческие законы, то исследования по этому вопросу продолжают. В некотором смысле искусственные интеллектуалы создают новые возможности для защиты человеческих законов. Например, все же эффективнее расследовать и расследовать убийства с помощью высокотехнологичных систем, внедренных силовиками. В дополнение к этому, Искусственные Интеллектуальные Технологии в области здравоохранения помогают сделать лечение и проект более быстрым и эффективным способом.

Однако, с другой стороны, применение Искусственных Интеллектуальных Систем может влиять и на человеческие законы. Например, количество людей, которые переводят работу на рабочем месте через автоматическое приложение о приеме на работу, уменьшается, и это может вызвать дискомфорт и рост безработицы на основе работы. Для всех использование этих систем на выборах или других политических процессах может привести к несправедливости демократических процессов. Текущие исследования среди людей помогают лучше понять влияние систем искусственного интеллекта на человеческие законы и помогают улучшить преимущества и стандарты в этой области.

**Turan Maharrambay
Elnur Mammadzade**

Influence of artificial intellectual on human limits

Artificial İntelekt is a new intelekt jersey that is obtained mainly by the application of automatic processing and learning methods. As for its effect on human laws, research on this issue is continuing. In a way, Artificial Intellectuals creates new possibilities in the protection of human laws. For example, it is still more effective to investigate and examine murders through high-tech systems implemented by security forces. In addition to this, Artificial Intellectual Technologies in the field of health are helping to make the treatment and the project a faster and more effective way.

However, on the other hand, the application of Artificial Intellectual Systems can also affect human laws. For example, the number of people who transfer jobs in the workplace through automatic job application decreases, and this may cause discomfort and increase in unemployment on the basis of work. For all, the use of these systems in elections or other political processes may result in the unfairness of democratic processes. Ongoing research among the people is helping to better understand the effects of artificial intellect systems on human laws, and are helping to improve the benefits and standards in this field.

Gunel NAJAFZADE

Baku State University

Student in Master of Intellectual Property Law

e-mail: gunelnajafzade@gmail.com

“SOFTWARE” WITHIN THE CONTEXT OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS

Keywords: software protection, intellectual property, non-disclosure agreements, IP license, IP assignment agreement, object code, source code

Ключевые слова: защита программного обеспечения, интеллектуальная собственность, соглашения о неразглашении, лицензия на ИС, договор об уступке ИС, объектный код, исходный код

Açar sözlər: program təminatı mühafizəsi, əqli mülkiyyət, məlumatların açıqlanmaması müqavilələri, ƏM lisenziyası, ƏM transfer müqaviləsi, obyekt kodu, mənbə kodu

Software refers to the programs, applications, and data that are used to operate and manage computer systems and devices. In essence, it is the set of instructions that tells a computer what to do, how to do it, and when to do it [9, p. 60]. Software has become an integral part of modern society, playing a critical role in everything from communication and entertainment to commerce and education. Overall, software has become an essential component of modern life, enabling us to work smarter, communicate better, and live more connected and fulfilling lives.

But why do we talk about software from the point of view of intellectual property? Thus, what is the connection between these two concepts – Software and Intellectual Property (IP)?

It shall be noted that the notion "Intellectual Property" refers to works of the mind, including literary and artistic creations, inventions, utility models, symbols, industrial designs, and trade

secrets [14, p. 3]. Software also is a manifestation of creativity that requires the use of programming languages and tools to produce a useful and valuable product. By safeguarding software as an intellectual property, it incentivizes innovation, acknowledges creativity, and promotes continued advancement of technology. Overall, the protection of software as an intellectual property is important to ensure that the creators of the software are rewarded for their work and that they have the ability to control how their software is used, distributed, and sold.

What are the ways to protect software as an IP?

1. Copyright in software: Software can be protected under copyright law as a form of intellectual property. Copyright law provides protection for the original expression of ideas in a fixed form [3], i.e., safeguards the way ideas are expressed in software, encompassing elements like the source code, object code, and user interface. As a result, copyright protection for software covers the specific manner in which the software is formulated, structured, and displayed, as opposed to the fundamental concepts or functionalities that the software embodies. This means that the creator of the software has exclusive rights to reproduce, distribute, display, and perform the software, as well as to create derivative works based on the software. Copyright protection for software typically includes the following rights:

- *Reproduction:* The right to make copies of the software, such as by installing it on multiple computers or devices.
- *Distribution:* The right to distribute copies

of the software, such as by selling or licensing it to others.

- *Display*: The right to display the software, such as by showing it on a computer screen or in marketing materials.

- *Performance*: The right to perform the software, such as by running it on a computer.

- *Derivative works*: The right to create derivative works based on the software, such as by modifying or adapting it.

Copyright protection for software is automatic and begins upon creation and fixation of the software in a tangible form. Although registration is not mandatory, software creators may choose to register their copyright with the relevant government agency to enjoy additional legal protection.

By enforcing copyright, creators can prevent unauthorized copying, distribution, or usage of their software. This incentivizes software innovation and development as creators are able to profit from their work and control how their software is used and distributed.

2. Patent protection in software: Software can be protected by patents under certain conditions. In general, a patent can be granted for a novel and non-obvious invention that is useful and falls within the scope of patentable subject matter. In the case of software, the invention must typically involve a new and non-obvious solution to a specific technical problem, rather than simply a business or mathematical method. Patents provide exclusive rights to the patent owner to exclude others from making, using, or selling the patented invention for a certain period of time (usually 20 years from the moment of filing).

In some countries, software may also be protected by a specific type of patent called a *software patent*, although the eligibility and scope of these patents can vary widely between jurisdictions. Additionally, some aspects of software, such as algorithms or data structures, may be eligible for patent protection as long as they meet the criteria for patentability [8].

Proponents of software patents argue that they encourage innovation and provide incentives for

companies and individuals to invest in research and development of new software technologies. They also provide a means for inventors to protect their creations from being copied or stolen by competitors.

Critics of software patents, on the other hand, argue that they stifle innovation and competition by allowing patent owners to monopolize certain software technologies, which can inhibit the development of new software and technologies. They also argue that the patent system can be abused, with some companies using overly broad or vague patents to sue competitors and stifle innovation.

There are several key reasons why patent protection is important for software, including:

- *Exclusive rights*: Patents grant the owner exclusive rights to control the use, sale, importation, and creation of the patented invention, thus preventing others from using or copying it without permission.

- *Revenue generation*: Software patents can generate revenue for inventors and companies through licensing or selling their patented software inventions for a consideration.

- *Defense against infringement*: Patents also offer a legal basis for defending against infringement lawsuits, which can help protect the inventor's market position and reputation.

- *Encourage innovation*: Patents provide legal protection and financial incentives for innovative software inventions, encouraging software developers and companies to invest in research and development, leading to new and useful software technologies.

3. Trademark protection: Trademarks in software are regulated in a similar manner as trademarks in other industries. A trademark is a word, symbol, or design that identifies and distinguishes the source of goods or services of one enterprise from those of others [10]. In the context of software, a trademark can be used to protect the name, logo, or other branding elements of a particular software product or service.

In order to obtain trademark protection for a software product or service, the owner must apply for registration with the appropriate trade-

mark office in their jurisdiction, such as the Intellectual Property Agency of the Republic of Azerbaijan. Once a trademark is registered, the owner has the sole right to use it in association with their software product or service and can prevent others from using a similar trademark that might cause confusion in the market. Trademark owners can also take legal action against infringing parties to protect their trademark rights. Besides registering their trademark, software companies can also use trademark symbols like "™" or "®" to show that a particular name or logo is being used as a trademark.

Trademark protection is crucial in software for various reasons:

- *Brand Identity*: A trademark safeguards symbols, logos, and other elements to create a distinctive image that customers can recognize and associate with a particular company or product.

- *Competitive Advantage*: A robust trademark can offer a competitive edge in the marketplace by distinguishing a software product or service from those of competitors.

- *Legal Protection*: A registered trademark provides legal protection against those who may attempt to use a similar name or logo in a manner that could cause confusion in the market.

- *Licensing Opportunities*: Trademarks can also be licensed or used for merchandising opportunities, which can generate additional revenue streams for software companies.

The following are merely a few examples of famous software trademarks that have achieved global recognition and popularity:

- "Microsoft Windows": The Microsoft Windows trademark is one of the most renowned software trademarks globally. Since the mid-1980s, the Windows operating system has been in use, and the trademark has helped to establish the product's identity and brand recognition.

- "Apple iOS": The iOS trademark identifies Apple's mobile operating system for iPhones and iPads. The iOS trademark is a vital component of Apple's brand identity and is recognized by millions of users worldwide.

4. Trade Secret Protection: Trade secrets in software are proprietary information, techniques,

or processes that provide a competitive advantage to a company and are not generally known to the public. Examples of trade secrets in software may include source code, algorithms, customer lists, and other confidential information.

In order for software information or processes to qualify as a trade secret, they must fulfill certain criteria. This includes being kept secret and not easily accessible by others, having commercial value that benefits the company, taking reasonable measures to maintain secrecy, and being independently developed by the company rather than being readily available to the public [2, p.2].

Protecting trade secrets in software is important for several reasons:

- *Competitive Advantage*: Trade secrets can provide a competitive advantage by giving a company exclusive access to valuable information or techniques that are not widely known.

- *Legal Protection*: Companies can take legal action against individuals or organizations that steal or disclose their trade secrets, which can result in damages and injunctive relief.

- *Confidentiality*: Protecting trade secrets can help to ensure the confidentiality of proprietary information, which is important for maintaining a company's competitive position and reputation.

To protect trade secrets in software, companies can take several measures, such as implementing access controls and monitoring systems to restrict access to sensitive information, using *non-disclosure agreements (NDAs)* with employees and contractors, and establishing clear policies and procedures for handling confidential information. NDAs are contractual instruments commonly employed to safeguard confidential information, including software [6, p. 3]. Such agreements set forth the terms that govern the sharing of sensitive information between parties. One party agrees to share confidential information, while the other party commits to keep the information confidential and not to reveal it to third parties. Regarding software protection, NDAs can serve as a tool to protect trade secrets, confidential algorithms, and other proprietary information that is vital to the software's development, distribution, or use. For instance, a soft-

ware firm may demand that its employees, contractors, or partners sign an NDA before accessing its proprietary software code or other confidential information. Failure to properly protect trade secrets can result in significant financial and reputational damage.

5. IP License and Assignment Agreements:

One important legal strategy for software companies and developers is to protect their intellectual property rights through IP license and assignment agreements, which can ensure proper compensation for their work and safeguard their rights. These agreements usually involve the license or transfer of intellectual property rights, like patents, copyrights, and trade secrets, from one party to another.

An *IP license agreement* allows another party to use licensed intellectual property in exchange for payment, such as royalties or a licensing fee. Software developers and companies can use these agreements to give permission for other companies to use their software products or license their technology to third-party developers. Software license agreements typically include several important terms, such as the scope of the license, what the licensee is authorized to do with the software, such as use, modify, or distribute it; license restrictions; fees and payment terms; governing law and dispute resolution; termination etc. [5, p. 6].

An *IP assignment agreement* involves the transfer of intellectual property rights from one party to another [7, p. 67]. In the context of software, this may involve a software developer assigning the copyright or other intellectual property rights to a software company in exchange for compensation. The essential terms that must be included in a software assignment agreement include the names and contact information of the parties; assignment clause clearly stating that the assigning party is transferring ownership of the software to the receiving party, and that the receiving party will be the sole owner of the software after the assignment is complete; which IP rights are being transferred, such as copyrights, patents, or trade secrets; the consideration that the receiving party will provide to the assigning

party in exchange for the software assignment; governing law and dispute resolution etc.

By implementing IP license and assignment agreements, software developers and companies can establish unambiguous ownership and licensing rights, protect their intellectual property, and guarantee appropriate compensation for their efforts. These agreements can also forestall conflicts over ownership and licensing rights, and offer a legal structure for settling disputes, should they occur.

While there is no single *international convention or treaty* specifically focused on software protection, however, there are several international treaties and agreements that provide some level of protection for software and other forms of intellectual property. These include:

- *The Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works*: This treaty was initially signed in 1886 and has undergone various updates over time. It sets the baseline for the protection of copyright for artistic and literary works. Although the term "software" is not explicitly mentioned, Article 2 of the treaty states that "literary and artistic works" encompass all works in the literary, scientific, and artistic fields, regardless of their mode or form of expression. Examples of these works may include books, pamphlets, lectures, addresses, and other similar works [11].

- *The Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS) Agreement*: The TRIPS Agreement is a set of basic guidelines created by the World Trade Organization to safeguard intellectual property, which covers patents, copyrights, and trademarks. It identifies computer programs as a form of work that can be protected by copyright law. As per Article 10 of TRIPS, computer programs, irrespective of their format (source or object code), are recognized as literary works under the Berne Convention (1971) [12].

- *The World Intellectual Property Organization (WIPO) Copyright Treaty and the WIPO Performances and Phonograms Treaty*: These international agreements offer extra safeguarding measures for software and other copyright-related rights in the digital sphere. The WIPO

Copyright Treaty (WCT), which is a specific agreement within the Berne Convention, concentrates on protecting digital works and the creators' rights. Along with the rights already established by the Berne Convention, it also provides economic rights. Furthermore, the treaty concerns two kinds of works that are protected by copyright: (i) computer programs, irrespective of their expression method or format, and (ii) compilations of data or other materials, commonly known as "databases" [13].

▪ *The European Union's Software Directive:* EU Software Directive was passed by the European Union in 1991 and subsequently adopted by EU member states. Its main purpose is to provide copyright protection for software and to establish specific regulations for the licensing and distribution of software. The directive defines software as a set of instructions that can cause a computer to perform a specific task when incorporated into a readable medium. The directive recognizes software as a literary work and provides copyright protection for it, with the author having exclusive rights to reproduce, adapt, and distribute the program, subject to certain exceptions such as the right of a user to make a backup copy for personal use [4].

Regarding the IP legislation of the Republic of Azerbaijan on the protection of software, it is worth noting Article 6.2 of *the Law of the Republic of Azerbaijan "On Copyright and Related Rights"*: "Computer programs (software) are

protected as literary works. The protection of computer programs extends to all types of programs expressed in any language and form, including source text and object code, and operating systems" [1].

In conclusion, it is important to keep up to date with software protection laws and regulations in local and other jurisdictions worldwide to understand the rights and responsibilities of developers, users, and owners. Employing a range of legal mechanisms such as patents, trademarks, trade secrets, and copyrights as mentioned above can be useful in safeguarding software. Furthermore, utilizing IP license and assignment agreements and clarifying the terms of use for customers and partners can provide effective protection. Additionally, safeguarding software from unauthorized use, access, and distribution by utilizing encryption and other security measures, restricting access to confidential information, and monitoring for potential infringement is recommended.

Overall, protecting software through IP is necessary because it helps to encourage innovation, allows software developers and companies to earn a return on their investment, helps to prevent unauthorized copying and distribution of software, maintains the quality and integrity of software, and encourages collaboration and sharing among developers.

References:

1. « Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar » haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, <https://e-qanun.az/framework/4167>
2. B, Zeidman and N, Bear. (2008). What, Exactly, Is Software Trade Secret Theft? The journal of Intellectual Property Today, p 5
3. Copyright Protection of Computer Software, <https://www.wipo.int/copyright/en/activities/software.html>
4. EU Software Directive, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32009L0024>
5. European IP Helpdesk. (2019). IP Licensing. Publication Office of the European Union, Bulletin No.1, p 20.
6. European IP Helpdesk. (2021). Non-Disclosure Agreement: a Business Tool. Luxembourg: Publication Office of the European Union, p 10.

7. Frederic B. Schramm. (1960). Licenses, Contracts and Assignments of Intellectual Property. 9 Clev.-Marshall L. Rev., p 77.
8. Intellectual Property Rights in Software – What They Are and How to Protect Them, <https://freibrunlaw.com/intellectual-property-rights-software-protect/>
9. Osterweil, L.J. (2008). What is software? The Role of Empirical Methods in Answering the Question. Journal of Automated Software Engineering, Issue 3–4, p 76.
10. Software Intellectual Property: What It Is & How to Protect It, <https://cpl.thalesgroup.com/software-monetization/protecting-software-intellectual-property#:~:text=What%20Is%20Software%20IP%3F,to%20that%20code%20or%20software>
11. Summary of the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works (1886), https://www.wipo.int/treaties/en/ip/berne/summary_berne.html
12. The TRIPS Agreement, https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/27-trips_04_e.htm#:~:text=Article%2010&text=Compilations%20of%20data%20or%20other,shall%20be%20protected%20as%20such
13. WIPO Copyright Treaty (WCT), <https://www.wipo.int/treaties/en/ip/wct/>
14. World Intellectual Property Organization. (2020). What is intellectual property? Geneva: WIPO Publication No. 450E/20, p 25.

Гюнель Наджафзаде

«Программное обеспечение» в контексте прав интеллектуальной собственности

В настоящее время программное обеспечение играет решающую роль в современном обществе и имеет важное значение для многих аспектов нашей жизни, поддерживая все, от бизнеса и образования до здравоохранения и развлечений. Его значение, вероятно, возрастет в ближайшие годы, поскольку продолжают появляться новые технологии и приложения. В этой исследовательской статье исследуются правовые гарантии, доступные для программного обеспечения в соответствии с законодательством об интеллектуальной собственности (ИС). В нем описываются различные формы защиты ИС, которые можно использовать для защиты программного обеспечения, такие как авторское право, патент, товарный знак и коммерческая тайна, при этом анализируются критерии для каждого типа защиты, а также связанные с ними преимущества и недостатки. Кроме того, в статье исследуется мировая правовая структура защиты программного обеспечения, включая Бернскую конвенцию и Директиву Европейского союза по программному обеспечению. В заключении статьи предлагаются практические советы для разработчиков программного обеспечения и компаний, стремящихся защитить свое программное обеспечение в соответствии с законодательством об интеллектуальной собственности, включая использование лицензионных соглашений и соглашений о переуступке прав, соглашений о неразглашении и других мер по обеспечению защиты. Наконец, в статье подчеркивается важность охраны ИС для программного обеспечения и предлагается всесторонний обзор правовой базы, регулирующей охрану программного обеспечения.

Gunel Nəcəfzadə

“Proqram təminatı” əqli mülkiyyət hüquqları kontekstində

Hazırkı dövrdə proqram təminatı müasir cəmiyyətimizdə həlledici rol oynayır və biznes və təhsildən səhiyyə və əyləncəyə qədər həyatımızın müxtəlif aspektləri üçün əhəmiyyət kəsb edir. Yaxın gələcəkdə yeni texnologiyalar və təbiiqlər davamlı şəkildə inkişaf etdikcə proqram təminatlarının əhəmiyyəti də artmağa davam edəcək. Bu akademik məqalə əqli mülkiyyət (ƏM) hüququ nöqtəyi-

nəzərindən proqram təminatı üçün mövcud olan hüquqi təminatları araşdırır. Məqalə hər bir ƏM obyektinə üçün meyarları və onlarla bağlı üstünlükləri və çatışmazlıqları təhlil edərkən müəlliflik hüququ, patent, əmtəə nişanı və kommərsiya sirri kimi proqram təminatının qorunması üçün vacib olan ƏM mühafizəsinin müxtəlif formalarını müəyyənləşdirir. Bundan əlavə, məqalə Bern Konvensiyası və Avropa Birliyinin Proqram Təminatı Direktivi də daxil olmaqla, proqram təminatının qorunması sahəsində dünya miqyasında mövcud olan hüquqi strukturu araşdırır. Məqalə proqram təminatı tərtibatçıları və proqram təminatlarını ƏM hüququ əsasında qorumaq istəyən şirkətlərə, lisenziya və transfer müqavilələri, kommərsiya sirrini qoruma müqavilələri və mühafizəni təmin etmək üçün digər tədbirlərdən istifadə də daxil olmaqla, praktiki məsləhətlər təklif etməklə yekunlaşır. Nəhayət, məqalə proqram təminatı üçün ƏM mühafizəsinin əhəmiyyətini vurğulayır və proqram təminatının mühafizəsini tənzimləyən hüquqi bazanın hərtərəfli icmalını təqdim edir.

Azər RƏHİMOV

Bakı Dövlət Universitetinin, Hüquq Fakültəsinin elmlər doktoru hazırlığı üzrə dissertantı, Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının və Mediasiya Şurasının üzvü, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru.
e-mail: azar.rahimov@gmail.com

ƏMƏK MÜQAVİLƏSİNİN BAĞLANMASI VƏ YA LƏĞV EDİLMƏSİNİN BƏZİ ƏSASLARI FƏRDİ ƏMƏK MÜBAHİSƏLƏRNİN PREDMETİ KİMİ

Açar sözlər: distant iş, əmək mübahisəsi, əmək müqaviləsi, müddətli əmək müqaviləsi, əmək, məzuniyyət hüququ, qarşılıqlı razılıq, kompensasiya.

Ключевые слова: удаленная работа, трудовой спор, трудовой договор, срочный трудовой договор, труд, право на отпуск, взаимное согласие, компенсация.

Keywords: remote work, labor dispute, employment contract, fixed-term contract, work, right to leave, mutual consent, compensation.

Heyətin idarə olunmasında ənənəvi yanaşmalar artıq günün tələbinə cavab verməməklə müasir, daha çevik imkanlara yol açaraq sıradan çıxmış olurlar ki, burada çevik yanaşmalar sırasında distant (məsafədən) iş, müvəqqəti iş, podrad və s. kimi imkanlar daha geniş müzakirə olunur. Hazırda tərəflər özünü uzun müddətli öhdəliklərlə bağlayacaq klassik yanaşmada qəbul etdiyimiz müddətsiz əmək müqaviləsi deyil, daha geniş çeviklik imkanları gətirəcək alterantiv alətlər axtarışındadırlar ki, bu isə artıq dünyada gedən ümumi qlobal proseslərlə bilavasitə əlaqələndirilə bilər. Digər tərəfdən işçi daha çox stabil iş imkanları axtarışında ola bilir ki, daha əvvəl sadəliklər sırasından olan müddətli iş anlayışı bu tələbata tam cavab verməyə bilər. Ümumi tendensiyalara nəzər yetirdikdə, sərbəst iş şəraitində məsafədən iş imkanlarının xüsusən də son dövrlər geniş yayıldığına şahidi oluruq. Bununla yanaşı, uzun müddət mü-

zakirə edilməsinə baxmayaraq bu gün də, milli qanunvericilik sistemimiz üçün məsafədən iş anlayışı yad olaraq qalmaqdadır. Halbuki bütün dünyanı cənginə alan pandemiya habelə gedən digər qlobal proseslər ən azından son üç il ərzində alterantiv imkanların kifayət qədər aktuallığını qabartmış oldular. Belə olduğu təqdirdə bu və digər boşluqlar faktiki formalaşan əmək münasibətlərini hüquqi çərçivədən kənar saxlamaqla, gələcəkdə yarana biləcək əmək mübahisələrinin tənzimlənməsini də əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirə bilər.

Hüquqi dövrdə vətəndaşların o cümlədən əmək sahəsində hüquq və azadlıqlarının təmin olunması, qanunun aliliyinin və sosial ədalətin təmin olunması, hər bir işçinin bərabər məsuliyyət həddinin, onların kollektivlərinin verilmiş tapşırıqğa görə, işəgötürənin isə müəyyən olunmuş əmək şəraitinə görə təmin olunması tələb olunur [1].

Bildiyimiz kimi, əmək münasibətlərinin mülki hüquqi müqavilələrlə rəsmiləşdirilməsinin yolverilməzliyi Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin vəzifələri və prinsipləri sırasına 2021-ci ildə edilmiş dəyişikliklə daxil edilmişdir [2]. Bununla yanaşı məzmun etibarlı ilə kifayət qədər aydın olan müddəanın icrasının təmin edilməsi təcrübədə o qədər də asan deyil. Məsələn Mediasiya haqqında qanunun 11.1-ci maddəsinə əsasən “Mediasiya təşkilatı mediasiyanın inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi məqsədilə, mediasiya xidmətlərinin marketinqini, əmək müqaviləsi və ya müvafiq mülki-hüquqi müqavilə bağladığı

mediatorların xidmətləri üçün haqqın və digər xərclərin ödənilməsinə dair qaydanı müəyyən edən, mediasiya zamanı danışıqların aparılması üçün şərait yaradan, bu Qanunla və ya tərəflərin razılığı ilə müəyyən edildiyi hallarda mediasiya prosesini aparmaq üçün mediatorları təyin edən, habelə mediatorların effektiv fəaliyyətinə yönələn digər tədbirlər həyata keçirən qeyri-kommerciya hüquqi şəxsidir” [3]. Belə olduğu təqdirdə qanunla müvafiq təşkilatla mediator arasında münasibətlərin istər əmək müqaviləsi ilə, istərsə də, mülki-hüquqi müqavilə ilə bağlanması imkanının təsbit edilməsi bir qədər sual doğura bilər. Şübhəsiz ki, bu imkanın təcürbi baxımından əsaslandırılması mümkündür, lakin sual doğuran Əmək Məcəlləsi ilə müəyyən edilən yuxarıda istinad edilən “yolverilməzlik” prinsipinin tətbiq edilməsi üçün əmək münasibətlərinin mülki hüquq münasibətlərindən fərqləndirilməsi, əmək münasibətlərinin mövcudluğunun identifikasiyası üçün zəruri alətlərin olmamasıdır.

Əmək Məcəlləsinin 2-3-cü maddəsinin tələblərinə əsasən tərəflər arasında yaranan münasibətlər aşağıdakı hallarda əmək münasibətləri hesab edilir və onların mülki hüquqi müqavilələrlə rəsmiləşdirilməsinə yol verilmir:

- müqavilənin məzmunu bu Məcəllənin 43-cü maddəsinin 2-ci hissəsinə, forması isə bu Məcəllənin 44-cü maddəsinin 2-ci hissəsi ilə müəyyən edilmiş formaya uyğun olduqda;

- Məcəllənin 48-ci maddəsinə uyğun olaraq tərəflər arasında münasibətlərin rəsmiləşdirilməsi və müvafiq qeydlərin aparılması üçün əmək kitabçası təqdim edildikdə;

- tərəflər arasında münasibətlər müvafiq peşə və ya vəzifəyə qəbul (təyin) edilmə, o cümlədən ödənişli seçkili və ya təyinatlı, habelə müsabiqə əsasında vəzifəni tutma, kvota üzrə işə düzəlmə, məhkəmənin qərarı ilə işə bərpa olunma ilə bağlı yarandıqda;

- tərəflər arasında münasibətlər işəgötürənin əsas fəaliyyət sahəsinə aid işlərin (xidmətlərin) yerinə yetirilməsi ilə bağlı yarandıqda;

- tərəflər arasında münasibətlər işlərin (xidmətlərin) əvəzçilik və ya müvəqqəti əvəzetmə qaydasında yerinə yetirilməsi ilə bağlı yarandıqda;

- yerinə yetirilməsi şərtlərinə görə iş (xidmət) müvəqqəti xarakterə malik olduğu halda müqavilənin müddətinin uzadılması Məcəllənin 73-cü maddəsinə uyğun tənzimləndikdə;

- yerinə yetirilən işə (xidmətə) görə ödənilən haqqın tərkibi Məcəllənin 157-ci maddəsinin 3-cü hissəsində göstərilən aylıq tarif (vəzifə) məhsulundan, əlavədən və mükafatdan ibarət olduqda;

- müqavilədə Məcəllənin 10-cu, 77-ci, 112-ci, 179-cu və 186-cı maddələrində nəzərdə tutulmuş məsələlərin tənzimlənməsi nəzərdə tutulduqda.

İstinad edilən norma üzrə “tərəflər arasında münasibətlər işəgötürənin əsas fəaliyyət sahəsinə aid işlərin (xidmətlərin) yerinə yetirilməsi ilə bağlı yarandıqda” tələbi əsas götürüldükdə Mediasiya haqqında qanunu ilə müəyyən edilən və daha əvvəl baxılan və tərəflərin seçimi əsasında tətbiq edilməsi mümkün olan əmək müqaviləsi və ya mülki-hüquqi müqavilə bağlanması imkanının Əmək Məcəlləsinin prinsipləri ilə uyumsuzluq baxımından yenidən dəyərləndirilməsi labüd hesab edilə bilər.

Əmək müqaviləsinin bağlanması, ləğv edilməsi və ya onun şərtlərinin dəyişdirilməsi digərləri ilə yanaşı Əmək Məcəlləsinin 288-ci maddəsinə əsasən fərdi əmək mübahisəsinin predmetinə aid edilmişdir ki, sadalanan bu və digər hallar bir çox hallarda mübahisənin əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisə kimi müəyyən edilməsində çətinlik yarada bilər.

Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, hazırda geniş mübahisə doğuran məsələlərdən biri də, əmək qanunvericiliyinin bəzi kateqoriya işçilərə tətbiq edilib edilməməsidir. Həmçinin həmin kateqoriyadan olan şəxslərin bilavasitə iş yerləri ilə bağlı mübahisələrinin əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisə kimi qiymətləndirilməsi və bundan irəli gələrək Əmək Məcəlləsinin (bundan sonra ƏM) XI bölməsinin tətbiq edilməsi mümkünlüyü sualıdır. Belə ki, həmin Məcəllənin 303-cü maddəsinin tələblərinə əsasən Məcəllə ilə müəyyən edilmiş fərdi əmək mübahisələrinin həlli qaydaları şamil edilməyən şəxslər sırasına yalnız Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş qaydada vəzifəyə təyin edilən və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin olunan şəxslərə aid edilmişdir.

Beləliklə göründüyü kimi, dövlət qulluqçularının (o cümlədən dövlət qulluğunun xüsusi növü üzrə) əmək münasibətlərinin subyekti

kimi tanınıb tanınmaması məsələsi aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Məhz elə bu səbəbdən də, hüququn tətbiqi təcrübəsinin təhlili əsasında qüvvədə olan qanunvericilik diqqətə alınmaqla, dövlət qulluqçularının əməyinin və sosial müdafiəsinin hüquqi tənzimlənməsi sistemi daha geniş tədqiq edilməlidir. Dövlət qulluqçularının əməyini və sosial müdafiəsini tənzimləyən normativ hüquqi aktların keyfiyyət səviyyəsində önəmli dəyişikliklərin baş verməsinə baxmayaraq “Dövlət qulluğu haqqında” AR Qanununun və digər normativ hüquqi aktların faktiki olaraq qəbul edilməsi dövlət qulluqçularının əməyinin hüquqi tənzimlənməsi nöqtəyi nəzərindən tədqiqatı, sahə qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflərin irəli sürülməsini mümkün edən elmi araşdırmalara ehtiyac böyükdür [4]. Ümumən isə əmək qanunvericiliyində sadalanan formatda münasibətlərin (mübahisənin) sahə aidiyyətinin müəyyən edilməsini çətinləşdirən hər bir hal özlüyündə əmək hüquqlarının pozulması üçün zəmin yaratmış olan ciddi boşluq kimi dəyərləndirilməlidir. Belə olduqda isə dövlət qulluqçuları da daxil olmaqla digər subyektlərin əmək münasibətlərinin sahə mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə cəhdlərlə bağlı məsələlər, eləcə də göstərilən münasibətlərin əmək hüququ normalarının təsir dairəsindən çıxarılması böyük nəzəri və praktiki maraq doğurmaqdadır.

Kateqoriyasından asılı olmayaraq işçilərlə əmək münasibətlərinin müddətli əmək müqaviləsi əsasında rəsmiləşdirilməsində istifadə oluna bilən bəzi “alətlər” faktiki olaraq əmək mübahisələrinə yol açmağa bilirlər ki, burada əsas səbəb qanunvericilikdə olan boşluqlardır. Bu imkanlardan biri müddətli əmək müqaviləsinin rəsmiləşdirilməsidir ki, ümumi təcrübənin təhlili bu imkanın kəfiyyət qədər geniş yayıldığını göstərir. İşçini asılı vəziyyətdə saxlanma, istənilən əmək müqaviləsinə asanlıqla qısa müddətdə xitam verilmə üçün istifadə edilən bu imkan məhz müvafiq münasibətlərin qanunvericiliklə məhdud tənzimlənməsi nəticəsində yaranmış olur. Belə ki, Əmək Məcəlləsinin 45-ci maddəsinin tələblərinə əsasən əmək müqaviləsi müddətsiz və ya müddətli bağlanıldı-

ğı, müddətli əmək müqaviləsinin tərəflərin razılaşdığı müddətə bağlanıldığı, əmək müqaviləsinə onun hansı müddətə bağlanması göstərilməmişdirsə, həmin müqavilə müddətsiz bağlanmış hesab edildiyi müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda qanun tələblərinə görə müddəti müəyyən edilmədən bağlanmış əmək müqaviləsi hər iki tərəfin razılığı olmadan birtərəfli qaydada müddətli əmək müqaviləsi ilə əvəz edilə bilməz. İstinad edilən maddənin 4-cü hissəsinə nəzər yetirdikdə isə, əmək funksiyasının yerinə yetirilməsi şərtlərinə görə işin və ya göstərilən xidmətlərin daimi xarakterə malik olduğu qabaqcıdan bəlli olduğu hallarda, həmin Məcəllənin 47-ci maddəsi ilə müəyyən edilən hallar istisna olmaqla, əmək müqaviləsi müddəti müəyyən edilmədən bağlanmalıdır. Qanunvericilik xidmətlərin daimi xarakterə malik olması halları üçün müddət müəyyən edilməklə müqavilənin bağlanmasını məhdudlaşdırır və istisna hal kimi 47-ci maddə ilə müəyyən edilən halları göstərir. Bu hallar aşağıdakılardır:

- işçinin əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməsi, ezamiyyətdə, məzuniyyətdə olması, habelə iş yeri və vəzifəsi saxlanılmaqla qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hallarda müəyyən səbəbdən müvəqqəti olaraq işə çıxmaması ilə əlaqədar onun əmək funksiyasının başqa işçi tərəfindən icrasının zəruriyyəti;
- təbii və iqlim şəraitinə və ya işin xüsusiyyətinə görə il boyu görülə bilməyən mövsümü işlərin yerinə yetirilməsi;
- işin həcmində və davamiyyətinin qısamüddətli olduğu təmir-tikinti, quraşdırma, yeni texnologiyanın tətbiqi və mənimsənilməsi, təcrübə-sınaq işlərinin aparılması və bu qəbildən olan digər işlərin görüldüyü hallar;
- müvafiq vəzifə (peşə) üzrə əmək funksiyasının mürəkkəbliyi, məsuliyyətliyi baxımından işçinin əmək və peşə vərdislərinin mənimsənilməsi, yüksək peşəkarlıq səviyyəsinin əldə edilməsi tələb olunan (stajkeçmə, rezidentura dövrləri) hallar;
- işçinin şəxsi, ailə-məişət vəziyyəti ilə bağlı olan, o cümlədən işləməklə yanaşı təhsil aldığı, müəyyən səbəbdən müvafiq yaşayış məntəqəsində müvəqqəti yaşadığı, pensiya yaşına çatdıqda işləməklə istəyi olduğu hallar;

- müvafiq qurumun göndərişi ilə haqqı ödənilən ictimai işlər görülərkən;
- Məcəllənin 6-cı maddəsinin «c» bəndində göstərilən orqanlar istisna olmaqla seçkili orqanlarda (təşkilatlarda, birliklərdə) seçkili vəzifələrə seçilərkən;
- tərəflərin hüquq bərabərliyi prinsipinə əməl edilməklə onların qarşılıqlı razılığı ilə;
- Məcəllənin 46-cı maddəsinin ikinci hissəsində nəzərdə tutulmuş qaydada işçilərlə briqada, işçi qrupu halında kollektiv əmək müqaviləsi bağlandıqda;
- qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hallarda.

Beləliklə, sadalanan hallar müddətli əmək müqaviləsinin bağlanması üçün qanunvericiliklə mümkün hesab edilən əsasların müfəssəl siyahısı kimi qəbul edilməli və yalnız xidmətlərin xarakterindən asılı olaraq bu imkanın tətbiq edilməsi mümkünlüyü ilə şərtləndirilən kimi qəbul edilməlidir. Lakin istinad edilən maddənin “f” bəndi ilə şərtləndirilən “tərəflərin hüquq bərabərliyi prinsipinə əməl edilməklə onların qarşılıqlı razılığı ilə” müddətli əmək müqaviləsinin bağlanması əsası mahiyyət etibarı ilə bütün digər məhdudiyətləri aradan qaldırmaqla, istənilən halda “qarşılıqlı razılıq” olduğu halda bu imkana istinad etmə mümkünlüyünü tanıyır. İstinad edilən müddəə sui-istifadə üçün yol açmaqla əmək hüquqlarının pozulması, nəticə etibarı ilə isə, əmək mübahisələrinin yaranması üçün yol açır. Faktiki olaraq bir çox hallarda işəgötürən istinad edilən imkandan istifadə etməklə bütün müqavilələri müddətli əsaslarla bağlamaqla, istənilən zaman hər hansı bir işçini işdən azad etmə imkanını əldə etmiş olur. Təbii ki, belə olduğu halda təcrübədə müddətli əmək müqaviləsinin bağlanması imkanı heç də işin xarakteri ilə deyil, işəgötürənin iradəsindən asılı olan təsir amili kimi dəyərləndirilə bilər.

Digər tərəfdən Məcəllənin 45-ci maddəsinin 5-ci hissəsinin tələblərinə görə müddətli əmək müqaviləsi fasiləsiz olaraq 5 ildən artıq müddətə davam edərsə, müddətsiz əmək müqaviləsi hesab edilir. Yəni burada da, qanunvericilik sanki əmək münasibətlərinin davamlılıq xarakteri alması halı üçün müddətli əmək müqaviləsinin bağlanması yolverilməzliyini vurğulamış olur. Lakin sual ya-

radan və eyniliklə növbəti sui-istifadə imkanı kimi dəyərləndirilə biləcək tələb məhz “fasiləsiz”lik tələbidir. Burada da, işəgötürənin maraqları və mövcud imkanlar prizmasından yanaşıldıqda, asanlıqla beş illik müddət axımında “fasilə”nin yaranmasına nail olmaq üçün bağlanmalı olan növbəti müddətli əmək müqaviləsinə münasibətdə şərti qıssa müddətli fasilənin tətbiq edilməsi (məsələn bir günlük ara verməklə) bu məhdudiyəti də heçə endirmiş olur.

Qeyd edilməlidir ki, müddətli əmək müqaviləsinin bağlanması işəgötürənin vəzifəsi deyil, hüququdur. Belə müqavilənin bağlanması üçün əsas şərt – işin və ya göstərilən xidmətin daimi xarakterə malik olmasıdır. Digər tərəfdən 47-ci maddədə “f” və “g” bəndləri istisna olmaqla sadalan bütün digər hallar məhz əmək funksiyasının xüsusiyyətləri, onun icrasını şərtləri, müddəti və xarakteri ilə bilavasitə əlaqədardır. Faktiki olaraq təcrübədə müddətli əmək müqaviləsinin bağlanması bir qayda olaraq daha çox işəgötürən maraqlı olur. Amma istinad edilən 47-ci maddənin maddənin “f” bəndi tərəflərin hüquq bərabərliyi prinsipinə əməl edilməklə onların qarşılıqlı razılığı amilinə istinad edir ki, bu isə nəticə etibarı ilə qarşılıqlı razılığı ehtiva edən istənilən halda əmək müqaviləsinin müddətli əsaslarla bağlanması mümkünlüyü anlamına gəlir. Belə ki, bəzi hallarda tərəflər ilkin olaraq müddətsiz müqaviləyə əlavə edilməklə (dəyişiklik edilməklə) onu müddətli müqavilə kimi rəsmiləşdirə bilirlər ki, bu kimi hallarda yarana biləcək əmək mübahisələrinə dair məhkəmə təcrübəsi tədqiqat baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məsələn 2020-2022-ci illərdə dövlət qurumlarından birinə qarşı analoji hal üzrə yaranmış əmək mübahisəsində məhkəmə instansiyalarının nümayiş etdirdikləri fərqli mövqeləri və nəticə etibarı ilə qəbul edilmiş yekun məhkəmə aktı kifayət qədər maraqlı hesab edilə bilər. Belə ki, istinad edilən halda hətta hüquqi varislik faktı belə olmadan ləğv edilmiş hüquqi şəxsə müddətsiz əmək müqaviləsi ilə 17 illik iş təcrübəsinin mövcudluğuna və onun bazasında həmin istiqamətdə yaradılmış yeni hüquqi şəxsə artıq müddətli əmək müqaviləsi ilə cəlb edilmiş əməkdaşın əmək müqaviləsinə Məcəllənin 68.2-ci maddəsi-

nin “b” bəndinə əsasən əmək müqaviləsinin müddətinin qurtarması ilə bağlı işdən azad edilməsinə baxmayaraq, yekun məhkəmə aktı ilə işə bərpa tələbi təmin edilmiş, faktiki olaraq qeyd edilən əsasla əmək müqaviləsinə xitam verilməsi və məhiyyət etibarını ilə müddətsiz müqavilədən müddətli müqaviləyə keçid əmək qanunvericiliyinə zidd hesab edilmişdir. Burada *tantum habent de lege, quantum habent de justitia — qanun üçün vacib olan ədalət baxımından vacib olandır* desək yarılmış olarıq. Lakin daha önəmli istinad edilən münasibətlərin ədalətlik və qanunilik anlayışlarının qarşı – qarşıya qoyulması deyil, qanunvericiliklə münasibətlərin aydın və anlaşılan formada tənzimlənməsi zərurətidir. Belə ki, istinad edilən maddi hüquq normaları birmənalı olaraq tərəflərin hüquq bərabərliyi prinsipinə əməl edilməklə onların qarşılıqlı razılığı ilə əmək müqaviləsinin müəyyən müddətə bağlanması hüququnu qeyri-şərtsiz tanıyır ki, burada formalaşan məhkəmə təcrübəsinin əsasları mübahisəli hesab edilə bilər.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT-in) “Əmək münasibətlərinə sahibkarın təşəbbüsü ilə xitam verilməsi haqqında” 158 №-li Konvensiyasının 3-cü maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən işçilərə təminatdan yayınma məqsədi ilə müddətli əmək müqavilələrinin bağlanmasının yolverilməzliyi müəyyən edilir [5]. Oxşar norma BƏT-in 166 sayılı Tövsiyəsində də öz əksini tapmışdır. Ümumi olaraq istinad edilən müddəaların tələbi müddətli müqavilənin məhz müddətli xarakterli işlərə münasibətdə tətbiq edilməsi mümkünlüyü anlamına gəlir ki, digər hallar yolverilməz hesab edilir [6].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 151-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir [7]. Lakin yuxarıda istinad edilən beynəlxalq aktlara Azərbaycan Respublikası qoşulmadığından tətbiqetmədə qeyd edilən normalara istinad yolverilməzdir. Bununla yanaşı, məsələn Rusiya Federasiyasının Konstitusiya

Məhkəməsi həmin ölkənin də istinad edilən aktlarla qoşulmamasına baxmayaraq bəzi hallarda işə baxarkən bu normalara istinadlar vermişdir. Məsələn vətəndaş İ.A.Sısoyevin şikayəti üzrə icraat zamanı 19.05.2020-ci il tarixli qərarı ilə məhz qeyd edilən əsaslarla müddətli əmək müqaviləsinin bağlanması mümkünlüyünə və həmin mümkünlüyü şərtləndirən hallara toxunmuşdur [8].

Əmək Məcəlləsinin 45-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə görə müddəti müəyyən edilmədən bağlanmış əmək müqaviləsi hər iki tərəfin razılığı olmadan birtərəfli qaydada müddətli əmək müqaviləsi ilə əvəz edilə bilməz. 73-cü maddənin 1-ci hissəsinə görə müddətli əmək müqaviləsinin müddəti qurtarıqda xitam verilir. Məcəllənin 45-ci maddəsinin beşinci hissəsi nəzərə alınmaqla, müddətli əmək müqaviləsində göstərilən müddət qurtarıqda əmək münasibətləri davam etdirilərsə və müddət bitdikdən sonrakı bir həftə ərzində tərəflərdən heç biri müqaviləyə xitam verilməsini tələb etmirsə, həmin əmək müqaviləsi əvvəl müəyyən olunmuş müddətə uzadılmış hesab olunur. Həmin maddənin 2-ci hissəsinə görə işçinin müəyyən üzrlü səbəbdən (xəstələnməsi, ezamiyyətdə, məzuniyyətdə olması, habelə Məcəllənin 179-cu maddəsində nəzərdə tutulan iş yeri və orta əmək haqqı saxlandığı hallarda) iş yerində olmadığı dövrdə müddətli əmək müqaviləsinin müddəti qurtardığı hallarda həmin müqaviləyə işçi işə çıxdıqdan sonra işəgötürənin müəyyən etdiyi gündə, lakin onun işə çıxdığı gündən bir təqvim həftəsi keçməmiş xitam verilə bilər.

Qeyd edilməlidir ki, bəzi hallarda müddətli əmək müqaviləsinin bağlanması zərurəti bilavasitə işinin əməyin mühafizəsi hüququnun təminatlarından irəli gəlir ki, Məcəllənin 224-cü maddəsinin 3-cü hissəsinin tələblərinə əsasən işçi peşə xəstəliyinə tutulmağa yüksək təhlükə mənbəyi olan işə qəbul edilərkən belə xəstəliyə tutulmağın ehtimal olunan müddəti barədə işəgötürən onu hökmən xəbərdar etməlidir. Bu halda yalnız həmin müddətlə məhdudlaşan müddətli əmək müqaviləsi bağlanmalı və onun müddəti bitdikdən sonra işçiyə əvvəlki orta əmək haqqı saxlanılmaq şərti ilə başqa iş verməlidir. İstinad edilən normanın məzmununu da kifayət qədər anlaşılan və əməyin mühafizəsindən irəli gələn tələbi müəyyən

edir ki, burada da əsas hədəf nəticə etibarlı ilə, işçinin maraqlarının onun sağlamlığının qorunmasıdır.

Lakin qayıdaq mübahisəli 47-ci maddədə “f” bəndinə və tərəflərin hüquq bərabərliyi prinsipinə əməl edilməklə onların qarşılıqlı razılığının olması anlayışın hansı anlamı ehtiva etməsinə. Belə ki, istinad edilən norma iki mühüm tərkib elementin mövcudluğu ilə şərtləndirilir ki, bunlar “hüquq bərabərliyi” və “qarşılıqlı razılıq”dır. Şübhəsiz ki, hüquq bərabərliyinin təmin edilməsi Əmək Məcəlləsinin təməl beş prinsipindən biridir. Belə ki, Məcəllənin 2-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi əmək münasibətlərində tərəflərin: hüquq bərabərliyinin təmin edilməsi; mənafelərinin haqq-ədalətlə və qanunun aliliyinin təmin olunması ilə qorunması; maddi, mənəvi, sosial, iqtisadi və digər həyatı tələbatlarını ödəmək məqsədi ilə əqli, fiziki və maliyyə imkanlarından sərbəst istifadə etməsinin təmin edilməsi; əmək münasibətlərinin mülki hüquqi müqavilələrlə rəsmiləşdirilməsinin yolverilməzliyi; əsasən əmək müqaviləsi (kontrakt) üzrə öhdəliklərinin icrasına hüquqi təminat yaradılması prinsiplərinə əsaslanır.

Hər kəsin qanun qarşısında bərabərlik hüququ, və diskriminasiyadan müdafiə hüququ universal hüquqlara aid edilir. Onlar Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, BMT aktları o cümlədən BƏT-in 111Nəli Konvensiyası ilə tanınır, istənilən formada diskriminasiya yolverilməz hesab edilir [9].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 25-ci maddəsinə görə hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir və dövlət, irqindən, etnik mənsubiyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, etnik, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır. Məcəllənin 12-ci maddəsinin “f” bəndinə görə işə qəbul, işdə irəli çəkilmək, peşə hazırlığını artırmaq, yeni ixtisasa yiyələnmək və ixti-

sasını artırmaq zamanı, işin keyfiyyətini qiymətləndirərkən, işdən azad edərkən cinsindən asılı olmayaraq işçilərə eyni yanaşmaq və bərabər imkanlar yaratmaq işgötürənin əsas vəzifələrindən biri kimi müəyyən olunmuşdur. Bu baxımdan müddət amilindən istifadə etməklə əmək müqaviləsinə xitam verən işgötürən burada mümkün ayrışdırıcılıq riskini diqqətə almalı və digər işçilərə münasibətdə (bu kimi hallar olduqda) olan yanaşmadan fərqli yanaşma ilə bir və ya bir neçə işçinin müqaviləsinə xitam verilməsi zərurətini əsaslandırmalıdır.

Kassasiya instansiyası məhkəməsi sonuncu bəndlə bağlı nəzərə almışdır ki, qanunverici əmək müqaviləsinin tərəfləri arasında bağlanmış istənilən müqaviləni deyil, məhz tərəflərin hüquq bərabərliyi prinsipinə əməl edilməklə onların qarşılıqlı razılığı əsasında bağlanmış müqavilələri sadalanan hallara aid edir.

Tərəflər arasında bağlanmış istənilən müddətli müqavilənin onların hüquq bərabərliyi prinsipinə əməl edilməklə qarşılıqlı razılıq əsasında bağlanmış müqavilə kimi qiymətləndirilməsi Əmək Məcəlləsinin ümumi prinsiplərinə, 45 və 47-ci maddələrinin təyinat və məqsədlərinə zidd olmaqla ümumiyyətlə həmin maddələri əhəmiyyətsiz normaya çevirmiş olardı. Bu baxımdan tərəflər arasında bağlanmış müddətli müqavilələrin qanuniliyinə məhkəmələr tərəfindən qiymət verilərkən müqavilə tərəflərinin əmək münasibətlərində olduğu müddət, işin və ya göstərilən xidmətlərin xarakteri, tərəflərin dəlilləri və mübahisənin diqqətəlayiq bütün halları nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda əmək mübahisələrinin xarakteri baxımından belə mübahisələrə baxılması zamanı işçinin işdən azad edilməsinin qanunsuz olması ilə bağlı sübutetmə yükünün bütünlüklə və birmənalı olaraq işçinin üzərinə qoyulması əsaslı və qanuni hesab edilə bilməz [10].

Qarşılıqlı razılıq elementinə gəldikdə isə, bu özü özlüyündə əmək münasibətlərinə xas olan güc bərabərsizliyi prizmasından dəyərləndirildikdə kifayət qədər şərti bir anlayışdır. Belə ki, bir çox hallarda işçinin bu və ya digər istiqamətdə hər hansı razılıq, ərizə və ya digər sənədə imza atması heç də həmişə işçinin iradəsini əks etdirmir və bunun əksi olaraq obyektiv asılılıq səbə-

bindən irəli gələn bir nəticə kimi dəyərləndirilə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, 47 maddə özü özlüyündə işəgötürəni və işçinin hökmən müddətli əmək müqaviləsi bağlanmasına məcbur etmir. Bu yalnız onlara belə bir müqaviləni bağlamağa imkan verir. Müddətli əmək müqaviləsinin bağlanması o halda məcburidir ki, bu birbaşa qanunda nəzərdə tutulmuş olsun [11].

Ümumiyyətlə qeyd edilməlidir ki, əmək münasibətlərində qarşılıqlı razılıq ilə şərtləndirilən bir çox imkanlar potensial mübahisə yaranmasına yol açan normalardır. Qeyd edilənlər sırasında məsələn Məcəllənin 134-cü maddəsi ilə müəyyən edilən əmək məzuniyyətlərinin verilmə vaxtının işəgötürənin və işçinin təşəbbüsü ilə əsaslandırılmaqla onların qarşılıqlı razılığı ilə başqa vaxta keçirilə bilməsi və tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə əmək məzuniyyətinin istifadə edilməyən hissəsi növbəti iş ili üçün əmək məzuniyyəti ilə birləşdirilə bilməsidir. Bildiyimiz kimi, Məcəllənin 135-ci maddəsinə əsasən Məcəlləyə uyğun olaraq işəgötürən tərəfindən işçiyə əmək məzuniyyətinin verilməməsi qadağandır, habelə İşçi müvafiq iş ilində əmək məzuniyyətindən istənilən səbəbdən istifadə etmədikdə ona həmin iş ili (iş illəri) üçün istifadə edilməmiş əmək məzuniyyətinə görə müəyyən olunmuş qaydada və məbləğdə kompensasiya ödənilir.

Təbii ki, işəgötürən tələb etdiyi halda işçi əmək məzuniyyətinin keçirilməsinə, birləşdirilməsinə və s. imkanlara etiraz etməyərək istənilən halda “qarşılıqlı razılığını” bildirmiş olacaq. Digər tərəfdən iş ilində əmək məzuniyyətindən istənilən səbəbdən istifadə etməmə, işçiyə həmin iş ili (iş illəri) üçün istifadə edilməmiş əmək məzuniyyətinə görə müəyyən olunmuş qaydada və məbləğdə kompensasiyanın ödənilməsi ilə şərtləndirilir. Halbuki kompensasiyanın ödənilməsi işçinin məzuniyyətindən imtina etməsi, onun pul ilə əvəz edilməsi anlamına gəlir ki, bu özü yolverilməzdir və hətta işinin buna dair müraciəti olduğu təqdirdə belə qanunvericiliklə məhdudlaşdırılması tələb edən sui-istifadə imkanındır. Halbuki, Məcəllənin 110-cu maddəsinin 3-cü hissəsinin tələblərinə görə də, işçilərin bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş məzuniyyət hüququ və ondan istifadə qaydaları məhdudlaşdırıla bilməz. Təcrübə göstə-

rir ki, bəzi hallarda işçinin əvvəlki illər üzrə istifadə edilməmiş məzuniyyət günlərinin sayı yüzlərlə hesablanır. Belə olduğu hallarda isə bir qayda olaraq sui-istifadə hallarını da kifayət qədər geniş yayılmış kimi xarakterizə etmək olar. Həmçinin burada o da, nəzərə alınmalıdır ki, bir çox hallarda əmək müqaviləsinə xitam verildikdə də işçinin məzuniyyət hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına rast gəlmək olur. Məsələn Əmək Məcəlləsinin 143-cü maddəsinin 1-ci hissəsinin tələblərinə görə müvafiq iş ilinin (illərinin) məzuniyyətdən istifadə etməmiş işçi ilə, bu Məcəllənin 70-ci maddəsinin «a» və «ç» bəndlərində nəzərdə tutulmuş əsaslarla işdən çıxarılma halları istisna olmaqla qalan hallarda əmək müqaviləsinə xitam verilərkən işçinin arzusu ilə həmin iş ili (illəri) üçün ona məzuniyyət verilir və işdən çıxma tarixi məzuniyyətin son günü hesab edilir. Lakin bir çox hallarda işəgötürənlər işinin bu hüquqdan istifadəsini məhdudlaşdırmağa, onun qısa müddətdə işdən çıxmağa məcbur edirlər.

Rəsmi statistik məlumatlara əsasən 2005-ci ildə əmək mübahisələri üzrə 790 iş olduğu təqdirdə, 2019-cu ildə həmin say 721 iş, 2020-ci ildə isə 629 iş 2021-ci ildə isə 796 iş təşkil etmişdir ki, son iki ilin göstəricisi üzrə 26.5% artım müşahidə olunur. Bununla yanaşı 2021-ci ildə ümumi saydan 411 işə bərpa tələbi, 185 əmək haqqı tələbi, 200 iş isə digər əmək mübahisələri üzrə tələblər əsasında məhkəmələrdə baxılmışdır. Nəzərə alınsa 2021-ci ilin iyul ayından etibarən əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr üzrə ilkin mediasiya sesiyası tələbi tətbiq olunur, qeyd edilən artım o qədər də müsbət göstərici deyil. Digər tərəfdən 2020-ci ilin pandemiya səbəbindən geniş məhdudlaşdırmaların tətbiq etdiyi müddətə təsadüf etməsi və pandemiya əvvəlki 2019-cu ildə ümumi göstərici 721 iş olması istinad edilən artımı əsaslandırır. Bunun təsdiqi kimi digər istiqamətlər üzrə də, 2020-ci ilə nisbətə 2021-ci ildə iş sayında artımın olmasına istinad edilə bilər. Qeyd edilməlidir ki, istinad edilən dövrdə ən yüksək göstərici 2015-ci il üzrə olmuşdur ki, burda 2011-ış qeyd edilir. Statistik məlumatlara əsasən işə bərpa tələbi məhkəmə icraatında olmuş əmək mübahisələrinin 50-60 %-ni təşkil edir [7].

Yuxarıda qeyd edilənlər nəzərə alınmaqla Əmək Məcəlləsinin 47-ci maddəsinin “f” bəndinin çıxarılması və ya mütləq qaydada müddətli müqavilənin bağlanması zərurətinin işin xarakterindən habelə digər amillərdən asılı olaraq zəruriliyinin əsaslandırılması tələbinin daxil edilməsi bu istiqamətdə yarana biləcək fikir ayrılıqları və sui-istifadə hallarının qarşısını ala biləcək. Eyni

zamanda hesab edirik ki, Məcəllənin 135-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş istifadə edilməmiş əmək məzuniyyətinə görə müəyyən olunmuş qaydada və məbləğdə kompensasiya ödənilməsi tələbinin istənilən halda (o cümlədən məzuniyyət növbəti ilə keçirildiyi halda) işəgötürənin üzərinə qoyulması bu istiqamətdə sui-istifadə hallarının qarşısını ala biləcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Толкунова В.Н. Трудовые споры и порядок их разрешения. Учебное пособие. Москва. Проспект 2023 (с 18).
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. 1 fevral 1999-cu il 618-IQ nömrəli “Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənziqləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu / e-qanun.az. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi. Hüquqi aktların vahid elektron bazası [Elektron resurs]. Keçid: <http://www.e-qanun.az/framework/46943>
3. “Mediasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 29 mart 2019-cu il № 1555-VQ / e-qanun.az. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi. Hüquqi aktların vahid elektron bazası [Elektron resurs]. Keçid: <http://www.e-qanun.az/framework/41828>
4. Müasir Dövrə İnsan Hüquqlarının Aktual Problemləri. Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransın Materialları. Bakı. Polis Akademiyası. “Bakı” nəşriyyatı, 2022 (s. 223)
5. C158 - Termination of Employment Convention, 1982 (No. 158) Keçid: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C158
6. R166 - Termination of Employment Recommendation, 1982 (No. 166) Keçid: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:R166
7. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (26 sentyabr 2016-cı il tarixli əlavə və dəyişikliklərlə) / e-qanun.az. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi. Hüquqi aktların vahid elektron bazası [Elektron resurs]. Keçid: <http://www.e-qanun.az/framework/897>
8. Постановление Конституционного Суда Российской Федерации от 19.05.2020 № 25-П по делу о проверке конституционности абзаца восьмого части первой статьи 59 Трудового кодекса Российской Федерации в связи с жалобой гражданина И.А.Сысоева. Keçid: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202005210030>
9. Постовалова Т.А. Трудовое право Европейского Союза: Терпия и практика - Москва. Прспект 2015 (с.248-249)
10. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Bülleteni / 2021 №1 (s. 13)
11. Prof. A.M.Qasimovun məsul redaktorluğu ilə / Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin elmi – praktik kommentariyası. Bakı. Hüquq Yayın Evi. 2018. (s. 163)
12. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet səhifəsi. [Elektron resurs]. Keçid: <https://www.stat.gov.az/>

A.Э.Рагимов

Некоторые основания заключения и расторжения трудового договора как предмет трудовых споров.

В данной статье на основе судебной практики анализируются некоторые нормы трудового законодательства относительно заключения и расторжения трудового договора с точки зрения перспективы рассмотрения трудовых споров. Следует отметить, что некоторые нормы действующего законодательства довольно противоречивы, что приводит к нарушениям прав сторон и способствует возникновению трудовых споров. Одним из рассматриваемых направлений является институт срочного трудового договора. Специфика регулирования трудовых отношений на основе срочного договора и действующее законодательство, а также сформировавшаяся судебная практика имеют некоторые расхождения. В статье даются конкретные предложения по совершенствованию законодательства.

Ph.D. Azer Rahimov

Some basis of the conclusion and the termination of an employment contract as a subject of labor disputes.

This article analyzes certain norms of labor legislation regarding the conclusion and the termination of an employment contract in terms of prospects of consideration of labor disputes. It is worth noting that some norms of the existing legislation are quite contradictory; this results in a violation of parties' rights and contributes to the emergence of labor disputes. One of the directions under consideration is an institute of a fix-term employment contract. The specifics of the regulation of labor relations on the basis of a fix-term employment contract and the existing legislation as well as a formed judicial practice have certain contradictions. This article contains specific proposals to improve legislation.

Ata VƏLİYEV

Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyasının “Mülki
hüquq” kafedrasının baş müəllimi,
polis baş leytenantı
Orcid ID: 0000-0002-9717-2102
e-mail: valiyevala@gmail.com

SOSIAL XİDMƏT – ƏSAS İNSAN HÜQUQLARI KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: sosial xidmət, hüquq, sosial təminat, insan, vətəndaş

Ключевые слова: социальная служба, право, социальное обеспечение, человек, гражданин

Keywords: social service, law, social security, human, citizen

Məlum olduğu kimi II dünya müharibəsindən sonra artıq insan hüquq və azadlıqları beynəlxalq müstəvidə daha da qabardılaraq ön plana keçirilməyə başlanmış, insan və onun hüquqları ən ali dəyər kimi qəbul edilmişdir. Eləcə də müasir dünya dövlətlərinin demək olar ki, hər biri tərəfindən qəbul edilən və dövlətlərin daxili qanunvericiliklərində təsbit edilən əsas insan hüquqları uzun sürən formalaşma mərhələləri keçərək günümüzdəki inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Bu baxımdan insan hüquqları şərti olaraq “birinci, ikinci və üçüncü nəsil hüquqlar” olaraq qruplaşdırılır [5, s. 101]. Birinci nəsil hüquqları “mülki və siyasi hüquqlar”, ikinci nəsil hüquqları “sosial, iqtisadi və mədəni hüquqlar”, üçüncü nəsil hüquqları isə “həmrəylik (kollektiv) hüquqlar” təşkil edir [8].

Sosial təminat və sosial xidmət sahəsində əsas hüquqlar “ikinci nəsil hüquqlar” olmaqla əsasən, erkən sənayeləşmə və işçi sinfin meydana çıxması nəticəsində formalaşmağa başlamış, bunun məntiqi davamı olaraq isə beynəlxalq normativ hüquqi-aktlarda təsbit olunmağa başlanmışdır. Bu hüquqların əks olunduğu əsas beynəlxalq sənədlərə BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul

edilmiş 10 dekabr 1948-ci il tarixli “Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi”ni, “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” 19 dekabr 1966-cı il tarixdə Nyu-York şəhərində imzalanmış Beynəlxalq paktı, 18 oktyabr 1961-ci il tarixli “Avropa Sosial Xartiyası”nı və s. misal göstərmək olar. Göstərilən beynəlxalq sənədlər sosial təminat hüququ, həmçinin sosial təminat hüququnun müstəqil institutu olan sosial xidmətin beynəlxalq səviyyədə hüquqi əsaslarını müəyyən etmiş, həmçinin bu sahədə dövlətlərin üzərlərinə götürməli olduğu öhdəlikləri özündə təsbit etmişdir [5, s. 102].

“Sosial xidmət haqqında” 30.12.2011-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən, sosial xidmət dedikdə, çətin həyat şəraitində yaşayan şəxslərin (ailənin) sosial problemlərinin aradan qaldırılması və ictimai həyatda digər insanlarla bərabər iştirak imkanlarının yaradılması istiqamətində həyata keçirilən kompleks tədbirlər başa düşülür [10.]. Başqa sözlə desək, sosial xidmət qanunla müəyyən edilmiş qaydada cəmiyyətin nisbətən zəif və müdafiəsiz üzvlərinin – qocaların, yetkinlik yaşına çatmayanların, qadınların, sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan şəxslərin, əlillərin, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların və s. hüquqlarının qorunması, onların digər insanlarla bərabər şəkildə layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirləri özündə ehtiva edir [5, s. 102].

Sosial xidmət hüququnun əks olunduğu ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan beynəlxalq sənəd kimi məhz “Ümumdünya insan hüquqları

Bəyannaməsi” qeyd edilə bilər. Bəyannamədə müxtəlif maddələrdə sosial təminat hüququndan, eləcə də sosial xidmət hüququnda bəhs edilmişdir. Belə ki, Bəyannamənin 22-ci maddəsində göstərilir ki, cəmiyyətin bir üzvü kimi, hər bir insan sosial təminat hüququna və öz ləyaqətini qoruyub saxlaya bilmək və öz şəxsiyyətini azad inkişaf etdirmək üçün iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə zəruri olan hüquqlarını milli səylər və beynəlxalq əməkdaşlıq vasitəsilə, hər bir dövlətin strukturu və resurslarına müvafiq olaraq həyata keçirmək hüququna malikdir [4.].

Həmin bəyannamənin 25-ci maddəsində qeyd edilmişdir ki, hər bir insan, qida, geyim, mənzil, tibbi qulluq və zəruri sosial xidmətlər də daxil olmaqla onun özünün və ailəsinin sağlamlığının və rifahının qorunub saxlanılması üçün zəruri olan həyat səviyyəsinə malik olmaq hüququna və işsizlik, xəstəlik, əlillik, dulluq, qocalıq halında və ondan asılı olmayan digər səbəblərə görə dolanışığa vəsaitlərini itirdiyi halda təminat hüququna malikdir [4.].

Bundan başqa, 1966-cı il 19 dekabr tarixində Nyu-York şəhərində imzalanmış və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 21 iyul 1992-ci il tarixli, 226 nömrəli Qərarı ilə ölkəmiz tərəfindən ratifikasiya edilmiş “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktda da vətəndaşların (insanların) sosial xidmətdən istifadə hüququ öz təsbitini tapmışdır. Paktın 9-cu maddəsində göstərilir ki, sosial sığorta da daxil olmaqla, hər bir şəxsin sosial təminat hüququ var [11.].

1961-ci il oktyabr ayının 18-də İtaliyanın Turin şəhərində Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş və sosial xidmətlə bağlı təminatları özündə əks etdirən regional müqavilələrdən biri də “Avropa Sosial Xartiyası”dır. 03 may 1996-cı il tarixdə yenilənmiş (dəyişdirilmiş) bu xartiyaya “Avropa Sosial Xartiyasının təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası 6 yanvar 2004-cü il tarixli, 575-IIQ nömrəli Qanunu ilə ölkəmizdə ratifikasiya [2.].

“Avropa Sosial Xartiyası”nın 12-ci maddəsində “sosial təminat hüququ” öz əksini tapmışdır. Həmin maddəyə əsasən, sosial təminat hüququnun səmərəli surətdə həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə üzv dövlətlər öz üzərinə aşağıdakı öhdəlikləri götürürlər:

- sosial təminat sistemini yaratmaq və onu saxlamaq;

- sosial təminat sistemini qənaətbəxş səviyyədə, Avropa sosial təminat məəcəlləsinin təsdiqi üçün tələb olunan minimal səviyyədə saxlamaq;

- sosial təminat sisteminin tədricən daha yüksək səviyyədə qaldırılmasına nail olmaq;

Eləcə də Xartiyanın 13-cü maddəsi “sosial və tibbi yardım hüququ”na həsr edilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, sosial və tibbi yardım hüququnun səmərəli surətdə həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə üzv dövlətlər öz üzərinə aşağıdakı öhdəlikləri götürmüşlər:

- yaşamaq üçün kifayət qədər vəsaitləri olmayan və bu vəsaitləri nə özünün şəxsi səyləri nəticəsində əldə etmək, nə də digər mənbələrdən almaq iqtidarında olmayan hər bir şəxsə sosial təminat sistemi çərçivəsində ödənişlər hesabına müvafiq yardım etmək, xəstələnmə hallarında isə onun vəziyyətində lazım olan qulluğu göstərmək;

- bu cür yardımdan bəhrələnen şəxslərin, məhz buna görə, siyasi və sosial hüquqlarının pozulmamasını təmin etmək;

- hər bir insanın müvafiq dövlət və ya özəl xidmətlərin vasitəsi və vasitəçiliyi ilə şəxsən özünün və ailəsinin maddi ehtiyaclarını aradan qaldırmaq və ya yüngülləşdirmək məqsədilə tələb oluna bilən məsləhət və fərdi yardım almasını nəzərdə tutmaq [2.].

Xartiyanın 23-cü maddəsi “ahıl yaşlı şəxslərin sosial müdafiə hüququ”ndan bəhs edir. Həmin maddədə göstərilir ki, ahıl insanların sosial müdafiə hüququnun səmərəli surətdə həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə dövlətlər bilavasitə və ya özəl qurumlarla əməkdaşlıq edərək lazımi tədbirlərin görülməsini və yaxud təşviqi üçün aşağıdakı öhdəlikləri götürürlər:

1. Aşağıda göstərilənləri sərəncamlarına vermək yolu ilə ahıl insanların mümkün qədər uzun müddət cəmiyyətin tam dəyərli üzvü olmalarına imkan vermək:

- a) onlara layiqli həyat sürməyə və dövlət, ictimai və mədəni həyatda fəal rol oynamağa imkan verən yetərli vəsaitləri;

- b) ahıl adamlar üçün mövcud olan xidmət və güzəştlər haqqında və onların bu xidmətlərdən istifadə imkanları haqqında olan informasiyanı;

2. Ahıl adamlara sərbəst olaraq öz həyat tərzi-

ni seçmək və özlərinin istədikləri və bacardığı qədər vərdiş etdikləri şəraitdə müstəqil həyat sürmək imkanını aşağıda göstərilən yollarla təmin etmək:

a) onların tələbat və sağlamlıq durumuna uyğun yaşayış yerlərinin verilməsi və yaxud ehtiyaclarına uyğun olaraq onların yaşadıkları yerlərin yenidən avadanlıqla təchiz edilməsində kömək göstərməklə;

b) onların sağlamlığına qayğı ilə, sağlamlıq durumuna uyğun tibbi və digər xidmətlərlə;

3. Şəxsi həyatlarının toxunulmazlığına hörmət etməklə qocalar evində yaşayan ahıl insanlara dəstək verməyi və həmçinin qocalar evindəki həyat şəraitinə toxunan qərarların qəbul edilməsində onların iştirakını təmin etmək [2.].

Yuxarıda göstərilən beynəlxalq normativ hüquqi aktlardan irəli gələrək həm konstitusiyamızda, həm də bir sıra daxili qanunvericilik aktlarında insanların sosial xidmət hüququnun təmininə yönələn normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının preambulasında göstərilmişdir ki, xalqımızın əsas məqsədlərindən biri də ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq hamının layiqli həyat səviyyəsini təmin etməkdir. Konstitusiyanın 12-ci maddəsində dövlətin ali məqsədi kimi insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının layiqli həyat səviyyəsini təmin edilməsi kimi ümdə vəzifələr müəyyən edilmiş, habelə, Konstitusiyanın 16-cı maddəsində, Azərbaycan dövlətinin xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onların sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsini qayğına qalması vəzifəsi təsbit edilmişdir. Sadalanan konstitusion normaların məntiqi davamı kimi 38-ci maddədə (“sosial təminat hüququ”) hər kəsin sosial təminat hüququna dövlətin ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik ana qanunu səviyyəsində təminat verilmişdir [1.].

Konstitusiyanın 38-ci maddəsində göstərilmişdir ki, hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malikdir [1.].

Ölkəmizdə aparılan hüquqi islahatlar nəticəsində insanların sosial xidmətə olan tələbatlarını

ödəmək məqsədi ilə bir sıra məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, sosial xidmətin beynəlxalq standartlara, həmçinin insanların şərafət və ləyaqətinə hörmət çərçivəsində həyata keçirilməsini təmin etmək üçün həm qanunvericilik bazasının, həm də bu sahədə bilavasitə dövlətin vəzifələrini realizə edəcək təsisatların yaradılması ən mühüm addımlar kimi qeyd edilməlidir.

Qanunvericilik bazasının formalaşdırılması hələ müstəqillik illərindən etibarən başlanmış, sonrakı illərdə isə ayrı-ayrı qrup sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsinə yönələn qanunlar qəbul edilmişdir. Belə ki, 22 iyun 1999-cu il tarixində “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” Qanun, 31 may 2007-ci il tarixində “Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında” Qanun, 22 iyun 2010-cu il tarixində “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Qanun, 30 dekabr 2011-ci il tarixində “Sosial xidmət haqqında” Qanun, 31 may 2018-ci ildə “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Qanun və digər sahəvi qanunlar qəbul edilməklə sosial xidmət institutunun normativ bazası möhkəmləndirilmişdir.

Təbiidir ki, göstərilən qanunlarda sosial xidmətin həyata keçirilməsi ilə bağlı təsbit edilmiş dövlətin vəzifə və funksiyaları müvafiq dövlət orqanları vasitəsilə həyata keçirilir. Sosial xidmətlər sahəsində dövlət siyasəti Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, daha konkret olaraq Nazirliyin tabeliyində qurum olan Sosial Xidmətlər Agentliyi tərəfindən həyata keçirilir. “Sosial müdafiə sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 dekabr 2019-cu il tarixli Fərmanı ilə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində publik hüquqi şəxs statuslu Sosial Xidmətlər Agentliyi yaradılmış, beləliklə də sosial xidmət göstərilməsi ilə bağlı Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun hüquq və öhdəlikləri, habelə nəzdindəki sosial xidmət müəssisələri agentliyin tabeliyinə keçmişdir [6, s. 64].

“Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında”

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 iyun 2020-ci il tarixli Fərmanı ilə “Sosial Xidmətlər Agentliyinin Nizamnaməsi” təsdiq edilmişdir. Agentliyin Nizamnaməsinə əsasən Agentlik sosial xidmət sahəsində dövlət siyasətinin formalaşdırılması, eləcə də bu siyasətin həyata keçirilməsini təmin etmək sahəsində səlahiyyətli dövlət orqanı kimi yuxarıda sadalanan həm ümumhüquqi, həm də sahəvi prinsipləri öz fəaliyyətində rəhbər tutmaqla sosial xidmətlə dövlətin vəzifə funksiyalarını həyata keçirən, ümumdövlət və ictimai əhəmiyyət daşıyan fəaliyyətlə məşğul olan publik hüquqi şəxsdir [7, s. 290].

Agentlik demək olar ki, ölkəmizdə sosial xidmət sahəsində dövlətin vəzifələrinin realizəsini təmin edən, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərin sosial xidmətdən operativ istifadəsini təşkil edən dövlət təsisatıdır. Agentliyin ötən il üçün hesabında göstərilmişdir ki, 2022-ci il ərzində şəhid ailələri, müharibə ilə əlaqədar əlilliyi olan şəxslər, əlilliyi olan digər şəxslər də daxil olmaqla 2863 nəfər yollayışla təmin olunaraq sanatoriya-kurort və müalicə mərkəzlərinə göndərilib. Onlardan 502 nəfəri şəhid ailəsi üzvləri olmuşdur. Həmçinin hesabatda əsasən, 2022-ci ildə 7005 nəfərə səyyar sosial xidmət göstərilib. Hazırda isə Agentlik tərəfindən 3888 nəfəri ahıl, 480 nəfəri əlilliyi olan şəxs olmaqla ümumilikdə 4368 nəfərə sosial-məişət xidməti göstərilir [3.].

Bundan başqa hesabatda göstərilmişdir ki, sosial layihələr çərçivəsində 2022-ci il ərzində 25 rayon və şəhəri əhatə edən sosial reabilitasiya mərkəzlərində 2500 nəfər 18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş şəxsə, günərzi qayğı mərkəzlərində isə 1350 şəxsə xidmət göstərilir [3.].

Göstərilənlərlə yanaşı, BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığının “İqtisadi, sosial və

mədəni hüquqlar üzrə Komitə”sinin Azərbaycanın təqdim etdiyi dördüncü dövrü hesabat üzrə 2021-ci ildə yekun müşahidələrində ölkəmizdə sosial xidmətin vəziyyəti ilə əlaqədar bir sıra problemlə məsələlərə diqqət çəkmiş və həmin problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində ölkəmizə zəruri tövsiyələr verilmişdir.

Hesabatın 38-ci bəndinə əsasən, ölkəmizdə gəlir bərabərsizliyinin aşağı səviyyəsini göstərən rəsmi statistik məlumatları nəzərə alaraq, Komitə təcrübədə qeyri-mütənasib şəkildə aztəminatlı və marginal fərdlərə və qruplara təsir göstərən gəlir bərabərsizliyinin olmasını bildirmişdir. Komitə, həmçinin ölkə əhalisinin 4 faizindən çoxunun milli yoxsulluq həddindən aşağı yaşadığını narahatlıqla qeyd etmişdir. Komitə ölkəmizdə gəlir bərabərsizliyini azaltmaq üçün təsirli tədbirlər görməyi həmçinin yoxsulluğu və onun əsas səbəblərini aradan qaldırmaq üçün səylərini gücləndirməyi tövsiyə etmişdir.

Hesab edirik ki, qeyd edilən nöqsanların aradan qaldırılması istiqamətində Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən zəruri tədbirlər görülməli, bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üçün qanunverici orqan qarşısında təkliflər irəli sürülməlidir. Eləcə də, fikrimizcə “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın Fakültativ Protokolunu, eləcə də digər beynəlxalq səviyyəli normativ hüquqi aktları ratifikasiya etmək yolu ilə ölkədaxili qanunvericiliyimizi beynəlxalq normativ hüquqi aktlara uyğunlaşdırma, bununla da insanların sosial xidmətdən istifadəsinə daha çox hüquqi imkan yarada bilərik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası - <https://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Avropa Sosial Xartiyası - <https://e-qanun.az/framework/5409>
3. Sosial Xidmətlər Agentliyinin 2022-ci il üzrə yekun hesabatı - <https://sxa.gov.az/media-sxa/xeberler/sosial-xidmetler-agentliyinde-metbuat-konfransi>
4. Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi - 10 dekabr 1948-ci il tarixli https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/azb.pdf
5. Vəliyev A.T. Sosial xidmət - sosial ədalət nəzəriyyəsi kontekstində. “Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri” Elmi Hüquq Jurnalı. Bakı. 2022. № 4 (36). s. 101-105

6. Vəliyev A.T. Sosial təminat hüququ sistemində sosial xidmətin həyata keçirilməsində dövlətin rolu. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXIV Respublika elmi konfransının materialları. Bakı. 2021. s. 61-65

7. Vəliyev A.T. Sosial dövlət və sosial xidmət. “Müasir dövrdə insan hüquqlarının aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransının materialları. Bakı. 2022. s. 287-292

8. Wikipedia - https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0nsan_h%C3%BCquqlar%C4%B1

9. “Avropa Sosial Xartiyasının təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası 6 yanvar 2004-cü il tarixli, 575-IIQ nömrəli Qanunu - <https://e-qanun.az/framework/5409>

10. “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının 30.12.2011-ci il tarixli Qanunu – <http://www.e-qanun.az/framework/23195>

11. <https://www.coe.int/az/web/compass/international-covenant-on-economic-social-and-cultural-rights>

Ата Велиев

Социальное обслуживание - в контексте основных прав человека

Социальное обслуживание, являясь очень важным и необходимым в наше время правовым институтом, направлено на устранение социальных, экономических и иных препятствий, с которыми сталкиваются лица, нуждающиеся в социальной защите. В рамках темы институт социального обслуживания был рассмотрен с точки зрения как международных, так и национальных законодательных актов. Также были рассмотрены и проанализированы наблюдения Верховного комиссара ООН по правам человека по нашей стране, а также отчеты Агентства социальных служб, внесены предложения по решению проблемных вопросов.

Ата Valiyev

Social service - in the context of basic human rights

Social service, being a very important and necessary legal institution in our modern times, is aimed at eliminating social, economic and other obstacles faced by persons in need of social protection. Within the subject, the institution of social service has been studied in terms of both international and national legislative acts. Also, the observations of the UN High Commissioner for Human Rights for our country, as well as the reports of the Social Services Agency, were examined and analyzed, and proposals were made to solve problematic issues.

Mayis ƏLİYEV

BDU-nun Əmək və ekologiya
hüququ kafedrasının professoru,
hüquq üzrə elmlər doktoru
e-mail: aliyev.mayis@mail.ru

SOSIAL TƏMİNAT SAHƏSİNDƏ MÜBAHİSƏ: HÜQUQİ ASPEKT

Açar sözlər: hüquqi tənzimləmə, sosial, mübahisə, nəzəri, praktiki, təminat, məhkəmə

Ключевые слова: государство, спор, человек, механизм, социальное обеспечение, право

Keywords: state, dispute, man, mechanism, social security, law

İnsanın əsas sosial-iqtisadi hüquqları içəri-sində mühüm yerlərdən birini Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsində əks olunmuş sosial təminat hüququ tutur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsində hər bir şəxsin yaşına, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirməyə görə və qanunla nəzərdə tutulan digər hallarda sosial təminat hüququnun təmin edilməsi təsbit olunmuşdur. Ona görə ki, cəmiyyətin üzvü olan hər bir vətəndaşın sosial təminata olan konstitusion hüququ onun qanunla müəyyən edilmiş hallarda və məbləğdə sosial təminatın müvafiq növlərini (pensiya, müavinət, sosial xidmət və s.) almaq hüququnu nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin II hissəsinə əsasən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, o cümlədən insanın subyektiv hüququ kimi çıxış edən sosial təminat hüququnun həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdıra bilməz [1, 100].

Prof. M.F.Məlikova haqlı olaraq göstərir ki, əksər hallarda insanlar öz hüquqlarını müvafiq dövlət orqanlarına müraciət etməklə, vəzifəli şəxslərin hərəkətlərindən müvafiq instansiyalara şikayət etməklə müdafiə və ya bərpa edirlər [6, 53].

Məlumdur ki, sosial müdafiə sistemi daxilində istənilən sosial təminat növü ilə bağlı mübahisə yarana bilər. «Sosial təminat sahəsində mübahisə» anlayışı ilə «sosial təminat məsələləri üzrə mübahisələr» anlayışı bir-birinə münasibətdə ümumi və xüsusi kateqoriyalar kimi çıxış edirlər. Bu halda birinci anlayış özündə sosial təminatın bütün üç alt sistemi də formalaşan mübahisələrin məcmusunu birləşdirir, sosial təminat məsələləri üzrə mübahisələr anlayışından isə yalnız sosial təminat fondularının bölüşdürülməsi alt sistemində yaranan münasibətlərə münasibətdə istifadə edilir. Sosial təminat məsələləri üzrə mübahisələr sosial təminat üzrə maddi və ya prosedur hüquq münasibətlərinin tərəfləri arasında yaranan və həll edilməsi məqsədi ilə səlahiyyətli orqana verilən fikir ayrılığı kimi xarakterizə etmək olar. Mübahisə isə səlahiyyətli orqana şikayət verilməsi əsasında yaranmış olur. Normativ hüquqi aktların təhlili əsasında göstərmək lazımdır ki, qanunvericilik «şikayət» terminindən daha çox vətəndaş konkret hüquq tətbiq etmə aktından şikayət edilməsi imkanı verilməsi zamanı istifadə edir. (bir qayda olaraq hər hansı sosial təminat növünün verilməsindən imtina edilməsi zamanı). Məsələn, «Sosial müavinətlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının 07 fevral 2006-cı il qanununun 2.3-cü maddəsinə əsasən, müavinət verilməsindən imtina haqqında qərardan ərizəçi məhkəməyə şikayət edə bilər [8]. Göründüyü kimi qanunverici maraqlı şəxsə bu sahədəki orqan və təşkilatların istənilən qərarını və hərəkətindən (hərəkətsizliyi) şikayət vermək hüququ verir. Belə tendensiya həm qanunvericilik aktları, həm də qanunqüvvəli aktlar səviyyəsində müşahidə edilir. «Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 10.3-cü maddəsinə əsasən sosial yardımın verilməsinə təsir edəcək zəruri məlumatların verilməməsi, yaxud ailə tərkibi

və ailə üzvlərinin gəlirləri barədə düzgün olmayan məlumatların verilməsi səbəbindən artıq yardım ödənilməyi hallarda, ailə artıq ödənilmiş sosial yardımın məbləğini kö-nüllü qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanına qaytarmalıdır, bundan imtina edilərsə, bu barədə mübahisəyə məhkəmə qaydasında baxılır.

“Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 29-cu maddəsində dövlət tərəfindən sosial xidmətə olan tələbatın qiymətləndirilməsi, müəyyən edilməsi və qərar qəbul edilməsi üçün düzgün olmayan məlumatın verilməsinə, dövlət tərəfindən sosial xidmət göstərilməsinin dayandırılmasına təsir göstərən dəyişikliklər barədə sosial xidmət göstərən subyektlərin məlumatlandırılmamasına görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur.

Fikrimizcə, göstərilən anlayışlar arasında fərq qanunvericilik texnikasının qeyri-təkmil olması ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyində sosial təminat məsələləri üzrə mübahisələrin həllinin prosesual xüsusiyyətlərinin nəzərdə tutulmaması normativ aktlarda xüsusi normalar təsbit edilməməsinə gətirib çıxarmışdır. Göründüyü kimi sosial təminata dair qanunvericilik aktlarında hüquqları pozulmuş şəxslərin yalnız məhkəməyə müraciət edə bilmələri təsbit edilir və bu baxımdan məhkəmələr yüklənir. Lakin “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu vətəndaşlara inzibati qaydada şikayət vermək imkanını yaradır və vətəndaşlar yuxarı orqana müraciət etmədən birbaşa məhkəməyə müraciət edirlər ki, bu da məhkəmələrdə iş yükünü artırır. Bu baxımdan hesab edirik ki, sosial təminat qanunvericiliklərinə aşağıdakı məzmununda əlavənin edilməsi məqsədmüvafiq olardı: “Bu Qanunun tələblərinin pozulmasına görə hüquqları pozulmuş şəxslər hüquqlarını və qanunla qorunan maraqlarını müdafiə etmək məqsədi ilə inzibati aktdan, inzibati aktın qəbul edilməsindən imtinadan, inzibati orqanın hərəkət və ya hərəkətsizliyindən “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq şikayət edə bilər və ya Azərbaycan Respublikasının İnzibati Prosesual Məcəlləsinə uyğun olaraq məhkəməyə müraciət edə bilərlər”.

F.M.Əliyeva müstəqil hüquq sahəsi kimi sosi-

al təminat hüququnun predmetinə digər hüquq münasibətləri ilə yanaşı sosial təminat məsələlərinə dair mübahisələrə baxılması üzrə münasibətlər də aid edir [5, 215-227].

Əksər müəlliflərin [3, 71; 4, 172-183; 9, 89] mövqeyi ilə razılaşaaraq hesab edirik ki, tədqiq edilən problemin sahəsi sosial təminat hüququnun predmetinə daxil olan prosesual və prosedural hüquq münasibətlərinin sferasına daxildir. Prosesual hüquq münasibətləri maddi hüquq münasibətləri ilə sıx bağlı olsa da müstəqildir: bu münasibətlər sosial təminat məsələlərinə baxılması ilə bağlı yararır, subyektlərindən biri kimi mütləq qanunvericilik tərəfindən onu həll etmək imkanı verilmiş səlahiyyətli orqan çıxış edir. Prosesdə iştirak edən bütün şəxslər səlahiyyətli orqana münasibətdə hüquq və vəzifələrə malik olurlar.

Tədqiq edilən hüquq münasibətləri ilə bağlı olan fikir ayrılıqları onların ümumi qanunauyğunluqlarını dəyişmir. Fikrimizcə, bu münasibətlər üçün ümumi əlaqələndirici xüsusiyyətlər kimi maddi münasibətlərlə sıx bağlı olması, mühafizəedici istiqamət daşması, dəqiq şəkildə hüquqi tənzimlənməsi çıxış edir.

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, sosial təminat hüququnun predmetinə daxil olan münasibətlər bölüşdürücü xarakterə malikdir; bu münasibətlərdə bərabərlik olmasa da tərəflər bir-birinin qarşısında ümumi hüquqi (inzibati, cina-yət) məsuliyyət daşıyırlar; sosial təminat sistemində maddi nemətləri alan iqtisadi cəhətdən asılı olduğu üçün onun əmlak məsuliyyətini məhdudlaşdırır; sosial təminat hüququnda digər tərəfin pozulmuş hüquqlarının bərpası üçün əmlak bərpaedici sanksiyalar geniş yayılmışdır(10, 132).

Tədqiqatçı alim R.İ.Mürşüdoğunun fikrincə, sosial təminat hüquq normalarının pozulması normanı pozan subyektə dövlət məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq olunması ilə nəticələnir. Vətəndaşların əksəriyyət hissəsi sosial təminat hüquqlarından vicdanla istifadə edirlər. Lakin bəzi vətəndaşlar əmək və sığorta stajı, peşə, əmək şəraiti və hüquqi əhəmiyyət kəsb edən digər faktlar barəsində saxta sənədlər təqdim etmək yolu ilə qeyri-qanuni ödənişlər və ya sosial xidmətlər əldə edirlər (7, 182).

Sosial təminat məsələləri üzrə mübahisələrin təsnifatı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fikri-

mizcə, mübahisələrin təsnifatı sosial təminat məsələləri üzrə mübahisələrə baxmağa səlahiyyətli olan orqanın dəqiq şəkildə müəyyən edilməsinə, hüquq elmi baxımından isə daha mühüm mübahisəli hüquq münasibətləri qrupunu müəyyən etməyə və gələcəkdə bu təsnifat əsasında qanunvericilik və hüquqtətbiqetmə orqanları üçün praktiki tövsiyələr hazırlamağa kömək edəcəkdir. Müxtəlif əsaslar üzrə mübahisələrin təsnifləşdirilməsi onların həlli üzrə praktikanın ümumiləşdirilməsinə kömək edəcək, mübahisələrin həlli prosedurunun səmərəliliyini üzə çıxaracaq və qüvvədə olan qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üzrə elmi tövsiyələrin hazırlanmasını asanlaşdıracaqdır. Sosial təminat məsələləri üzrə mübahisələri inzibati və məhkəmə qaydasında həll edilən, həmçinin həm inzibati, həm də məhkəmə qaydasında həll edilən mübahisələr kimi növlərə bölmək olar.

Subyektiv tərkibindən asılı olaraq sosial təminat məsələləri üzrə mübahisələr vətəndaşla tibbi-sosial ekspert komissiyası arasındakı mübahisələrə (vətəndaşın əlil kimi tanınması, əlilliyin dərəcəsi, müəyyən edilməsi vaxtı ilə) vətəndaşla onun əmək münasibətlərində olan təşkilat arasındakı mübahisələrə (təşkilat rəhbərinin təqsiri üzündən pensiya təyin edilməsi üçün sənədlərin hazırlanmasının gecikdirilməsi ilə bağlı, müavinətlərin təyin edilməsindən imtina edilməsi ilə bağlı, sosial sığorta stajının müddəti, pensiya təyin edilməsi üçün əmək haqqının məbləği, bu müavinət və sosial yardımın təqdim edilməsi, güzəştlərin müəyyən edilməsi ilə bağlı mübahisələr), vətəndaşla sosial təminat orqanları arasındakı mübahisələr (pensiya və ya müavinət təyin edilməsindən imtina edilməsi, pensiyalardan tutmalar, əlillərin protez-ortopedik vasitələr və xüsusi nəqliyyat vasitələri ilə təmin edilməsi və s.) fərqləndirilir.

Sosial təminat məsələləri üzrə mübahisələrin təsnifləşdirilməsinin böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır. O, sosial təminat məsələləri üzrə mübahisələrin sistemini müəyyən etməklə onların yaranması və inkişafı qanunauyğunluqlarını, tərəflərlə yurisdiksiya orqanları arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin xarakterini üzə çıxarır, sosial təminat məsələləri üzrə mübahisələrin daha münasibətli halları üzə çıxarır, konkret növ mübahisələr üçün xarakterik olan sübutlar sistemini

müəyyən edir. Bu isə həmin sahədə mövcud olan hüquq münasibətlərinin daha səmərəli tənzimlənməsi mexanizminin yaradılmasına imkan verir, sosial təminat məsələləri üzrə mübahisələrin həlli üzrə inzibati və məhkəmə təcrübəsinin təhlili üçün metodoloji əsas yaradır.

Məlumdur ki, mübahisələrin yaranmasının səbəbi hüquq münasibətləri tərəfləri arasında arasıda fikir arılıqlarına gətirib çıxaran hüquqi faktlardır. Mübahisələrin yaranması şərtləri isə eyni bir məsələ barəsində çoxsaylı mübahisələrin yaranmasına gətirib çıxaran və yaxud mövcud mübahisələri kəskinləşdirən faktorlardır.

Fikrimizcə, mübahisələrin yaranması səbəbi kimi müxtəlif hallar çıxış edə bilər. Bu siyasi, iqtisadi faktorlardan, dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının qəbul etdiyi yanlış hüquqi qərarlardan irəli gələ bilər.

Mübahisələrin səbəblərini daha rahat öyrənmək üçün onları münaqişə iştirakçılarının konkret səbəblərə təsiri imkanından asılı olaraq obyektiv və subyektiv səbəblər olmaqla iki qrupa bölmək lazımdır. Fikrimizcə, subyektiv səbəblərin əsasında münaqişəli hüquq münasibətlərinin subyektinin davranışını müəyyən edən, yaxud dəstəkləyən faktorlar dayanır. Mübahisələrin əsas səbəbləri kimi ilk növbədə sosial təminat hüquq normalarına riayət edilməməsi göstərilir. Bu isə hüquqi mədəniyyətin aşağı səviyyədə olması, yəni sosial təminat hüquq münasibətlərinin iştirakçılarının öz hüquq və vəzifələrini bilməməsi və ya tam bilməməsi ilə əlaqələndirilir. Belə səbəblər tez-tez yanlış münaqişələrə gətirib çıxarır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və mövcud qanunvericilikdə təsbit edilmiş müddələrin təhlili əsasında sosial təminat məsələləri üzrə mübahisəni geniş və dar mənada izah etmək olar. Belə ki, mübahisə bir tərəfdən dövlətin sosial siyasətinin təzahürü, digər tərəfdən isə sosial müdafiənin təminatlarının tərkib hissəsi (dar mənada) və insan hüquqlarının müdafiəsi institutlarından biridir (geniş mənada). Sosial təminat sistemi kompleks və mürəkkəb təsisat olduğuna görə burada üç növ münasibətlərin alt sistemi fərqləndirilir: sosial müdafiə fondlarının formalaşdırılması üzrə münasibətlər, bu fondların vəsaitlərinin qorunması və idarə edilməsi üzrə

münasibətlər və nəhayət fondlardakı vəsaitlərin bölüşdürülməsi üzrə münasibətlər.

Sosial təminat məsələləri üzrə mübahisələrə inzibati prosesdə baxılarkən prosessual normalar maddi normalara nisbətən ikinci dərəcəli xarakter daşıyır. İnzibati proses mülki proseslə müqayisədə sadə hesab edilməlidir. Fikrimizcə, sosial təminat məsələləri üzrə inzibati prosesin obyektivi kimi sosial təminat hüququ ilə tənzim edilən ictimai münasibətlər çıxış edir. İnzibati prosesin subyektiv tərkibi sosial təminat məsələləri üzrə mübahisələrin subyektiv tərkibi ilə üst-üstə düşür. Münaqişə iştirakçılarından deyil, onların mübahisənin həlli üçün seçdikləri üsullardan asılı olaraq eyni bir mübahisəli hüquq münasibətində hüquq və vəzifələri mübahisəyə münasibətdə xüsusi davranış qaydaları ilə tənzim edilən subyektiv iştirak edəcəkdir. Münaqişənin subyektləri (iştirakçıları) arasındakı qarşılıqlı əlaqələr də həmin qaydalarla tənzimlənəcəkdir.

İnzibati qaydada sosial təminat məsələləri üzrə mübahisələrə baxılması inzibati hüquq normaları ilə tənzimlənən inzibati yurisdiksiya fəaliyyətinin tərkib hissəsidir. Bu zaman daha obyektiv olması üçün göstərilən prosesin aşağıdakı mərhələləri fərqləndirilir:

- iş üzrə icraatın başlanması mərhələsi;
- işə baxılması üçün məsul olan vəzifəli şəxsləri, yaxud şəxslər qrupunun təyin edilməsi mərhələsi;
- işin həlli mərhələsi;
- vəzifəli şəxslərin qərarlarından şikayət verilməsi mərhələsi;
- qərarın icrası mərhələsi.

İnzibati qaydada sosial təminat məsələləri üzrə mübahisələr yuxarı sosial təminat orqanı tərəfindən aşağı orqanın və vəzifəli şəxsin qərarlarından və hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayətlərə baxılması yolu ilə həll edilir.

Göstərmək lazımdır ki, sosial təminata olan hüquqların qorunması dövlət tərəfindən müəyyən edilən hüquqi aktlarda təsbit edilən vasitə və üsullardır. Məhz onların köməyi ilə vətəndaşların hüquq və maraqlarının müdafiəsi həyata keçirilir. Buraya həmçinin pozulduğu halda onların məcburi qaydada bərpası, həmçinin qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qaydada və həcmdə vurul-

muş maddi və mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsi də daxildir. Müdafiə funksiyası həmçinin qanunçuluğun pozulmasına gətirib çıxaran səbəblərin qarşısının alınması və aradan qaldırılması üzrə bütün tədbirlərin məcmusunu, həmçinin sosial təminat hüquqlarını pozan və hüquqi vəzifələrini yerinə yetirməyən vəzifəli şəxslərin məsuliyyətini (inzibati, maddi və s.) özündə birləşdirir

Sosial təminat mübahisələri üzrə mübahisələrə baxılmasının məhkəmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə qanunvericilikdə bir sıra müddələrin təsbit edilməsi məqsədmüvafiq hesab edilir. Məsələn, sosial təminat məsələləri üzrə mübahisələrlə bağlı vətəndaşların şikayətlərinə və sosial təminat üçün əhəmiyyət kəsb edən hüquqi faktların müəyyən edilməsi üzrə ərizələrə maksimum 30 təqvim günü ərzində baxılmalıdır. Bu müddətlərin müəyyən edilməsi ilə dərhal gözlənilən nəticələr verməsi məhkəmələrin proseslərinin çox olması ilə əlaqədar qeyri-real olsa da göstərilən müddətlərin azalmasına kömək edəcək.

Vətəndaşa sosial təminatın müvafiq növünün verilməsi ilə bağlı icraya yönəlmiş məhkəmə qərarının ləğv edilməsi zamanı vətəndaşlar tərəfindən sui-istifadə hallarının baş verməsi (qəsdən saxta sənədlər təqdim etmə, hüquqi əhəmiyyət kəsb edən faktların gizlədilməsi) halları istisna olmaqla icradan geriye dönüş yolverilməz hesab edilir. Bu müddəanın mülki prosessual qanunvericilikdə təsbit edilməsi təklif edilir.

Pensiya qanunvericiliyinin əsas fəlsəfəsi pensiya təminatı sisteminin fəaliyyətində sığorta prinsiplərinin gücləndirilməsi və qazanılan pensiya hüquqları ilə toplanılan sığorta vəsaitləri arasında balanslaşdırma mexanizmlərinin formalaşdırılması ilə bağlıdır. "Əmək pensiyaları haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.0.1-ci maddəsi ilə pensiyaya bu Qanunla nəzərdə tutulmuş qayda və şərtlərlə müəyyən edilən və məcburi dövlət sosial sığortaolunanların (bundan sonra-sığorta olunan) onlara pensiya təyin olunduqdan əvvəl aldıkları əməkhaqqı və digər gəlirlərin, yaxud sığortaolunanların ölümü ilə əlaqədar onların ailə üzvlərinin itirdikləri gəlirlərin kompensasiyası məqsədilə vətəndaşlara aylıq pul ödənişi kimi anlayış verilmişdir [2]. Verilmiş anlayışdan

görünür ki, sığortaolunanın əmək pensiyası ona pensiya təyin olunduqdan əvvəl aldığı əmək haqqı və digər gəlirlərin kompensasiyası məqsədilə verilən pul ödənişidir. Bu məsələ ilə bağlı məhkəmə təcrübəsi isə göstərir ki, məhkəmələr artıq pensiya alan şəxslərə münasibətdə pensiya təyin edildikdən sonra almadıqları və məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb edilməyən əmək haqlarına və ya ona edilən əlavələrə görə əmək pensiyalarının yenidən hesablanması barədə qərarlar qəbul edirlər. Hesab edirik ki, bu yolverilməzdir və sosial sığorta prinsiplərini özündə əks etdirən əmək pensiyaları haqqında qanunvericiliyin məzmununa ziddir.

Sosial təminat məsələləri üzrə mübahisələrin təhlili dövlətin sosial sahədə həyata keçirdiyi sosial siyasətin vətəndaşların ehtiyaclarına nə dərəcədə cavab verməsinin göstəricisidir. Bu sahədə mübahisələrə baxılması mexanizmi yurisdiksiya sahədə həyata keçirilən sosial nəzarət mexanizminin elementlərindən biri kimi çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın sosial təminat qanunvericiliyində sosial təminat məsələləri üzrə mübahisələrə baxılması qaydalarını tənzimləyən normaların və bu sahədə səlahiyyətli orqanların olmasına baxmayaraq, hüquqtətbiq etmə praktikası üçün kifayət qədər şərtlər yoxdur. Dövlətin fəaliyyətinin vacib aspekti kimi əhalinin hüquqlarının realizəsi mexanizmlərinin mövcudluğu və onların realizəsi qaydaları barədə məlumatlandırmaqdan ibarətdir. Bu zaman iki yanaşma təklif edilir: onlardan daha geniş yayılmışına görə dövlətin qanunvericilik səviyyəsində bu mübahisələrin həlli imkanların təsbit etməsi kifayətdir, bu mexanizmlər barəsində biliklər əldə etmə prosesi isə hər bir fərdin şəxsi təşəbbüskarığınan asılıdır. İkinci yanaşmanın mahiyyəti isə dövlətin öz vətəndaşlarını qüvvədə olan qanunvericiliklə müəyyən edilmiş imkanlar barəsində aktiv məlumatlandırmasından ibarətdir. Həmin vəzifələr qanunvericilik səviyyəsində dövlətin sosial təminat sahəsində funksiyasını həyata keçirən orqanlar üçün birbaşa şəkildə təsbit edilməlidir.

Yuxarıda göstərilən vəzifələrin normativ təsbitindən əlavə sosial təminat sahəsində çalışan işçilərin ixtisasının artırılması da zəruridir. Bu ixtisaslandırmanın elementlərindən biri kimi ali məktəblərdə sosial təminat məsələlərinə dair mübahisələrə baxılması üzrə xüsusi kursların proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi çıxış edir. Əhalinin sosial təminat məsələləri üzrə hüquqi mübahisələr sahəsində hüquqi biliklərini artırılmasının digər elementi kimi respublikamızın ali və orta ümumtəhsil məktəblərində təhsil alan şəxslərin sosial təminatın əsasları ilə tanış edilməsi çıxış edir. Bu məqsədlə müvafiq tədris proqramı hazırlanmalı və orada əsas məsələ sosial təminat hüquqlarının müdafiəsi mexanizmi ilə bağlı olmalıdır.

Son dövrlərdə vəkillik fəaliyyətimlə əlaqədar məhkəmələrdə sosial məsələlərlə bağlı mübahisələrə baxarkən hakimlərin sosial qanunvericiliyin mahiyyətini tam şəkildə bilmədikləri aşkar şəkildə görsənir. Bu hallar daha çox inzibati məhkəmələrdə inzibati orqanların qərarlarından verilən şikayətlərdə açıq şəkildə görsənir. Eyni zamanda, son dövrlər müxtəlif məhkəmə instansiyaları tərəfindən eyni hal üzrə fərqli qərarların çıxarılması Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi ilə vətəndaşlar arasında ciddi anlaşılmazlıq və problemlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Sosial təminat sahəsində mübahisələrin obyektiv, sosial təminat qanunvericiliyinin tələblərinə və onun fəlsəfəsinə uyğun olaraq həll edilməsi səmərəliliyini artırmaq baxımından, eləcə də sosial təminat sahəsində qanunvericiliyinin tətbiqi ilə bağlı vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşdırılması məqsədi ilə hesab edirik ki, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin müvafiq struktur bölmələrinin əməkdaşları, bu sahədə tanınmış mütəxəssislərin, vəkillərin iştirakı ilə Ali Məhkəmənin və apelyasiya məhkəmələrinin inzibati kollegiyalarının və inzibati məhkəmələrin hakimləri ilə mütəmadi olaraq sosial təminat qanunvericiliyi ilə bağlı birgə dəyirmi masaların və ictimai müzakirələrin keçirilməsi məqsədmüvafiq olardı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2021, 100 s.
2. «Əmək pensiyaları haqqında» Azərbaycan Respublikasının 07 fevral 2006-cı il tarixli Qanunu/ www.e-qanun.az
3. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ. Dərslik. Bakı: Adiloğlu, 2007
4. Əliyeva F.M. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial təminat hüququnun predmetinin bəzi məsələləri/Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı: Adiloğlu, 2009, № 3 , s. 172-183
5. Əliyeva F.M. Sosial təminat hüququnun predmetinə daxil olan ictimai münasibətlərin ümumi xarakteristikası // Nəqliyyat hüququ, Bakı, 2012, № 3, s. 215-227
6. Məlikova M.F. Hüquq nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 448 s.
7. Mürşüdoğ R.İ. Sosial təminat hüququnun nəzəri aspektləri. Bakı: Avropa, 2015, s.164 182 s.
8. «Sosial müavinətlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu/ www.e-qanun.az
9. “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu/ www.e-qanun.az
10. Галаганов В.П. Право социального обеспечения. Москва, КноРус, 2014
11. Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2013
12. “Ünvanlı dövlət sosial yardımını haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu/ www.e-qanun.az

Маис Алиев**Спор в сфере социального обеспечения: правовой аспект**

В статье рассматриваются теоретические, а также практические аспекты правового регулирования отношения по социальному обеспечению. Автор на основании анализа споров по вопросам социального обеспечения показывает, в какой степени являются показателем социальные споры, проводимые государством в области осуществления социальной политики для потребностей граждан. Механизм рассмотрения споров в данной области выступает в качестве одного из элементов механизма социального контроля, проводимой в юрисдикционной сфере.

Mais Aliyev**Dispute in the sphere of social security: legal aspect**

The article discusses the theoretical as well as practical aspects of the legal regulation of social security relations. Based on the analysis of social security disputes, the author shows the extent to which social disputes conducted by the state in the implementation of social policies for the needs of citizens are an indicator. The dispute resolution mechanism in this area acts as one of the elements of the mechanism of social control carried out in the jurisdictional sphere.

Vəfa İSMAYILOVA

Bakı Dövlət Universiteti,
“Mülki hüquq” kafedrasının doktorantı

KREDİT MÜNASİBƏTLƏRİNİ TƏNZİMLƏYƏN BORC VƏ KREDİT MÜQAVİLƏLƏRİN MÜQAYİSƏLİ HÜQUQİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: borc, kredit, müqavilə, hüquqi təhlil, qanunvericilik, Mülki Məcəllə

Ключевые слова: долг, кредит, договор, правовой анализ, законодательство, Гражданский Кодекс.

Keywords: debt, credit, contract, legal analysis, legislation, Civil Code

Azərbaycan Respublikasında kredit münasibətlərini tənzimləyən mülki hüquq müqavilələrin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün ilk növbədə “kredit” və “kredit müqaviləsi” kimi anlayışların nisbəti və qarşılıqlı əlaqəsi məsələlərinin müəyyən edilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. “Kredit” və “kredit müqaviləsi” kimi kateqoriyalar bir-birindən fərqli olan anlayışlardır. Guman etmək olar ki bu, “kredit” kateqoriyasının iqtisadi cəhətdən şərh edilməsi ilə əlaqədardır (kredit anlayışının iqtisadi kateqoriya kimi anlayışına dair müxtəlif yanaşmalar haqqında daha ətraflı, bax [25, s. 2-3]). Elmi iqtisadi ədəbiyyatda “kredit” anlayışından, onun mülki qanunvericiliyində əks olunmuş tərifindən fərqli, daha geniş münasibətlər dairəsinin göstərilməsi məqsədilə istifadə edilməsinə rast gəlmək olar. [14, s. 189]

İqtisadi mənada kredit dedikdə, pulun və ya əmlakın qaytarılmaq və bir qayda olaraq, faizi ödənilmək şərti ilə müvəqqəti istifadəyə verilməsi ilə bağlı olaraq yaranan iqtisadi münasibətlər başa düşülür. Bu iqtisadi anlayış kimi kreditə geniş mənada verilən anlayışdır. Belə ki, mağazalar əhaliyə kreditlə mallar satdığı, vətəndaşlar bir-birindən, lombarddan, banklardan və digər kredit təşkilatlarından borc kimi pul vəsaiti aldığı hallarda geniş mənada kredit iqtisadi münasibətləri

yaranır. [1, s. 346]

Hüquq elmində göstərilir ki, “kredit” kateqoriyasının iqtisadi və hüquqi dərk etmə nöqtəyi-nəzərindən müxtəlif çür şərh edilməsi problemi hələ də mövcud olaraq gündəmədir. Məsələn, E.S. Kompaneets və E.G. Polonski krediti anlayışını yalnız bir şəxs tərəfindən digər şəxsin mülkiyyətinə verilməsini özündə əhatə edən iqtisadi kateqoriya kimi hesab edirlər. Və bununla yanaşı, qeyd edirlər ki, kredit münasibətlərində gəlirin alınması müddətlə təyin olunur. [19, s. 69] Bu məsələyə fərqli yanaşma göstərən Y.A. Kunikin fikrincə, hüquq doktrinasında kredit kateqoriyasına iqtisadi dərk etmə nöqtəyi-nəzərindən yanaşma və təfsir etmə düzgün deyil və yolverilməzdir. Kredit termininin hüquqi cəhətdən anlaşılmasından çıxış edərək, qeyd etmək olar ki, bir tərəfin digərinin pul vəsaitlərin və ya növ əlamətlərinə görə müəyyən edilən əşyaların mülkiyyətinə ötürülməsini nəzərdə tutan heç də hər bir mülki hüquq müqaviləsinə kredit kimi baxıla bilməz. [20, s. 7]

M.İ. Braginski və V.V. Vitryanskinin fikrinə əsasən “kredit”i bütün növ kreditləşmənin bütün növlərini ümumiləşdirən bir kateqoriya adlandırması hüquq müstəvisində yersizdir. Onlar krediti yalnız üç müəyyən növ müqavilə öhdəliklərini özündə birləşdirən bir fenomen kimi müəyyən edirlər: kredit müqaviləsi, əmtəə krediti müqaviləsi və kommersion krediti öhdəlikləri. [15, s. 210-214] İqtisadi mənada isə, onların fikrincə, “kredit” kateqoriyası altına istiqrazların buraxılması və satışı (istiqrazlı kredit müqavilələri və dövlət borc müqavilələri üzrə), veksəl öhdəlikləri üzrə münasibətlər də (ödəniş təxirə salınma xarakteri daşdığından) başa düşülə bilər.

Hüquqi mənada isə onları kredit münasibətləri adlandırmaq çətindir, çünki icrası arasında vaxt fasiləsi olan hər bir mülki hüquq öhdəliyini kredit münasibətlərinə aid etmək olmaz. Nəzərə almaq lazımdır ki, mülki hüquq elmində kredit müqaviləsinin hüquqi təbiətinə dair bir-birindən fərqli olan yanaşmalara və fikirlərə rast gəlmək olar. Belə ki, bir sıra müəlliflər kredit müqaviləsi və borc müqaviləsi arasında oxşar əlamətləri və onların oxşar olmasını vurğulayırlar. Digərləri isə onların bir birindən fərqli olmasını vurğulayırlar.

Məsələn, R.I. Karimullinin fikrinə görə bu müqavilələrin üç ümumi xüsusiyyətini göstərmək olar: onların davamlı xarakterini, əşya üzərində mülkiyyət hüququnun bir tərəfdən digərinə ötürülməsini və verilən pul məbləğinin və ya əşyanın geri qaytarılmasını. Bununla yanaşı, o qeyd edir ki, kredit müqaviləsi daha geniş subyekt tərkibinə malikdir və kredit müqaviləsinin məzmunu və onun xarakterik əlamətləri mülki qanunvericilik tərəfindən kredit müqaviləsini borc müqaviləsinin bir növü kimi müəyyən edilən qənaətinin formalaşmasına kömək edir. [18, s. 12-13] E.A. Suxanov da buna oxşar mövqedən çıxış edir. Onun fikrincə, həm subyekt tərkibinə, həm də predmetinə görə kredit müqaviləsi borc müqaviləsindən daha dar əhatə dairəsinə malik olmasına baxmayaraq, onun xüsusi növünü təşkil edir. [16, s. 224-225]

Belə yanaşmaya əks olan baxışları da qeyd etmək olar. Məsələn, E.A. Pavlodskinin fikrinə əsasən, borc müqaviləsi və kredit müqaviləsi müqavilə münasibətlərinin müstəqil növlərini təşkil edir. [22, s. 18]

Göründüyü kimi, mülki hüquq elmində kredit müqaviləsinin hüquqi təbiətinə dair vahid yanaşma və mövcud fikrin olmaması, kredit müqaviləsinin tədqiqini zəruri edir və bu mövzunun aktuallığını müəyyənləşdirir.

Həç bir şübhə yoxdur ki, kredit münasibətlərini tənzimləyən əsas hüququ institut kredit müqaviləsidir. Kredit müqaviləsi onun tərəflərinə aid müəyyən hüquq və öhdəliklər yaradır. Azərbaycan Respublikasının (AR) mülki hüquq qanunvericiliyinə əsasən kredit müqaviləsi borc münasibətləri sahəsində mülki hüquq müqavilələrin bir növüdür. Kredit müqaviləsi predmetini müəyyən

məbləgdə pul olan borc müqaviləsi təşkil edir. Kredit müqaviləsi, bir qayda olaraq, müqavilədə tərəflərinin iradəsinə əsaslanır və onlar tərəfindən vahid sənəd imzalanmaqla bağlanır. AR Mərkəzi Bankı tərəfindən qəbul edilmiş "Banklarda Kreditlərin verilməsi Qaydaları"-nın 4.1.17-ci bəndi nəzərdə tutur ki, kredit təşkilatı qismində çıxış edən bank tərəfindən kredit verildikdə, bu təşkilatla borcalan arasında müqavilə yazılı formada imzalanmalıdır. [7] Kredit müqaviləsindən fərqli olaraq, borc müqaviləsi şifahi şəkildə bağlanır. MM-nin 740-cı maddəsinə əsasən, yalnız tərəflərin razılığı ilə belə müqavilə yazılı formadan da bağlana bilər. MM-nin 739.1-ci maddəsinə uyğun olaraq, borc müqaviləsinə görə, iştirakçılardan biri (borc verən) pula və ya digər əvəz edilən əşyalara mülkiyyət hüququnu digər iştirakçıya (borc alana) keçirməyi öhdəsinə götürür, digər iştirakçı (borc alan) isə aldığı pulu müvafiq olaraq pul və ya eyni keyfiyyətdə və miqdarda olan eyni növlu əşyalar şəklində borc verənə qaytarmağı öhdəsinə götürür. [6] Kredit müqaviləsinin predmetini isə yalnız müəyyən pul məbləği ola bilər. Bu əlamət kredit müqaviləsinin xüsusiyyətini təşkil edir. Kredit müqaviləsinin predmeti borc müqaviləsinin predmetindən daha dar dairəni əhatə edir.

Kredit müqaviləsini borc müqaviləsindən fərqləndirən başqa bir əlamət bu müqavilələrin tərəfləri ilə əlaqədardır. Kredit müqaviləsi mahiyyətcə, müstəqil peşəkar fəaliyyət şəklində nağd pul borcların verilməsi ilə məşğul olan bir təşkilatın gələcəkdə borc alana, müqavilədə müəyyən edilmiş məbləğ və müəyyən şərtlərlə, pul köçürməsinə öhdəsinə götürdüyü, borcalan isə öz növbəsində alınan pul məbləğini qaytarmağı və ondan istifadəyə görə faizləri ödəməyi, habelə müqavilədə nəzərdə tutulmuş digər ödənişləri (o cümlədən kreditin verilməsi ilə bağlı) ödəməyi öhdəsinə götürürdüyü bir sazişdir.

Ümumiyyətlə, mülki hüquq müqaviləsinin hüquqi xüsusiyyətlərini təsvir edərkən onun tərəflərinə, predmetinə və məzmununa xüsusi diqqət yetirilir. Bu kredit müqaviləsinə də aiddir. Adətən, kredit müqaviləsinin iki tərəfi olur - borcverən (kreditor) və borcalan. Sözü geniş mənada kreditor hüquqi münasibətlərin digər iştirakçı

sından (borcalandan) müəyyən hərəkət etməyi tələb etmək hüququna malik olan tərəfdir. Kredit müqaviləsi üzrə kreditor geri ödəmə, müddətli və ödəniş şərtləri ilə vəsait verən tərəfdir. Kredit müqaviləsi üzrə kreditor qismində yalnız bank və ya digər kredit təşkilatı çıxış edə bilər. Beləliklə kredit müqaviləsinin bir tərəfi mütləq nağd pul borcları verilməsi ilə məşğul müstəqil peşəkar fəaliyyət göstərən təşkilatdır (bank, bank olmayan kredit təşkilatı, kredit ittifaqları). Borc müqaviləsinə aid isə belə bir xüsusi tələb yoxdur. Kredit müqaviləsində borcalan tərəf kimi mülki hüquq münasibətlərinin subyektlərindən hər hansı biri ola bilər. Kredit müqaviləsindən fərqli olaraq, borc müqaviləsinin tərəfləri qismində fiziki şəxslər də çıxış edə bilərlər.

Borcalan tərəf qismində çıxış edən fiziki şəxslərə və təşkilatlara aid qanunvericilikdə heç xüsusi tələblər müəyyən edilməyib. Bir qayda olaraq, kreditor borcalanlara aid sonuncuların kredit qabiliyyəti ilə əlaqədar tələblər irəli sürürlər.

Ödəmə qabiliyyəti borcalanın maliyyə vəziyyətini səciyyələndirir. Bu anlayış altında borcalanın müəyyən edilmiş müddətdə və zəruri həcmdə kreditorun tələblərini təmin etmək başa düşülür. Məsələn, kreditin fiziki şəxsə verilməsində, onun ödəmə qabiliyyətinin dəyərləndirilməsində, kreditor tərəfindən, ilk növbədə, belə fiziki şəxsin əmək stajı və aldığı maaş nəzərə alınır. Borcalan tərəf kimi hüquqi şəxs və ya fərdi sahibkar olduqda, müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili aparılır.

Borcalanın digər göstərici onun kredit qabiliyyətidir. Kredit qabiliyyəti - şəxsin kredit götürmək və kredit müqaviləsinə uyğun olaraq üzərinə götürdüyü öhdəlikləri vaxtında yerinə yetirmək imkanındır.

Kredit qabiliyyətinin səviyyəsi kredit müqaviləsi bağlanarkən bankın və ya digər kredit təşkilatının risklərini qiymətləndirməyə imkan verir. Borcalanın kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi meyarlarına, bir qayda olaraq, kreditin təmin edilməsi üsulları, borcalanın qanunla bağlı problemlərinin olmaması daxildir. Bu cür məlumatlar kreditin verilməsinə dair qəbul edilən qərarada mühüm amil rolunu oynayır. Belə bir informasiyanı kredit tarixçəsi adlandırırlar. Kredit tarixçəsi öz mahiyyətinə görə məlumatların saxlan-

dığı üsul və formadan asılı olmayaraq kredit tarixçəsi subyektinin cari və ödənilmiş borcları, borc öhdəliklərinin təminatı ilə bağlı, habelə ödəmə qabiliyyətinin və borc öhdəliklərinin icra intizamının qiymətləndirilməsi üçün lazım olan digər məlumatların məcmusudur. Kreditor belə məlumatları "Kredit büroları haqqında" AR-nın 28 oktyabr 2016-cı il tarixli Qanununa uyğun olaraq yaradılmış kredit bürolarına sorğu əsasında ala bilər. [11] Kredit bürosu kommersiya hüquqi şəxsidir. O, "Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında" AR-nın Qanununa müvafiq olaraq dövlət qeydiyyatına götürülmüş kredit tarixçəsi subyektinin kredit tarixçəsini təşkil edən müxtəlif məlumatları toplayır, belə məlumatları saxlayır, təhlil edir və kredit hesabatlarını verir. Bununla yanaşı, kredit bürosu kredit tarixçələrinin tərtib edilməsi və onlardan istifadənin avtomatlaşdırılması üçün xüsusi proqram təminatının hazırlanması və realizə edilməsi; kredit bürolarının fəaliyyətinə aid olan xüsusi ədəbiyyatın və digər məlumat materiallarının realizə edilməsi; kredit tarixçələrinin tərtib edilməsi və onlardan istifadə ilə bağlı məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi; kredit tarixçəsi subyektlərinin ödəmə qabiliyyətinin və borc öhdəliklərinin icra intizamının qiymətləndirilməsi və kredit tarixçəsinin subyektlərinə fərdi kredit reytinglərinin verilməsi; statistik tədqiqatların aparılması; kredit bürosunun əsas fəaliyyətini dəstəkləyən digər nəzərdə tutulmuş fəaliyyəti həyata keçirir.

Borcalan tərəfində fiziki şəxs üçün kredit almaq imkanı hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti haqqında ümumi qaydalarla müəyyən edilir və bu, kredit münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətlərinə təsir göstərmir. Hüquqi şəxslərə dair müəyyən xüsusiyyətləri qeyd etmək olar. Belə ki, borc alan kimi çıxış edən hüquqi şəxslərin hüquq qabiliyyətinin dairəsi qeyri-kommersiya təşkilatları üçün məhduddur. Yaradılma məqsədi ilə müəyyən edilmiş dərəcədə fəaliyyət qabiliyyətinə malik olan təşkilatlar olduğundan, onların etdikləri əməliyyatlar qanuna, habelə əsas fəaliyyət məqsədlərinə zidd olmamalıdır. Ümumi hüquq qabiliyyətinə malik olan kommersiya təşkilatları üçün borcalan kimi kredit müqaviləsi bağlamaq üçün birbaşa maneələr

yoxdur. İstisna, hüquqi şəxslərin təsis sənədlərində təşkilatın maraqları üçün etibarnamə olmadan fəaliyyət göstərən orqanın və ya şəxsin səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılmasının nəzərdə tutula biləcəyi haldır ki, bu da kredit müqaviləsinin bağlanmasına aid də nəzərdə tutula bilər.

Hər bir ikitərəfli mülki hüquq müqaviləsi kimi, kredit müqaviləsi də tərəflər üçün, yəni həm borcalan, həm də borc verən üçün qarşılıqlı öhdəliklər yaradır. Belə ki, kredit müqaviləsi əsasında kreditör müqavilədə nəzərdə tutulmuş miqdarda və şərtlərdə pul vəsaitini vermək öhdəliyi daşıyır. Öz növbəsində borcalan kredit vəsaitlərini qəbul etməyi və vaxtında ödəməyi, müəyyən edilmiş faizləri ödəməyi öhdəliyi daşıyır. Habelə borcalana kreditdən təyinatı üzrə istifadə etmək öhdəliyi də müəyyən edilə bilər. [2; 3] Borcalanın əsas öhdəliyi vəsaitlərin vaxtında və faizlə qaytarılmasından ibarətdir.

Vəsaitlər tam həcmdə borc verənə verildiyi andan geri qaytarılmış hesab olunur. Belə öhdəlik icra olunana qədər kredit müqaviləsi gücünü saxlayır və kredit vəsaitlərindən istifadəyə görə faizlərin hesablanması dayandırılmır. Bu əlamətə görə də kredit müqaviləsi borc müqaviləsindən fərqlənir.

Beləliklə, borc müqaviləsini kredit müqaviləsindən bir sıra əlamətlərə görə, o cümlədən predmetinə görə, tərəflər üzrə, formasına və ödənişli olub-olmamasına görə fərqləndirmək olar.

Kredit müqaviləsinin məzmunu məsələsinə baxıldıqda onun mühüm şərtlərinin müəyyən edilməsini və bağlanma qaydasının təhlilini də nəzərdən keçirmək lazımdır. Azərbaycanın Mülki Məcəlləsində kredit müqaviləsinin bağlanmasını müəyyən edən xüsusi qaydalar mövcud deyil. Bununla əlaqədar belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, bu müqavilənin bağlanması qaydası mülki-hüquqi müqavilələrin bağlanmasına dair ümumi qaydalara tabedir. Kredit müqaviləsinin əsas şərtlərinə onun predmeti ilə bağlı şərtlər daxildir: kreditin məbləği, onun borcalana verilməsi müddəti və qaydası, kreditdən istifadəyə görə faizlərin məbləği, kredit üzrə faizlərin ödənilməsi müddəti və qaydası. Hüquq doktrinasında predmetindən fərqli olaraq krediti həm də əmtəə və kommərsiya növlərini də qeyd edirlər.

Mülki qanunvericiliyə uyğun olaraq kredit müqaviləsinin predmeti pul vasitələridir. Borclunun mülkiyyətinə pul vəsaitləri daxil olduqda, kreditörün onlara olan mülkiyyət hüququ ləğv olunur. Kreditör yalnız borcluya qarşı tələb etmək hüququnu özündə saxlayır. Ənənəvi olaraq kreditin valyutası manatdır, lakin kredit müqaviləsində kreditin başqa valyutalarda da verilməsi mümkündür.

Kredit müqaviləsinin predmeti ilə vəsaitlərdən istifadəyə görə faizlərin alınması bağlıdır. Əgər müqavilədə pul vəsaitlərin kreditlə verilməsi nəzərdə tutulursa, o zaman faizlər də pul vəsaitləri şəkildə ödənilir. Müqavilə azadlığı prinsipinə uyğun olaraq faizlərin məbləği tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Faiz müddətinin etibarlılıq müddəti kreditin verildiyi gündən sonrakı gündən onun son qaytarılmasına qədər müəyyən edilir. Kredit müqaviləsinin müddəti ənənəvi olaraq tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, istehlakçının öhdəliyi bütün kredit məbləğini və ona görə faizləri banka və ya digər kredit təşkilatına köçürdüyü andan yerinə yetirilmiş hesab olunur. [21, s. 80] Kredit müqaviləsinin şərtlərinin pozulması nəticəsində yaranan mübahisələrə dair iddia müddətinin müəyyən edilməsi də vacibdir. Mülki Məcəllənin 373-cü maddəsinə əsasən, müqavilə üzrə tələblər üzrə iddia müddəti üç ildir. Bu, kredit müqaviləsindən irəli gələn kredit öhdəliklərinə də aiddir. AR Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun "Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 373,2 və 384.0.4-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair" 03 iyun 2013-cü il tarixli Qərarı ilə də müəyyən edilmişdir ki, kredit münasibətlərindən yaranan mübahisələrə 3 illik iddia müddəti tətbiq edilir ki, müqavilə üzrə iddia müddətinin axımı müqavilədə müəyyənləşdirilmiş bütün öhdəliklər üzrə icra müddəti bitdikdə başlanır. [2]

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, kredit müqaviləsi müqavilə öhdəliyinin bütün əlamətlərini ehtiva edir. Kredit müqaviləsi konsensual müqavilədir. O tərəflərin mühüm şərtlər üzrə razılığa gəldiyi andan qüvvəyə minir. AR Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu 27 may 2019-cu il tarixli Qərarında qeyd etmişdir ki, kredit müqavilələri, bir qayda olaraq,

konsensual müqavilələrdir və belə müqavilə üzrə hüquq və vəzifələr müqavilənin qüvvəyə mindiyi (imzalandığı) andan yaranır. [4]

Kredit müqaviləsi həmişə əvəzli xarakter daşıyır, çünki bir tərəfdən məqsədi mənfəət əldə etmək olan kredit təşkilatı çıxış edir. Bu əlamətə görə onu borc müqaviləsindən fərqləndirmək olar. Belə ki, borc müqaviləsi əvəzsiz xarakter də daşıya bilər. Məzmununa görə kredit müqaviləsi qaytarma, müddətlik və ödənişlilik prinsiplərinə tabedir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mülki hüquq doktrinasında kreditləşmənin növlərinə və müvafiq olaraq kredit müqaviləsinin növləri ilə bağlı vahid fikir mövcud deyil. Məsələn, E.A. Suxanov kredit müqaviləsinin ayrı-ayrı növləri kimi istehlak kreditlərini müqavilələrini, kredit xəttinin açılması üzrə müqavilələri, hesabın kreditləşdirilməsini, məqsədli kreditləri, onkol kreditlərini (bankın ilk tələbi ilə ödənilməli olan kredit), aksept kreditini və lombard kreditini göstərir. [24, s.914 -915] Fikrimizcə, hüquqi ədəbiyyatda qeyd olunan müxtəlif "kredit müqavilələri" yalnız kreditin iqtisadi münasibətlərini təşkil edir. Məsələn, aksept krediti kredit müqaviləsinə malik olan əlamətlərə malik deyil, çünki aksept kreditinə əsasən bank borcluya pul vəsaitlərin verilməsi dair üzərinə heç bir öhdəlik götürmür. Bu halda söhbət veksellərin köçürülməsinə dair bank əməliyyatlarından gedir. Eyni əsasa görə, "zəmanətli kredit" kredit müqaviləsinin xüsusiyyətlərinə malik deyil. Belə ki, "zəmanətli kredit" əsasən borclu tərəfindən ödəniş edilmədikdə, ödəniş üzrə bütün öhdəlikləri kredit təşkilatı üzərinə götürür. Bu halda kredit təşkilatı borc vermir, o zəmanətçi kimi çıxış edir, yəni yalnız öhdəliklərin icrasına zəmanət verir. Kreditor kimi üçüncü təşkilat çıxış edir. Bu halda borcalan müflis olduqda, zəmanət vermiş kredit təşkilatı (məsələn bank) kreditorun xeyrinə ödənişlərin edilməsindən imtina edə bilməz. "Geri qaytarma krediti" (*ingiliscə - Reimbursement credit*) kimi adlanan kredit də kredit müqaviləsinin xüsusiyyətlərinə malik deyil. Bu kredit növünə əsasən idxalçıya ona xidmət göstərən bank tərəfindən ya əmtəə-nəqliyyat sənədləri girov qoyulması əsasında və ya idxalçı tərəfindən ixracatçının verdiyi vekselin akseptinə görə kre-

dit verilə bilər. Sonuncu halda veksəl üzərinə adətən bankın avalı tələb olunur. Eynisi "overdraft" a aid də demək olar. (*ingiliscə overdraft – nəzərdə tutulandan artıq xərcləmə*). Overdraft kredit təşkilatı (adətən bank) tərəfindən borcalanın cari hesabında pul olmadıqda və ya kifayət qədər pul olmadıqda onun hesablaşma sənədlərini ödəmək üçün müştərinin cari hesabını kreditləşdirmə deməkdir. Bu halda kredit təşkilatı (adətən bank) avtomatik olaraq müştəriyə onun hesabındakı qalıqdan artıq məbləğdə kredit verir. Bu isə borcalan tərəfindən öz öhdəliyinin icrasına zəmanət yaradır. Overdraft adı kreditdən onunla fərqlənir ki, müştərinin hesabına daxil olan bütün məbləğlər borcun ödənilməsinə yönəldilir.

Bəzən overdraftdan istifadəyə görə güzəşt müddəti verilə bilər. Bu müddət ərzində isə kreditdən istifadəyə görə faiz tutulmur. Bu, bankın kredit siyasətindən asılıdır. Fiziki şəxslər üçün overdraft müvəqqəti vəsait ehtiyacı olan borcalan tərəfindən istifadə edilə bilər kreditdir. Kredit resurslarından istifadə faizlidir. Buna görə də, onlar kredit müqavilələrinin ayrı-ayrı növləri kimi təsnif edilə bilməz.

Fikrimizcə, kredit müqavilələrinin müxtəlif növlərini fərqləndirmək üçün əsas kimi yeni münasibətlər tipinin yaranmasına səbəb olmayan, lakin kredit müqaviləsinin onun klassik mənasında konkretləşdirən, və ya dəyişdirən xüsusi əlamətlərin olması götürülməlidir.

Mülki dövriyyədə kreditləşmənin əmtəə və kommersion krediti kimi formaları da geniş yayılmağa başlamışdır. Bununla belə, kreditləşmənin bu formaları ölkəmizin mövcud mülki qanunvericiliyində öz hüquqi təsbitini almayıb. Müqayisə üçün, Rusiya Federasiyasının Mülki Məcəlləsində borc və kredit təşkilatları 42-ci fəsildə birləşdirilib. Bununla belə, onların hər birinə ayrıca bir paraqraf həsr edilmişdir. Həmçinin, əmtəə və kommersion kreditləri ayrıca paraqrafa ayrılmışdır. Bununla belə, əmtəə krediti ilə bağlı normaların təhlili əmtəə kreditinin nə olduğu barədə aydın təsəvvür formalaşdırmır. Belə ki, borc müqaviləsinin predmeti əmtəə krediti müqaviləsinin predmeti ilə üst-üstə düşür. RF-nın Mülki Məcəlləsində müqavilənin predmetinə pul, ümumi xüsusiyyətlərlə müəyyən edilmiş əşyalar və ya qiymət

mətli kağızlar daxilirsə, əmtəə krediti müqaviləsinin predmetinə yalnız növ əlamətlərinə görə müəyyən edilən əşyalar daxildir.

Ukraynanın MM-də borc, kredit və bank depoziti 71-ci fəsilə birləşdirilib və onların hər birinə xüsusi bir paraqraf həsr edilib. Eyni zamanda, kommersiya krediti kredit müqaviləsinin ayrıca növü hesab edilir və ona ayrıca bir maddə (1057-ci maddə) həsr edilib. Bununla belə, həmdə kommersiya kreditinin məzmunu borc müqaviləsinin məzmunu ilə əhatə olunur.

Fikrimcə, Azərbaycanın mülki qanunvericiliyində də kredit müqaviləsi və onun məzmununu müəyyən edən normalar ayrıca olan mülki müqavilə növündə göstərilməlidir. Azərbaycanın MM-də əmtəə krediti müqaviləsi və kommersiya krediti müqaviləsi qeyd edilmir. Kredit müqaviləsi yalnız pul vəsaitin verilməsi formasında müəyyən edilir. Lakin əmtəə krediti müqaviləsinə borc haqqında normalar şamil edilə bilər. Nəzərdə tutulur ki, əmtəə kreditinə başqalarının vəsaitlərindən istifadəsinə görə faizlərin alınmasını da daxildir. Belə ki, özgə vəsaitindən istifadə üçün faizlər, əgər müqavilədə faizlərin hesablanması üçün daha qısa müddət müəyyənləşdirilməyibsə, həmin vəsait məbləğinin kreditora ödənilməsi günə qədər tutulur (MM-nin 449.4-cu maddə). Faizlərin məbləği pul öhdəliyinin və ya onun müvafiq hissəsinin yerinə yetirildiyi günə bankın uçot dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Bankın uçot dərəcəsi AR-nın Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyən edilir.

Əmtəə krediti müqaviləsinə kredit müqaviləsindən bir sıra əlamətlərə görə fərqlənir. Birincisi, əmtəə krediti müqaviləsinin predmeti pul vəsaitləri deyil.

İkincisi, əmtəə krediti müqaviləsi kredit təşkilatlarının iştirakı olmadan hüquqi və fiziki şəxslər arasında birbaşa bağlanıla bilər.

Bu iki fərqləndirici xüsusiyyət ona dəlalət edir ki, əmtəə krediti alınmış əşyaların qaytarılması öhdəliyinin icra edilməsində müəyyən müddətin olması ilə dəyişmə kimi təsnif edilə bilər.

Üçüncüsü, söhbət malların assortimentinə, onların keyfiyyətinə və kəmiyyətinə dair tələblərə (əmtəə krediti müqaviləsi üçün mühüm şərtlərdir) uyğun olmasından getdikdə, əmtəə krediti müqaviləsinə alqı-satqı haqqında müddəalar tətbiq edilə bilər.

viləsinə alqı-satqı haqqında müddəalar tətbiq edilə bilər.

Bu əlamət isə əmtəə krediti müqaviləsinə kredit müqaviləsinin və alqı-satqı müqaviləsinin unsurlarını özündə birləşdirən mülki hüquq müqaviləsi kimi müəyyən etmək üçün əsas yaradır.

Kommersiya kreditini mahiyyət etibarını ilə ödəniş üzrə öhdəliyin icrasında bir tərəfə möhlət verilməsinə imkan verən hər hansı bir müqavilənin şərti kimi müəyyən etmək olar.

Müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmadığı halda, həm də borc və kredit üzrə müddəalar kommersiya kreditinə də şamil edilir. Kommersiya krediti müqaviləsi konsensual xarakter daşıyır. O, kredit müqaviləsi kimi onun iştirakçılarına dair ikitərəfli qarşılıqlı hüquq və vəzifələr yaradır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya kredit müqaviləsi yalnız müəssisələr arasında bağlanıla bilər. Kommersiya krediti müəssisələrin bir-birinə məhsul şəklində verdikləri borcdur. Kommersiya kreditinin əsas aləti vekseldir ki, onun vasitəsilə rəsmiləşdirilir. Onun tərəfi təkcə kredit təşkilatları deyil, həm də vətəndaşlar və hüquqi şəxslər ola bilər. Kommersiya kredit müqaviləsi vəsaitlərin istifadəsi üçün faiz nəzərdə tutur. Kommersiya kreditin xüsusiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, bu müqavilənin iştirakçılarından birinin kredit təşkilatı olması şərt deyil. Kommersiya kreditini, məsələn, adi kreditdən fərqləndirən digər xüsusiyyətləri də göstərmək olar. Belə ki, bank kreditindən fərqli olaraq kommersiya kreditində faiz dərəcəsi daha aşağı olur. Adi kreditin obyekt pul vəsaitləri olduğu halda kommersiya kreditinin obyekt dəyərin əmtəə formasıdır. Adi kredit həm əmtəə tədavülünə, həm də kapital yığılmasına xidmət edir. Kommersiya krediti isə yalnız əmtəə tədavülünə xidmət göstərir. Adi kredit məhdudiyyətsiz də ola bilər. Kommersiya kreditində kredit xətti və hərəkəti ünvanlıdır. Adi kreditin (məsələn bank kreditin) məhdudiyyətsizdir dedikdə, əsasən kreditləşmənin məbləği və müddətinin məhdudlaşmaması nəzərdə tutulur. Kommersiya kreditində isə kredit xətti və hərəkəti ünvanlı olmaqla əmtəə istehsalçıdan istehlakçıya, ya da sonrakı satışla məşğul olan ticarət şirkətinə ötürülür.

Yuxarıda göstərilən fərqləri nəzərə alaraq, hü-

quq doktrinasında əmtəə və kommersiya kreditlərinin kredit müqaviləsinin ayrı-ayrı növləri kimi ayrılması məsələsi mübahisəlidir. [12, s. 212]

Bu kredit əqdləri subyekt tərkibi, predmeti və digər mülki-hüquq müqavilələrin (məsələn, alqı-satqı müqaviləsinin) elementlərinin mövcudluğu növündə kredit müqaviləsindən fərqləndirici xüsusiyyətlər ilə xarakterizə olunur. Bu səbəbdən əmtəə və kommersiya kreditini kredit müqaviləsinin ayrıca növləri kimi yox, borc münasibətlərinin ayrıca olan növləri qismində ayırmaq daha məntiqli görünür.

Kredit müqavilələrinin ayrıca növlərinə istehlak kreditini, ipoteka kreditini, məqsədli krediti, dövlət kreditini aid etmək olar. Belə ki, onlar əmlak münasibətlərinin ayrı-ayrı növlərini tənzimləmir. Onlar yalnız kredit müqaviləsinin bəzi xüsusi şərtlərini müəyyənləşdirir.

Kredit müqavilələrində vəsaitlərin yalnız şəxsi ehtiyacların ödənilməsi üçün istifadə edilməsi nəzərdə tutula bilər. Belə növ kredit müqavilələri istehlak müqavilələri adlandırılır. Onların özəlliyi ondadır ki, onlar fərdi şəxslər tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqəli deyillər.

Bu kredit üzrə pul vəsaitləri şəxsi ehtiyacları ödəmək üçün istifadə edilməlidir.

İstehlak krediti müqaviləsi ümumi və xüsusi şərtləri mövcuddur. Bununla belə, istehlak krediti digər müqavilələrin əlamətlərini və ya üsurlarını da ehtiva edə bilər. Belə bir müqavilənin ümumi şərtləri, bir qayda olaraq, kreditör tərəfindən sonrakı istifadə edilməsi üçün birtərəfli qaydada müəyyən edilir.

Kredit müqaviləsində tərəflərin adları, qarşılıqlı tələblər, kreditin ödənilməsi valyutası, faiz dərəcələri və digər şərtlərlə yanaşı, ümumi tələblərə iddialar üzrə mübahisələrin məhkəmə yurisdiksiyası haqqında şərtlər də ola bilər. Xüsusi şərtlərə ənənəvi olaraq kreditin məbləği, müqavilənin müddəti, öhdəliyin pozulmasına görə məsuliyyət aiddir. [26, s. 167]

İstehlak krediti müqaviləsi mülki dövriyyə iştirakçılarının şəxsi məqsədlərinə nail olmaq vasitəsi kimi müəyyən edilə bilər. Onun öz xüsusi predmeti və subyekt tərkibini var. Bu baxımdan onu kredit müqaviləsinin bir növü kimi ayırmaq olar.

Kredit müqavilələrini onların təminatlarından

asılı olaraq ayrı-ayrı növlər kimi təsnif etmək olar. Kredit müqaviləsi təminatla bağlanarkən, eyni zamanda borcalan üçün müəyyən öhdəliklər üzrə müqavilələr formalaşır. Kreditin təmin edilməsi (məsələn girov şəklində) bankın və ya digər kredit təşkilatının kreditin ona qaytarılmasını təmin etmək üçün bir zəmanət kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, kreditlər ipoteka (daşınmaz əmlakın girovu), daşınar əmlakın girovu (o cümlədən qiymətli kağızlar), bank zəmanətləri və digər vasitələrlə təmin oluna bilər. Buna görə də, borcalan kredit vəsaitlərini qaytarmaq öhdəliyini pozduqda, kredit təşkilatı alınmanı girov qoyulmuş əmlakın üzərinə yönəldə bilər, habelə kreditə verilmiş pul vəsaitlərini və onlara görə toplanmış faizləri vaxtından əvvəl almaq hüququna malikdir. “İpoteka haqqında” AR-nın 15 aprel 2005-ci il tarixli Qanunu təminatlı kredit müqaviləsi üzrə kreditörə borclu arasında münasibətləri daha ətraflı tənzimləyir. [9] Məsələn, bu sənəddə ipoteka müəyyən edilən əmlak girov qoyulanda (kredit müqaviləsi üzrə borcalanda) sahiblik və istifadədə qalmasını, eyni zamanda onun sərəncam vermək imkanının məhdud olduğunu göstərən bir qayda nəzərdə tutur. Məsələn, bu sənəddə əsasən ipotekaya qoyulan əmlakın girov qoyanın (kredit müqaviləsi üzrə borcalanın) sahibliyində və istifadəsində qalmasını nəzərdə tutan müddəə əks olunmuşdur. Lakin bu halda borcalanın ipotekaya qoyulan əmlakın üzərində sərəncam vermək hüququ məhduddur (qanunun 30-cu və 31-ci maddələri). “İpoteka haqqında” AR Qanununun 43.4-43.8 və 48-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair AR Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 1 iyul 2022-ci il tarixli qərarına əsasən: “*İpoteka müqaviləsi üzrə ipoteka saxlayanın əmlak mənafeyinin qorunması, əsas öhdəliyin icrasının təmin olunmasında yarana biləcək təhlükənin qarşısının alınması baxımından “İpoteka haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 30.1 və 31.1-ci maddələri ipoteka saxlayanın yazılı razılığı olmadan ipoteka predmetinə sərəncam verilməsi haqqında əqdin etibarsızlığını müəyyən edir. İpoteka saxlayanın ipoteka predmetinin özgəninkiləşdirilməsi ilə bağlı razılığın verilməsindən imtina barədə qərarı əsaslandırılmış olmalı və imtinanın səbəbləri göstərməlidir. İpoteka qoyan öz*

növbəsində həmin qərarı məhkəmədə mübahisələndirə bilər". [10]

“İpoteka haqqında” qanunda qeyd edilir ki, ipoteka kredit müqavilələrdən başqa, borc, alqı-satqı, podrat və başqa mülki-hüquqi müqavilələrdən irəli gələn həqiqi tələblər təmin edilə bilər (maddə 3). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ipoteka təkcə kreditə verilmiş pul məbləğinin qaytarılmasını təmin etməyə yönəlməyib, o həmçinin öhdəliyin icra edilməməsi və ya lazımınca icra edilməməsi, o cümlədən gecikdirilməsi nəticəsində dəbbə pulu və (və ya) vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi üçün tam həcmdə təmin edilməsinə yönələ bilər (maddə 4.1.3).

O, həmçinin pul vəsaitlərindən əsassız istifadəyə görə faizlərə, məhkəmə xərclərinə və girov qoyulmuş əmlakın satışı ilə bağlı xərclərə dəşamil edilir. Bundan əlavə, sığorta üzrə xərclər də girov qoyulmuş əmlakın hesabına təmin edilə bilər.

Əmlakın girov qoyulması da yeni münasibətlər yaratmır. O borcalanın kredit təşkilatı qarşısında öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulub, bu isə kredit müqaviləsi üçün yalnız əlavə şərtidir. Bu baxımdan, təminat əlaməti kredit müqaviləsinin təsnifatı üçün əsas kimi müəyyən edilə bilər.

Praktikada kredit müqavilələrini kredit vəsaitlərindən istifadə məqsədinin mövcudluğuna görə də ayrı-ayrı növlərə ayırmaq olar. Bu baxışdan kredit müqavilələrini məqsədli və məqsədi göstərilməyən növlərə bölmək olar. Müəyyən bir məqsədlə verilən kreditlər məqsədli kreditlər adlanır. Məqsədli kredit müqaviləsi bağlanarkən, müqavilədə onun hansı məqsədə yönəldilməsi göstərilir - vəsaitlərin mümkün istifadə dairəsi müəyyən edilir. Adi kreditdən fərqli olaraq məqsədli kreditləri onun verildiyi məqsəddən başqa heç nəyə xərcləmək olmaz. *Məqsədli kreditlərin* aşağı faiz dərəcəsi, kreditin yüksək kredit məbləği və kreditləşmənin uzunmüddətliyi kimi üstünlüklərini göstərmək olar. Bu cür sərfəli şərtlər bankın kreditin məqsədini bildiyi üçün onun qaytarılması riskini asanlıqla hesablaya bilməkdir. Bundan savayı, məqsədli kreditlərin əksəriyyəti mülkiyyətin girov qoyulması şərti ilə tərtib olunur.

Vəsaitdən müəyyən məqsədlər üçün istifadə etmək şərti ilə müqavilə bağlayarkən borcalan borc

verənin məqsədli istifadəsinə nəzarət etmək üçün şərait yaratmağa borcludur. Borclu sərf etdiyi pul vəsaitlərinə görə kredit təşkilatına hesabat verməlidir. Həmçinin bu cür kreditlərin digər mənfi xüsusiyyətlərindən biri də kreditin alınmasının çətin və uzunmüddətli bir proses olmasıdır.

Bu halda, təyinatı üzrə istifadəyə dair şərtin yerinə yetirilməməsinə görə də məsuliyyət tədbiri nəzərdə tutulur: borc verənin kredit müqaviləsinin sonrakı icrasından imtina etmək, habelə borcalandan vəsaitin vaxtından əvvəl qaytarılmasını və ondan istifadəyə görə faizlərin ödənilməsi tələb etmək hüququ yaranır. Məqsədli kreditlər arasında ən çox rast gəlinən ipoteka, avtomobil kreditləri, təhsil kreditləri və təsərrüfata olan kreditlərdir. Məqsədli kredit üçün xüsusi müddəalar qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayıb. Çox güman ki, məqsədli istifadə şərti yalnız əsas kredit müqaviləsinə əlavə şərt kimi çıxış etdiyi səbəbdən.

Lakin təminatlı kredit müqavilələrindən fərqli olaraq, borcalanın kredit vəsaitindən təyinatı üzrə istifadə etmək öhdəliyini praktikada rəsmiləşdirmək, məsələn, xüsusi prosedurlar tələb edən əmlak girovu ilə müqayisədə, daha asandır.

Daşınmaz əmlak girovunda belə bir şərtin olması girovun dövlət qeydiyyatının tənzimlənməsi, əmlakın saxlanılmasının təmin edilməsi zərurəti ilə izah olunur. Bu baxımdan belə qənaətə gəlmək olar ki, məqsədli istifadə məcburi şərtinin zəruriliyini nəzərdə tutan kredit münasibətlərinin tənzimlənməsinə yönəlmiş hər hansı bir xüsusi qanununun qəbuluna heç bir zərurət yoxdur.

Kredit xətti müqaviləsi də kredit müqaviləsinin bir növünü təşkil edir. Ümumiyyətlə, bir çox ölkələrdə kredit xətləri geniş tətbiq olunan kreditləşmə növlərindən birinə kimi baxılır. Belə müqavilələr müxtəlif dövlətlərdə “baş kredit razılaşması”, “kredit xətti müqaviləsi”, “çərçivə müqaviləsi”, “ümumi şərtlər müqaviləsi”, “açıq şərtlərlə razılaşma” və s. kimi tanınır. Məsələn, Rusiya Federasiyasında belə müqavilələr “çərçivə müqaviləsi”, “baş razılaşma”, “açıq şərtlərlə razılaşma” adlandırılır. Almaniya mülki qanunvericiliyinə görə, çərçivə sazişinə müvafiq olaraq bağlanan müqavilələr kredit xətti müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olmalıdır. Bu cür kreditləşmə AR-da da tətbiq olunur. 2017-ci il 29 noyabrında AR

Prezidentinin tərəfindən “Azərbaycan Respublikasının İpoteka və Kredit Zəmanət Fondunun fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” Fərman imzalanmışdır. Bu sənədin 3 nömrəli əlavəsi “Sahibkarlar tərəfindən manatla alınan kreditlərə təminat verilməsi Qaydası” adlandırılır. Bu Qaydaların 2.1.8-ci yarım bəndində kredit xətti anlayışı müəyyən edilmişdir. Bu anlayış altında kredit müqaviləsinə uyğun olaraq tam və ya qismən istifadə edilə bilən, faiz dərəcəsi kredit xəttinin yalnız istifadə olunmuş hissəsinə hesablanan və yuxarı həddi müəyyənləşdirilmiş bank krediti başa düşülür. Bundan əlavə, 2013-cü il 11 mart tarixli AR Mərkəzi Bankının Qərarı ilə təsdiq olunmuş “Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestrinin aparılması və istifadəsi Qaydaları”nın 1.3.1-ci yarım bəndində açılmış kredit xətləri kredit anlayışının tərkibinə daxil edilmişdir. Kredit xətti müqavilələri bank müştərilərinin rahatlığını, maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarını sadələşdirmək məqsədi daşıyır. Bu cür müqavilələrə görə, bank müştərinin müraciətinə əsasən tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müəyyən edilmiş qaydada onun kredit müraciəti üzrə tədbir görməyi öhdəsinə götürür. Kredit xətti müqaviləsinin məqsədi tərəflərin gələcək mülki münasibətlərinin təşkilidir. Kredit xətti müqaviləsində tərəflər gələcəkdə bağlanacaq müqavilələrin əsas şərtlərini aydın müəyyən etməlidirlər. Təcrübədə belə şərtlər kredit xətti müqaviləsində, onun tərkib hissəsi olan kredit razılaşmasında və ödəniş planında müəyyən olunur. Kredit xətti müqaviləsinin tətbiqi beynəlxalq təcrübədən irəli gəlməklə bank sektorunda müştərilərin maliyyə resurslarına effektiv çıxış imkanlarının yaradılması məqsədi daşıyır. Kredit xəttinin açılması nəticəsində müştəri daha qısa zamanda bankdan kredit ala bilər, həmçinin müqavilədən irəli gələn faiz öhdəliyi müştəri tərəfindən kredit götürüldükdən sonra və istifadə olunmuş məbləğə münasibətdə əmələ gəlir. Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, MM-nin 324.4, 385.1, 386.1, 405.1 və 739-cu maddələrinə uyğun olaraq tərəflərin iradə ifadəsini əks etdirən və onların qarşılıqlı hüquq və vəzifələrini müəyyən edən kredit xətti müqaviləsi niyyət razılaşması deyil, müqavilə kimi qəbul olunmalıdır. [3]

Azərbaycanın MM investisiya krediti almaq

imkanını birbaşa nəzərdə tutmur. Lakin qadağan da etmir. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” AR-nın 22 iyun 2022-ci il tarixli Qanununun 6-cı maddəsində (İnvestisiya fəaliyyətinin təşviqi) hətta güzəştli şərtlərlə kreditlərin verilməsinin mümkünlüyü nəzərdə tutulur (m/ 6.1.2) [8]. Bu halda investisiya krediti bankla şəxs arasında biznesin inkişafı üçün pul vəsaitin verilməsinə dair müqavilə şəklində ola bilər. Belə müqavilədə vəsaitin verilməsi əsasında bank tərəfindən mənfəətin bir hissəsinin alınması şərtləri nəzərdə tutula bilər. Eyni zamanda, bank investor olmaqla müəssisənin müəyyən risklərini öz üzərinə də götürə bilər. Bu baxımdan, bizim fikrimizcə bu tip müqavilələrin bağlanması o halda mümkündür ki, təqdim edilən investisiya proqramı kredit təşkilatını (məsələn, bankı) təmin etsin. Belə bir müqavilənin bağlanması üçün borcalan cəlbədicə və əsaslandırılmış investisiya proqramını tərtib etməlidir. Bu proqramda borcalan tərəf müəssisənin maliyyə müstəqilliyini, investisiya risklərini göstərməli və investorların cəlb edilməsi üçün inandırıcı əsaslandırıcı təqdim etməlidir. Bundan əlavə, layihənin mühüm bir tərkib hissəsini onun biznes planı təşkil edir. Belə bir biznes planında bank vəsaitlərinin tələb olunduğu layihənin ətraflı təsviri verilməlidir. Həmçinin təsis sənədləri, maliyyə hesabatları və pul vəsaitlərin girovunu təmin edən sənədlər də əlavə edilməlidir. [13, s. 117] AR qanunvericiliyində investisiya müqaviləsinin bağlanması “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” AR-nın 22 iyun 2022-ci il Qanununun 8-ci m. ilə nəzərdə tutulub. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanın mülki qanunvericiliyi də investisiya müqaviləsi bağlamaq imkanını nəzərdə tutur. Ukrayna qanunvericiliyində də investisiya müqaviləsi birbaşa nəzərdə tutulmur. Lakin inkar da edilmir. Ukrayna MM-nin normalarına əsasən, tərəflər mülki qanunvericilik ilə nəzərdə tutulmayan, lakin onun ümumi əsaslarına uyğun gələn müqavilə bağlamaq hüququna malikdirlər. (MM-nin 6-cı m.) İnvestisiya müqaviləsi də belə müqavilələrə aid edilir. 19 yanvar 2011-ci ildə Ukraynanın Ali Təsərrüfat Məhkəməsi kassasiya qaydasında şikayətə baxarkən, belə bir qərara gəlmişdir ki, investisiya müqaviləsi Ukrayna MM-si ilə nəzərdə tutulmayan mülki

hüquq müqavilələrin xüsusi bir növüdür və investisiya qoyuluşunun predmetindən və məqsədlərindən asılı olaraq mülki-hüquq müqavilələrinin müxtəlif növlərinə aid müddəalarını nəzərdə tutma bilər. Həmçinin, bu müqavilə onun tərəflərinin həm pul, həm də əmlak hüquqlarını (vəzifələrini) nəzərdə tutur. [23]

İnvestisiya krediti aid də demək olar ki, heç bir yeni münasibətlər yaranmır, çünki biznesin inkişafı üçün vəsaitin verilməsi şərti əsas yov, əlavə bir şərtidir.

İnvestisiya krediti mülki dövriyyə iştirakçılarının məqsədlərinə çatmaq vasitəsi kimi müəyyən edilə bilər. Bu baxımdan kredit müqavilələrinin müəyyən növlərini ayırd etmək üçün bu meyardan istifadə edilməsi ədalətli görünür. Kredit müqaviləsinin bir növünü də banklararası kredit təşkil edir. Banklararası kredit anlayışı altında bankların birində resurs çatışmazlığı olduqda digər bankda isə artıq resurs olanda onların bir-birlərinə verdikləri kreditlər başa düşülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, praktiki olaraq banklarda vaxtaşırı sərbəst kredit resursları yaranır. Bu sərbəst resurslardan gəlir əldə edilməsi üçün, banklar onları digər borcalan banklara yerləşdirməyə çalışırlar. Resursların bu cür yerləşdirilməsi banklar üçün təminatlıdır. Banklararası kredit bazarında yeni açılmış və fəaliyyətə başlamış banklar da hələ kifayət qədər müştəri toplaya bilmədiklərindən aktiv kreditor kimi çıxış edə bilməzlər.

Kreditin bu formasında resursların bölüşdürülmə şərtləri və müddətləri müxtəlifdir. Beynəlxalq təcrübədə belə kreditlərin 1,3 və 6 aylıq növləri daha çox istifadə olunur. Bu kreditlərin həddi isə bir gündə bir neçə il arasındadır. Birjadankənar banklararası bazarda kreditlərin verilməsi və bağlanması şərtləri kommersiya banklarının özləri tərəfindən müəyyən edilir. Lakin bu münasibətlərin əsasında kredit münasibətlərinin subyekt kimi borcalan-bankın qiymətləndirməsi durur. Banklararası kreditlər kredit müqavilələri ilə rəsmiləşdirilir. Banklararası kredit təminatlı da verilmə bilər. Lakin buna baxmayaraq, banklararası kredit müqavilələrinin əksəriyyəti müəyyən təminatın təqdim olunması ilə aparılır.

Banklararası müqavilələrin çox hissəsi müddətli formada bağlanır. Lakin müqavilə müddət-

siz formada da bağlana bilər. Müddətsiz müqavilədə faiz dərəcəsi onun bütün fəaliyyət müddətində dəyişməz qalır. Müddətli müqaviləyə əsasən isə faiz dərəcəsinə onun bazarda cari vəziyyətlə bağlı səviyyəsinə görə yenidən baxılır.

Yeni kredit müqaviləsi üzrə borcalanların aldığı kredit vəsaitləri hesabına ilkin kreditin ödənilməsinin hüquqi quruluşu da mövcuddur. [17, s. 112] Belə quruluş yenidən maliyyələşdirmə adlanır və adətən kreditləşmə şərtlərini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə olunur. Belə bir prosedura Mərkəzi Bank və kredit təşkilatlarının münasibətləri də aid etmək olar. Belə ki, AR-nın Mərkəzi Bank haqqında qanununun 33-cü maddəsinə əsasən pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə Mərkəzi Bank tərəfindən kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Bu zaman verilən kreditlər dövlət qiymətli kağızları, dövlətin və digər etibarlı emitentlərin qantiyaları və zəminliyi, xarici valyuta, qızıl, müxtəlif formada qiymətli metallar və digər aktivlərlə təmin olunmalıdır. [5] Bu kreditləşmə metodunun yenidən maliyyələşdirmə adlandırılmasına baxmayaraq, o, eyni kredit müqaviləsinə əsaslanır.

Onun özəlliyi yalnız ondan ibarətdir ki, bu müqavilə çərçivəsində alınan vəsait yeni öhdəlik qəbul etməklə artıq mövcud olan öhdəliyi yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulur. Əgər “yenidən maliyyələşdirmə” anlayışı bank təşkilatları ilə vətəndaşlar arasında münasibətlərlə məhdudlaşdırılarsa, o zaman onlar məqsədli kreditləşməyə bitişik münasibətlər olacaqdır. Deməli, onlar yeni münasibətlər növünü yaratmır, və buna müvafiq olaraq, bu əsas müxtəlif müqavilələr növlərinin təsnifatı üçün meyar kimi götürülə bilməz.

Beləliklə, aparılmış təhlilə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar:

1) kredit müqaviləsi əmlak dövriyyəsi sahəsində kredit münasibətlərinin tənzimlənməsinə yönəlmiş mülki-hüquqi müqavilədir. Kredit müqaviləsinin predmetini ödənişli kredit münasibətləri təşkil edir. Belə münasibətlərdə kreditor kimi, bir qayda olaraq, müstəqil peşəkar fəaliyyət formasında pul kreditlərinin verilməsi ilə məşğul olan təşkilatlar çıxış edirlər;

2) kredit müqavilələrinin müxtəlif növlərini fərqləndirmək üçün əsas kimi yeni münasibətlər

növü yaratmayan, lakin kredit müqaviləsini dəqiqləşdirən, əlavə edən və ya dəyişdirən xüsusi əlamətlərin mövcud olmasıdır;

3) hüquq ədəbiyyatında hərdən kredit müqavilələrinin ayrı-ayrı növləri kimi qeyd edilən əmtəə və kommərsiya kreditlərini Azərbaycanın mövcud mülki qanunvericiliyi nöqtəyindən borcun ayrı-ayrı növlərinə aid edilməsi daha düzgündür;

4) kredit müqavilələrinin ayrı-ayrı növlərinə

istehlak kreditini, məqsədli krediti, investisiya kreditini, banklararası krediti, yalnız xüsusi hüquqi tənzimləməni formalaşdıran xüsusi şərtləri müəyyən edən kredit xətti müqaviləsi aiddir;

5) kredit müqaviləsinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, Azərbaycan Mülki Məcəlləsində kredit müqaviləsi və onun məzmununu müəyyən edən qaydalar ayrıca fəsildə işıqlandırılması məqsədmüvafiqdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Allahverdiyev, S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. III cild. Xüsusi hissə. II nəşr. «Digesta» nəşriyyatı. Bakı, 2009. 1048 s.

2. “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 373,2 və 384.0.4-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 03 iyun 2013-cü il tarixli Qərarı // <https://www.constcourt.gov.az/az/decision/257>

3. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 477.0.1-ci maddəsinin həmin Məcəllənin 470.2-ci maddəsi və “İpoteka haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.0.8 və 10.5-ci maddələri, eləcə də Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 269.11 və 307.4-cü maddələrinin, “İpoteka haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 3.2 və 10.5-ci maddələri ilə əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair 31 may 2018-ci il Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi plenumunun qərarı // <https://e-qanun.az/framework/39370>

4. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 746-cı maddəsinin istehlak kreditlərinə tətbiqinin mümkünlüyü baxımından şərh edilməsinə dair 27 may 2019-cu il Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi plenumunun qərarı // <https://e-qanun.az/framework/47149>;

5. Azərbaycan Respublikasının “Mərkəzi Bank haqqında” 10 dekabr 2004-cü il tarixli Qanunu // https://e-qanun.az/framework/5530#_edn1

6. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi // Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu, 2000-ci il, № 4, maddə 250.

7. Banklarda kreditlərin verilməsi Qaydaları // <https://uploads.cbar.az/assets/5ee281fad6831bd8d77a7b14f.pdf>

8. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 22 iyun 2022-ci il tarixli Qanunu // <https://e-qanun.az/framework/50048>

9. İpoteka haqqında Azərbaycan Respublikasının 15 aprel 2005-ci il tarixli Qanunu // <https://e-qanun.az/framework/9902>

10. “İpoteka haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 43.4-43.8 və 48-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 1 iyul 2022-ci il tarixli Qərarı // “Respublika” qəzeti 21 iyul 2022-ci il, № 151

11. “Kredit büroları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 28 oktyabr 2016-cı il tarixli Qanunu // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Topplusu, 2016, № 12, maddə 1997.

12. Агафонов И.С. Особенности модели договора товарного кредита // Вестник АКСОР. – 2009. – № 4 (11). – С. 212.

13. Арепьева А.И. Банковский инвестиционный кредит и инвестиционный налоговый кредит: особенности, формы, методы // Фундаментальные основы инновационного развития науки и образования: материалы научн.-практич. конференции, 2019. – С. 117.

14. Банковское право Российской Федерации. Общая часть: учебник / под ред. Б.Н. Топорнина. – М.: Юрист, 1999. – С. 189.
15. Брагинский, М.И., Витрянский, В.В. Договорное право: Книга пятая. В 2 т. Т. 1. – С. 210-214.
16. Гражданское право: учебник. В 2 т. Т.1 / под ред. Е.А. Суханова. – М.: БЕК, 2016. – С. 224-225.
17. Исаева, Е.В. Правовое регулирование мер воздействия Банка России на кредитные организации. – М., 2018. – С. 112.
18. Каримуллин Р.И. Права и обязанности сторон кредитного договора по российскому и германскому праву. – М., 2001. – С. 12-13.
19. Компанец Е.С., Полонский Э.Г. Применение законодательства о кредитовании и расчетах. – М.: Юридическая литература, 1967. – С. 69.
20. Куник, Я.А. Кредитные и расчетные отношения в торговле. – М.: Экономика, 1970. – С. 7.
21. Михеева И.Е. Срок возврата кредита: актуальные проблемы теории и практики // Актуальные проблемы российского права. – 2017. – № 6 (75). – с. 80.
22. Павлодский Е.А. Договоры организаций и граждан с банками. – М.: Статут, 2000. – С. 4
23. Постановление Высшего хозяйственного суда Украины от 19 января 2011 года. Дело № 15/486- // <https://pravo.ua/articles/o-pravovoj-prirode-investicionnogo-dogovora/>
24. Российское гражданское право: учебник. В 2 т. Т.2. – М.: Статут, 2011, - с. 914-915.
25. Срибная, Е.А. Исследование сущности кредита / Е.А. Срибная, О.А. Андропова, И. Ибраимов // Региональная экономика. – 2019. – № 4. – с. 1-7.
26. Федупина Е.В. Гражданско-правовая защита прав заемщика по договору потребительского кредита: займа. – Уфа, 2015. – С. 167.

Вафа Исмаилова

**Сравнительно-правовой анализ долговых и кредитных договоров,
регулирующих кредитные отношения**

В статье автор проводит сравнительно-правовой анализ как сходных, так и различных признаков долговых и кредитных договоров, регулирующих кредитные отношения. На основании проведенного исследования автор выдвигает ряд предложений по совершенствованию действующего гражданского законодательства Азербайджанской Республики с целью установления оптимальной модели правового регулирования кредитных отношений и научно их обосновывает.

Vafa Ismailova

Comparative legal analysis of debt and loan agreements regulating credit relations

In the article, the author conducts a comparative-legal analysis of both similar and different features of debt and credit agreements regulating credit relations. Based on the conducted research, the author puts forward a number of proposals for the purpose of improving the valid civil legislation of the Republic of Azerbaijan in order to establish an optimal model of legal regulation of credit relations and substantiates them scientifically.

Sima SÜLEYMANLI

Bakı Dövlət Universiteti
Hüquq fakültəsinin doktorantı,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: s.suleymanli@hotmail.com

MƏDƏNİ İRS OBYEKT LƏRİNİN QANUNSUZ DÖVRIYYƏSİ İLƏ MÜBARİZƏDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIĞIN PRİNSİPLƏRİ

Açar sözlər: mədəni irs obyektləri, qanunsuz dövriyyə, beynəlxalq əməkdaşlıq, prinsiplər, beynəlxalq hüquq, milli qanunvericilik.

Ключевые слова: объекты культурного наследия, незаконный оборот, международное сотрудничество, принципы, международное право, национальное законодательство.

Keywords: cultural heritage objects, illegal circulation, international cooperation, principles, international law, national legislation.

Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə təcrübəsi göstərir ki, bu mübarizə beynəlxalq əməkdaşlıq olmadan mümkün deyildir. Əslində qanunsuz dövriyyə ilə mübarizə mədəni irs obyektlərinin qorunması sferasında beynəlxalq əməkdaşlığın bir istiqaməti və forması qismində çıxış edir [10, s.48-49]. Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizədə mühüm əhəmiyyət kəsb edən beynəlxalq əməkdaşlıq, onun məzmununu, üsul və vasitələrini müəyyən edən prinsiplərə riayət edilməsi şərti ilə həyata keçirilir. Bu prinsiplərlə bağlı aşağıdakı xüsusiyyətlərin nəzərə alınması vacibdir:

Birincisi, prinsiplər təbiəti baxımından ikili xüsusiyyətə malikdir, yəni özündə rəhbər tutulmalı olan ideyanı və normativliyi birləşdirir [9, s.67-82]. Bu xüsusiyyət prinsiplərlə bağlı hüquq ədəbiyyatında fərqli yanaşmaların olmasını şərtləndirir. Əslində "prinsip" termini mənşəcə latın sözü (*prinsipum*) olub "ilkin", "əsas", "başlanğıc",

"əsas müddə", "rəhbər ideya", "əsas davranış qaydası" kimi etimoloji mənəni verir [7, s.103]. Bu kontekstdə prinsiplərin məzmun baxımından rəhbər tutulmalı olan müddəə və ya başlanğıc (ideya) olması qəbul ediləndir. Lakin bunun əsas götürülməklə prinsiplərin "prinsip - ideya" adlandırılan xüsusi bir növünün ayrılması (yeri gəlmişkən, sülh və əməkdaşlıq bu qrupa aid edilir) [16, s.121] ilə razılaşmaq bir qədər çətindir. Belə bir yanaşma, "hər hansı hüquqi ideya qanunda təsbit olunmayana qədər onu prinsip qismində qəbul etmək olmaz" [1, s.85] və ya "onların köməyi ilə bu və ya digər ictimai münasibətləri hərtərəfli tənzimləmək olmaz" [7, s.107] və s. kimi fikirlərin yaranmasını şərtləndirir. Hesab edirik ki, prinsiplərin "ümumi norma" olması [18, s.94], onların tənzimləyici funksiyasının olmaması və ya az olması kimi dəyərləndirilə bilməz. Bunun düzgün olmamasının təsdiqlənməsi üzrə bir qədər dəqiqləşdirmə aparmaq lazımdır. Prinsipin ilkin istiqamət, başlanğıc olması, onun ideyaların hüdudlarından kənara çıxaraq normativ və hüquqtəbii məzmunu kəsb etməsini inkar etmir [15, s.195]. Qeyd olunan ilkin müddəaların bu və ya digər normativ aktlarda, yaxud hüquqi mənbələrdə təsbit olunmaqla pozitivləşdirilməsi, əslində onların normativ məzmun kəsb etməsini təsdiq edən əlavə amil qismində çıxış edir. Başqa sözlə, prinsiplər hüquq normalarının bir növü olmaqla tənzimləyici funksiyaya malikdir. Bu baxımdan hüquq ədəbiyyatında hüquq normalarının "prinsip-norma" [3, s.39-42; 21, s.16] adlı xüsusi növünün mövcudluğu fikri

ilə razılaşmaq olar. AR-in milli qanunvericiliyində də (məsələn, Cinayət Məcəlləsi (CM), m. 5-9) belə normalar mövcuddur. AR Konstitusiyasının [25] “Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri” adlanan 10-cu maddəsindəki “hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər” ifadəsini də məhz bu fikrin təsdiqi kimi təfsir etmək lazımdır. Hesab edirik ki, bu yanaşma hüquq nəzəriyyəsində qəbul edilən mövqe ilə də uyğunluq təşkil edir. Həmin mövqeyə görə, yalnız ayrı-ayrı hüquq normaları, institutlar və ya hüquq sahələri deyil, bütün hüquq sistemi onun əsasında qurulur və həyata keçirilir [20, s. 249]. Göründüyü kimi, prinsiplər hüquq sisteminin bünövrəsini təşkil edən hüquq normaları olmaqla aşağıdakıları şərtləndirir: 1) Konstitusiyanın təsbit etdiyi hüquq normaları bir qayda olaraq prinsip – normalardır; 2) hüquq yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Konstitusiyanın 149.I-ci maddəsindəki “normativ hüquqi aktlar hüquqa və haqq-ədalətə (bərabər mənafeələrə bərabər münasibətə) əsaslanmalıdır” və CM-nin 1.2-ci maddəsindəki “Bu Məcəllə... beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarına və prinsiplərinə əsaslanır” müddəaları dediklərimizi təsdiq edir. Bu kontekstdə hüququn prinsipləri “hüquq normasının məzmununu yaradan (maddi) mənbə” [4, s.96] qismində çıxış edir. Göründüyü kimi, prinsiplər əsasında xüsusi və ya sahəvi prinsiplərin və beynəlxalq müqavilə normalarının yaranması istisna edilmir. Əslində hüququn prinsiplərinin konkret hüquq və qanunvericilik sahəsinin xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq xüsusi tətbiq etmə xarakteri əldə etməsi [13, s.42] onların malik olduğu xüsusiyyətlərdəndir. Bu prinsipin məzmununun konkretləşdirilməsi deyil, müvafiq prinsipin hüquqyaradıcılığı sferasında realizədir [12, s.70-71]; 3) hüququn realizəsi prosesində iştirak edir. Bu müstəvidə “hüquqda boşluqların aradan qaldırılması zamanı və mürəkkəb hüquqi məsələlərin həlli zamanı prinsiplərə ehtiyac duyulur” [4, s.163-164]. Yəni prinsiplər birbaşa olaraq tənziyyətə iştirak edir. Bunu AR qanunvericiliyi də təsdiq edir. Belə ki, “Normativ hüquqi aktlar haqqında” 2010-cu il tarixli Konstitusiya Qanununun (bundan sonra – Konstitusiya Qanunu) [28] 13.4-cü, Mülki Məcəllənin (MM) [30] 11.2-ci, Mülki Prosesual Məcəllənin (MPM) [31] 13.5-ci maddələrinə müvafiq olaraq, tətbiq orqanı konkret ictimai münasibətləri tənzimləyən və ya oxşar qanunvericilik normaları olmadığı zaman, Konstitusiyada və qanunlarda təsbit olunmuş hüququn konkret sahələrinə aid prinsiplərdən və hüququn ümumi prinsiplərindən istifadə edir. Göründüyü kimi, prinsiplər mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizədə “hüquq yaradıcılığının və hüququn tətbiqi ilə bağlı fəaliyyətin əsas istiqamətlərini”¹⁸, s.24] müəyyən edir. Qeyd olunanlardan belə bir ilkin nəticəyə gəlmək olar ki, prinsiplər mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizədə əməkdaşlığın əsas xüsusiyyətlərini ehtiva etməklə bu mübarizədə rəhbər tutulmalı olan başlanğıc müddəaları və normativ göstərişləri özündə birləşdirir. Bu xüsusiyyət özünü xüsusi olaraq mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı qəbul edilən və “yumşaq normaları” təsbit edən aktlarda da göstərir. Məsələn, BMT Baş Məclisinin 18 dekabr 2014-cü il tarixli 69-cu sessiyasında qəbul edilən “Cinayətkarlığın qarşısının alınması üzrə tədbirlər alınmasının və mədəni sərvətlərin qanunsuz dövriyyəsi və onunla bağlı digər cinayətlərə münasibətdə cinayət mühakiməsinin beynəlxalq rəhbər prinsipləri” [35] və Beynəlxalq Hüquq Assosiasiyasının (İLA) 2006-cı ildə qəbul etdiyi “Mədəni sərvətlərin qarşılıqlı qorunması və ötürülməsində əməkdaşlığın Prinsipləri”ni göstərmək olar. Sonuncu Prinsiplər mədəni irs obyektlərinin qaytarılması ilə bağlı yaranan mübahisələrin qarşısının alınması və həlli üçün mühüm olan əsasları (*əlbəttə ki, hüquqi əsasları*) təmin edir [23].

İkincisi, mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıq müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir: a) BMT Nizamnaməsində təsbit olunan beynəlxalq hüququn əsas funksional prinsiplərindən olan beynəlxalq əməkdaşlıq mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizənin hüquqi əsası qismində çıxış edir. Bu prinsipə görə, dövlətlər mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə məqsədilə əməkdaşlıq etməyə borcludurlar. BMT Nizamnaməsində (m. 1.3) “beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsinin” məqsəd olaraq müəyyən edilməsi faktı, beynəlxalq əməkdaşlıq prinsipində ideya və

normativliyin uzlaşmasını təsdiq edir; b) beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri olsa da, beynəlxalq əməkdaşlıq mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizədə “beynəlxalq hüququn digər əsas prinsiplərinin praktiki realizə forması qismində çıxış edir” [17, s.71]. Yəni beynəlxalq hüququn digər əsas prinsiplərinin realizəsi üçün dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlıq etməsi zəruridir. Başqa sözlə, digər prinsiplər nəzərə alınmadan beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi, yaxud, beynəlxalq əməkdaşlıq olmadan digər prinsiplərin realizəsi mümkün görünmür. Beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın prinsipləri haqqında 1966-cı il Bəyannaməsində [36] təsbit olunduğu (m.IV) kimi beynəlxalq mədəni əməkdaşlıq beynəlxalq hüququn digər əsas prinsiplərinin tətbiqinə yardım edir; c) dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərinin və maraqlarının realizəsi aləti qismində çıxış edir. BMT Nizamnaməsində təsbit olunan (m. 1.3) “iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlıq həyata keçirilməlidir” müddəasına uyğun olaraq, Mədəni sərvətlərin qanunsuz olaraq gətirilməsinin, çıxarılmasının və onların üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsinin qadağan edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlər haqqında 1970-ci il UNESKO Konvensiyası (bundan sonra – 1970-ci il UNESCO Konvensiyası) (AR 1997-ci ildən iştirak edir) [2, c.1, s.813-821], beynəlxalq əməkdaşlığı mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizədə təsirli vasitə olaraq müəyyən edir (m.2).

Üçüncüsü, mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizənin xüsusiyyətləri, bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıqda müxtəlif hüquqi prinsiplərdən istifadə olunmasını şərtləndirir. Qeyd olunan kompleksliliyi aşağıdakılarla izah etmək olar: 1) beynəlxalq əməkdaşlığın beynəlxalq hüququn əsas prinsipi olması, o cümlədən digər əsas prinsiplərin realizəsi vasitəsi qismində çıxış etməsi, məntiqi olaraq mübarizə fəaliyyətində beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən istifadə olunmasını şərtləndirir; 2) mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın beynəlxalq mədəni

əməkdaşlığın tərkib hissəsi olması, sonuncu üçün xarakterik olan hüquqi prinsiplərdən istifadə edilməsini şərtləndirir; 3) mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə məntiqi olaraq cinayətkarlıqla beynəlxalq hüquqi mübarizədə tətbiq olunan maddi və prosessual xarakterli hüquqi prinsiplərdən istifadə olunmasını şərtləndirir; 4) mədəni irs obyektləri ilə mübarizənin özündə ümumi hüquqi və xüsusi hüquqi cəhətləri birləşdirməsi, ümumi hüquq sisteminə aid prinsiplərlə yanaşı, xüsusi hüquq sisteminə aid olan prinsiplərin də tətbiq edilməsini şərtləndirir.

Qeyd olunan kompleksliliyi, ümumi prinsiplər əsasında münasibət sferasının xüsusiyyətinə uyğun olaraq xüsusi prinsiplərin yarana bilməsini nəzərə alaraq, mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın prinsiplərini şərti olaraq iki qrupa ayırmaq olar; 1) ümumi prinsiplər; xüsusi prinsiplər. Burada şərtliliyi daha çox birinci qrupa aid etmək olar. Çünki bu qrup hüquqi qüvvə baxımından fərqli olan müxtəlif prinsipləri özündə birləşdirir. Belə ki, bu qrupa hüququn ümumi prinsipləri, beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri, beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın prinsipləri, cinayətkarlıqla mübarizədə istifadə olunan maddi hüquqi və prosessual hüquqi prinsiplər daxil edilmişdir. Xüsusi prinsiplər qrupuna isə sırf mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə üçün xarakterik olan prinsiplər daxildir. Yeri gəlmişkən xüsusi prinsiplər də ümumi də olduğu kimi komplekslilik xarakterinə malikdir. Belə ki, xüsusi prinsiplər qrupu özündə xüsusi hüququn (məsələn, mədəni irs obyektinin qaytarılması halında vicdanlı sahibə kompensasiya ödənilməsi), cinayət və cinayət prosessual hüququn, gömrük hüququnun və s. xüsusiyyətlərini birləşdirə bilər. Bütövlükdə bu prinsiplər: 1) mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizənin xüsusiyyətlərini müəyyən edir və daha dar tətbiq sferasına malikdir; 2) onların dairəsi qeyri-müfəssəldir. Hesab edirik ki, bu prinsiplərdən istifadə üzrə aşağıdakı tələblər də nəzərə alınmalıdır: 1) istər ümumi, istərsə də xüsusi prinsiplər qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Bu xüsusiyyət onların təcrid olunmuş formada tətbiq edilməsini istisna edir;

2) qarşılıqlı əlaqə onlar arasındakı tabeçilik münasibətlərini inkar etmir. Belə ki, xüsusi prinsiplər ümumi prinsiplərə zidd ola bilməz.

Bu xüsusiyyətlər və tələblər kontekstində mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıq üçün əhəmiyyətli ola biləcək aşağıdakı prinsipləri təhlil etməyə çalışacağıq.

İlk olaraq mədəni irs obyektlərinin qorunmasının hüquqi rejiminin bütövlüyü prinsipini qeyd etmək lazımdır. Bütövlükdə qoruma rejiminə aid olan bu prinsip “Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında” 1972-ci il UNESCO Konvensiyasında (bundan sonra – 1972-ci il UNESCO Konvensiyası) (AR 1993-cü ildən iştirak edir) [34] təsbit olunur. Bu prinsipə əsasən, mədəni irs obyektlərinin qorunması sisteminin əsasında milli hüquqla müəyyən edilən qoruma rejimi dayansa da, onun səmərəli realizəsi beynəlxalq qoruma sisteminin yaradılması lazımdır. Qanunsuz dövriyyə ilə mübarizəyə münasibətdə vahidlik prinsipinin mahiyyətini belə başa düşmək lazımdır ki, qanunsuz dövriyyənin qarşısının alınması üzrə tədbirlərin görülməsi bilavasitə dövlətin (ixrac və ya idxal) öhdəliyi olsa da, bu dövriyyənin qarşısının alınmasında beynəlxalq əməkdaşlıq (ən azından idxal və ixrac dövləti arasında əməkdaşlıq) ən təsirli vasitədir. Əslində qoruma rejiminin vahidliyi prinsipi milli və beynəlxalq qoruma rejiminin uzlaşdırılmasını şərtləndirir. Bu uzlaşma, istər hüquqyaratma, istərsə də hüquqtətbiq mərhələsi üçün xarakterik olmalıdır. Hesab edirik ki, qeyd olunan uzlaşma üçün, bir tərəfdən, beynəlxalq səviyyədə qoruma tədbirlərinin zəruriliyinin, digər tərəfdən, milli mədəni irsin qorunmasının mənşə dövləti üçün həyati əhəmiyyət kəsb etməsinin başa düşülməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Yəni, milli özünəməxsusluğun daxil olduğu ümumi qaydanın qorunması, mədəni irsin beynəlmilləşməsinə mane olmamalı, mədəni inteqrasiya prinsipini pozmamalıdır. Qeyd olunanlar müstəvisində qoruma rejiminin vahidliyi prinsipinin məzmununa aşağıdakılar daxildir: 1) mədəni irs obyektlərinin aşkar edilməsi, qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması öhdəliyi ilk olaraq mənşə dövlətinin öhdəliyidir (1972-ci il UNESCO Konvensiyası, m.4); 2) mədəni irs obyektinin mədəni irs üçün əhəmiyyətinin,

o cümlədən həmin obyektlərlə bağlı hansı hərəkətlərin qanunsuz olmasının müəyyən edilməsi hüququ mənşə dövlətinə məxsusdur (1970-ci il UNESCO Konvensiyası, m. 1, 3); 3) digər dövlətlər mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması və vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi istiqamətində mənşə dövlətinə kömək etmək öhdəliyinə malikdirlər (1970-ci il UNESCO Konvensiyası, m. 2).

Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıq üçün əhəmiyyətli olan ikinci prinsip beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarının üstünlüyünün tanınmasıdır. Konstitusiya Qanunu bu prinsipi, AR-in normayaradıcılığı fəaliyyətinin əsas prinsiplərindən biri kimi müəyyən edir (m. 8.0.3). Bu prinsip, beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri başda olmaqla hamılıqla qəbul edilmiş bütün prinsip və normaları ehtiva edir. Həmin normalar, “bütövlükdə beynəlxalq birlik, yaxud bu birliyin əksəriyyət üzvləri tərəfindən tanınan və qəbul edilən normalardır” [12, s.70]. Anlayışdan məlum olur ki, beynəlxalq hüququn heç də bütün prinsip və normaları hamılıqla qəbul edilən normalar deyildir. Sonunucular yalnız beynəlxalq hüquq normalarının bir növünü təşkil edir. Prinsiplər hamılıqla qəbul edilmiş əsas normalar olmaqla beynəlxalq hüququn “çərçivəsini” təşkil edir [12, s.70]. Bütövlükdə beynəlxalq hüququn normativ əsasını formalaşdıran əsas prinsiplər “hamılıqla qəbul edilmiş normaların daha dar qrupunu təşkil edir” [14, s.101]. Konstitusiyanın 10-cu maddəsində təsbit olunan prinsiplər məhz beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini ehtiva edir. “Müqavilələr hüququ haqqında” 1969-cu il Vyana Konvensiyasının (AR 2017-ci ildən iştirak edir) [29] 53-cü maddəsinə müvafiq olaraq, əsas prinsiplərin imperativ xarakterli (jus cogens) normalardır və digər hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normaları onlara zidd olaraq tətbiq edilə bilməz.

Beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarının üstünlüyünün tanınması prinsipinin məzmununu aşağıdakılardan ibarətdir: 1) AR milli normayaradıcılığı (o cümlədən mədəni irsin qorunması sferasında) fəaliyyətində qeyd olunan üstünlüyü tanıyır və milli qanunvericiliyinin (o cümlədən mədəni irs obyektləri ilə bağlı)

həmin prinsip və normalara uyğunlaşdırılmasını təmin edir (Konstitusiyaya Qanunu, m. 22). Bu konstitusiyaya müddəası sahəvi qanunvericilik aktlarında (məsələn, CM, m.1.2; İnzibati Xətalər Məcəlləsi (İXM), m.1.2 və s.) da təsbit olunur. “AR-in beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında” 1995-ci il Qanununa [27] əsasən, bu qaydalar beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarına uyğun olaraq müəyyən edilir (m.1). Hər hansı milli normativ hüquqi aktda üstünlüklə bağlı müddəanın nəzərdə tutulmaması halında Konstitusiyaya Qanununun müvafiq norması rəhbər tutulur; 2) beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri digər xüsusi prinsip və normaların məzmununu müəyyən etməklə yanaşı, mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövryyəsinə qarşı mübarizənin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq xüsusi tətbiqetmə xüsusiyyətləri əldə edə bilər. Bu baxımdan suveren bərabərlik, insan hüquqlarına hörmət, daxili işlərə qarışmamaq, mübahisələrin dinc qaydada həll edilməsi, öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi kimi prinsiplər mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövryyəsinə qarşı mübarizədə əməkdaşlıq üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edir; 3) beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normaları ilə AR-in milli qanunvericiliyi arasında ziddiyyətin yaranması halında üstünlük birinciyə verilir. Yalnız iki məqama diqqət etmək şərti ilə: 1) beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normaları imperativ və dispoziitiv olmaqla fərqləndirilməlidir. Bu baxımdan əsas prinsiplər (*jus cogens* statusuna malikdir; 2) AR Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktları milli ümumi qaydanın məzmununu təşkil etməsi baxımdan pozula bilməz. Qeyd olunan məqamların nəzərə alınmasının nəticəsi olaraq, bir tərəfdən, AR Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar yalnız beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri ziddiyyət təşkil edə bilər, digər tərəfdən, Konstitusiyanın 10-cu maddəsinə müvafiq olaraq, beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri AR-in Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlarına nisbətdə yalnız “prioritet üstünlüyə” [12, s.116] malik ola bilər.

Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövryyəsi ilə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıq üçün əhəmiyyətli olan üçüncü prinsip ümumi qaydanın

(*ordre public*) qorunması prinsipidir. Bu prinsipin məzmunu dövlətlərin suverenliyinə hörmət edilməsi və daxili işlərə qarışmamaq kimi əsas prinsiplərlə müəyyən olunur. Əslində ümumi qayda (*ordre public*) hüquq sisteminin və əxlaqın əsaslarını, cəmiyyət və dövlətin başlıca maraqlarını ifadə edir [11, 117]. Milli mədəni irs xalqın özünəməxsusluğunu ifadə etdiyi üçün onun qorunması, cəmiyyətin təhlükəsizliyinə aid olan milli maraq qismində çıxış edir. Bu baxımdan cəmiyyət üçün üçün “ümumi maraq” qismində çıxış edən mədəni irsin qorunması mənşə dövlətinin ümumi qaydasına daxildir. Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövryyəsi isə milli mədəni irsin “kasadlaşması” səbəblərindən olduğu üçün cəmiyyətin və dövlətin milli maraqlarına təhdid olaraq qəbul edilir. Bu baxımdan qanunsuz dövryyəyə qarşı mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıq mənşə dövlətinin milli maraqlarının (ümumi qaydasının) qorunması ilə həyata keçirilməlidir. Qeyd edək ki, AR-də ümumi qayda “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” 2000-ci il Qanununa [24] əsasən, “Konstitusiyaya və referendumla qəbul edilmiş aktlar”la müəyyən olunur (m. 4). Konstitusiyanın əsas qanun olmaqla cəmiyyətin siyasi, sosial, iqtisadi əsaslarını, təhlükəsizliyini müəyyən etməsini nəzərə alsaq, “Konstitusiyaya riayət edilməlidir” prinsipinə (“Milli təhlükəsizlik haqqında” 2004-cü il Qanunu, m.5.0.1) müvafiq olaraq, mədəni irsin qorunması üzrə Konstitusiyanın müddəaları hər bir halda hüquqi aliliyə malikdir. Belə ki, Konstitusiyaya əsasən, mədəni irsin qorunması hər kəsin borcu (m. 40 və 77), dövlətin işə öhdəliyidir (m.16.II). Qeyd edək ki, bu prinsip bir qayda olaraq beynəlxalq əməkdaşlıq istiqamətində milli və beynəlxalq hüquq normalarının və tədbirlərin uzlaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan hüquq ədəbiyyatında qeyd olunan beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarının (*xüsusilə əsas prinsiplərin*) da AR-in ümumi qaydasının əsasını təşkil etməsi fikri ilə [6, s.57-58] razılaşmaq lazımdır. Bunun əhəmiyyəti ondadır ki, qanunsuz dövryyə ilə mübarizədə Konstitusiyaya və bu normalara zidd olan hər hansı normanın tətbiqi və ya tədbirin həyata keçirilməsi, mənşə dövlətinin ümumi qaydasını pozur. Bu xüsusilə əhəmiyyətli

yət daşıyır o halda ki, təcrübədə qanunsuz çıxarılmiş mədəni irs obyektinin taleyi başqa dövlətin məhkəməsində həll edilir. Nəzərə alsaq ki, xarici dövlətin məhkəməsi bir qayda olaraq öz dövlətinin ümumi qaydasını qorumağa borcludur.

Qanunsuz dövriyyəyə qarşı beynəlxalq əməkdaşlığın hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsi baxımından əhəmiyyətli olan prinsiplərdən biri də qarşılıqlıq (qarşılıqlı olma) prinsipidir. Bu əhəmiyyət qarşılıqlığın beynəlxalq müqavilə olmadığı hallarda qanunsuz dövriyyə ilə mübarizədə müstəqil hüquqi əsas qismində çıxış etməsindədir. Əlbəttə səmərəli hüquqi əsas olması baxımından beynəlxalq adət norması kimi istifadə olunan qarşılıqlıq, daha konkret hüquqi əsas olan beynəlxalq müqaviləni əvəz edə bilməz. Amma konkret beynəlxalq müqavilə bağlanana qədər qarşılıqlıq hüquqi əsas kimi istifadə oluna bilər. Belə ki, 1970-ci il UNESCO Konvensiyasının 9-cu maddəsinə əsasən, “razılığa gələndə qədər” hər hansı maraqlı dövlət, xahişlə müraciət edən dövlətin mədəni irsinin “əvəzsiz itkiyə məruz qalmasının qarşısını almaq məqsədilə” mümkün həddə tədbirlər görə bilər. Əslində bu prinsipdən istifadə edilməsinin məqsədi, beynəlxalq müqavilə olmadığı və ya tərəflərdən birinin mövcud müqavilədə iştirak etmədiyi halda, beynəlxalq müqavilənin olmaması bəhanəsi ilə dövlətin mədəni irs obyektini ilə bağlı qanunsuz hərəkətlərin qarşısını almaq üzrə əməkdaşlıqdan boyun qaçırmmamasını təmin etməkdir. Hesab edirik ki, bu xüsusiyyəti “Cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi (ekstradisiya) haqqında” 2001-ci il Qanunu [26] yetərincə təsbit edə bilmişdir. Qanuna əsasən, “AR ilə xarici dövlət arasında müvafiq müqavilə olmadıqda və ya müvafiq müqavilə ilə tənzimlənməyən məsələlər üzrə həmin müqaviləyə zidd olmayan hissədə qarşılıqlı yardım (*qarşılıqlıq*) prinsipinə riayət olunmaqla bu Qanunun müddəaları tətbiq edilir” (m.1.2). Eyni müddəa AR Cinayət Prosesual Məcəlləsinin (CPM) [32] “AR ərazisində hüquqi yardım göstərilməsi qaydasında prosesual və digər hərəkətlərin həyata keçirilməsi” adlı 488.2-ci maddəsində də təsbit olunub. Hesab edirik ki, bu müddəalar mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizədə əməkdaşlıq üçün də əhəmiyyətlidir. Yalnız CPM, bu müddəaların

beynəlxalq məhkəmə orqanları ilə əməkdaşlığa şamil edilmədiyini təsbit edir. Yeri gəlmişkən, qarşılıqlığın müstəqil hüquqi əsas qismində çıxış etməsi AR-in digər normativ hüquqi aktlarında da (məsələn, “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” 1996-cı il Qanunu, m.3, b.8; “Patent haqqında 1997-cı il Qanunu, m. 42)) təsbit olunur. Əslində bu prinsipin hüquqi əsas qismində çıxış etməsi hüquq ədəbiyyatında da qeyd olunur. Bu prinsipin *de lege lata* beynəlxalq adət norması kimi tətbiq edilməsinin məqsədəuyğun olmasını qeyd edən R.A.Məcədovun fikrincə, qarşılıqlıq prinsipi dövlətlərin hüquq bərabərliyi ilə sıx bağlı olmaqla beynəlxalq əməkdaşlığın tərkib hissəsini təşkil edir [5, s.55-56]. T.N.Neşatayeva da qarşılıqlığı dövlətlərin qarşılıqlı əməkdaşlığı, həmçinin suveren bərabərlik prinsipləri ilə bağlı olan beynəlxalq hüquq prinsipi olduğunu qeyd edir [19, s.129].

Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizədə əhəmiyyətli olan növbəti prinsip ümumi və xüsusi maraqların uzlaşdırılmasıdır. Mədəni irs xalqın, sosial qrupun özünəməxsusluğunu ifadə etsə də, bu mədəni irs obyektlərinin xüsusi mülkiyyət obyektini olmasını istisna etmir. Əslində bu “mülkiyyət mənafelərinin müdafiəsi prinsipi ilə mədəni sərvətlərin qorunması prinsipi arasında ziddiyyət yarađır” [22]. Bu isə mədəni irs obyektlərinin qanuni ticarət dövriyyəsinin mümkün olmasını şərtləndirir. Təsədüfi deyildir ki, “Mədəniyyət haqqında” Qanun (m. 49.3), beynəlxalq mədəni sərvətlər bazarında AR-in mövqeyinin möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsini, mədəniyyət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın məqsədi olaraq müəyyən edir. Əlbəttə bu vəziyyət mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin olmasını istisna etmir. Nəticə etibarını ilə bu hal qanunsuz dövriyyə ilə mübarizədə məntiqi olaraq mədəni irs obyektinin çıxarılmasının və ya mülkiyyətçisinin dəyişməsinin qanuni olub – olmamasının müəyyən edilməsi zərurətini yarađır. Bu zərurət qanunsuz dövriyyə ilə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın ümumi hüquqla yanaşı, xüsusi hüquqi cəhətləri də özündə birləşdirməsini şərtləndirir. 1970-ci il UNESCO Konvensiyasına əlavə olaraq 1995-ci ildə “Oğurlanmış, yaxud qanunsuz çıxarılmış mədəni sərvətlər haqqında” Konvensiyasının (bundan sonra – 1995-ci il UNİDRUA Konvensiyası) (AR 2000-

ci ildən iştirak edir) [2, c.2, s. 463-473] qəbul edilməsini də bu zərurətlə izah etmək olar. Qeyd olunan paralellik aşağıdakı istiqamətlərdə uzlaşmanın yaradılmasını da zəruri edir: 1) mədəni irs obyektinə mülkiyyət hüququ ilə cəmiyyətin həmin obyektlərdən istifadə etmək hüququ arasında; 2) mədəni irsin qorunub saxlanması zərurəti ilə mədəni irs obyektlərindən istifadə imkanları arasında; 3) xüsusi (dispozitiv) və ümumi (imperativ) tənzimləmə arasında. Uzlaşmanın yaradılması məqsədi ilə prinsipin məzmununu aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar: 1) ümumi maraq (mədəni irsin qorunması) naminə xüsusi maraqlar (mülkiyyət hüququ) məhdudlaşdırılır. Bu baxımdan mədəni irs obyektinin mülkiyyətçisinin kim olması deyil, onun hansı xalqın və ya sosial qrupun mədəni irsinə aid olması önəmlidir; 2) ümumi marağın qorunması üzrə mənsə dövlətinin müəyyən etdiyi qaydaların pozulması ilə həyata keçirilən dövrüyyə qanunsuzdur (1970-ci il UNESCO Konvensiyası, m. 3); 3) qanunsuz dövrüyyə ilə mübarizənin tənzimlənməsi imperativ xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, mədəni irs obyektlərinin dövrüyyəsinə aid xüsusi hüququn prinsip və normaları imperativ rejimin tələblərinə uyğun tətbiq edilməlidir. Məsələn, vicdanlı sahibə kompensasiyanın ödənilməsi.

Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövrüyyəsi ilə mübarizədə əhəmiyyətli olan digər prinsip mədəni irsə hörmət prinsipidir. Bu prinsipə görə, hər hansı dövlət öz ərazisində və ya digər dövlətin ərazisində olan mədəni irs obyektlərinə birbaşa, yaxud dolayısı ilə xələl gətirə biləcək hər hansı qərəzli hərəkətdən çəkinməlidir (1972-ci il UNESCO Konvensiyası, m. 6(3)). “Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərəvtlərin qorunması haqqında” 1954-cü il Haaqa Konvensiyası [33] mədəni irsə hörmət edilməsini mədəni irsin qorunmasının tərkib hissəsi kimi müəyyən edir (m. 2). Bu Konvensiyaya görə, mədəni irs obyektlərinin oğurlanması, talanması və ya hər hansı formada qeyri-qanuni mənimsənilməsi, hər hansı vandaliz aktının edilməsi, hər hansı repressiv tədbirlərin görülməsi və s. qərəzli hərəkətlərə aiddir (m. 4). Mədəni irsə hörmət prinsipinin məzmununa aşağıdakılar daxildir: 1) harada olmasından asılı olmayaraq mədəni irs obyektlərinə münasibətdə qərəzli hərəkətlərdən çəkinmək; 2) hər hansı (ilk növbədə mənsə) dövlətinin mədəni irs

obyektlərinin dövrüyyəsinə tənzimləyən qanunvericiliyinə hörmətlə yanaşmaq; 3) harada və kimin mülkiyyətində olmasından asılı olmayaraq mədəni irs obyektinin mənsə dövlətinə qaytarılmasını təmin etmək; 4) qaytarmamaq məqsədilə mədəni irs obyektlərinin gizlətməmək. Bu hal yalnız mənsə dövlətinin marağını deyil, eyni zamanda cəmiyyətin həmin obyektlərdən zövq almaq və istifadə etmək hüquqlarını pozur; 5) mədəni irs obyektinin hansı xalqa və ya sosial qrupa mənsubiyyətini gizlətməmək, yaxud, bu mənsubiyyəti məqsədli olaraq dəyişdirməmək.

Qanunsuz dövrüyyə ilə mübarizə üçün əhəmiyyətli ola xüsusi prinsiplərdən biri də mədəni inteqrasiya prinsipidir. Mədəniyyətlərarası əlaqəni ehtiva edən bu prinsip milli mədəni irsi beynəlxalq mədəni irsin tərkib hissəsi olaraq nəzərdə tutur. Beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın prinsipləri Bəyannaməsinə əsasən (b.VI), beynəlxalq mədəni əməkdaşlıq bütün xalqların mədəniyyətinə təsir edir və onların qarşılıqlı zənginləşməsinə kömək edir. Bu baxımdan “Mədəniyyət haqqında” Qanun, inteqrasiyanı AR-in mədəniyyət sahəsində dövlət siyasətinin prinsipi olaraq müəyyən edir (m. 4.0.5). Bu prinsip, Azərbaycan milli mədəni irsinin dünya mədəniyyətindən təcrid olmadan bu mədəniyyətin dəyərlərini qəbul etməklə beynəlxalq səviyyədə tanınılmasını, zənginləşməsinə və inkişafını təmin edir. Bu kontekstdə mədəniyyətlərarası dialoqun dəstəklənməsi, beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində AR-in dövlət siyasətinin prioritet istiqamətini təşkil edir.

Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövrüyyəsi ilə mübarizədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən prinsiplərdən biri də hüquqi məsuliyyət prinsipidir. Bu prinsipə müvafiq olaraq mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövrüyyəsi ilə bağlı hərəkətlər: mədəni irs obyektlərinin oğurlanması, qanunsuz ixracı və s. müvafiq olaraq mülki, inzibati, cinayət və beynəlxalq hüquqi, o cümlədən beynəlxalq cinayət məsuliyyətinin yaranmasına səbəb olur. 1970-ci il UNESCO Konvensiyası (m. 8) qeyd olunan hərəkətləri törədən bütün şəxslərin inzibati və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üzrə iştirakçı dövlətlər üçün müvafiq öhdəliklər müəyyən edir. 1954-cü il Haaqa Konvensiyasının II Protokolu (AR 2000-ci ildən iştirak edr)

(m. 15) mədəni irs obyektlərinə münasibətdə yol verilən hərəkətlərə görə beynəlxalq cinayət məsuliyyətinin yaranmasını nəzərdə tutur. Bu halda beynəlxalq cinayət hüququnun prinsipləri tətbiq edilir.

Beləliklə, mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı beynəlxalq əməkdaşlığın prin-

sipləri kompleks xarakter daşıyır və özündə ümumi və xüsusi olmaqla müxtəlif prinsipləri birləşdirir. Bu prinsiplər mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizədə həm birbaşa formada, həm də xüsusi normalar vasitəsilə tətbiq edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasova, F.M. Cinayət prosesi. Dərslik. Ümumi hissə. - Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2012. – 416 s.
2. Beynəlxalq sənədlər toplusu. I cild. – Bakı: Qanun, 2008. - 960 s.; II cild. – Bakı: Qanun, 2008. - 904 s.
3. Həsənov, E.Y. Hüququn prinsipləri: prinsip-normalar və hüquq normalarından irəli gələn prinsiplər // Qanunçuluq, 2008, № 3. - s.39 – 42.
4. Mehdiyev F., Quliyev E. Hüquq nəzəriyyəsi. Dərslik. – Bakı: Gənclik nəşriyyatı, 2017. – 432 s.
5. Məcidov R.A. Gömrük işi sferasında cinayətlərlə mübarizədə beynəlxalq hüquqi əməkdaşlıq: hüq. elm. nam. disser. - Bakı, 2010. - 206 s.
6. Məmmədov, Ə.Q. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ümumi qaydanın hüquqi əsası kimi // Ümumilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 97-ci ildönümünə həsr olunmuş “Müasir dövrdə hüquq sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və tətbiqi: nəzəriyyə və təcrübə” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktikii konfransın materialları. Bakı, 2 iyun 2020-ci il. – Bakı: BDU, 2020. - s. 55-59
7. Qasimov A.M. Əmək hüququ. Dərslik. – Bakı: Letterpress, 2016. – 840 s.
8. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslik. Yen.iş. nəşr. – Bakı: Digesta nəşriyyatı, 2013. – 720 s.
9. Ануфриева, Л.П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории. - М.: Спарк, 2002. - 415 с.
10. Богуславский, М.М. Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты. Монография / М.М. Богуславский. 2-е изд., перераб. и доп. – М: Норма: ИНФРА-М, 2015. – 416 с.
11. Дмитриева Г.К. Международное частное право (часть третья ГК РФ) / Учеб. пособие. - М: Юристь, 2002. 117 с.
12. Зимненко, Б.Л. Международное право и правовая система Российской Федерации. Общая часть: Курс лекций. М.: Статут, 2010, с. 70-71 // URLS: http://www.consultant.ru/edu/student/download_books/rubr/mezhdunarodnoe_pravo/
13. Игнатъева, И.А. Соотношение источников экологического права: экологическое законодательство и международные договоры / Государство и право, 2001, №2. - с. 41-50
14. Искевич, И.С., Сучкова, Е.А. Общепризнанные принципы международного права: понятие, виды, значение // Вопросы современной науки и практики. Университет им. В.И. Вернадского. 2015, № 1 (55), с. 98-102
15. Лившиц, Р.З. Теория права. Учебник. - М.: Бек, 1994. – 224 с.
16. Лукашук, И.И. Международное право. Общая часть: учебник. Изд. 3-е, перераб. и доп. – М: Волтерс Клувер, 2005. - 432 с
17. Международное публичное право. Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Под ред. К.А. Бекяшева. – М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2003, - 640 с.
18. Международное право. Отв.ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. Учебник для вузов. - М.: НОРМА-ИНФРА, 2002. - 592 с.

19. Нешатаева, Т.Н. Суд и общепризнанные принципы и нормы международного права // Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации, 2004, № 3. - с. 124-140
20. Теория государства и права: Учебник для вузов / под ред. Марченко М.Н. – М.: Зерцало, 2004. – 800 с.
21. Ушаков, Н.А. Международное право. Учебник. – М.: Юристъ, 2000. – 304 с.
22. Jakubowski A. State Succession in Cultural Property. Oxford. Oxford University Press, 2015. - 367 p.
23. James A.R. Nafziger. The Principles for Cooperation in the Mutual Protection and Transfer of Cultural Material // Chicago Journal of International Law: Vol. 8, 2007, No. 1, Article 9. // <https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1258&context=cjil>
24. <https://e-qanun.az/framework/509>
25. <https://www.e-qanun.az/framework/897>
26. <http://e-qanun.az/framework/3550>
27. <https://e-qanun.az/framework/9460>
28. <http://www.e-qanun.az/framework/21300>
29. <https://e-qanun.az/framework/36996>
30. <http://e-qanun.az/framework/46944>
31. <https://www.e-qanun.az/framework/46945>
32. <https://www.e-qanun.az/framework/46950>
33. <https://unesco.preslib.az/az/page/EhMCymTGWI>
34. <https://unesco.preslib.az/az/page/ZkBp5YPq2F>
35. https://www.unodc.org/documents/organized-crimetrafficking_in_culturalRES-681-86A_RES_69_196_R.pdf
36. www.un.org/ru/documents/.../declarations/culture.shtml

Сима Сулейманлы

**Принципы международного сотрудничества в борьбе
с незаконного оборота объектов культурного наследия**

В статье рассматриваются принципы международного сотрудничества в борьбе с незаконным оборотом объектов культурного наследия. Здесь анализируются важные теоретические и практические особенности принципов, используемых в международном сотрудничестве. Анализ проводится путем взаимного сравнения международно-правовых документов и законодательства Азербайджанской Республики. В статье проводится классификация принципов. Исследуются общие и специальные принципы, имеющие значение для незаконного оборота.

Sima Suleymanli

**Against illegal circulation of cultural heritage objects principles
of international cooperation in the struggle**

The article deals with the principles of international cooperation in the fight against illegal circulation of cultural heritage objects. Here, the important theoretical and practical features of the principles used in international cooperation are analyzed. The analysis is carried out by mutual comparison of international legal documents and legislation of the Republic of Azerbaijan. The article conducts a classification of principles. The general and special principles that are significant for illegal circulation are examined.

Rəhim MƏCNUNOV

DIN-in Polis Akademiyasının
 “İctimai elmlər” kafedrasının
 rəisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
 e-mail: rehim.mecnunov@mail.ru

MÜHARİBƏ CİNAYƏTLƏRİ İLƏ MÜBARİZƏNİN BƏZİ AKTUAL BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ VƏ MİLLİ-HÜQUQİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: müharibə, silahlı münaqişə, müharibə cinayətləri, beynəlxalq hüquq, beynəlxalq humanitar hüquq, insan hüquqları

Ключевые слова: война, вооруженный конфликт, военные преступления, международное право, международное гуманитарное право, права человека.

Keywords: war, armed conflict, war crimes, international law, international humanitarian law, human rights.

Bəşəriyyət tarixini çox zaman müharibələr tarixi adlandırırlar. C.Pikte qeyd edir ki, «ilk sinifli cəmiyyətlərin və dövlətlərin yaranmasından başlayaraq bəşəriyyətin tarixi – müharibələr tarixi olmuşdur [21, s.101]. İsveçrəli ekspert C.C.Babelin hesablamalarına görə, eramızdan əvvəl 3500-ci ildən bu günə qədər bəşəriyyət cəmi 292 il (bəzi məlumatlara görə isə 300 il) sülh şəraitində yaşamışdır [12]. Tarixi məlumatlar dünyada 15 minə yaxın irilixirdalı müharibənin baş verdiyini göstərir.

Bütün müharibələr dağıdıcıdır. Lakin, qəsbkarlıq, özgə torpaqlarını ələ keçirmək və digər məkrli məqsədlərlə, qadağan edilmiş metod və vasitələrdən istifadə olunmaqla aparılan müharibələr xüsusilə dağıdıcı olub ağır nəticələrə gətirir. Müharibələr zamanı bütöv vilayətlər, şəhərlər, kəndlər və hətta ölkələr xarabazərlikə çevrilir, dinc əhali kütləvi surətdə qırılır və ya öz yurd-yuvasından didərgin salınır, soyğunçuluq baş alıb gedir, mədəni sərvətlər və tarixi abidələr talan və məhv edilir (3, s. 45; 7, s. 60-66). Məhz silahlı

münaqişələrin gedişində beynəlxalq humanitar hüquq normalarının çoxsaylı ciddi pozuntuları, yəni müharibə cinayətləri və nəticə kimi mülki əhalinin və hərbiçilərin kütləvi həlak olması baş verir, qaçqınların və məcburi köçkünlərin sayı artır, insan hüquqları kobud şəkildə pozulur, cəmiyyətdə gərginlik artır [18, s. 4].

Ə.Allahverdiyev qeyd edir ki, beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafına baxmayaraq müharibə təhlükəsi bəşəriyyəti həmişə qorxu altında saxlamış, tarixin bütün dövrlərində müharibələr və silahlı münaqişələr baş vermiş, nəticədə dövlətlərin maraq və mənafeələrinə zərər vurulmuş, insan hüquq və azadlıqlarının kütləvi pozulması halları baş vermişdir. Silahlı münaqişələr və müharibələr zamanı törədilən və ictimai təhlükəliliyi olduqca yüksək olan cinayətlər, xüsusən də müharibə cinayətləri nəticəsində tarixi-mədəniyyət abidələri dağıdılmış, mülki əhali, xüsusən də ahıllar, qadınlar və uşaqlar zorakılıq və işgəncələrə məruz qalmışdır [1, s. 68].

Müharibələrin və silahlı münaqişələrin yüz minlərlə, milyonlarla insan itkiləri ilə nəticələndiyini tarixi məlumatlar da əyani şəkildə sübut edir.

Qədim Roma və Karfagen (eramızdan əvvəl 264-146-cı illər) arasında baş verən müharibələr 1,8 milyon insan həyatının itirilməsi ilə nəticələnmişdir. Eynilə də Roma respublikası ilə Qall tayfaları arasında e.ə. I əsrdə baş vermiş silahlı qarşıdurma zamanı 1 milyondan artıq insan həlak olmuşdur.

Çində baş verən An Luşan üsyanı (755-763-cü illər) zamanı təxminən 13 milyon insan həlak ol-

muşdur. Əmir Teymurun yürüşləri (1370-1405) gedişində 20 milyona yaxın insan həyatdan məhrum edilmişdir. Monqol imperiyası tərəfindən aparılan müharibələrdə (XIII-XV əsrlər) həlak olanların sayı isə ən azı 30 milyon (bəzi hesablamalara görə isə 40 milyon, müəyyən məlumatlara əsaslanaraq bu rəqəmin hətta 42 milyonu keçdiyi ehtimal olunur – R.M.) olmuşdur [12]. Avropada XVII əsrdə baş verən 30 illik müharibə (1618-1648) zamanı həlak olanların sayı 11,5 milyon, Napoleon müharibələri (1803-1815) gedişində isə 3,5- 7 milyon olmuşdur. Taypin üsyanı (1850-1864) zamanı Çində 20-30 milyon, Dunqan üsyanının (1862-1869) davam etdiyi müddətdə isə Şensi və Qansu əyalətlərində təxminən 8-12 milyona yaxın insan həlak olmuşdur.

XX əsr hərbi toqquşmaların intensivliyinə və miqyaslarına, eləcə də insan itkilərinin sayına görə rekord qırmışdır.

Ekspertlərin fikrincə, Birinci dünya müharibəsinin (1914-1918) qurbanlarının sayı ən azı 15-20 milyon olmuşdur, İkinci dünya müharibəsi (1939-1945) nəticəsində həyatlarını itirmiş insanların sayı isə 60-80 milyon hüdudunda qiymətləndirilir. Koreya müharibəsinin (1950-1953) və Vyetnam müharibəsinin (1964-1975) qurbanlarının sayı isə təxminən uyğun olaraq 4,5 və 4,3 milyon insan olmuşdur. XX əsrdə 250-dən çox müharibə baş vermiş, ümumilikdə 110 milyona yaxın insan həyatını itirmişdir.

Bəzi ekspert qiymətlərinə görə XX əsrin əvvəllərində müharibə qurbanlarının 5-10%-ni mülki əhali təşkil edirdi. Lakin əsrin sonunda vəziyyət kəskin dəyişmişdir. 1939-1945-ci illəri əhatə edən İkinci dünya müharibəsində həlak olanların 50%-ə qədəri dinci əhali idi. 1988-2003-cü illərdə baş verən müharibələrdə və silahlı münaqişələrdə 10 milyona yaxın insan həlak olmuşdur ki, onların da əhəmiyyətli hissəsini (bəzi ekspertlərin fikrincə, 70-80%-ni) mülki əhali təşkil edirdi [15].

Əlbəttə, həyatını itirmiş mülki əhalinin xüsusi çəkisinin yüksək olması bu rəqəmlərlə bağlı müəyyən şübhələr yaratsa da, silahlı münaqişələr və müharibələr nəticəsində mülki əhali arasında itkilərin çox olması şübhəsizdir. Məsələn, 2010-cu ildə keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin açıqladığı rəqəmlərə görə Bosniya

müharibəsində 104 732 min insan həlak olmuşdur ki, onların da 42 106 min nəfəri (40%) mülki əhali olmuşdur. İraq müharibəsi zamanı (2003-2006-cı illər) isə 48 400 mülki şəxs, 18832 nəfər koalisiya qüvvələrinə qarşı döyüşən silahlılar, koalisiya qüvvələrinin 4216 əsgəri və 5 min İraq əsgəri həyatını itirmişdir. Konqo Demokratik Respublikasında 1996-2003-cü illərdə baş verən vətəndaş müharibəsinin gedişində 5,4 milyona yaxın insan həyatını itirmişdir ki, onların da böyük hissəsi dinc əhali idi.

1989-2018-ci illərdə tərəflərdən ən azı biri dövlət olan silahlı münaqişələrin 58%-i Asiya, Afrika və Yaxın Şərq ölkələrinin payına düşmüşdür. 2015-2018-ci illər üzrə isə il ərzində bu növ silahlı münaqişələrin sayı 50-53 olmuşdur. Bu isə 30 il bundan əvvəlki rəqəmlərdən çoxdur [25, c.25].

Sidney dünya və iqtisadiyyat İnstitutu tərəfindən hər il tərtib edilən qlobal sülhsevərlik indeksində əks olunan məlumatlara görə 2008-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə silahlı münaqişələrdə həlak olanların sayı 5 dəfə artaraq 101 min nəfərə çatmışdır ki, bu da son 25 ilin ən pis göstəricisidir. 2015-ci ildə 57 milyon insan məcburi köçkün olmuşdur.

2021-ci ilin oktyabrında (28 oktyabr) BMT-nin məcburi köçkünlər üzrə xüsusi məruzəçisi S.Ximenez, təşkilatın Baş Assambleyasının üçüncü sessiyasında çıxışı zamanı bildirmişdir: «Silahlı qarşudurma və zorakılıq nəticəsində öz yerlərini tərk etmiş insanların sayı dünyada 45 milyona çatıb ki, bu da indiyədək qeydə alınan ən yüksək göstəricidir». Xüsusi məruzəçinin fikrincə, «Silahlı münaqişənin və tətbiq olunan zorakılığın getdikcə mürəkkəbləşən xarakteri kontekstində» beynəlxalq humanitar və insan hüquqlarının normalarına riayət edilməsinin təmini getdikcə çətinləşir».

Son illərdə silahlı münaqişələrin sayında artım baş versə də, müharibələrin sayında azalma (məsələn, 2018-ci ildə 6 müharibə) müşahidə olunmuşdur. Belə ki, XXI əsrin ilk iyirmi ilində müharibələrin sayı üzrə illik rəqəm 4-12 arasında dəyişmişdir. Ümumiyyətlə, son 20-30 ildə dövlətlərarası münaqişələrin sayının və xüsusi çəkisinin azalması, dövlətdaxili silahlı münaqişələrin sayının

isə artması meyli müşahidə olunur [25, c.27-28].

Məlum olduğu kimi, beynəlxalq cinayət hüququna görə müharibə cinayətləri fərdi cinayət məsuliyyətinə səbəb olan, beynəlxalq və ya qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrdə tətbiq olunan beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularıdır [18, c.15]. L.H.Hüseynovun fikrincə, «Müharibə cinayətləri termini ümumi anlayış olub, silahlı münaqişə zamanı tətbiq olunan humanitar hüquq normalarının və müharibə adət və qanunlarının pozuntularını bildirir» [10, c.230-231].

Z.F.Fətəliyev, müharibə cinayətlərini digər beynəlxalq cinayətlərdən fərqləndirən əsas xarakterik cəhətlər qismində göstərir: «a) müharibə cinayəti hesab edilən əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) beynəlxalq və ya qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrin gedişində və onunla əlaqədar olaraq törədilməlidir; b) cinayətkar silahlı münaqişənin mövcudluğunu yaradan faktiki şəraiti bilməlidir; s) müharibə cinayətlərinin qurbanı olan insan və ya insanlar və ya mülkiyyət 1949-cu il Jenevrə Konvensiyalarından birinin və ya bir neçəsinin himayəsi altında olmalıdır» [9, c. 9].

S.A.Lobanov müharibə cinayətlərinə görə beynəlxalq cinayət məsuliyyəti haqqında normaların yaranması, təkamülü və inkişafını, bu normaların konkretləşdirilməsi və reallaşdırılmasının institusional əsaslarının beynəlxalq-hüquqi və milli aspektlərdən analiz edərək, bu prosesin aşağıdakı xarakterik dövrləri əhatə etdiyini göstərir:

1) müharibənin aparılması qaydaları ilə bağlı xüsusi hüquq normalarının və qaydaların yaranması, bu qaydaların cinayətkarcasına pozulmasına görə cinayət məsuliyyəti praktikasının yaranmağa və formalaşmağa başlaması (XV əsrə qədər);

2) hərbi-cinayət qanunvericiliyinin yaradılması və bu qanunvericilikdə müharibə qanunlarının və adətlərinin ayrı-ayrı pozuntularının kriminalaşdırılması üzrə dövlətdaxili praktikanın müəyyən olunması, bu pozuntular haqqında işlər üzrə hərbi-cinayət mühakiməsi orqanlarının və xüsusi qaydaların formalaşması (XVI əsr – XIX əsrin ortaları);

3) beynəlxalq hüquqda müharibə qanunlarının və adətlərinin cinayətkarcasına pozulmasının kriminalaşdırılması və bu cinayətlərin törədilməsinə görə beynəlxalq hüquqa əsaslanan cinayət məsuliyyətinin institusional mexanizminin təsis edil-

məsi; həmçinin bu sahədə milli qanunvericiliyin və hüquqtətbiqi praktikanın inkişafı (XIX əsrin ikinci yarısı – 2-ci dünya müharibəsinin başlanması);

4) müharibə cinayətlərinin sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər kateqoriyasına aid edilməsi, bu növ cinayətlərə münasibətdə predmetli yurisdiksiyaya malik beynəlxalq cinayət ədliyyəsi orqanlarının yaradılması, bu cinayətləri törədən şəxslərə aidiyyətdə cəzanın labüdlüyünün təmini üzrə dövlətlərin beynəlxalq-hüquq öhdəliklərinin müəyyən olunması, müharibə cinayətlərinin qarşısının alınması və onların törədilməsinə görə cəzaların təyini üzrə milli cinayət qanunvericiliyi formatında hüquq normaların təkmilləşdirilməsi (ikinci dünya müharibəsinin sonu – bu günlərə qədər). Müəllif hesab edir ki, bu dövr çərçivəsində 1990-cı illərdən başlayan və hazırda da davam edən müasir mərhələ də fərqləndirilə bilər. Bu mərhələ beynəlxalq cinayət ədliyyəsi orqanlarının diversifikasiyası, daimi əsaslarla fəaliyyət göstərən beynəlxalq cinayət məhkəməsinin yaradılması, müharibə cinayətlərinin törədilməsinə görə cinayət məsuliyyətinin müəyyən olunması, beynəlxalq və regional səviyyədə bu növ cinayətlərin qarşısının alınması üzrə tədbirlərin qəbulu, habelə dövlətlərin beynəlxalq cinayət yurisdiksiyaya malik orqanlarla qarşılıqlı fəaliyyəti kimi istiqamətlər də daxil olmaqla beynəlxalq öhdəliklərin milli-hüquqi implementasiyası prosesinin inkişafı ilə xarakterizə olunur [18, c.12-13].

XX əsrin sonlarından başlayaraq beynəlxalq-hüquqi müstəvidə müharibələrin və silahlı münaqişələrin ağır nəticələrindən insanların müdafiəsinin gücləndirilməsi zərurətinin yaranmasını şərtləndirən əsas obyektiv amillərdən biri də müasir müharibələrdə və silahlı münaqişələrdə insanlara, xüsusən də dinc əhaliyə qarşı qəddarlığın artmasıdır [20, c.3; 24, c.3-5].

Ə.İ.Əliyev düzgün olaraq qeyd edir ki, «dünya qloballaşmaya qədəm qoyduqca, cəmiyyətlərarası inteqrasiya gücləndikcə nədənsə beynəlxalq müstəvidə mövcud problemlər həll olunmaq əvəzinə, daha da çətinləşir və düyünləşir» [11, c.3]. Müəllifin bu fikrini tam əsasla müharibə cinayətlərinə də aid etmək olar.

Bütün bunlar isə müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət haqqında beynəlxalq cinayət hüqu-

qunda və dövlətlərin milli cinayət qanunvericiliyində mövcud normaların, həmçinin bu normaların konkretləşdirilməsi və reallaşdırılması üzrə institusional-hüquqi mexanizmlərin hələ də qeyri-təkmil olduğunu göstərir.

Qeyd olunan problemlərin aradan qaldırılmasında hüquq elmi mühüm rol oynamalı, bu sahədə elmi araşdırmalar aparılmalı və bu araşdırmalar elmi-nəzəri xarakterlə bərabər, həm də praktiki cəhətdən əhəmiyyət kəsb etməlidir. Müharibə cinayətləri ilə mübarizə sahəsində beynəlxalq, regional və dövlətlərarası əməkdaşlığın normativ-hüquqi əsaslarının və bu sahədə praktikanın optimallaşdırılması zəruri hesab edilməli, bu zaman beynəlxalq hüquq elminin nümayəndələri tərəfindən aparılan elmi tədqiqatların nəticələri nəzərə alınmalıdır [18, c.6].

V.İbayev yazır: «Dünyada sülhün və təhlükəsizliyin təmininin beynəlxalq hüquqi vasitələri hələ ki, dövlətlər arasında dinc münasibətlərin tam təminatı kimi çıxış edə bilmir. Müasir beynəlxalq münasibətlərdə silahlı münaqişələrə səbəb olan mənbələr mövcud olmaqda davam edir. Müharibə aparılması vasitələrinin inkişafındakı texniki tərəqqi müharibələrin dağıdıcılıq qüvvəsini daha da gücləndirir. Son dövrlərin silahlı münaqişələri daha çox mülki əhalinin müharibə qurbanlarına çevrilməsinə səbəb olur» [10, c.3].

Təəssüf ki, istər bütünlükdə beynəlxalq hüquq, istərsə də xüsusi halda beynəlxalq humanitar hüquq müharibənin aparılması metodlarının və vasitələrinin təkmilləşdirilməsi ilə müqayisədə daha ləng inkişaf edir. Tarixi təcrübə göstərir ki, şəxsi heyət arasında kütləvi itkilərə, mülki obyektlərin ciddi dağıntılarına səbəb olan və mülki əhaliyə həddən artıq iztirablar verən bu və ya digər silahın qadağan edilməsi üzrə dövlətlərin ciddi səyləri çox zaman yalnız hərbi məqsədlərlə belə silahlardan istifadə edildikdən sonra başlayır. Bununla bağlı, bəşəriyyəti dağıdıcı silahlardan istifadə etməkdən çəkindirməyə xidmət edən beynəlxalq humanitar hüquq normalarının və onların reallaşdırılması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi yollarını müəyyən etmək olduqca mühüm olmaqla, böyük aktualıq kəsb edir [23, c.3-4].

Qeyd edək ki, son illərdə müharibə cinayətlərinin beynəlxalq-hüquqi aspektlərdən tədqiqinə,

müharibə cinayətlərinə görə cinayət məsuliyyəti ilə bağlı ayrı-ayrı elmi-nəzəri və praktiki problemlərin beynəlxalq-hüquqi və milli-hüquqi aspektlərdən araşdırılmasına diqqət xeyli artmışdır.

Müharibə cinayətlərinin beynəlxalq-hüquqi və milli-hüquqi aspektlərdən tədqiqinə, beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinin reallaşdırılmasında xüsusi beynəlxalq məhkəmələrin fəaliyyətinin araşdırılmasına, beynəlxalq cinayət Məhkəməsinin Roma Statutu və onun müharibə cinayətləri ilə mübarizədə rolu və əhəmiyyəti, müharibələr və silahlı münaqişələr gedişində insan hüquqlarının təmininə, müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan beynəlxalq-hüquq normalarının milli qanunvericiliyə implementasiyası və sair kimi digər məsələlərin elmi-nəzəri və praktiki aspektlərdən araşdırılmasına istiqamətlənmiş bir sıra dissertasiya işləri və monoqrafiyalar həsr olunmuşdur. Onların sırasında A.V.Berko (Müharibənin aparılmasının qadağan edilmiş metodlarının və vasitələrinin tətbiqinə görə cinayət məsuliyyəti, 2002), Y.V.Qriqoroviç (Beynəlxalq cinayətlərə görə fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyəti, 2008), İ.İ.Kotlyarov (Silahlı münaqişələrin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi: əsas nəzəri problemlər və praktika, 2008), İ.Y.Bely (Müharibə cinayətləri haqqında işlər üzrə beynəlxalq cinayət mühakiməsi: təşəkkül problemləri və inkişaf perspektivləri, 2009), E.V.Medeyko (Silahlı münaqişələr gedişində fiziki şəxslərə vurulmuş zərərin ödənilməsinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi, 2012), T.İ.Kurnosova (Müharibə cinayətləri və insanlıq əleyhinə cinayətlər haqqında beynəlxalq-hüquq normalarının Rusiya cinayət qanunvericiliyinə implementasiyası, 2016), A.K.Bisultanov (Müasir silahlı münaqişələrin dəyişməkdə olan təbiəti şəraitlərində beynəlxalq humanitar hüququn inkişafı, 2016), S.A.Lobanov (Müharibə cinayətlərinə görə beynəlxalq cinayət məsuliyyəti, 2017), P.P.Stepanov (Müasir müharibə cinayətləri: onların səbəbləri və qarşılıqlı tədbirləri, 2017), N.M.Lyamin (Beynəlxalq cinayət məhkəməsi və insan hüquqlarının cinayətkarına pozulmasına görə məsuliyyət, 2017), A.N.Smirnova (Müharibənin aparılması qadağan olunmuş metodları və vasitələri haqqında beynəlxalq humanitar hüquq

normalarının mütərəqi inkişafı, 2017), İ.V.Dçerikin (Müharibə cinayətlərinə görə 18 yaşına çatmamış şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi: konseptual əsaslar və reallaşdırma problemləri, 2020) və digərləri tərəfindən həyata keçirilən monoqrafik tədqiqatlar göstərilə bilər. Məsələn, T.İ.Kurnosovanın dissertasiyasında müharibə cinayətlərinin ümumi xarakteristikası, anlayışı və implementasiya üsulları; beynəlxalq hüquqa görə müharibə cinayətlərinin cinayət-hüquqi xarakteristikası; müharibə cinayətləri haqqında beynəlxalq-hüquq normalarının milli cinayət qanunvericiliyinə, o cümlədən MDB ölkələrinin cinayət qanunvericiliyinə implementasiyası məsələləri; müharibə cinayətləri haqqında məsuliyyət nəzərdə tutan milli hüquq normalarının təkmilləşdirilməsi kimi məsələlər araşdırılmışdır [17]. A.K.Bisultanov monoqrafik araşdırmada digər ümumnəzəri və praktiki xarakterli məsələlər kompleksi ilə yanaşı müharibə adətlərinin və qanunlarının inkişafı tarixini öyrənmiş, hibrid müharibəsini müasir silahlı münaqişənin bir növü kimi nəzərdən keçirmişdir [14]. S.A.Lobanov doktorluq dissertasiyasında müharibə cinayətlərinə görə beynəlxalq cinayət məsuliyyətinin xüsusiyyətləri; müharibə cinayətlərinə görə cinayət məsuliyyəti haqqında normaların və onların reallaşdırılması mexanizminin, onlar haqqında elmi təsəvvürlərin və elmi yanaşmaların təkamülü; müharibə cinayətlərinə görə beynəlxalq cinayət məsuliyyəti haqqında beynəlxalq cinayət hüququ normalarının ümumi xarakteristikası; beynəlxalq cinayət hüququnda müharibə cinayətlərinin anlayışı, əlamətləri və növləri; müharibə cinayətlərinin törədilməsinə görə sanksiyalar; müharibə cinayətlərinə görə beynəlxalq cinayət məsuliyyəti sahəsində müasir dövlətlərin cinayət qanunvericiliyinin ümumi xarakteristikası; beynəlxalq və milli cinayət yurisdiksiyası çərçivəsində müharibə cinayətlərinə görə beynəlxalq cinayət məsuliyyətinin konkretləşdirilməsi və reallaşdırılması xüsusiyyətləri və bu sahədə mövcud institusional-hüquqi mexanizmlərin ümumi xarakteristikası və s. kimi aktual məsələlər kifayət qədər geniş və əhatəli problemlər kompleksinə nəzərdən keçirilərək araşdırılmışdır [18].

Qeyd edək ki, Azərbaycan beynəlxalq hüquq elmində də müharibə cinayətlərinin bəzi elmi-nə-

zəri və praktiki problemləri monoqrafik səviyyədə araşdırılmış, V.Ə.İbayev (Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və insan hüquqları, 2002), Ə.O.Orucov (Beynəlxalq cinayətlərə görə fiziki şəxslərin məsuliyyəti, 2003), O.F.Əfəndiyev (Mərkəzi Qafqazda silahlı münaqişələr və müharibə cinayətləri: beynəlxalq-hüquqi aspekt, 2006), Z.F.Fətəliyev (Müharibə cinayətləri beynəlxalq cinayətlərin bir növü kimi, 2012), R.Ə.Axundov (Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarının tətbiqi, 2017) və digərləri tərəfindən problemin bir sıra aspektlərinə həsr olunmuş dissertasiya işləri müdafiə edilmişdir [2; 8; 9; 26]

Məlum olduğu kimi, müasir dünyada insan hüquqları ən ali dəyər kimi qəbul edilir. Belə bir dəyər istər beynəlxalq hüquqda, istərsə də əksər milli hüquq sistemlərində öz təsbitini tapmışdır [19, c.4].

Tarixi təcrübə, xüsusən də XX və XXI əsrlər göstərir ki, ən ciddi insan hüquqlarının pozulması, ən ağır və kütləvi xarakter daşıyan cinayətlər silahlı münaqişələr və müharibələr dövründə törədilir.

Beynəlxalq hüquqda belə bir təsəvvür üstünlük təşkil edir ki, beynəlxalq humanitar hüquq normaları və beynəlxalq insan hüquqları hüququnun normaları silahlı münaqişələrdə tətbiq edilə bilərlər və komplementardılar, yəni bir-birini tamamlayırlar [13, c.80; 16, c.54-58]. Bu müddəa BMT-nin Beynəlxalq məhkəməsinin rəyi ilə əvvəl 1996-cı ildə, sonra isə 2004-cü ildə öz təsdiqini tapmışdır. Eyni zamanda qeyd olunan beynəlxalq hüquq sahələrinin normalarının nisbəti, onların birgə tətbiqi, bir-birini necə tamamlaması və nəhayət bu zaman yaranan kolliziyaların hansı qaydada həll edilməsi kimi məsələlər indiyə qədər açıq qalmış, bu sahədə bir çox problemlər həll edilməmişdir.

Elmi ədəbiyyatın analizi göstərir ki, silahlı münaqişə vəziyyətində insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi vasitələrlə təmini məsələləri artıq xeyli müddətdir ki, alimlər arasında böyük diqqət və maraq doğurur. XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində bu problemin ayrı-ayrı aspektlərinin nəzərdən keçirildiyi bir sıra dissertasiya işləri

müdafiə edilmişdir [5; 20; 22]. Məsələn, V.N.Rusinovanın «Silahlı münaqişələrdə insan hüquqları: beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqlarına dair beynəlxalq hüquq normalarının qarşılıqlı nisbəti» doktorluq dissertasiyasında «Beynəlxalq humanitar hüquq» və «insan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüquq» beynəlxalq hüququn sahələri kimi nəzərdən keçirilmiş və onların anlayışı verilmiş, beynəlxalq hüququn müstəqil sahələri kimi onların fərqləndirilməsinin mahiyyəti və meyarları nəzərdən keçirilmiş, silahlı münaqişələrdə insan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqinin həddləri müəyyən edilmiş, beynəlxalq insan hüquqları hüququnun normalarının silahlı münaqişələr zamanı tətbiqi problemləri araşdırılmışdır.

Eyni zamanda, o da qeyd edilməlidir ki, aparılmış elmi tədqiqatların əksəriyyətinin müəllifləri silahlı münaqişələrdə insan hüquqlarının təmini problemlərinə lazımi diqqət yetirməyərək, beynəlxalq humanitar hüquq normalarının elmi-nəzəri və praktiki cəhətdən araşdırılmasına səy göstərmişlər, yəni bir sıra hallarda silahlı münaqişələrdə insan hüquqlarının müdafiəsinə həsr olunmuş tədqiqatlar faktiki olaraq beynəlxalq humanitar hüquq normalarının təhlilinə gətirilirdi. V.N.Rusina düzgün olaraq yazır ki elmi diskursun istiqamətinin beynəlxalq hüququn bu iki sahəsinin «inteqrasiyası» və «konvergensiyası» istiqamətinə dəyişdirməyin zəruriliyinin açıq-aydın hissə olunmasına baxmayaraq, silahlı münaqişələrdə insan hüquqlarının tənzimlənməsi sahəsində mövcud problemlərin hərtərəfli analizinin aparıldığı və bu əsasda ciddi elmi nəticələrin əldə edildiyi, təkliflər və tövsiyələr kompleksinin formalaşdırıldığı monoqrafik tədqiqatlar hələ də yox dərəcəsinə qədərdir [22, s.9-10].

Beynəlxalq hüquq elmi çərçivəsində beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı insan hüquqlarının müdafiəsi problemi istər milli, istərsə də xarici ölkə ədəbiyyatında kifayət qədər tam işlənilməmiş, bu sahədə beynəlxalq hüququn aktual problemləri tələb olunan səviyyədə öz təhlilini tapmamışdır.

Beləliklə, müharibə cinayətləri ilə mübarizənin elmi zəmin əsasında həyata keçirilməsinin beynəlxalq hüquqi əsasları ilə bağlı hələ də öz həllini gözləyən bir çox problemlər mövcuddur.

Müharibə cinayətlərinin yüksək ictimai təhlükəliyinə, bu növ cinayətlərin törədilməsi nəticəsində yüzlərlə və minlərlə insanın həlak olmasına, onların sırasında isə dinc sakinlərin, mülki əhalinin, qadın və uşaqların xüsusi çəkisinin yüksək olmasına baxmayaraq müharibə cinayətlərinin qarşısının alınmasının beynəlxalq hüquqi əsasları hələ də lazımi səviyyədə işlənib hazırlanmamışdır.

Qeyd olunanlar bir daha göstərir ki, müharibə cinayətlərinə görə beynəlxalq cinayət məsuliyyətinin mahiyyətini səciyyələndirən əlamətlərin və onunla şərtlənən müharibə cinayətlərinin mahiyyətinin, onların törədilməsinə görə beynəlxalq cinayət-hüquqi məsuliyyəti müəyyən edən normalar kompleksinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması və bu əsasda Azərbaycanın beynəlxalq-hüquqi öhdəlikləri və milli maraqları nəzərə alınmaqla müharibə cinayətlərinə görə cinayət məsuliyyəti haqqında normaların, onların reallaşdırılmasının institusional-hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənən elmi konsepsiyanın; müharibə cinayətlərinə qarşıdurmanın beynəlxalq-millî sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə elmi əsaslı təkliflərin işlənib hazırlanması; silahlı münaqişələr zamanı insan hüquqlarının müdafiəsi probleminin kompleks analizinin və bu əsasda mövcud problemlərin həllinə istiqamətlənmiş təkliflərin və tövsiyələrin formalaşdırılması və müharibə zamanı insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmlərinin və praktikasının təkmilləşdirilməsi; müharibə cinayətlərinə dair beynəlxalq-hüquq normaların, konvensial müddələrin Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində təsbiti vəziyyətinin sistemli analizi əsasında mövcud boşluqların üzə çıxarılması, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı törədilmiş cinayətlərə görə hüquqi və fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətinin reallaşdırılması məsələlərinin kompleks tədqiqi olduqca aktual və elmi-təcrübə əhəmiyyət kəsb edən problemlər kateqoriyasına aid edilməlidir [6, c.138].

Qloballaşan dünyada silahlı münaqişələrin formaları və təzahürləri əhəmiyyətli dəyişikliklərə uğramışdır. XXI əsrdə yeni tip münaqişələr ön plana çıxmışdır. Bu münaqişələr isə istər özlərinin nəticələrinin məcmusu, istərsə də tənzimlənmə perspektivləri baxımından heç də az problemlə deyildir.

Müasir silahlı münaqişələrin bir çoxu belə adlandırmaq mümkündürsə, asimmetrik xarakter daşıyır ki, bu da münaqişə iştirakçılarının tərkibində, tərəflərin təchiz olunma dərəcəsinə və istifadə olunan müharibənin aparılması metodlarında və vasitələrində təzahür edir.

Silah anlayışının özü də əhəmiyyətli dərəcədə dəyişərək transformasiyaya uğramış, müharibələrin və münaqişələrin aparılmasının yeni metod və vasitələri yaranmış və geniş şəkildə istifadə edilməyə başlamışdır. Bütün bunlar isə müharibə və münaqişələrin aparılmasının yeni metod və vasitələrinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsini tələb edir.

Müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan beynəlxalq-hüquq normalarının təhlili də bu normaların təkmilləşdirilməsi, onların reallaşdırılması mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması ilə bağlı zərurətin mövcud olduğunu göstərir.

Müasir silahlı münaqişələr beynəlxalq hüquqda və xüsusi halda beynəlxalq cinayət hüququnda xeyli sayda problemləri və «boz zonaları» üzə çıxartmışdır. Məsələn, «qanunsuz kombatantların» statusu; beynəlxalq humanitar hüquq və beynəlxalq insan hüquqları hüququnun nisbəti, beynəlxalq hüququn bu iki sahəsinin «inteqrasiyası» və «konvergensiyası» məsələləri; insan hüquqları üzrə beynəlxalq müqavilələrin ekstraərazi baxımından tətbiqi imkanları; münaqişəyə cəlb olunmuş hərbi və mühafizə təşkilatlarının əməkdaşlarının statusu; «bilavasitə döyüş əməliyyatlarında iştirak etmə» anlayışının hüdudlarının müəyyən edilməsi; sülhməramlı əməliyyatlarda humanitar normalara əməl olunması və s. Beynəlxalq insan hüquqları hüququnun normalarının silahlı münaqişələr zamanı tətbiqi hüdudlarının və bu sahədə mövcud problemlərinin araşdırılması, beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqlarına dair beynəlxalq hüquq normaları arasında kolliziyaların və onların həlli yollarının müəyyən olunması, silahlı münaqişələrdə yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ və s. kimi insan hüquqlarının təmini problemlərinin tədqiqi; müharibələr və silahlı münaqişələr zamanı insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmlərinin və praktikasının təkmilləşdirilməsi, bu sahədə mövcud problemlərin həllinə istiqamətlənmiş elmi-nəzəri və praktiki müddəaların formulə edilməsi; müharibə cinayətlərinə qarşı-

durmanın beynəlxalq-milli sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə elmi əsaslı təkliflərin işlənilib hazırlanması böyük aktuallıq və elmi-təcrübi əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq hüquqda, Qərb ölkələrinin, Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olan ölkələrin qanunvericiliyində müharibə cinayətləri haqqında cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan normaların müqayisəli-hüquqi analizi, onların institusional-hüquqi mexanizmlərinin təkamülünün öyrənilməsi, beynəlxalq və milli səviyyədə mövcud qanunvericilik normalarının təkmilləşdirilməsi, son illərdə mürahibə və silahlı münaqişələr şəraitində humanitar hüquq normalarının, insan hüquqlarının pozulması ilə bağlı olan bir sıra əməllərin ictimai təhlükəlik səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsi nəzərə alaraq bu sahədə normayaradıcılıq fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi, yeni beynəlxalq-hüquqi normaların işlənilib hazırlanması perspektivlərinin, bu normaların milli qanunvericiliyə implementasiyası məsələlərinin araşdırılması da vacib hesab edilməlidir.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı törədilmiş müharibə cinayətlərinin dünyada sülh və təhlükəsizlik üçün böyük ictimai təhlükə kəsb etməsinin əsaslandırılması və bu cinayətləri törətmiş fiziki və hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasına istiqamətlənmiş konkret təkliflərin və tövsiyələrin irəli sürülməsi, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi zamanı insan hüquqlarının və beynəlxalq humanitar hüquq normalarının kütləvi şəkildə pozulması hallarının araşdırılması və xüsusi halda insan hüquqlarının ciddi pozuntularına görə beynəlxalq və milli səviyyələrdə cinayət məsuliyyətinin reallaşdırılması mexanizmlərinin işlənilməsi, vurulmuş maddi və mənəvi zərərlə bağlı kompensasiya məsələlərinin həlli kimi aktual və elmi-təcrübi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərin sistemli şəkildə tədqiqi müstəsna aktuallıq kəsb edir.

Qloballaşma və regionlaşma dövründə hibrid müharibəsi və kibermüharibələr müasir silahlı münaqişənin bir növü kimi nəzərdən keçirilməli və onlara görə beynəlxalq və milli səviyyədə cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsinin problem məsələləri öyrənilməlidir. Hibrid müharibəsi və kibermüharibə kimi münaqişələrin (müharibə-

lərin) yeni növlərinin öyrənilməsi, onların xarakterik xüsusiyyətlərinin, bu kateqoriyalı müharibə cinayətlərinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən beynəlxalq hüquq normalarının işlənilib hazırlanması imkanları ilə bağlı elmi-nəzəri və praktiki məsələlər kompleksinin araşdırılması zəruri hesab edilməlidir.

Müharibə cinayətləri ilə mübarizədə dövlətlərarası əməkdaşlığın normativ-hüquqi əsaslarının işlənilib hazırlanması və bu sahədə praktikanın optimallaşdırılması yollarının müəyyən olunması da beynəlxalq hüquq elminin qarşısında duran aktual məsələlərdəndir. Müharibə cinayətləri ilə mübarizədə beynəlxalq və regional təşkilatların,

beynəlxalq məhkəmələrin rolunun və əsas fəaliyyət istiqamətlərinin, bu sahədə mövcud problemlərin öyrənilməsi, beynəlxalq və regional qurumların hüquqi statusunun təkmilləşdirilməsi məsələləri də xüsusi araşdırma tələb edir.

Qeyd olunan amillər müharibə cinayətləri və insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi aspektlərdən kompleks, monoqrafik səviyyədə, sistemli-struktur yanaşma əsasında tədqiqinin elmi-nəzəri və praktiki baxımdan müstəsna əhəmiyyət kəsb etməklə istər müasir beynəlxalq hüquq, istərsə də milli hüquq üçün olduqca aktual olduğunu göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Allahverdiyev Ə. Müharibə cinayətləri beynəlxalq cinayətlərin bir növü kimi//Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri. 2015. № 63, s.68.
2. Axundov R.Ə. Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarının tətbiqi. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoferatı. Bakı, 2017.
3. Quliyev R.İ., İmanov M.N. Cinayət hüququ. Xüsusi hissə. «Hüquqşünaslıq» ixtisası üzrə təhsil alan ali məktəb tələbələri üçün dərslik. «Digesta» nəşriyyatı, Bakı, 2001.
4. İbayev V. Beynəlxalq humanitar hüquq. Bakı: «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı. 2001.
5. İbayev V.Ə. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və insan hüquqları. Hüquq elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2002.
6. Məmmədov R.K. Beynəlxalq cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi. Bakı, 2012.
7. Məmmədov Ş. Erməni terrorçularının əməlləri beynəlxalq-hüquq müstəvisində// «AMEA. Xəbərlər. İctimai və humanitar elmlər seriyası». 2012. №3- Jild 8, s.60-66.
8. Orucov Ə.O. Beynəlxalq cinayətlərə görə fiziki şəxslərin məsuliyyəti. Hüquq elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2003.
9. Fətəliyev Z.F. Müharibə cinayətləri beynəlxalq cinayətlərin bir növü kimi. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2012.
10. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Bakı, 2002.
11. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil. Bakı, 2018.
12. 10 самых кровопролитных войн в истории человечества// www.regnum.ru.
13. Батырь В.А. Международное гуманитарное право: Учебник для вузов. М.:Юстицинформ. М., 2011.
14. Бисултанов А.К. Развитие международного гуманитарного права в условиях изменяющейся природы современных вооруженных конфликтов. Дисс...к.ю.н. М., 2016.
15. Жертвы военные и жертвы гражданские в войнах конца XX – начала XXI века// www.warconflict.ru.
16. Карташкин В.А. Права человека: международная защита в условиях глобализации. М.: Инрфа-М, 2011.

17. Курносова Т.И. Имплементация международно-правовых норм о военных преступлениях и преступлениях против человечности в Российское уголовное законодательство. Дисс...к.ю.н. М., 2016.
18. Лобанов С.А. Международная уголовная ответственность за военные преступления. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. М., 2018.
19. Лямин Н.М. Международный уголовный суд и ответственность за преступные нарушения прав человека. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М., 2017.
20. Мохаммед Х.А.А. Защита прав человека во время международных вооруженных конфликтов: соотношение международно-правового и внутригосударственного регулирования. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М., 2010.
21. Пикте Ж. Развитие и принципы международного гуманитарного права. М., 2000.
22. Русинова В.Н. Права человека в вооруженных конфликтах: соотношение норм международного гуманитарного права и международного права прав человека. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. М., 2015.
23. Смирнова А.Н. Прогрессивное развитие норм международного гуманитарного права о запрещенных методах и средствах ведения войны. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М., 2017.
24. Степанов П.П. Современные военные преступления: их причины и меры противодействия. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М., 2017.
25. Степанова Е. Вооруженные конфликты начала XXI века: типология и направления трансформации//Мировая экономика и международные отношения. 2020. Том 64. №6.
26. Эфендиев О.Ф. Вооруженные конфликты и военные преступления на Центральном Кавказе: международно-правовой аспект. Баку, 2006.

Рагим Меджнунов

Некоторые актуальные международно-правовые и национально-правовые проблемы борьбы с военными преступлениями

В статье рассмотрен ряд актуальных вопросов борьбы с военными преступлениями, международно-правовые и национально-правовые проблемы, решение которых имеет научно-теоретическое и практическое значение. Дается краткий обзор истории войн и вооруженных конфликтов с конкретными статистическими данными, свидетельствующими об исключительной разрушительности войн и их тяжелых последствиях. Учитывая актуальность борьбы с военными преступлениями, относящимися к категории международных преступлений, отмечено, что в последние годы, значительно возросло внимание к научным исследованиям проблемы. Краткое содержание научных исследований, проведенных в Азербайджане и за рубежом в области международно-правовых аспектов военных преступлений, защищенных диссертаций, проблем в этой области, закрепление ответственности за военные преступления в международном и национальном праве, существующие пробелы в области механизмов реализации законодательных норм и приукрашивание их решения, выявлен и систематизирован комплекс вопросов научно-теоретического и практического характера.

Актуальность системного исследования комплекса научно-теоретических и практических вопросов, связанных с изучением новых видов конфликтов (войн), таких как гибридная война и кибервойна, их характеристик, возможности разработки норм международного права и национального права, определяющих уголовную ответственность. была отмечена ответственность за

эту категорию военных преступлений. В статье подчеркивается актуальность обеспечения прав человека в условиях вооруженных конфликтов и войн, комплексный анализ современного состояния проблемы международно-правовой защиты прав человека в условиях вооруженных конфликтов и на этой основе механизмов обеспечения защиты прав человека в условиях войн и вооруженных конфликтов и выявление практических областей для улучшения и формулирование конкретных предложений и рекомендаций в этом отношении.

Rahim Majnunov

**Some current international-legal and national-legal issues
in the fight against war crimes**

The article deals with a number of current issues, the solution of which is of scientific-theoretical and practical importance, in the fight against war crimes, in the fight against international-legal and national-legal problems. A brief overview of the history of wars and armed conflicts is given, along with concrete statistics showing the extraordinary destructiveness and dire consequences of wars.

It was noted that in recent years, given the urgency of combating war crimes, which fall under the category of international crimes, interest in scientific research on the problem has increased significantly. A brief summary of scientific research and theses defended in the field of international legal research of war crimes in Azerbaijan and abroad is given. In the era of globalization and regionalization, the need to examine hybrid warfare and cyber warfare as a modern type of armed conflict and to determine the criminal responsibility for them at the international and national level has been emphasized. The importance of systematically researching new types of conflicts (wars), such as hybrid warfare and cyber warfare, their characteristics, the possibility of developing international and national legal norms defining criminal responsibility for this category of war crimes were noted.

The article highlights the urgency of ensuring human rights in armed conflicts and wars, and the formulation of recommendations has been shown to be of exceptional importance.

Həcər QASIMOVA

Bakı Dövlət Universiteti

“Beynəlxalq ümumi hüquq”

kafedrasının dosenti, h.e.f.d.

e-mail: hecer.qasimova@gmail.com

XARİCİ DİPLOMATİK NÜMAYƏNDƏLİKLƏR VƏ ONLARIN PERSONALININ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASININ BEYNƏLXALQ VƏ MİLLİ HÜQUQİ ƏSASLARI

Açar sözlər: diplomatik immunitet, diplomatik nümayəndəlik, diplomatik agent, şəxsi toxunulmazlıq, beynəlxalq hüquqi məsuliyyət, xarici əlaqə orqanları.

Ключевые слова: дипломатический иммунитет, дипломатическое представительство, дипломатический агент, личная неприкосновенность, международно правовая ответственность, органы внешних сношений.

Key words: diplomatic immunities, diplomatic mission, diplomatic agent, personal inviolability, international legal responsibility, bodies of external relations.

Son günlərdə Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdəki diplomatik nümayəndəliklərinə qarşı müxtəlif formalarda hücumların, terror aktlarının sayının artması ciddi narahatlıq yaradır. Son altı ay ərzində səfirliklərimizə qarşı beş terror aktı həyata keçirilib. 4 Avqust 2022-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Londonda yerləşən səfirliyinə İran İslam Respublikasının himayə etdiyi radikal dini qruplaşmanın üzvləri hücum etmişdir. Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirliyi bu insidenti “vandalizm aktı” kimi qiymətləndirib və Böyük Britaniyanın ölkəmizdəki səfirliyinin müvəqqəti işlər vəkilinə hücumla bağlı “qəti etiraz” bildirərək belə halların təkrarlanmayacağına dair “zəmanət tələb edib”.

16 Sentyabr 2022-ci ildə Livanda yaşayan ermənilər Azərbaycanın Beyrutdakı səfirliyinin binasına hücum etmişlər. Polis əməkdaşları təxribatın qarşısını almaq üçün gözyaşardıcı bombalardan istifadə etmişdir.

18 Sentyabr 2022-ci ildə Fransada yaşayan ermənilər tərəfindən Azərbaycanın Parisdəki səfirliyinə hücum olunub. Rəsmi Bakı Parisdəki səfirliyimizin təhlükəsizliyinin təmin edilməməsinə etiraz olaraq Fransaya nota vermişdir, həmçinin Azərbaycan Baş Prokurorluğu tərəfindən cinayət işi açılmışdır.

11 Oktyabr 2022-ci ildə Vaşinqtonda Azərbaycanın ABŞ-dakı səfirliyinin xidməti avtomobili atəşə tutulmuşdur. Baş verən insidentlə bağlı XİN növbəti dəfə Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi tələbi ilə çıxış etmişdir.

27 Yanvar 2022-ci ildə isə ölkəmizin İrandakı səfirliyinə edilən silahlı hücum nəticəsində nümayəndəliyin personalından bir şəxs (səfirliyin mühafizə xidmətinin rəisi) həlak olmuş, iki nəfər yaralanmışdır. Terror aktı ilə bağlı XİN-in yaydığı bəyanatda qeyd olunur ki, Azərbaycan tərəfi günahkarların müəyyən edilərək layiqli cəza almasını təmin etmək üçün müvafiq beynəlxalq mexanizmlərin verdiyi bütün imkanlardan istifadə edəcək.

Qeyd olunan faktlar xarici əlaqə orqanlarının təhlükəsizliyinin təmin olunmasının hüquqi mexanizmlərinin respublikamız üçün nə qədər aktual olduğunu bir daha təsdiq edir. Bu faktlar, ciddi beynəlxalq hüquqi nəticələrə əsas yarada bilən ağır beynəlxalq hüquq pozuntularıdır. Onlar xüsusi araşdırılmanı və uyğun beynəlxalq hüquqi

qiymətləndirilməni tələb edir. Əks təqdirdə dövlətin bu mühüm xarici əlaqə orqanlarının fəaliyyəti mümkünsüz sayıla bilər.

İlk öncə qeyd edək ki, diplomatik immunitet bütün diplomatiya hüququnun mərkəzi institutu, əsas elementidir. Qədim Hindistanın Manu Qanunlarından başlayaraq bu günə qədər bu institut beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri, adət və müqavilə normaları ilə, həmçinin dövlət-daxili qanunvericiliklə dəqiq tənzimlənmişdir.

Bu gün bu sahədə əsas universal akt olan Diplomatik əlaqələr haqqında 1961-ci il Vyana Konvensiyasının 22-ci maddəsi diplomatik nümayəndəliklərin binasının toxunulmazlığı prinsipini imperativ norma şəklində müəyyən etmişdir. Yeri gəlmişkən, Konvensiya layihəsi müzakirə olunan zaman Beynəlxalq Hüquq Komissiyası bu maddəyə hər hansı bir qeyd-şərti (yanğın qeyd-şərti) qəbul etməməklə bu normanın mütləq xarakterini bir daha sübut etmişdir. Konvensiyanın 22-ci maddəsində deyilir “1. Nümayəndəliyin binaları toxunulmazdır. Yerləşmə dövlətinin hakimiyyət orqanları nümayəndəlik başçısının razılığı olmadan bu binalara daxil ola bilməzlər.

2. Nümayəndəliyi hər cür hücumlardan və zərər vurulmasından qorumaq və nümayəndəliyin sakitliyinin istənilən formada pozulmasının və ya şərəfinin təhqir olunmasının qarşısını almaq üçün hər cür lazımi tədbirlər görmək yerləşmə dövlətinin xüsusi vəzifəsidir.

3. Nümayəndəliyin binaları, avadanlıqları və bu binalardakı digər əmlak, həmçinin, nümayəndəliyin nəqliyyat vasitələri axtarış, müsadirə və həbs icra hərəkətlərində immunitətdən istifadə edir.” [3].

1961-ci il Vyana Konvensiyasının 22-ci maddəsi yerləşmə dövlətinin xarici diplomatik nümayəndəliklərin binalarına münasibətdə iki cür öhdəliyini müəyyən edir. Bir tərəfdən, 22-ci maddədəki passiv öhdəliyə əsasən onun vəzifəli şəxsləri bu toxunulmazlığı pozan hər hansı istənilən hərəkətdən çəkinməlidirlər. Digər tərəfdən, aktiv öhdəliyə əsasən isə, yerləşmə dövləti həmin nümayəndəliyi fiziki şəxslərn zərər gətirə biləcək istənilən qeyri-qanuni hərəkətlərindən qorumaq üçün bütün lazımi tədbirləri görməlidir [2]. Bu sahədə yerləşmə dövlətinin hər hansı bir hərəkətsizliyi

birbaşa öhdəliyinin pozulması və beynəlxalq hüquqi məsuliyyətinin əsası kimi çıxış edir.

Gördüyümüz kimi, Konvensiya hər hansı bir konkret tədbirlərlə bağlı müddəaları özündə əks etdirmir. Yəni, yerləşmə dövlətindəki şəraitdən və şərtlərdən asılı olmayaraq, bu dövlət ərazisindəki xarici diplomatik nümayəndəliklərin təhlükəsizliyini təmin etməlidir. Bu xüsusi öhdəlik nəticə öhdəliyidir və hansı vasitələrdən istifadə olunmasından asılı olmayaraq təmin edilməlidir.

1961-ci il Vyana Konvensiyası nümayəndəliyin personalına daxil olan diplomatik və inzibati-texniki heyətin də tam toxunulmazlığı prinsipini müəyyən edir. Diplomatik agentin toxunulmazlığı prinsipinə uyğun olaraq, onların hər hansı bir formada tutulub saxlanılmasına, həbs olunmasına yol verilmir (mad.29). Digər tərəfdən bu maddədəki aktiv öhdəliyə uyğun olaraq, yerləşmə dövləti ona lazımi hörmətlə yanaşmalı və onun şəxsiyyətinə, azadlığına və ləyaqətinə hər hansı hücumların qarşısının alınması üçün bütün lazımi tədbirləri görməlidir. Konvensiya şəxsi toxunulmazlıq prinsipini də mütləq norma formasında müəyyən etmiş və heç bir istisnanı qəbul etməmişdir. Bu öhdəliyə əsasən yerləşmə dövləti şəxsi toxunulmazlığın təmin edilməsi üçün bütün tədbirləri görməlidir. Buraya müxtəlif tədbirləri aid etmək olar ki, onlar haqqında aşağıda daha ətraflı bəhs edəcəyik.

Diplomatik nümayəndəliklərin və onun personalının toxunulmazlığını və müdafiəsini təmin etmək ən mühüm və aktual məsələ kimi BMT Baş Assambleyasının bir çox sessiyalarında müzakirə olunmuş və uyğun sənədlər qəbul edilmişdir. Diplomatik nümayəndəliklərin toxunulmazlığı məsələsi ilə bağlı BMT-nin Baş Katibi tərəfindən hazırlanan “Beynəlxalq hüquq icmalı” adlanan sənəddə də deyilir ki, diplomatik agentin, dövlət nümayəndəsinin şəxsiyyətinə qarşı müəyyən qruplar tərəfindən edilən faktiki hücumlar zamanı yerli dövlətin hökuməti toxunulmazlığı bərpa etmək və hüquq pozuntusunu törədəni cəzalandırmaq üçün bütün tədbirləri həyata keçirməlidir.

BMT Baş Assambleyasının 1980-ci il Dekabrın 15-də XXXV sessiyasında qəbul etdiyi “Diplomatik və konsul missiya və nümayəndəliklərinin müdafiəsi, mühafizəsi və təhlükəsizliyinin

gücləndirilməsi üzrə effektiv tədbirlərə baxılması” adlı qətnaməsində bütün dövlətləri onların beynəlxalq hüquqi öhdəliklərinə müvafiq olaraq yurisdiksiyaları altında olan ərazilərdə yerləşən diplomatik və konsul nümayəndəliklərinin və nümayəndələrinin müdafiəsi, təhlükəsizliyi və mühafizəsini effektiv təmin etmək üçün bütün lazımi tədbirləri görməyə çağırmışdır (ərazilərində bu nümayəndəlik və nümayəndələrin təhlükəsizliyinə və mühafizəsinə yönələn aktlara təşviq, təhrik edən, onları təşkil edən və həyata keçirən şəxslərin, qrupların və təşkilatların qeyri-qanuni fəaliyyətini qadağan edən praktiki tədbirlər də daxil olmaqla). Qətnamə ilə xüsusi nəzarət mexanizmi yaradılır. Onun əsasında dövlətlər BMT-nin Baş Katibinə onların ərazilərində xüsusi müdafiədən istifadə edən şəxslərə qarşı həyata keçirilən ciddi qəsdlər, bunları həyata keçirənlərin məhkəməyə ötürülməsi və təkrar hallarının qarşısının alınması ilə bağlı gördükləri tədbirlər haqqında məlumat verir ki, Baş Katib də öz növbəsində bu məlumatı Baş Assambleyaya ötürür.

1980-ci ildən başlayaraq bu mexanizm əsasında Baş Assambleyanın illik sessiyalarında müzakirələr keçirilir və mütəmadi olaraq uyğun qətnamələr qəbul edilir. 2022-ci il 21 iyulda BA-nın növbəti 77-ci sessiyasında adiçəkilən qətnamənin (75 /139) 11-ci bəndi əsasında hazırlanmış Baş Katibin məruzəsinə Azərbaycan Respublikasının xaricdəki diplomatik və konsul nümayəndəliklərinin təhlükəsizliyinə, sakitliyinə, şərəf və ləyaqətinə qarşı yönələn 15 insident daxil edilmişdir.

Adiçəkilən normativ aktların məzmunundan irəli gələrək yerləşmə dövləti bu cür situasiyalarda hücumların qarşısını almaqla yanaşı, uyğun şəxslərin müəyyən edilməsi və cəzalandırılması sahəsində də öhdəlik daşıyır. Yeri gəlmişkən dövlətin bu öhdəliyi 1973-cü il Beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə, o cümlədən diplomatik agentlərə qarşı cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyaya müvafiq olaraq da müəyyən edilmişdir.

Bu Konvensiya beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərin xüsusi müdafiəsinin təmin edilməsi yönündə mühüm addımlardan hesab oluna bilər. Konvensiya beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxsləri, xüsusi müdafiə yaradan cinayətin tərkibini, ehtimal olunan cinayətkarın anlayışını

müəyyən etməklə yanaşı, beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə qarşı cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması sahəsində dövlətlərin əsas öhdəliklərini də müəyyən edir. (1; s.158).

1973-cü il Konvensiyası diplomatik agentlərə və digər beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə qarşı yönəldilmiş cinayətlər haqqında məsələni daha qlobal problem olan terrorizm aktlarının həyata keçirilməsi aspektlərindən birinə aid etmişdir. Konvensiyanın 2-ci maddəsində xüsusi beynəlxalq hüquqi müdafiə yaradan cinayətin tərkibi müəyyən olunmuşdur. Buna aşağıdakılar aiddir:

a) beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxsin qəsdən öldürülməsi, qaçırılması və ya onun şəxsiyyətinə və ya azadlığına yönəlmiş digər hücumların həyata keçirilməsi;

b) beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxsin şəxsiyyətinə və azadlığına təhlükə yarada biləcək, onun rəsmi binasına, yaşayış binasına və ya nəqliyyat vasitələrinə zorakı hücumların həyata keçirilməsi;

c) istənilən hücum cəhdi;

d) istənilən belə hücumun iştirakçısı qismində əməllər, belə ki, hər bir iştirakçı dövlət tərəfindən onun daxili qanunvericiliyinə əsasən, bu cinayətin onun ərazisində və ya ərazisinin hüdudlarından kənarında baş verməsindən asılı olmayaraq, cinayət kimi qiymətləndirilməlidir.

Dövlətin xarici diplomatik nümayəndəliklərinin və onların personalının statusunu, toxunulmazlığı məsələlərini müəyyən edən beynəlxalq hüquqi sənədlərin analizi yerləşmə dövlətlərinin bu xarici əlaqə orqanlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı öhdəliklərini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirməyə əsas verir.

Nümayəndəliyin binasına münasibətdə:

- Nümayəndəliyin başçısının icazəsi olmadan binaya daxil olmamaq;

- Binada həbs, axtarış, rekvizisiya və digər icra hərəkətləri aparmamaq;

- Yerli hakimiyyət orqanlarının nümayəndəliyə zərər vuran, onun sakitliyinə, şərəf və ləyaqətinə xələl gətirən əməllərinin qarşısını almaq;

- Nümayəndəliyin binasının mühafizəsi;

- Toxunulmazlığa qəsd edən halların istintaqını aparmaq, təqsirkarların cəzalandırılmasını həyata keçirmək;

• Vurulmuş zərərə görə təzminatı təmin etmək

Personala münasibətdə:

• dövlət orqanlarının və ayrı-ayrı şəxslərin diplomatik agentin toxunulmazlığına xələl gətirən istənilən fəaliyyətdən çəkinməsi;

• Qəsdlərin və personala zərər vurulmasının qarşısını almaq;

• Diplomatlara faktiki pozulmuş hüquq və imtiyazlarının bərpa edilməsi;

• Hüquq pozuntusunu törədənlərin cəzalandırılması;

• Dəyən zərərə görə təzminat ödənilməsi;

• Göstərilən məsələlərlə bağlı dövlətlərin əməkdaşlığı

Öhdəliklərin bəzilərinin realizəsinin praktiki hallarına baxaq. Diplomantik nümayəndəliyin binasının mühafizəsi yerləşmə dövləti tərəfindən adətən xüsusi polis və ya hərbi bölmələr tərəfindən həyata keçirilir. Beynəlxalq hüquq normaları mühafizənin konkret təşkili qaydalarını, güvvələrin və vasitələrin sayını tənzimləmir, bunu yerləşmə dövlətinin “xüsusi öhdəliyi” kimi müəyyən edir. Beləliklə, mühafizənin təşkil edilməsinin konkret qaydaları və onun həcmi yerləşmə dövlətinin müstəsna səlahiyyətidir. Təbii ki, diplomatik nümayəndəliklər real təhlükənin mümkünlüyü halında yerləşmə dövlətindən gücləndirilmiş mühafizənin təşkil olunmasını tələb edə bilər [4. s.48]. BMT-nin Baş Katibi tərəfindən 1971-ci ildə hazırlanmış “Beynəlxalq hüquq icmalı”nda da deyilir ki, “yerləşmə dövləti hücum haqqında qabaqcadan məlumatla malikdirsə, yaxud, tam əsaslı olaraq həmin hücumların mümkünlüyünü görə bilirsə, başqa şəraitdə qəbulolunmaz hesab olunan tədbirlərin (məs., xüsusi mühafizənin ayrılması) görülməsi vacibdir”.

Səfirlik ətrafında keçirilən nümayiş və piketlərlə bağlı məsələ, ABŞ qanunvericiliyi praktikasında nümayəndəliyin sakitliyinin, şərəf və layəqətinin pozulması hallarının önənməsi üçün beş yüz füt-dən artıq yaxınlaşmaq qadağası tətbiq olunur.

Nümayəndəliyin personalına gəldikdə isə, onlar terror aktları üçün həmişə cazibə hədəf olmuşlar. Son illər ərzində həyata keçirilən siyasi zorakılıq aktlarının üçdə birini diplomatik agentlərə qarşı hücumlar təşkil edir. 1961-ci və 1973-cü il

Konvensiyaları yerləşmə dövlətləri üzərinə “bütün lazımi tədbirləri görmək” öhdəliyini qoyur ki, buna əsasən həmin dövlətlər şəraitə müvafiq olaraq nümayəndəlik ətrafında silahlı mühafizə postlarının quraşdırılmasını, diplomatlara ölkə ərazisində hərəkət edərkən silahlı mühafizə təqdim edilməsini, onlara özünümüdafiə məqsədilə silah daşımaq icazəsi verilməsini, nümayəndəliyə daxil olan təhdidlərin ciddi araşdırılmasını və s. özündə ehtiva edən önləyici tədbirləri görməlidir. Yerləşmə dövlətinin mövcud təhlükəni görməli olduğu halda preventiv tədbirləri həyata keçirməməsi onun üzərində əlavə məsuliyyət yaradır.

Diplomatik nümayəndəlik və onun personalına qarşı hücumları həyata keçirən şəxslərin cəzalandırılması öhdəliyi birbaşa 1973-cü il Konvensiyasından irəli gəlir (qeyd edək ki, 180 dövlət, o cümlədən Azərbaycan Respublikası və İran İslam Respublikası da bu Konvensiyanın iştirakçısıdır). Öhdəliyə müvafiq olaraq, bu kateqoriya şəxslərə qarşı hücumlar, məqsədindən asılı olmayaraq ağırlaşdırılmış sanksiyalarla cəzalandırılmalıdır. Bir çox dövlətlərin cinayət qanunları diplomatlara qarşı bu və ya digər əməllərə görə xüsusi cəza nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsində VII (Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər) “Beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə və ya təşkilatlara hücum etmə” adlanan 102-ci maddədə deyilir ki, beynəlxalq müdafiədən istifadə edən xarici dövlət nümayəndəsinə və ya beynəlxalq təşkilatın əməkdaşına, habelə həmin şəxslərin xidməti və ya yaşayış sahələrinə, yaxud nəqliyyat vasitələrinə hücum etmə, müharibəyə təhrikçilik və ya beynəlxalq münasibətlərin gərginləşməsi məqsədilə törədildikdə- 5ildən 10 ilə qədər azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır”. Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyasında bu maddə ilə bağlı göstərilir ki, hücum etmə dedikdə beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə qarşı onların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükəli, yaxud təhlükəli olmayan zor göstərmə, habelə onların azadlığına, mülkiyyətinə, ləyaqətinə qəsd ediləcəyi ilə zor göstərmədə ifadə olunan hədələmə və s. hərəkətlərin törədilməsi başa düşülür. Beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərin xidməti və ya yaşayış yerinə hücum etmə dedikdə belə yerlərə qanunsuz da-

xilolma və ardınca hər hansı hərəkətin (tələb, hədə, talama və s.) törədilməsi nəzərdə tutulur.

AR CM-nın XI (Dövlət hakimiyyəti əleyhinə olan cinayətlər) hissəsinin 277-ci maddəsi xarici dövlət nümayəndəsinin xidməti və ya siyasi fəaliyyətinə son qoymaq və ya bu fəaliyyətə görə qisas almaq məqsədilə onun həyatına sui-qəsd etməyə görə ağırlaşdırılmış sanksiya nəzərdə tutur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, respublikamız bu Konvensiyanın iştirakçısı olduğuna görə CM-da müvafiq dəyişiklik olunmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq, məqsədlərindən asılı olmayaraq beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə qarşı istənilən hüquq pozuntularına görə ağırlaşdırılmış sanksiyalar tətbiq olunmalıdır. Bunun üçün CM-nın bütün uyğun maddələrində [120; 149; 181 və s.] nəzərdə tutulan ağırlaşdırıcı hallara, həmçinin bu kateqoriya şəxslərə qarşı olunan əməllər də daxil edilməlidir.

1973-cü il Konvensiyanın əsas məqsədlərindən biri burada qeyd olunan cinayətləri törədən və yaxud iştirak edən şəxslərin labüd cazasını təmin etmək üçün onların mühakimə olunmasına və yaxud ekstradisiya olunmasına nail olmaq idi. Konvensiyanın 7-ci maddəsinə uyğun olaraq iştirakçı dövlət ərazisindəki ehtimal olunan cinayətkarı təhvil vermirsə, o zaman heç bir istisnasız və əsassız yubadılma olmadan işi cinayət təqibi məqsədilə öz səlahiyyətli orqanlarına ötürür (aut dedere aut judicare prinsipi).

Xüsusi vurğulamaq istərdik ki, baxmayaraq beynəlxalq hüquqi sənədlərdə bu birbaşa qeyd olunmayıb akkreditiv dövlətin də öz xarici diplomatik nümayəndəliklərinin təhlükəsizliyini təmin etmək hüququ, hətta öhdəliyi vardır. Bir sıra dövlətlər xaricdəki diplomatik nümayəndəliklərin təhlükəsizliyinin, mühafizəsinin təşkilində bu və ya digər formada iştirak edirlər. ABŞ-ın diplomatik nümayəndəliklərinin mühafizəsini orada xidmət aparan dəniz piyadaları həyata keçirir. Rusiya nümayəndəlikləri sərhədçilər tərəfindən mühafizə olunur. AR -sı Prezidentinin 2021-ci il 7 May tarixli Fərmanı bu funksiyanın hərbi qulluqçular tərəfindən həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Diplomatiya hüququ baxımından təhlükəsizliyi təmin edən əməkdaşlar inzibati-texniki heyətə aid olunur və nümayəndəliyin ərazisində silah-

lanmış ola bilərlər. Diplomatların silah gəzdirmək hüququ isə adətən olduqları dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə və ya dövlətlər tərəfindən əlavə razılaşmalarla tənzimlənir.

Zənnimcə mövcud beynəlxalq hüquqi mexanizmlərlə yanaşı göndərən dövlət tərəfindən həmçinin, təhlükəsizliyin təmin edilməsi də aktuallaşmaqdadır. Cərəyan edən son hadisələr bunu bir daha təsdiq edir. Belə praktika bir çox dövlətlərdə mövcuddur. ABŞ Prezidentinin 1986-cı ildə imzaladığı qanun əsasında ABŞ Dövlət Departamenti yanında Diplomatik Təhlükəsizlik Bürosu fəaliyyət göstərir. Büronun xüsusi agentlərinə xaricdəki ABŞ rəsmilərinə qarşı həyata keçirilən cinayət əməllərinin istintaqını aparmaq hüququ verilir [7.s. 73].

Son olaraq qeyd edək ki, xarici diplomatik nümayəndəlik və onun personalının təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas beynəlxalq hüquqi mexanizmlərindən biri də dövlətlərin məsuliyyəti institutudur. Belə ki, beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə qarşı həyata keçirilən qəsdlər beynəlxalq xarakterli cinayətdir. Yerləşmə dövlətinin məsuliyyəti 2001-ci ildə Beynəlxalq hüquq komissiyasının BMT-nin Baş Assambleyasına təqdim etdiyi "Beynəlxalq hüquqa zidd əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyəti" haqqında maddələr layihəsinə əsasən müəyyən olunur. (5). Bu kateqoriya cinayətlər fiziki şəxslər tərəfindən həyata keçirilsə də dövlətin məsuliyyəti o hallarda yaranır ki: hüquq pozuntusunu özü təşkil edir və ya təhrik edir; hüquq pozuntusunun qarşısını almaq üçün kifayət qədər sayıqlıq göstərmir; hüquq pozuntusu törədənləri cəzalandırmır.

Məsuliyyət institutu çərçivəsində zərərçəkən dövlət müxtəlif formalarda satisfaksiya (üzr istənilməsi, hüquq pozuntusu faktının tanınması, təkrarlanmayacağına zəmanət verilməsi, cinayətkarların cəzalandırılması və s.), restitusiya (diplomatik agentlərin pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsi), vurulan zərəre görə kompensasiya tələb edə bilər. Delikvent dövlət irəli sürülən tələbləri yerinə yetirmədiyi hallarda isə zərərçəkən dövlətin müxtəlif əks tədbirləri (repressali, retorsiya, sanksiya və s.) həyata keçirmək hüququ yaranır. Əks tədbirlər məsuliyyət normalarının implementasiyası, hüquq pozucusu olan dövlətin məcbur edilməsi mexanizminin əsas elementi kimi çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Абашидзе А.Х. Федоров М.Б Право внешних сношений: Учебное пособие.-М.: Междунар.отношения, 2009.-384с
2. Абашидзе А.Х, Чистоходова И.А. Дипломатическое и консульское право: учебное пособие. - М.: РУДН, 2015. - С. 373.
3. Венская конвенция о дипломатических сношениях 1961 г. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/dip_rel.shtml
4. Демин Ю.Г Статус дипломатических представительств и их персонала: Учебное пособие.-2-е издание М.: Междунар.отношения, 2010 - 224с.
5. Молчанова Е.Р. Нарушение дипломатической неприкосновенности: возможные пути решения конфликта. 2013. <https://cyberleninka.ru/article/n/narushenie-diplomaticheskoy-neprikosnovennosti-vozmozhnye-puti-resheniya-konflikta>
6. Нагиева А.А. Дипломатическая защита. М.2019: МГИМО-Университет. 272 с.
7. Нагиева А.А. Личная неприкосновенность сотрудников дипломатического представительства : актуальные международно-правовые вопросы // Московский журнал международного права №1 2022 https://www.mjil.ru/jour/article/view/2677/2574?locale=ru_RU
8. Пакуш Л.В. Основы дипломатической и консульской службы : курс лекций / Л. В. Пакуш. – Горки : БГСХА, 2020. – 267 с. ISBN 978-985-7231-02-7. <https://elib.baa.by/xmlui/bitstream/handle/123456789/1947/ecd3834.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Касумова Хаджар

Международно-правовые и национально-правовые основы обеспечения неприкосновенности зарубежных дипломатических представительств и их персонала

Являясь центральным институтом всего дипломатического права дипломатический иммунитет, в случаях его нарушения сопровождается инцидентами угрожающими межгосударственным отношениям, международному миру и безопасности. В связи с учащением правонарушений против дипломатов в последнее время, стали более актуальными вопросы международных и внутригосударственных механизмов обеспечения их безопасности. В статье наряду с нормативной базой права неприкосновенности дипломатов изучаются и правоотношения ответственности в случае их нарушения.

Hajar Gasimova

International and national legal basis for ensuring the inviolability of foreign diplomatic missions and their personnel

Being the central institution of all diplomatic law, diplomatic immunity, in cases of its violation, is accompanied by incidents threatening interstate relations, international peace and security. Due to the increase in offenses against diplomats in recent years, the issues of international and domestic mechanisms for ensuring their security have become more urgent. In the article, along with the regulatory framework of the right of inviolability of diplomats, the offenses of responsibility in case of their violation are also studied.

Səftər RƏHİMLİ

Bakı Dövlət Universiteti “İnsan hüquqları və informasiya hüququ”
UNESKO kafedrası, h.ü.f.d.
e-mail: sefterrehimli@yahoo.com

BEYNƏLXALQ HÜQUQ BAXIMINDAN AZƏRBAYCAN SSR-in HÜQUQİ VƏZİYYƏTİ

Açar sözlər: Rusiyanın işğalı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Azərbaycan SSR, suverenlik, beynəlxalq hüquq, beynəlxalq humanitar hüquq, SSRİ konstitusiyası

Ключевые слова: Российская аннексия, Азербайджанская Демократическая Республика, Азербайджанская СССР, суверенитет, международное право, международное гуманитарное право, конституция СССР

Keywords: Russian occupation, Azerbaijan Democratic Republic, Azerbaijan SSR, sovereignty, international law, international humanitarian law, USSR constitution

1920 -ci il aprelin 27-də Bakını işğal edib Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini süquta uğradan Sovet Rusiyası daxilə Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanılacağı illuziyasını yaradıb yerli əhalini sakitləşdirmək, eyni zamanda beynəlxalq aləmdə işğal faktına siyasi don geyindirmək üçün sırf taktiki mülahizələrlə “müstəqil Sovet Azərbaycanı”, Azərbaycan SSR (sovet sosialist respublikası) yaratmaq siyasətini həyata keçirməyə başlayır. “Müstəqil Sovet Azərbaycanı” şüarı yerli əhali arasında təbliğat işini təşkil etmək məqsədilə hələ 1919-cu ilin may ayında RK(b)P tərəfindən ortaya atılmış və qərara alınmışdı ki, Cənubi Qafqaz respublikaları işğal edildikdən sonra ilk əvvəl Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanda “müstəqil” sovet respublikaları yaradılmalı, onlar əvvəl Qafqaz federasiyasında birləşdirilməli, daha sonra isə ümum-Rusiya federasiyasına daxil edilməli idilər. 1920-ci il fevralın 11-12-də yaradılan AK(b)P RK(b)P-ni özünün ali rəhbər orqanı,

özünü isə onun yerli təşkilatı elan etmişdi [3, s.230-231]. Əsasən qeyri-millətlərdən olan AK(b)P ümumiyyətlə formal da olsa, Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı idi. Lakin V.İ.Lenin 1920-ci il martın 17-də Qafqaz Cəbhəsinin Hərbi-İnqilab Şurasına, İ.T.Smilqa və Q.K.Orconokidzeyə Bakını almaq haqqında göstəriş verəkən, eyni zamanda bəyanatlarda son dərəcə diplomatik olmaq və əhalini möhkəm yerli sovet hakimiyyəti hazırlandığına inandırmaq lazım olduğunu tapşırırdı [11, s.164]. Bu plana uyğun olaraq 1920-ci il aprelin 27-də yaradılan Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi aprelin 28-də Azərbaycanı Sovet Sosialist Respublikası elan edir və RSFSR rəhbəri V.İ.Leninə radioteleqramla müraciət edib “Qızıl Ordu hissələrini təxirəsalmadan göndərmək yolu ilə Azərbaycana real hərbi kömək göstərməyi” xahiş edir [5, s.194; 8, s.419]. Maraqlıdır ki, bu teleqramın altında birinci olaraq N.Nərimanovun imzası dururdu, halbuki o, bu zaman Bakıda deyildi. N.Nərimanov mayın 16-da Rusiyadan Bakıya gəlir [12, s.10]. Əslində bu zaman Qırmızı ordu artıq iki gün idi ki, Azərbaycanda idi və məhz onun hərbi müdaxiləsi ilə Bakı işğal edilib Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğradılmışdı. Bu addım Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal faktını pərdələmək üçün atıldı. Belə təəssürat yaradılırdı ki, guya dövlət kimi Azərbaycan mövcudluğunu saxlayır və Azərbaycan bolşevikləri Müsavat hökumətini devirib hakimiyyəti ələ alıblar, indi isə hakimiyyətlərini möhkəmləndirməkdən ötrü Rusiyadan hərbi yardım istəyib Qırmızı ordunu göndərməyi xahiş edirlər.

1920-ci ilin 28 aprelindən sonra Azərbaycan SSR-də qanunverici və icraedici hakimiyyət

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin əlində toplandı [3, s.247]. Bu da əvvəlki - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi sisteminin demontajı olub, işğalçı hərbi diktaturanın yaradılması idi. İşğalçı hərbi diktaturanın pərdələnməsi üçün Azərbaycan İnqilab Komitəsi 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) – Azərbaycan hökumətinin tərkibini təsdiq edir. 1921-ci il 6-19 may tarixləri arasında keçirilən I Ümum-Azərbaycan Sovetlər Qurultayı Azərbaycan SSR-in RSFSR konstitusiyası əsasında hazırlanan ilk konstitusiyasını təsdiq edir. Azərbaycan SSR-in konstitusiyasına görə, 1920-ci ilin 28 aprelindən sonrakı dövrdə qanunverici və icraedici hakimiyyəti öz əlində toplamış Azərbaycan İnqilab Komitəsi ləğv edilir. Azərbaycan SSR-də ali qanunverici orqan kimi Sovetlər Qurultayı, qurultaylararası dövrdə isə 73 üzv və 26 namizəddən ibarət Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyə Komitəsi (MİK) təsdiq edilir [16, s.142-150]. Əslində Azərbaycan SSR-də əsas (ali) hakimiyyət öncə RK(b)P-nin, daha sonra Sov.İKP-nin regional bürosu AK(b)P MK-nın əlində idi. Bu nəticə bolşevik (kommunist) konstitusiyasının 6-cı maddəsindən meydana gəlirdi. İstər Azərbaycan SSR XKS, istərsə də MİK dövlət idarəçiliyinin əsas məsələlərində AK(b)P MK-nın göstəriş və tövsiyələrini yerinə yetirirdi. AK(b)P MK da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, RK(b)P-nin bir bölgə təşkilatı kimi bütün əmr və göstərişləri birbaşa Moskvadan alırdı. Əvvəlki konstitusiyaların da müvafiq prinsipini implementasiya etmiş 1978-ci il 21 aprel Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 6-cı maddəsində deyilirdi ki, *sovet cəmiyyətinin rəhbər və istiqamətverici qüvvəsi* (kurs-müəll.),... onun siyasi sisteminin dövlət və ictimai təşkilatlarının özəyi Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasıdır... [2, s.6].

Azərbaycan SSR-də bütün digər vəzifələrdə olduğu kimi, AK(b)P MK-nın birinci katibləri də birbaşa Moskvadan təyin edilirdilər. Birbaşa Moskvadan təyin edilməklə AK(b)P MK-ya 1920-1933-cü illərdə qeyri-azərbaycanlı şəxslər rəhbərlik ediblər [7, s.88]. 1920-ci ildən 1933-cü ilədək AK(b)P MK-ya rəhbərlik edənlər içərisində bir nəfər də olsun azərbaycanlı yox idi. Yəni Sovet Rusiyası müstəqilliyi birmənalı olaraq for-

mal mahiyyət daşıyan, birbaşa Moskvadan idarə edilən Azərbaycan SSR-də tam olaraq möhkəmlənənə qədər ölkəyə ali rəhbərliyi həyata keçirən AK(b)P MK-nın birinci katibi vəzifəsinə azərbaycanlıları təyin etmədi. Bu faktın özü Rusiyanın Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin bariz nümunəsi olmaqla yanaşı, Azərbaycan SSR-in “müstəqilliyi”nin mahiyyətini də tam olaraq göstərirdi.

Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal ediləndən sonra, 1920-ci il mayın 2-də Q.Orconokidze və S.Kirov Bakıdan Moskvaya, V.İ.Leninə göndərdikləri birgə şifrəli teleqramda Azərbaycanın Rusiyaya birləşdiriləcəyini vurğulayır və bolşevik liderindən xahiş edirdilər ki, indi formal şəkildə də olsa, Azərbaycanı təbrik edib tanımaq vacibdir. Teleqramda deyilirdi: “Sizin Azərbaycana təbrikiniz və onu ümumi şəkildə tanımağınız zəruridir. Sovet Rusiyası ilə hərbi-təsərrüfat, iqtisadi cəhətdən birləşməni həyata keçirəcəyik. Təcrübə bütün Qafqaz üçün bizə bundan sonra da Xalq Komissarları Sovetinin səlahiyyətlərinin verilməsini tələb edir. Bunları bizə radio ilə verin, yaxud kiməsə göndərin, ancaq tezliklə. Nərimanova belə səlahiyyətlər verməyin” [4, s.12].

Q.Orconokidze və S.Kirovun bu xahişinə uyğun olaraq V.İ.Lenin 1920-ci il mayın 5-də RSFSR Xalq Komissarları Soveti adından Azərbaycanın SSR hökumətinə təbrik teleqramı göndərdi. Lenin teleqramda Azərbaycanı “müstəqil sovet respublikası” adlandırır və təntənəli şəkildə qeyd edilirdi ki, “Yaşasın müstəqil Azərbaycan Sovet Respublikası” [11, s.169]. Leninin bu teleqramı Bakıda Azərbaycan SSR-in müstəqil dövlət kimi tanınması kimi qarşılanarsa da, formal mahiyyət daşıyan bu “müstəqilliyi”nin də ömrü uzun olmadı. Bu praktika sonradan qismən Gürcüstan və 40-cü illərdən sonra Baltıqyanı dövlətlərdə də həyata keçiriləcək. Baltıqyanı ölkələrdə “kəndüllü birləşmə” tədbirinin beynəlxalq hüquqa zidd olması ilə bağlı çıxışlar bu dövlətlərin də beynəlxalq hüquq subyektliliyinin kəsilməməsində əhəmiyyətli rol oynadı.

1920-ci il sentyabrın 30-da Moskvada RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında Hərbi və iqtisadi ittifaq “müqaviləsi” bağlandı. RSFSR tərəfdən xarici işlər komissarı Georgi Çiçerin, Azərbaycan

SSR tərəfdən ədliyyə komissarı Behbud Şahtaxtinskiyin imzaladığı, müqavilə şərtlərinə görə imzalandığı andan qüvvəyə minən və xüsusi ratifikasiyasına ehtiyac duyulmayan bu “qardaşlıq ittifaqı”na və ona əlavə olaraq imzalanmış sazişlərə görə, RSFSR və Azərbaycan SSR özünün hərbi, hərbi-dəniz orqanlarını və hərbi komandanlıqlarını, maliyyə, iqtisadiyyat və xarici ticarət orqanlarını, dəmir yol nəqliyyatını və poçt, teleqraf, telefon və radioteleqram orqanlarını və ərzaq siyasətlərini birləşdirdilər [14, s.25; 1, s.26-30]. “Birləşdirmə” adı altında əslində qeyd edilən sahələrdə Azərbaycan SSR-in müstəqil siyasət yeritmək hüququ qaldırıldı və bununla da “müstəqil” Azərbaycan SSR idarəçilik və suverenlik baxımından hüquqi cəhətdən RSFSR-in bir quberniyası statusuna gətirildi. 30 sentyabr 1920-ci il tarixli RSFSR-Azərbaycan SSR müqaviləsi Azərbaycanda birmənalı qarşılanmadı. Azərbaycan SSR hökumətində belə, bu müqavilə ilə Azərbaycanın suvereniyyətinin tamamilə onun əlindən alındığı haqqında fikirlər açıq səslənməyə başladı. 30 sentyabr “müqaviləsinə” münasibətdə Azərbaycan hakimiyyəti daxilində yaranan fikir ayrılıqları və ixtilaf AK(b)P MK-nın 1920-ci il noyabrın 8-də İ.Stalinin iştirakı ilə keçirilən plenumunda müzakirə mövzusu oldu. Plenumda İ.Stalin bu müqaviləni şərh edərkən Azərbaycanın müstəqilliyinə qətiyyətlə tərəfdar olmadığını açıq şəkildə ifadə etdi və bəyan etdi ki: “...Rusiya ilə sazişə görə, müstəqil Azərbaycan vardır. Sizin bütün ətrafınız burjua dövlətləridir və onlar təbliğat aparırlar ki, Rusiya burada hər şeyi ələ keçirib. İndi sizə sərfəlidir ki, Azərbaycanın müstəqilliyini nümayiş etdirəsiniz. *Kommunistin kommunistdən həqiqi müstəqilliyi ola bilməz...(kurs-müəll.)* Azərbaycanın müstəqilliyini nümayiş etdirmək olar, lakin öz aranızda bilməlisiniz ki, Rusiya ilə sıx, möhkəm ittifaq vardır” [17, s.9-10]. Yəni, bu o demək idi ki, Azərbaycanın “müstəqilliyi” sadəcə burjua dövlətlərinə nümayiş etdirmək üçün formal olaraq vardır, amma realıqda isə Azərbaycan müstəqil dövlət deyil, Rusiyanın bir əyalətidir. Bolşevik (kommunist) konstitusiyasının 6-cı maddəsindəki kimi *sovet* siyasi sisteminin dövlət və ictimai təşkilatlarının özəyi Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasıdır... [2, s.6] Qeyd edilən

qayda digər “müttəfiq” respublikaların da konstitusiyasında olduğu kimi Azərbaycan SSR konstitusiyasının 69-cu maddəsində təsbit edilən – “Azərbaycan SSR SSRİ-dən azad surətdə çıxmaq hüququnu özündə saxlayır” [2, s.23] - hüququnu əhəmiyyətsiz edirdi.

Ermənistan və Gürcüstan respublikaları da sovetləşdirildikdən sonra Rusiya əvvəlcədən qurulmuş plana uyğun olaraq Cənubi Qafqaz respublikalarının birləşdirilməsi prosesinə start verdi. Moskva hökumətinin göstərişi ilə Azərbaycan SSR 1921-ci ilin martında Cənubi Qafqaz respublikalarının birləşdirilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etdi və dərhal bu məsələ ətrafında Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan sovet hökumətləri arasında müzakirələr başladı. 1921-ci il aprelin 18-də Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan hökumətləri Cənubi Qafqaz dəmir yollarının birgə idarə edilməsi haqqında “saziş” imzaladılar.

AXC-nin atributlarının ləğvi davam etdirilir. 1921-ci il mayın 2-də RK(b)P MK Qafqaz bürosu Cənubi Qafqaz sovet respublikaları arasında gömrükxanaların və sərhəd postlarının ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərara uyğun olaraq Azərbaycan XKS 1921-ci ilin iyununda Ermənistan və Gürcüstanla olan sərhəddə gömrükxanaların ləğv olunması haqqında dekret verdi. Bu tədbirlər AXC-nin ərazilərinin Rusiya tərəfindən bölüşdürülməsinə də rəvac verəcək.

İyunun 2-də Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın xarici ticarət komissarlıqlarının birləşdirilməsi qərara alındı və bu barədə üç respublika arasında saziş imzalandı [4, s.155-156]. Bunun ardınca Cənubi Qafqaz respublikalarının həmkarlar və komsomol təşkilatları birləşdirildi. Moskvadan verilən direktivlərlə həyata keçirilən bu birləşdirilmə prosesinə qarşı çıxanlar “millətçiliyə qarşı meyl etməkdə” təqsirləndirilir və onlara qarşı sərt cəza tədbirləri görülürdü. Cənubi Qafqaz respublikalarının iqtisadi cəhətdən birləşdirilməsi prosesi sürətli şəkildə həyata keçirildikdən sonra 1921-ci ilin payızında RK(b)P MK Qafqaz bürosu üç respublikanın siyasi cəhətdən birləşdirilməsi məsələsini gündəliyə çıxardı və noyabrın 29-da Zaqafqaziya federasiyasının yaradılması haqqında qətnamə qəbul etdi [3, s.309]. Bu qətnamənin tələblərinə uyğun olaraq 1922-ci il mar-

tın 11-də Tiflisdə açılan Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan MİK nümayəndələrinin səlahiyyətli konfransı ertəsi gün Cənubi Qafqaz respublikaları arasında hərbi, siyasi və iqtisadi ittifaq müqaviləsini qəbul etdi və Zaqafqaziya Sovet Sosialist Respublikaları Federativ İttifaqını (ZSSRFİ) yaratdı. Bununla da, Cənubi Qafqaz respublikalarının hərbi, maliyyə, xarici siyasət, xarici ticarət, yollar və rabitə, iqtisadiyyata rəhbərlik və əksinqilaba qarşı mübarizə məsələləri İttifaq Sovetinin ixtiyarına verildi. 1922-ci il aprelin 28-də II ümum-Azərbaycan Sovetlər qurultayı İttifaq müqaviləsini ratifikasiya etdi [3, s.310; 4, s.162].

1922-ci ilin yayından etibarən Zaqafqaziya Federativ İttifaqının vahid Zaqafqaziya Federativ Respublikasına çevrilməsi və bunun Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqına (SSRİ) daxil edilməsi uğrunda kampaniya başladı. 1922-ci ilin avqustunda Moskvada sovet respublikaları arasında qarşılıqlı münasibətləri rəsmiyyətə salmaq məsələsinə həsr edilmiş müşavirə “muxtariyyətləşdirmə” haqqında İ.Stalin tərəfindən tərtib edilən tezisləri qəbul etdi. Bu tezislərdə “müstəqil” sovet respublikalarını muxtariyyət hüququ əsasında RSFSR-in tərkibinə daxil edilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin komissiyanın qərarı ilə tanış olan V.İ.Lenin “muxtariyyətləşdirmə” layihəsini ciddi tənqid etdi və İttifaq dövləti daxilində formal da olsa, respublikaların “suverenliyinin və bərabərliyinin” saxlanılmasını vacib bildi [10, s.427]. 1922-ci il noyabrın 11-12-də Tiflisdə keçirilən II Zaqafqaziya partiya konfransında SSRİ haqqında məsələ müzakirə olunarkən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın ayrı-ayrılıqda SSR İttifaqına daxil olmasını təklif edənlər burjua millətçiliyində günahlandırıldı və üç respublikanın vahid Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası şəklində SSRİ-yə daxil edilməsi barədə qərar qəbul edildi [4, s.167]. 1922-ci il dekabrın 10-da Bakıda işə başlayan Zaqafqaziya Sovetlərinin birinci qurultayı Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan sovet respublikalarının daxil olduğu Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının (ZSFSR) yaradıldığını elan etdi və onun konstitusiyasını qəbul etdi.

1922-ci il dekabrın 23-27-də RSFSR, ZSFSR,

Ukrayna SSR və Belarusiya SSR nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən X ümum-Rusiya Sovetlər qurultayı SSRİ-nin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Dekabrın 30-da RSFSR, ZSFSR, Ukrayna SSR və Belarusiya SSR nümayəndələri SSRİ-nin yaradılması haqqında bəyannamə və “müqaviləni” imzaladılar. Elə həmin gün işə başlayan Birinci ümum-İttifaq Sovetlər qurultayı SSRİ-nin yaradılmasını təsdiq etdi. 1924-cü ildə qəbul edilən SSRİ konstitusiyasında sovet respublikalarının SSR İttifaqında “kənüllü şəkildə” birləşdikləri təsbit edilirdi. SSRİ konstitusiyasında hər bir müttəfiq respublikanın “federasiya ittifaqından çıxmaq” hüququ təsbit edilsə də, birmənalı olaraq bu hüquq formal səciyyə daşıyırdı. Nəinki bu hüquqdan istifadə etmək, bu barədə hansısa bir fikir səsləndirənlər dərhal “burjua millətçiliyində” təqsirli bilinir və ən ağır şəkildə cəzalandırılırdı.

SSRİ konstitusiyasının 3-cü maddəsində “hər bir müttəfiq respublikanın öz dövlət hakimiyyətini müstəqil həyata keçirdiyi” qeyd edilir, eyni zamanda 19-cu maddəsində də yazılırdı ki, “İttifaq MİK-in bütün dekret, qərar və sərəncamları SSR İttifaqının bütün ərazisində mütləq və bilavasitə icra olunmalıdır” [4, s.174]. Əslində SSRİ “beynəlmiləl birləşmə” prinsipi ilə zahiri federativ ittifaq pərdəsi altında unitar idarəçiliyə söykənən və heç bir muxtariyyətin belə olmadığı bir işğal dövləti idi. Bəzən ədəbiyyatda “1920-ci ildən sonra Azərbaycanın faktiki olaraq heç bir dövlət qurumunun tərkibində olmaması, de-jure müstəqil sosialist respublikası kimi fəaliyyət göstərməsi” [9, s.358] qeyd edilir. de-jure müstəqillik nəyi ehtiva edir ona baxmaq kifayətdir və ən azından XI işğal ordusunun hakimiyyəti unudulmamalıdır. Yenə də həmin mənbədə göstəriləndiyi kimi 1920-ci il 28 aprelə xarici müdaxilə nəticəsində AXC süqut etdirildikdən sonra... qeyri-qanuni olaraq Azərbaycan İnkilab Komitəsinin işlərinə müdaxilə edən və rəhbər kadrlarının əksəriyyətinin gürcü-erməni qrupuna məxsus olduğu AzKP MK, Fövqaladə Komissiyası, habelə *Qızıl* (?kurs-müəll.) ordunun “xüsusi siyasi şöbəsi” AXC dövründə məsul vəzifəli şəxslərə, siyasi partiyalara qarşı repressiv tədbirlərə başlandı [9, s.356]. Azərbaycan İnkilab Komitəsi də xarici iş-

ğalın məhsulu olduğu üçün onun işlərinə qeyri-qanuni müdaxilənin də Azərbaycan Xalqının iradəsi baxımından əhəmiyyəti yoxdur. Hər bir halda legitim olmayan sovet qurumundan söhbət getməlidir. Bunun nəticəsi idi ki, müxtəlif qanunsuz formada “suverenlik” oyunları davam etdirilirdi.

1936-cı il konstitusiyasına görə, ZSFSR ləğv edildi, Azərbaycan SSR, Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR RSFSR tərkibində yaradılan yeni sovet respublikaları ilə birlikdə SSR İttifaqında müttəfiq respublikalar kimi “kənüllü şəkildə” birləşdilər. Bu “müttəfiqlik” adı altında muxtariyyətə bənzər beynəlxalq birlik üçün mesaj xarakteri kəsb etməklə, həm də Baltıqyanı dövlətlərin hərbi ilhaqına da zəmin hazırlayırdı. İ.Stalin dövrünün dəhşətli cəza məşını mövcud olduqca heç bir “müttəfiq” respublika “kənüllü şəkildə” birləşdiyi SSRİ-dən ayrılmaya cürət edə bilməzdi. 1920-30-cu illərin repressiyaları, 1948-53-cü illərin kütləvi deportasiyaları müstəqilliyi ləğv edilmiş xalqın azadlığına qarşı çoxsaylı cəza tədbirlərindən yalnız bir qismi idi. Stalindən sonrakı dövrdə baş verən 1956-cı il Macarıstan, 1968-ci il Çexoslovakiya hadisələri SSRİ-dən ayrılmaq istəyən “müttəfiq” respublikaları hansı faciələr gözlədiyini əyani şəkildə göstərdi. M.Qorbaçovun yenidənqurma və aşkarlıq siyasəti Rusiya əsarətində olan “müttəfiq” sovet respublikalarının “kənüllü şəkildə” birləşdikləri SSRİ-dən ayrılmasına müəyyən ümidlər yaratsa da, SSRİ konstitusiyasında (m.72) və Azərbaycan SSR konstitusiyasında (m.69) təsbit edilən “ittifaqdan çıxmaq” hüququndan yararlanmaq istəyən xalqlara və respublikalara dəhşətli şəkildə divan tutuldu. 1986-cı il Alma-Ata, 1989-cu il Tbilisi, 1990-cı il Bakı hadisələri bunun sübutudur.

Ümumi nəticə ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra yaradılan Azərbaycan SSR-in suverenliyi formal xarakter kəsb edirdi. 1977-ci il SSRİ Konstitusiyasına (müttəfiq – suveren sovet sosialist respublikaları SSRİ-ni təsis edirlər, m.76) və Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (m.68) görə formal olaraq digər müttəfiq respublikalar kimi Azərbaycan SSR də beynəlxalq hüquq subyekti xüsusiyyətinə malik idi. Formal xarakter kəsb edən beynəlxalq hüquq

subyektliyi xüsusiyyəti Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 74-cü maddəsindən də təzahür edirdi. Qeyd edilirdi ki, Azərbaycan SSR xarici dövlətlərlə münasibətlərə girmək, onlarla müqavilələr bağlamaq, diplomatik nümayəndələr və konsul-luq nümayəndələri göndərmək və qəbul etmək, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətində iştirak etmək hüququna malikdir [2, s.25]. Beləliklə, “burjuaziya” tipli AXC-nin gətirdiyi dövlətçilik mədəniyyətinin təsiri ilə yeni Azərbaycan sovet dövlətinin beynəlxalq hüquq subyektliyi rejim dəyişikliyi ilə təmin edilmiş olur. Hüquq nəzəriyyə-sindən də məlumdur ki, federasiyalar ərazi və milli ittifaqlar kimi qurulur. Əgər bir dövlət milli xarakterdə federativ dövlətin tərkibinə daxil olursa, beynəlxalq hüquq subyekti kimi özünün müəyyən fəaliyyət qabiliyyətini saxlayır [19, s.93; 15, s.307]. Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 74-cü maddəsində ifadə edilən suveren səlahiyyət SSRİ Konstitusiyasının 80-cü maddəsində də təsbit edilib. Lakin əsas problem SSRİ Konstitusiyasının 81-cü maddəsində də ifadə edilib. Həmin maddəyə görə müttəfiq respublikaların suveren hüquqlarının SSRİ tərəfindən mühafizə edilməsi qeyd edilməklə əslində suverenliyin həm formal, həm də faktiki məzmunu istisna edilmişdir. Suverenliyin bərpasına qədər qəbul edilmiş bütün Azərbaycan SSR konstitusiyaları Azərbaycan dövlətçiliyinin istisnasına yönəlmişdi [18, s.18]. Təsadüfi deyil ki, SSRİ-nin istəyinə baxmayaraq onun tərkibində olan respublikalara müstəqil beynəlxalq hüquq subyektliyinin verilməsi təklifi beynəlxalq birlik tərəfindən rədd edilmişdi, (əlbəttə ki, Ukrayna SSR və Belarusiya SSR-in BMT üzvlüyü də qeyri-standart hüquqi vəziyyət kimi dəyərləndirilməlidir. Burada da hüquqi deyil, siyasi anlayış əhəmiyyətli olub). Müttəfiq sovet respublikalarına beynəlxalq hüquq subyektliyinin verilməməsində mühacir hökumətləri, o cümlədən AXC də fəal iş həyata keçirirdi. Avropadakı Qafqaz mühacir hökumətlərinin ciddi etirazları nəticəsində Qərb müttəfiqləri Sovet Rusiyasının (SSRİ-nin) sovet respublikalarının adından da Lozanna müqaviləsini imzalamaq cəhdlərini qəbul etmədilər. 1923-cü il iyulun 24-də Lozanna müqaviləsi yalnız Sovet Rusiyası tərəfindən imzalandı [6, s.509].

SSRİ Konstitusiyasının 81-cı maddəsinin üstün qüvvəsi praktikada da özünü göstərmişdir. 1922-ci ildə ləğv edilən Azərbaycan SSR Xarici İşlər Komissarlığı yalnız 1944-cü ildə bərpa edilir, lakin onun səlahiyyətləri də Azərbaycan SSR Konstitusiyasında təsbit edilməmiş, fəaliyyəti SSRİ-nin xarici dövlətlərlə müəyyən edilmiş ümumi qaydalarına əsaslanırdı. Ümumiyyətlə, Moskva hakimiyyəti hər vasitə ilə bu qurumun gözdən salınması siyasətini yürütmüşdür. Bu siyasət Azərbaycan SSR Konstitusiyasında da təsbit edilmişdi. Konstitusiyasının 28-ci maddəsində deyildiyi kimi Azərbaycan SSR öz xarici siyasət fəaliyyətində *SSRİ Konstitusiyası ilə müəyyən edilmiş* (kurs-müəll.) xarici siyasət məqsədləri, vəzifələri və prinsiplərini rəhbər tutur [2, s.11].

Beləliklə, SSRİ konstitusiyası və ona uyğun hazırlatdırılmış Azərbaycan SSR konstitusiyası hərbi təcavüzə bəraətin “hüquqi” forması idi. Sovet rejimində Azərbaycan xalqı heç bir halda

azad seçkilərlə öz müqəddəratını təyin edə bilmədi. Xalqdan olmayan marionet hökumətlər legitimlik əldə edə bilmədilər. Beynəlxalq hüquq baxımından belə rejimlərin legitimliyi üçün onların yerli xalq tərəfindən tanınması tələb edilir [20, s.427-429]. Ayrı-ayrı dövlətlərin təcrübəsi üzrə praktika da göstərir ki, bir neçə əsr keçməsinə rəğmən qeyri-hüquqi anneksiya işğalın qəbuluna hüquqi əsas yaratmır [13, s.141]. Təcavüzə və davamlı soyqırım cinayətlərinə məruz qalan Azərbaycan xalqı isə özünün mütəmadi və çoxsaylı mübarizəsi ilə 70 il müddətində sovet rejimini qəbul etməmiş və SSRİ də Azərbaycana münasibətdə hüquqi titulları əldə edə bilməmişdir. Sovet Rusiyasının işğalına qarşı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin səlahiyyətli şəxslərinin çoxsaylı protestləri, sürgün hökumətinin fəaliyyəti, xalq üsyanları Azərbaycandakı sovet marionet hökumətlərinin legitim olmadığına sübutdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 28, siyahı № 1, iş № 61, vərəq – 26-30
2. Azərbaycan SSR Konstitusiyası. Əsas Qanunu. Azərnəşr. Bakı.1984. 60 s.
3. Azərbaycan tarixi. 3 cildə. III c., I h. Bakı: Elm, 1973, s. 230-231
4. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920 – iyun 1941). Bakı: Elm, 2000. 568s.
5. Azərbaycana xarici müdaxilə tarixindən. 1918-1920-ci illər. Sənədlər və materiallar // Azərbaycan arxivi, 1988, № 1-2 (31-32), s. 194
6. Həsənli C. Tarixi şəxsiyyətin tarixi: Əlimərdan bəy Topçubaşov, Bakı 2013, 588s.
7. Həsənov H. N.Nərimanovun milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti. Bakı: Elm, 2005, 248s.
8. İbrahimov Z. V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970, s. 419
9. İsmayılov X. Azərbaycan hüquq tarixi. Bakı, “Elm və Təhsil”. 2015, 572 s.
10. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi: 1917-1922, Bakı: Azərnəşr, 2011, 474s.
11. Lenin V.İ. Azərbaycan haqqında. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970
12. Rəfiyev B. Aysberqin sualtı hissəsi. Bakı: Azərnəşr, 1995, 56s.
- ***
13. Барсегов Ю.Г. Территория в международном праве. Юридическая природа территориального верховенства и правовые основания распоряжения территорией. М.: Госюриздат, 1958. - 271 с.
14. Договор о “Военном и экономическом союзе” между РСФСР и Азербайджанской ССР (Москва: 30 сентября 1920 г.) // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond № 1, siyahı № 2, iş № 16, vərəq – 25
15. Марченко М. Н. Теория государства и права: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: ТК

Велби, Изд-во Проспект, 2004, 648с.

16. Первый Все азербайджанский съезд советов рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов. Стенографический отчет. Баку, 1922, с. 142-150.

17. Протокол совместного пленума ЦК АК(б)П и Кавказского бюро ЦК РК(б)П (Баку: 8 ноября 1920 г.) // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivı, Fond № 1, siyahı № 1, iş № 14, vərəq – 9-10.

18. Сеидов Е. Основы конституции и права Азербайджанской Республики. Учебное пособие. Баку 2011. 730с.

19. Хропанюк В. Н. Теория государства и права. М.: ИПП «Отечество» 1993, 344с.

20. Lauterpacht H. Recognition in International law. London: Cambridge University Press. 1947. 442 p.

Сафтар Рагимли

Правовой статус АССР с точки зрения международного права

В статье исследуется международно-правовой статус СССР, созданный оккупационным режимом после того, как Азербайджанская Демократическая Республика подверглась военной агрессии со стороны России. Отмечается, что конституция СССР и подготовленная в соответствии с ней конституция Азербайджанской ССР представляли собой «правовую» форму, оправдывавшую военную агрессию. Во времена советского режима народ Азербайджана не мог определить свою судьбу и законность посредством свободных выборов. С точки зрения международного права легитимность таких режимов требует их признания местным населением. Азербайджанский народ, подвергавшийся агрессии и непрекращающимся преступлениям геноцида, в течение 70 лет не принял советский режим путем многочисленных боев сопротивления и непрерывно боролся за свою свободу и независимость.

Saftar Rahimli

The legal status of the ASSR from the point of view of international law

The article examines the international legal status of the ASSR, which was created by the occupying regime after the Azerbaijan Democratic Republic was subjected to military aggression by Russia. It is noted that the constitution of the USSR and the constitution of the Azerbaijan SSR prepared in accordance with it were the "legal" form of justifying military aggression. During the Soviet regime, the people of Azerbaijan could not determine their own destiny and gain legitimacy through free elections. In terms of international law, the legitimacy of such regimes require their recognition by the local people. The people of Azerbaijan, subjected to aggression and continuous crimes of genocide, did not accept the Soviet regime through numerous resistance struggles for 70 years, and continuously fought for their freedom and independence.

Ceyhun SÜLEYMANOV

DİN-in Polis Akademiyaşının “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi” kafedrasının rəisi, polis polkovniki, h.ü.f.d., dosent

Ayişə ƏLİYEVƏ

DİN-in Polis Akademiyaşının “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi” kafedrasının müəllimi, polis leytenantı

DELEQƏ OLUNMUŞ QANUNVERİCİLİK İNSTİTUTU

Açar sözlər: Qanun, qanunvericilik, parlament, dövlət, hüquqi texnika

Ключевые слова: закон, законодательство, парламент, государство, юридическая техника

Key words: Law, legislation, parliament, state, legal technique

Son vaxtlar bir çox xarici ölkələrin konstitusiyə təcrübəsində deleqə olunmuş qanunvericilik institutunun geniş tətbiq olunması müşahidə olunur (Böyük Britaniya, Fransa, İspaniya, Moldova, Qazaxıstan və s.). Bu cür vəziyyət sosial həyatın mürəkkəbləşməsi və yeni yaranmış münasibətlərin hüquqi tənziminin vaxtında, operativ təmin olunması zəruriliyi ilə izah oluna bilər. Bu məqsədlə Parlament qanunvericilik səlahiyyətinin bir qismini başqa hakimiyyət subyektlərinə həvalə edir. Adətən bu subyektlər qismində icra hakimiyyəti orqanları çıxış edir.

Müasir dövrdə Parlamentin qanunvericilik səlahiyyətləri ciddi dəyişikliklərə məruz qalır. Bu da ilk növbədə qanunvericilik fəaliyyətinin Parlamentlə yanaşı digər hakimiyyət subyektlərinə də həvalə olunmasında ifadə olunur. Bu cür hal yuxarıda qeyd olunduğu kimi hər şeydən əvvəl dövlətin üzərinə düşən vəzifələrin artması, qanunvericilik texnikasının mürəkkəbləşməsi, xüsusi (sahəvi) qanunvericilik aktlarının həmin sahələrin peşəkar şəxsləri tərəfindən qəbulu zərurəti ilə şərtlənir. Bütün bunlar Parlamenti qanunvericilik

səlahiyyətlərinin bir qismini hökumətin xeyrinə imtina etməsinə məcbur edir. Hüquq nəzəriyyəsində yeni yaranan münasibətlərə çevik hüquqi reaksiya vermək, onları hüquqi tənzimetmə yolu ilə səmərəli idarə etmək imkanlarının daha çox icra hakimiyyəti subyektlərində olması vurğulanır.

Hüquq ədəbiyyatlarında deleqə olunmuş qanunvericiliyin anlayışı birmənalı izah olunmur.

AMEA-nın müxbir üzvü, hüquq elmləri doktoru, professor Məsumə Məlikova qeyd edir ki, deleqə hüquqyaratma parlament tərəfindən hökumətə qanun qüvvəsinə malik normativ-hüquqi aktların verilməsi səlahiyyətinin həvalə olunması kimi başa düşülür [3, s.190].

Professor V.E.Çirkin yazır ki, deleqə olunmuş qanunvericilik qanun qüvvəsinə malik olan və parlamentin tapşırığı ilə qəbul olunan icra hakimiyyəti aktlarıdır [4, s.236].

Dünyanın bir sıra ölkələrində deleqə edilmiş qanunvericilik institutundan istifadə olunması müxtəlif formada həyata keçirilir. Məsələn, Portuqaliyada parlament tərəfindən deleqə edilmiş qanunvericilik hüququndan istifadə edərək hökumət qanun yaradıcılığı prosesində iştirak edir. Fransa Konstitusiyasının 37-ci maddəsində qanunvericilik sahəsinə daxil edilməyən bütün məsələlərin inzibati qaydada həll olunması göstərilir. Bu o deməkdir ki, hökumət tərəfindən həmin məsələlər üzrə qəbul edilən akt özünün hüquqi qüvvəsinə görə qanuna bərabərdir. Bununla yanaşı, Konstitusiyanın 38-ci maddəsinə əsasən höku-

mət parlamentin icazəsi ilə qanunvericilik sahəsinə aid tədbirləri olan ordonanslar vasitəsi ilə həyata keçirmək səlahiyyətinə malikdir [3, s.190].

Bu cür plüralizmin olmasına baxmayaraq, zənnimizcə aşağıdakı tərif daha məqbul sayıla bilər:

Deleqə olunmuş qanunvericilik - qanun qüvvəsinə malik olan və parlamentin vəkaləti əsasında qəbul olunan icra hakimiyyəti aktlarıdır. Bu definisiyadan irəli gələrək deleqə olunmuş qanunvericiliyin 2 əsas cəhətini göstərmək olar:

1. İcra hakimiyyəti Qanunu Parlamentin tapşırığı ilə qəbul edir;

2. Bu akt Qanunla eyni qüvvəyə malikdir.

Bir sözlə Parlament qanun qəbul etmək hüququnu buna səlahiyyəti çatmayan dövlət orqanına (hökumətə) həvalə edir və eləcə də, bu cür qanunlar üzərində nəzarəti həyata keçirir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, deleqə olunmuş qanunvericilik səlahiyyəti qeyri məhdud müddətə verilir. Adətən bu proses birdəfəlik xarakter daşıyır.

Bəzi xarici ölkələrin konstitusiyaları birbaşa Prezidentə və Hökumətə qanunqüvvəli hüquqi aktlar qəbul etmək səlahiyyəti verir. Bu halda qanun qüvvəli aktların Prezident tərəfindən qəbul olunması Konstitusiya ilə müəyyən olunur və Prezidentin konstitusion səlahiyyəti hesab olunur. Deleqə olunmuş qanunvericilik fəaliyyətində isə Parlament müəyyən məsələlər üzrə qanunvericilik səlahiyyətini Prezidentə deleqə (həvalə) edir (İspaniya, İtaliya, Rumıniya və s.).

Müasir Qərb ölkələrində geniş tətbiq olunan deleqə olunmuş qanunvericilik fəaliyyətinin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1. *Fiksasiya olunmuş səlahiyyət*. Burada Parlamentin səlahiyyət dairəsi konstitusiya ilə dəqiq müəyyən olunur, yəni onun konkret hansı suallar ətrafında qanunlar qəbul edə bilməsi səlahiyyəti əsas Qanunda göstərilir. Bu siyahıya daxil olmayan suallar isə hökumət tərəfindən həll olunur (məs. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası maddə 109, b.32.);

2. *Səlahiyyətlərin ötürülməsi və yaxud birbaşa deleqə olunması*. Burada Parlament öz qanunvericilik səlahiyyətlərinin bir qisminin hökumətə verilməsi barədə xüsusi qanun qəbul edir.

3. *Məcəzi qanunvericilik*. Bu növdən Parlament tərəfindən qəbul olunan qanunun müddəalarında qeyri konkretlik və qeyri müəyyənlik aşkar olunduqda istifadə olunur. Bu cür qanunu konkretləşdirmək üçün hökumətə məcazi formada qanunvericilik səlahiyyəti verilir.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan Respublikasında Parlament tərəfindən qanunvericilik səlahiyyətlərinin birbaşa başqa orqana ötürülməsi, yəni birbaşa deleqə olunmuş qanunvericilik növündən istifadə olunmur. Lakin, Parlament səlahiyyətlərinin dəqiq fiksasiya olunması Azərbaycan Konstitusiyası üçün də xarakterikdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Milli Məclisin həll etdiyi məsələlər dairəsini dəqiq müəyyən edir və burada Parlamenta qanunvericilik səlahiyyətlərinin bir qisminin başqa orqana ötürülməsi nəzərdə tutulmayıb. Lakin, Konstitusiyanın 109 maddəsinin 32-ci bəndində deyilir ki, bu Konstitusiya ilə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin (parlamentin) və məhkəmə orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edilməyən digər məsələləri Prezident icra qaydasında həll edir. Bu norma əsasında Dövlət başçısı tərəfindən qanunqüvvəli hüquqyaradıcılığının həyata keçirilməsi mümkün olur.

Azərbaycan təcrübəsində həmçinin, deleqə olunmuş qanunvericiliyin məcazi formasına da rast gəlmək olar. Bu vaxt hüquqi qüvvəsinə görə qanunla eyni olmasa da (yəni onlar qanun tabeli sayılır, baxmayaraq ki, Azərbaycan hüquq elmində biz onları qanunqüvvəli adlandırırıq) lakin belə aktların qəbulu qanunla nəzərdə tutula bilər. Məsələn: Polis haqqında qanun (mad.33, IV hissə – “Polis əməkdaşlarının intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi qaydası Azərbaycan Respublikası müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş nizamnamə ilə tənzimlənir”).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2016.
2. Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsi. Dərslük. V.V.Lazarevin redaktorluğu ilə. 3-cü əlavə və

dəyişikliklər edilmiş nəşr. Bakı. Qanun. 2014.

3. Məsumə Məlikova. Hüquq nəzəriyyəsi. Dərslük. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş üçüncü nəşri. Bakı, "Elm və təhsil", 2019.

4. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. М.Юрист.2007.

**Джейхун Сулейманов,
Айша Алиева**

Институт делегированного законодательства

В данной статье рассматривается институт делегированного законодательства в некоторых зарубежных странах, проводится сравнительный анализ понятие делегированного законодательства, существующий в теоретических источниках.

Здесь отмечается, что в практике правотворчества Азербайджанской Республики отсутствует прямой делегирование правительству принятие закона. Однако в конституционном законодательстве можно встретить косвенное делегирование принятия правовых актов подзаконного характера.

**Ceyhun Süleymanov,
Ayışə Əliyeva**

Institute of delegated legislation

This article discusses the institution of delegated legislation in some foreign countries, conducts a comparative analysis of the concept of delegated legislation, which exists in theoretical sources. It is noted here that in the law-making practice of the Republic of Azerbaijan there is no direct delegation to the government of the adoption of the law. However, in the constitutional legislation, one can find an indirect delegation of the adaption of legal acts of a by law nature.

Эльвира ЮСИФОВА

докторант кафедры конституционного права, Бакинского государственного университета,
e-mail: yusifovaelvira@mail.ru

СПЕЦИФИКА И ЗНАЧЕНИЕ КОНСТИТУЦИОННОГО СУДЕБНОГО КОНТРОЛЯ

Açar sözlər: konstitusiya məhkəməsi; konstitusiya ədaləti; konstitusiya nəzarəti; dövlət orqanları; insan hüquqları; universallıq.

Ключевые слова: конституционный суд; конституционное правосудие; органы государственной власти; права человека; универсальность.

Keywords: constitutional court; constitutional justice; constitutional control; state authorities; human rights; universality.

Человеческие мерки не полностью применимы к исчислению возраста, такой очень важной субстанции как Конституция, потому что многие Конституции во многих странах мира которые живут сотни лет и на этом фоне конечно наша Конституция которой 28 лет существо совершенно молодое. [1]. Конституция безусловно растёт и когда её принимали она была рассчитана на такой вырост. В ней собственно обозначены только основные цели, которые должны быть достигнуты и которые одобрены именно государственной властью. На самом деле Конституция-это то, на что соглашается государственная власть, для того чтобы гарантировать людям, что она не будет злоупотреблять своими полномочиями. Конституция всегда есть акт самоограничения власти. Азербайджанская Конституция принята не властью, не парламентом, который называется учредительной властью, она принята на референдуме поэтому она основана на договоре граждан, которые принимали эту конституцию и власти, которая вынесла эту Конститу-

цию на обсуждения народа исходило из своих обязательств её соблюдать, и в этом главное ее значение. Поэтому можно сказать существует определённый договор, или консенсус по поводу содержания Конституции, естественно если бы никто не собирался её соблюдать, то в этом документе не было бы никакого смысла. Стороны взяли на себя обязательства, стороны в этом договоре народ и власть соблюдать эту Конституцию. В связи с этим роль конституционного контроля выходит на первый план. Выражение конституционный контроль, активно вошло в оборот не только юридический, но и общественный. Но при этом, в литературе и прессе можно встретить такие понятия как конституционное право, конституционное правосудие, конституционный надзор, судопроизводство термины надзор и контроль. В чем же отличие этих понятий и какое наиболее точно отражает суть этого института. Чтобы понять суть, нужно с начала объяснить почему это явление возникло. Это явление характерно для развития правовых систем во всех странах мира. Он появился потому что, люди исходили из необходимости иметь какие то, правовые средства противодействия тому чтобы власть становилась произвольной, автократической, не прислушивалась к людям, чтобы она не перестала заботиться о правах человека. Вот для того чтобы такие ситуации не нагнетали серьёзные социальные проблемы неудовольствия, чтобы можно было как-то справиться с этими ситуациями правовыми средствами, а не с помощью какой-то революции, бунта, не с помощью насилия. Для этого рождается институт

конституционного контроля, причём он может существовать только в таких правовых системах где признаётся разделение властей и собственно разделение властей покоятся на том что, наряду законодательной и исполнительной властью, существует такая власть, которая контролирует законодателя и контролирует исполнительную власть.

Если обратимся к истории где впервые был зафиксирован факт применения такого института, то можно сказать, что собственно институт такого контроля родился в США, и годом появления его на свет можно считать 1803 год, когда Верховный суд США вынес очень известное решения по делу Марбери против Медисона, по конкретному делу между гражданином и государством, и в этом споре Верховный суд США сказал, что он призван как высший судебный орган, контролировать соответствие всего что происходит в государстве основному закону страны.

«Важнейшими решениями Верховного Суда в этом деле явились возможность судебной ветви власти интерпретировать и истолковывать любые законы и возможность проверять законы, в случае необходимости, на конституционность и, соответственно, признавать их либо конституционными, либо неконституционными, ведь судьи приносят клятву отправлять правосудие именно в соответствии с конституцией и законами США» [2, с. 180]. Вот это собственно было начало осуществления конституционных функций по осуществлению судебного конституционного контроля. В Европе этот контроль возник намного позже, практически на целый век, потому что, мы годом начала рождения такого института Европе обычно считаем 1920 год, когда в Австрии был создан конституционный суд. Это был первый конституционный суд на нашей планете. Можно сказать, что конституционный контроль имеет разные формы, институциональные, может осуществляться разными учреждениями, и не обязательно будет судебным. Он может осуществляться органом, созданным для такой функции, но не является судом. В нашей истории было, когда в СССР

в восьмидесятых годах прошлого века, был создан комитет конституционного надзора. В разных странах существуют разные формы функционирования этого института контроля кроме судебного, это государственный совет Франции. По большей части на территории Европы это, отдельные конституционные суды, но есть некоторые страны, которые избрали для себя модель США, потому что, у них конституционный контроль осуществляет не специальный конституционный суд, а верховный суд страны, хотя функцию он осуществляет именно конституционного контроля. Есть еще небольшой нюанс в осуществлении конституционного контроля, что эта функция возлагается на все суды, не только на верховный и специальный суда, но на каждый суд, так как когда суд рассматривает любое дело, прежде чем решить его на основе действующего, он должен проверить, а сам этот закон соответствует правовым принципам, конституции, общему праву, и такие элементы проверки всеми судами соответствии явно выраженные в конституционной судебной системе Германии, такого же рода элементы присутствуют и в нашей судебной системе потому что, каждый суд может применить закон только после того, как он убедится в его соответствии Конституции страны. Если посмотреть с другой стороны, то в Конституции написано, что президент является гарантом Конституции, соответственно можно ли говорить о том, что он или институт президентства является частью конституционного контроля.

«Если суды принимают во внимание конституцию, и конституция обладает верховенством по отношению к какому-либо акту законодательного органа, то конституция (а не обычный акт) должна применяться в деле, к которому применимы оба акта - и Конституция, и обычный нормативный правовой акт. Те, кто оспаривает принцип, по которому конституция должна рассматриваться в суде как высший закон, должны признать, что суды должны закрывать глаза на конституцию и видеть только закон». [3, с 101].

В теории права проводятся такие аналогии, например между тем что делает конституционный суд, и тем что делает президент когда он использует своё право вето, и правое последствия этих действий во многих правовых системах решение конституционного суда который считает закон не конституционным и вето президента которое отрицает этот закон, потому что он не соответствует конституции могут быть одинаковы. Потому что парламентские структуры могут на это отреагировать, могут преодолеть президентское вето 2/3 голосов и могут также отреагировать на решение, которое принял конституционный суд. Они могут внести изменения в конституцию, если порядок изменения конституции это им позволяет в каких-то вопросах, или они могут иначе сформулировать законодательные нормы, что бы они обрели содержание, соответствующее конституции. Но судебный конституционный контроль сформулированы более полномерно, чем контрольные функции президента, потому что, парламент не может преодолеть позицию Конституционного суда и принять снова такой же закон, который конституционный суд дисквалифицировал.

«Учитывая исчерпывающий и конечный уровень самих решений конституционных судов при их обосновании недопустима дивергенция конституционных ценностей. Дивергенция ценностей может привести к когнитивному искажению восприятия конституционной реалии, что в свою очередь будет значимым ущербом идеям конституционализма и универсальным конституционным ценностям» [4, с 278].

Судебные формы конституционного контроля имеют большие преимущества, и заключаются в доступности для общества, для широкого круга государственных учреждений, и для граждан в их индивидуальном качестве, которая каждый из этих субъектов может востребовать для защиты своих интересов. В то время как президентский контроль, который выливается право вето, никто не может востребовать из представителей общества. Эта функция, которая осуществляется

им по собственной инициативе, но на основе закона. Но судебный конституционный контроль отличается тем что, он никогда не может осуществляться по инициативе самого суда. Это очень важно, так как, инициатива показывает, что этот вопрос не носит чисто теоретический характер, а возникает в реальной жизни, и реальные люди-субъекты правоотношений, иногда организация или общественное объединение, государственный орган могут поставить вопрос перед конституционным судом о своих правах в интерпретации закона. Потому что наш конституционный суд проверяет только содержание законов, есть другие органы судебного конституционного контроля которые проверяют конституционность не только законов, но и действий органов власти, так что компетенция может быть и шире к примеру некоторые Европейские государства. Во многих странах конституционные суды в известном смысле действуют как политические суды, прежде всего они конечно работают на основе права, если они применяют правовые средства для решения вопроса, но политические потому что к их компетенции отнесен контроль выборов, или контроль за деятельностью партий. А у нас это не отнесено к компетенции конституционного суда, а относится к компетенции судов общей юрисдикции. Поэтому мы имеем право сказать, что другие суды тоже являются субъектами конституционного судебного контроля, с другими правовыми последствиями.

«Посредством решений конституционных судов моделируется определенное правоотношение, создается объективное формально определенное правило поведения при наличии конкретных коллизионных отношений. В случаи если Законом предписанные средства и методы для достижения общественной или национальной безопасности недопустимы в демократическом государстве органы судебного конституционного контроля могут «исходить из смысла и духа Конституции» [5, с 12].

Таким образом, Конституционные суды, выступая субсидиарными органами конституционного контроля, во многом обеспечивают

эффективность иных правозащитных и контрольных органов и поэтому являются незаменимыми органами в части охраны конституционного строя, защиты конституционных прав и свобод граждан, разрешения споров между органами власти в рамках системы «сдержек и противовесов». Деятельность конституционных судов способствует созданию

единого правового пространства, совершенствованию отношений. Во многом благодаря судебному конституционному контролю государство становится правовым, защищающим конституционные права и свободы граждан, поскольку вклад судебной ветви власти в этой сфере намного превосходит тот, который создают иные ветви государственной власти.

Список использованной литературы:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (<https://www.e-qanun.az/framework/897>)
2. U.S. Reports: Marbury v. Madison, 5 U.S. (1 Cranch). 137 (1803).
3. Верховный суд США: Дело Мэрбэри против Мэдисона (извлечение) // Конституционный контроль в зарубежных странах. - М., 2007.
4. Кряжков В. А. Конституционный Суд Российской Федерации: развитие конституционно-правового статуса / В. А. Кряжков, М. А. Митюков // Государство и право. – 2011. – № 10
5. Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини : матер.2-ї міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 20-21 вересня 2013 р.) / за ред. д.ю.н., проф., академіка С.В. Ківалова ; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса : Фенікс, 2013. – 492 с. (статья Дж. Я. Гараджаев. Судебный конституционный контроль по обеспечению предела ограничения прав человека)

Elvira Yusifova

The Specificity and Importance of Constitutional Judicial Control

The article considers questions of the establishment of constitutional courts and the possibility for other public authorities to exercise their powers. Constitutional courts, being subsidiary bodies of constitutional control, largely ensure the effectiveness of other human rights and control bodies and therefore are indispensable bodies in terms of protecting the constitutional order, protecting the rights and freedoms of citizens, resolving disputes between authorities. The powers of the constitutional courts to exercise specialized constitutional control are among the exclusive and irreplaceable. It is equally impossible to replace the constitutional court with another body by any judicial or non-judicial bodies.

Orxan YAQUBLU

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası "Kriminalistika" kafedrasının rəisi, polis polkovnik-leytenantı, Ədliyyə Nazirliyi Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin dissertantı.
e-mail: orxan.kamal.89@gmail.com

MƏNZILDƏN OĞURLUQ EDƏN ŞƏXSİN AXTARIŞI VƏ TUTULMASININ TAKTİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: cinayətkarın axtarışı, taktiki əməliyyat, mənzil oğurluğu, tutulma, hadisə yerinə baxış, prosessual səhv.

Ключевые слова: розыск преступников, тактическая операция, квартирная кража, задержание, осмотр места происшествия, процессуальная ошибка.

Keywords: search for criminals, tactical surgery, apartment theft, eclipse, inspection of the scene, procedural error.

Hüquq-mühafizə orqanlarının vətəndaşların əmlakına qəsd törətmiş şəxsin (şəxslərin) müəyyən edilməsi üzrə fəaliyyəti xüsusi kriminalistik nəzəriyyənin axtarış haqqında nəzəriyyənin bir növüdür. Tərədilmiş cinayətə görə cəzanın labüdlüyü prinsipinin realizəsini təmin edən ən mühüm şərtlərdən biri gizlənməmiş cinayətkarların, oğurlanmış əmlakın və iş üzrə həqiqətin müəyyən edilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edən digər obyektlərin yerinin aşkar edilməsidir. [5, s.126]

Göstərilən vəzifələrin həlli bir çox cəhətdən axtarışda iştirak edən bütün şəxslərin, ilk növbədə, ekspert-kriminalistlərlə sıx əlaqədə işləyən istintaq və əməliyyat-axtarış bölmələrinin əməkdaşlarının hərəkətlərinin uzlaşdırılmasından asılıdır. Təcrübə göstərir ki, belə qarşılıqlı fəaliyyət axtarışla bağlı taktiki əməliyyatların məqsədi, yeri və vaxtı qarşılıqlı şəkildə mövcud vəziyyət nəzərə alınmaqla axtarışın konkret vəzifələrinin həlli üçün həyata keçirilən tədbirlərin məcmusu kimi aparıldıqda daha böyük səmərə verir.

Gizlənməmiş cinayətkarın axtarışı məqsədlə taktiki əməliyyatlardan istifadənin məqsədəuyğunlu-

ğu hər bir konkret halda təhlil olunmalıdır. Taktiki əməliyyatın mahiyyəti və istiqaməti tərədilmiş cinayətin növü və mövcud istintaq şəraiti ilə şərtlənir [1, s.126]. Lakin bu və ya digər alət və vasitədən istifadə edilməklə şəxslər qrupu tərəfindən qeyri-müəyyən şəraitdə mənzil oğurluqları tərədildikdə onların rolu çox böyükdür, çünki həmin hallar araşdırma prosesini xeyli çətinləşdirir, onların tərədilməsinə ilkin hazırlıq aparıldığını, təşkilatçıların, iştirakçıların mövcudluğunu və s. göstərir. Bundan başqa, taktiki əməliyyatların həyata keçirilməsi araşdırmanın taktiki imkanlarını xeyli genişləndirir, müasir kriminalistik vasitə, üsul və metodlardan istifadə etməyə, vaxta qənaət etməyə imkan verir.

Vətəndaşların əmlakına qəsdlərin xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- «seriya xarakterli» olması, yəni qısa vaxt ərzində, çox zaman eyni yaşayış məntəqəsinin müxtəlif rayonlarında, bəzən isə müxtəlif şəhərlərdə, qəsəbələrdə və s. bir neçə cinayətin tərədilməsi;

- onlardan bir çoxunun latent xarakter daşması, belə qəsdlərin aşkar edilməsinə qədər xeyli vaxt keçməsi, zərərçəkənlərin cinayətkarlar tərəfindən qisas qorxusu, oğurlanmış əmlak haqqında məlumatların ifşa edilməməsi istəyi ilə əlaqədar hadisə haqqında polis orqanlarına müraciət etməməsi və s.

Bu və digər hallar vahid niyyət üzrə və vahid rəhbərlik altında aparılan tədbirlər (əməliyyatlar) zamanı mövcud qüvvə və vasitələrdən kompleks istifadənin lehinə yönəlmişdir.

Bizim fikrimizcə, bu taktiki əməliyyatın həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğu araşdırma-

nin başlanmasının cinayətkarların şəxsiyyəti haqqında məlumatların olmadığı və ya onların təxmini xarakter daşdığı və az və ya çox dərəcədə geniş şəxslər dairəsinə aid olduğu tipik şərait üçün daha aşıqdır.

Vətəndaşların əmlakına qəsd etmiş şəxsin (şəxslərin) müəyyən edilməsi üzrə taktiki əməliyyatın reallaşdırılması bir neçə mərhələdən keçir: [6, s.35]

– aşkar etmə, təhlil, sistemləşdirmə və bunun əsasında hadisənin mexanizmi və ona aidiyyəti olan şəxslərin dairəsi barəsində fərziyyələrin formalaşdırılması;

– hadisənin törədilməsində şübhələnmək üçün kifayət qədər məlumatların olduğu konkret şəxsin (şəxslərin) aşkar edilməsi;

– ittiham irəli sürülməsi üçün toplanmış sübutların cəmlənməsi.

Bir qayda olaraq, bu mərhələlərdən birincisi hadisə yerinə baxış və zərərçəkənlərdən və digər şəxslərdən məlumatların alınması, yəni hadisənin şəraitinin aydınlaşdırılması və ən ümumi şəkildə hadisənin modelləşdirilməsi ilə başa çatır. Alınmış məlumatlar müxtəlif dürüstlük dərəcəsinə malikdir, bu da onların mənşəyinin mənbəyi (prosessual, yaxud əməliyyat), məlumatların tamlığı ilə izah olunur və istiqamətləndirici, göstərici və ifşaedici növlərə ayrılı bilər.

İstiqamətləndirici məlumatlar, bir qayda olaraq, ehtimali xarakter daşıyır, eyni faktların fərqli izahı və qiymətləndirilməsi imkanına yol verir. Belə məlumatlar çox vaxt şübhəli şəxsin (şəxslərin) cinayətin törədildiyi rayonda olması, zərərçəkənlə ədavətinin olması, onun həyatın maddi tərəfinə maraq göstərməsi, gözlənilməz zəng, qəsdən az əvvəl zərərçəkənlə görüş və s. ilə bağlı olur.

İstiqamətləndirici informasiyanın əməliyyat metodları ilə əldə edilməsi axtarışın erkən mərhələsində şübhəli şəxslərin dairəsini daraltmağa, onları müşahidə etməyə imkan verir. Əməliyyatın gedişində müstəntiqin və əməliyyat işçisinin vaxtında qarşılıqlı məlumatlandırılması onların cinayət mexanizmi, hadisə yerində bu və ya digər izlərin mənşəyi haqqında məlumatlandırılmasını genişləndirməyə, sübutedici informasiyanın yeni mənbələrinin axtarışının istiqamətlərini müəy-

yənləşdirməyə kömək göstərir [8, s.12].

Qeyd olunan məlumatların xarakteri nəzərə alınmaqla onların dürüstlüyünün, araşdırılan hadisə ilə əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi əksərən əməliyyat işçilərinin üzərinə düşür, onlar öz imkanlarından, ilk növbədə, əməliyyat və kriminalistik uçotundan, yardımçı aparatdan və digər vasitələrdən istifadə edərək müəyyən şəxslər, onların əlaqələri, vəsaiti barəsində daha tam məlumat toplaya, zərurət yarandıqda oğurlanmış əmlakın və cinayət alətlərinin məhvinə, cinayət izlərinin gizlədilməsinə, zərərçəkənlərə və hadisənin şahidlərinə təsir göstərilməsinə yol verilməməsi məqsədilə gizli müşahidəni təmin edə bilərlər. Bizim fikrimizcə, taktiki əməliyyat həyata keçirilərkən bu istiqamətin nəzərə alınmaması, həmin məlumatların natamam, yarımçıq xarakteri səbəbindən onlara əhəmiyyət verilməməsi bir çox cəhətdən belə qəsdlərin açılmamış qalmasına səbəb olur.

Cinayət axtarış orqanının əməliyyat işçilərinin, polis sahə müvəkkillərinin, yetkinlik yaşına çatmamış şəxslərin işləri üzrə əməliyyat müvəkkillərinin və digər xidmətlərin əməliyyat və profilaktik uçotunda duran şəxslər: əvvəllər, ilk növbədə, analoji cinayətlərə görə məhkum olunmuş şəxslər; polis əməkdaşlarının diqqətini cəlb etmiş yetkinlik yaşına çatmamış şəxslər; cəmiyyətə zidd həyat keçirən, alkoqoldan sui-istifadə edən şəxslər barəsində məlumatlılığından mümkün qədər tam istifadə zəruridir. Bu istiqamətlərin işlənilməsi ilkin informasiya həcmi xeyli artırmağa və axtarışın zəruri səmərəsini təmin etməyə imkan verirdi [7, s.98].

Əldə olunmuş məlumatlar çox vaxt onunla bağlı olur ki, müəyyən şəxs hansısa oğurlanmış əşyanı satmağa, dəyişdirməyə və ya ondan başqa cür istifadə etməyə cəhd göstərmişdir. Bu informasiyanın alınması istintaqa həmin əşyanın əldə edilməsi mənbəyinin leqallığını təsbit etməyə, həmin şəxsin zərərçəkənin yaşayış yeri və cinayətin gedişində oğurlanmış əmlakı ilə əlaqəsini aşkar etməyə kömək göstərir.

Bu vəziyyət şübhəli şəxs saxlanıldıqdan dərhal sonra müstəntiq tərəfindən dindirmə yolu ilə həll edilməlidir. Bu halda əşyaların əldə edilməsi yolları, vaxtı və yeri, saxlanılan şəxsin ifadələrini

təsdiqləməyə qabil şəxslərin mövcudluğu barəsində ifadələrin maksimum dəqiqləşdirilməsi, onun həmin əşyalara dair hansısa sənədlərə – pasportlara, kassa çeklərinə və s. malik olub-olmaması, onların dəyəri və s. aydınlaşdırılmalıdır. Bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, çox vaxt saxlanılan şəxslər belə sualların cavabında bildirirlər ki, əşyalar «mağazada, bazarda və s. tanımadığı şəxsdən» alınmışdır. Bütün bunlar həmin şəxsin daha dərinədən öyrənilməsi, onunla əlbir şəxslərin olmasının mümkünlüyü, oğurlanmış əşyaların satıcısı kimi onun rolu, onun iştirakı ilə analoji cinayətlərin törədilməsi məsələsinin həlli, yəni bu vəziyyətdə tipik məsələlərin ətraflı aydınlaşdırılması zərurətini diqtə edir.

Eyni zamanda, əşyaları satan və axtarışda olan şəxsin saxlanılmasına heç də həmişə tələsmək lazım deyildir, çünki əlverişli şəraitdə (kifayət qədər qüvvə, satıcının şəxsiyyəti və s. haqqında məlumatlar mövcud olduqda) onun əlaqələrini, olduğu yerləri, cinayət yolu ilə əldə edilmiş başqa əmlakın yerini müəyyən etmək mümkündür. Belə imkan olmadıqda isə həmin şəxsin saxlanılmasından və oğurlanmış əşyaların götürülməsindən sonra şəxsi axtarışın aparılması, zərurət yarandıqda (məsələn, soyğunçuluq və quldurluq haqqında işlər üzrə) isə zərərçəkənlərin ifadələri və digər məlumatlar saxlanılan şəxsin geyimində və bədənində qəsdin hansısa izlərinin mövcudluğunu ehtimal etməyə əsas verdikdə şübhəli şəxsin müayinəsinin, habelə saxlanılan şəxsin yaşayış yeri üzrə axtarışın həyata keçirilməsi zəruridir.

Saxlama zamanı sonuncu tədbirin həyata keçirilməsi məcburi hesab olunmalıdır, çünki saxlama faktı ilə tanış olan əlbir şəxslərin məlumatlılığı istisna olunmur. Onlar oğurlanmış əmlakın gizlədilməsi, cinayət alətlərinin məhv edilməsi və s. üzrə sonrakı addımları ata bilirlər. Hadisə yerində götürülmüş cinayətkarların əl izləri mövcud olduqda sonradan alınmış nümunələrin hadisə yerində götürülmüş izlərlə müqayisəsi üçün saxlanılmış şəxsin təxirəsalınmaz daktiloskopiyası aparılmalıdır.

Əgər tutulma zamanı şəxs hər hansı predmeti atmağa, gizlətməyə cəhd edərsə, qrupun üzvləri bu hərəkətin qarşısını almalı və təqrib tərtib et-

məklə yazılı şəkildə təhqiqatçı və ya müstəntiq məlumatlandırmalıdırlar. Belə hallarda müstəntiq tutulmanı həyata keçirmiş qrupun üzvlərini şahid qismində dindirməlidir [4, s.122].

İlkin istintaq hərəkətlərinin və əməliyyat-axtariş tədbirlərinin həyata keçirilməsinin konkret şəxsi (şəxslər qrupunu) müəyyən etməyə imkan vermədiyi vəziyyətdə sonrakı axtariş aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə aparılmalıdır: cinayətin törədilməsi üsuluna görə; cinayətkarların əlamətlərinə görə; əvvəllər əmlak cinayətlərinə görə məhkum olunmuş şəxslər arasında; oğurlanmış əmlakın əlamətlərinə görə.

İlkin materiallarda cinayət üsulu haqqında məlumatların aşkar olunması bir çox cəhətdən zəruri faktiki məlumatların sonrakı axtarışının həyata keçirilməsinə, araşdırılan hadisənin kriminalistik aspektinin qiymətləndirilməsinə və bunun əsasında cinayətkarların şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi üzrə konkret vəzifələrin və metodların müəyyənəndirilməsinə kömək göstərir. Cinayət üsulunun «kənar təzahürü» çox vaxt vətəndaşların mənzilinə daxil olmadan başlanır. Onun xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, vaxt seçimi, qəsdin şəraiti, istifadə olunmuş texniki vasitələrin xüsusiyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyən edilməsi, onun həyata keçirilməsinin ardıcılığı və mərhələləri müstəntiqin axtariş fəaliyyətini xeyli asanlaşdıraraq, onun tərəfindən tipik istintaq şəraitlərində zəruri informasiya axtarışının istiqamətlərini müəyyənəndirir.

Məsələn, mənzil oğurluğunun hadisə yerinə baxış zamanı qapı çərçivələrində, pəncərələrdə, nəfəsliklərdə və s. nəzərəçarpan zədələrin olmasının aşkar edilməsi, oğurluq predmeti qismində obyektlərin sırf müəyyən dairəsinin seçilməsi və mənzilin şəraitinin pozulmaması böyük ehtimalla oğurluğun zərərçəkənin yaxın əhatəsindəki şəxs tərəfindən və ya yönəldici kimi onun köməyi ilə, yaxud peşəkar oğru tərəfindən törədilməsinin mümkünlüyünü göstərir. Eyni zamanda, maneələrin dəf edilməsi zamanı yaranan, çox vaxt böyük sayda lazımsız pozuntular, onların sistemsizliyi ilə bağlı zədələnmələrin xüsusiyyətləri, oğurluq predmetlərinin axtarış zamanı nizamsızlıq (qarmaqarışlıq) onların yetkinlik yaşına çatmamış şəxslər və ya daimi yaşayış yeri olmayan

şəxslər tərəfindən törədilməsinin mümkünlüyünə istiqamətləndirir [3, s.122].

Qeyri-aşkar şəraitdə törədilmiş əmlak cinayətlərinin araşdırılmasının ilkin mərhələsində törədilmiş qəsdin üsulu və şəraiti haqqında məlumatların diqqətlə öyrənilməsi aşağıdakıların dərkinə təkan verir:

- qəsdin hazırlanma dərəcəsi;
- cinayətkarın cinayət şəraiti haqqında məlumatlılığı;
- cinayət üsulunu və mexanizminə xarici mühitin təsirinin xarakteri;

- qəsd şəraitinin cinayətkarın şəxsiyyəti ilə qarşılıqlı əlaqəsi, habelə cinayətin mümkün iştirakçılarının və ya şahidlərinin aşkar edilməsi.

Aşkar olunmuş məlumatlardan axtarış məqsədilə uğurlu istifadə üçün aşağıdakı şərtlərə riayət olunması zəruridir:

- naməlum cinayətkarın şəxsiyyətinin öyrənilməsinə sistemli yanaşmanın tətbiqi nəticəsində ilkin informasiyanın təhlili zamanı onun haqqında yeni məlumatların əldə edilməsi;

- texniki-kriminalistik vasitələrdən və mütəxəssislərin yardımından mütləq istifadə;

- prosessual tələblərə riayət olunması;
- informasiyanın maksimum sürətli axtarışı, toplanması və taktiki əməliyyatın bütün iştirakçılar tərəfindən istifadə olunması;

- şəxsiyyətin və oğurlanmış əmlakın gizlədilməsi tədbirlərinin tətbiqi yolu ilə mümkün müqavimətin nəzərə alınması.

Vətəndaşların əmlakına qəsdlərin yüksək residivliyi nəzərə alınmaqla gizlənmiş cinayətkarın, ilk növbədə, əvvəllər əmlak cinayətlərinə görə məhkum olunmuş şəxslər arasında axtarılması olduqca perspektivlidir. Qəsdin təhlükəli cinayətkar tərəfindən törədilməsinin mümkünlüyü fərziyyəsi çox vaxt artıq hadisə yerinə baxış, cinayətkar tərəfindən mənzil seçiminin təhlili, mənzilə daxil olma üsulunun, sərəvtlərin seçilməsinin, cinayətin və onun izlərinin gizlədilməsinin, öz təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin və s. öyrənilməsi zamanı yaranır.

Naməlum cinayətkarın əvvəllər məhkum olunmuş şəxslər arasında axtarılması bir çox cəhətdən cinayətin törədilməsi üsuluna görə axtarışla analogiya təşkil edir və həm istintaq, həm də əməliyyat

xarakterli bir sıra tədbirləri ehtiva edir: [2, s.41]

- cinayət işlərinin, cinayət işinin başlanılmasının rədd edilməsi haqqında materialların öyrənilməsi və təhlil edilməli olan digər informasiyaların seçilməsi;

- cinayətin törədilmə üsulunun müəyyənləşdirilməsi üçün cinayət işlərinin və digər sənədlərin (materialların) təhlili;

- sadalanan mənbələrdə əməliyyat marağı kəsb edən şəxslərin aşkar edilməsi və onların yerinin müəyyən edilməsi (CÇM-dən azad olunma vaxtı, yaşayış yeri, məşğuliyyəti və s.);

- onların qəsddə əli olmasının mümkünlüyü haqqında fərziyyələrin yoxlanılması.

Aşağıdakı hallarda analogi cinayətlərə dair arxivdəki cinayət işləri də öyrənilməlidir:

- şəxslər məlum olduqda, lakin anlaşıqsız hesab olunduqda və bununla əlaqədar cinayət məsuliyyətindən yayındıqda;

- şəxslər məlum olduqda, lakin onların barəsində işlərə ictimai təsir tədbirlərinin görülməsi ilə əlaqədar (bəraət verməyən əsaslar üzrə) xitam verildikdə;

- cinayəti törətmiş şəxslər müəyyən edildikdə, lakin sübut olmadığından işlərə xitam verildikdə;

- cinayət törətmiş şəxslər məlum olduqda və azadlıqdan məhrum etməyə və digər cəza tədbirlərinə məhkum olunduqda, indiyə qədər onların cəzadan azad olunması və ya cəzaçəkmə yerlərini özbaşına tərk etməsi mümkün olduqda.

Törədilmiş analogi cinayətlər haqqında ərizələr üzrə cinayət işinin başlanılmasının rədd edilməsi haqqında materialların öyrənilməsi də zəruridir.

Nəhayət, əvvəllər, ilk növbədə, əmlak cinayətlərinə görə məhkum olunmuş və DİO-nun uçotunda olan şəxslər haqqında əməliyyat məlumatları təhlil edilməlidir.

Axtarışın nəzərdən keçirilən istiqaməti bir sıra hallarda cinayət haqqında bu və ya digər informasiyaya malik şəxslər, sübutların mənbələri və xarakteri, cinayət alətlərinin saxlanma yerləri, qəsdin törədilməsinə təkan vermiş hallar haqqında əlavə informasiya əldə etməyə imkan verir və beləliklə, əməlin konkret şəxslər tərəfindən törədilməsi haqqında xüsusi fərziyyələrin irəli sürülməsi üçün əsas yaradır.

Cinayət subyektinin müəyyən edilməsinin ən mühüm vasitələrindən birini kriminal və əməliyyat-axtarış uçotundan istifadə təşkil edir:

- daktiloskopik – açılmamış cinayətlərin törədildiyi yerlərdə əl barmaqlarının izləri;

- cinayətin törədilməsi üsuluna, nömrəli əşyaların uçotuna və s. görə;

- həbs olunmuş şəxslər, təqsirləndirilən şəxslər, cinayətlərə görə məhkum olunmuş şəxslər, axtarışda olan şəxslər və s. haqqında məlumatları əhatə edən əməliyyat-axtarış uçotu;

- hadisə yerində izləri aşkar edilmiş əşyaların, materialların, ilk növbədə, tipik sındırma alətlərin və cinayətlərin törədilməsi zamanı istifadə olunan alətlərin, məmulatların hissələrinin (ayaqqabı altlığı, geyim, nəqliyyat vasitəsi və s.) nümunələrinin, habelə silahlı hücumların törədildiyi yerlərdən götürülmüş güllələrin, gilizlərin kolleksiyalarının toplandığı məlumat-köməkçi uçot.

Vətəndaşların əmlakına qəsdə əli olan şəxslərin sürətlə aşkar edilməsinə təkan verən tədbirlər sırasına oğurlanmış əşyaların DİN BƏSİİ-də mərkəzləşdirilmiş uçota alınması, oğurlanmış əmlakın siyahısının daxili işlər orqanlarının növbətçi hissələrinə, tibbi ayıltma məntəqələrinə, qəbul-bölüşdürmə məntəqələrinə verilməsi də aiddir. Bu tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməsi şəxslərin oğurlanmış əmlakla birlikdə operativ surətdə saxlanılmasını və onların ifşasını təmin edir. Bu zaman belə siyahıların savadlı şəkildə tərtib edilməsi, oğurlanmış əşyaların fərdi əlamətlərinin, nömrələrinin, qüsurlarının, fərqləndirici əlamətlərinin və s. həmin siyahılarda göstərilməsi mühüm rol oynayır.

Əldə olunan informasiyanın sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi əksər hallarda cinayətkarların şəxsiyyəti haqqında fərziyyələri bir neçə qrupda birləşdirməyə imkan verir:

- qəsd zərərçəkənlə bağlı şəxslər tərəfindən, yaxud onların yönləndirməsi ilə törədilmişdir;

- qəsd analoji cinayətlərin törədilməsi üzrə ixtisaslaşmış şəxslər (bir qayda olaraq, əvvəllər məhkum olunmuş şəxslərin iştirak etdiyi cinayətkar qruplar) tərəfindən törədilmişdir;

- qəsd «qastrolçu-cinayətkarlar» tərəfindən törədilmişdir;

- qəsd yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən və ya onların iştirakı ilə törədilmişdir;

- qəsd müəyyən yaşayış yeri olmayan şəxslər tərəfindən törədilmişdir və s.

Fərziyyələrin konkretləşdirilməsi alınmış sübutedici və istiqamətləndirici informasiyanın həcmindən asılı olaraq həyata keçirilir.

Vətəndaşların əmlakına qeyri-aşkar şəraitdə törədilən qəsdlər cinayətlərin elə bir kateqoriyasına aiddir ki, bu zaman onu törətmiş şəxs (şəxslər) əməliyyat-axtarış tədbirlərinin gedişində müəyyən olunur, çox vaxt həmin şəxslər digər hüquq pozuntularının törədilməsinə - ictimai asayişin pozulmasına, ictimai yerlərdə spirtli içkilərin içilməsinə, avtonəqliyyat vasitəsinin sərxoş vəziyyətdə idarə edilməsinə və s. görə polis işçilərinin diqqətini cəlb edirlər.

Beləliklə məqaləyə yekun vuraraq bir daha qeyd etmək olar ki, konkret cinayət işi üzrə mövcud informasiyanın həcmi və keyfiyyəti gizlənməmiş cinayətkarların axtarışı üzrə istintaq hərəkətlərinin və əməliyyat tədbirlərinin taktiki məzmununu və optimal növbəliliyini şərtləndirir. Konkret cinayətin araşdırılmasına tətbiqən tipik istintaq şəraitlərinin tətbiqi rolu bu cinayət işinə tətbiqən onun situasiya xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla elm tərəfindən işlənib hazırlanmış və ümumiləşdirilmiş araşdırma proqramının reallaşdırılmasından ibarətdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Daanov.C.A, Mahmudov.A.M və başqaları. “Kriminalistik taktika”. Dərs vəsaiti. Bakı. “Sapfir-15” MMC, 2022, 424 səh.

2. Əliyev N. K., Qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədilən talama əməlləri ilə cinayət-hüquqi mübarizə. Bakı, 2006, 244 s.

3. Mövsumov F., Mansurov V., Kriminologiya və cinayətlərin profilaktikası. Dərs vəsaiti. Bakı, 200 s.
4. Sarıcalinskaya K.Q və Abbasova İ.S. Kriminalistika: Dərslik. Yenidən işlənmiş, əlavə və dəyişiklik edilmiş 2-ci nəşri. Bakı: Hüquq yaum evi, -2021. 996s.
5. Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. М.: Юрист, 1997, 306 с.
6. Герасимов И.Ф. Следственные ситуации на первоначальном этапе расследования преступлений // Социалистическая законность, 1977, №7, 61с.
7. Зеленский В. Д. Организация расследования преступлений. Ростов н/Д: Изд. Ростовск. унта, 1989, 152 с.
8. Яблоков Н.П., Самыгин Л.Д. Информационные основы расследования и криминалистическая характеристика преступлений / Криминалистика. М.: БЕК, 1995, с. 45.

Orxan Yagublu

**Тактические особенности розыска и задержания лица,
совершившего квартирную кражу**

Опыт показывает, кражи личного имущества из квартир и домовладении граждан являются самым распространенным деянием из всех преступлений, поэтому представляют повышенную степень общественной опасности для экономических интересов граждан государства. По вашей будущей специализации необходимо запомнить, что раскрываемость краж, прежде всего зависит от эффективности деятельности оперативных работников на первоначальном этапе расследования, выбора наиболее оптимальных направлений поиска преступников, установления каналов сбыта похищенного. Только в этом случае, во взаимодействии со всеми сотрудниками правоохранительных органов будут достигнуты положительные результаты.

Orkhan Yagublu

**Tactical features of search and seizure of the person
who stole from the apartment**

Experience shows that tactical search operations on apartment theft are of greater benefit when implemented as a set of measures for the solution of specific tasks of search, taking into account the current situation with the purpose, location and time.

In our opinion, the reasonableness of the implementation of this tactical operation is more apparent to the typical conditions in which the initiation of the investigation does not contain information about the identities of criminals or that they are approximate and belong to more or less large individuals.

It is quite promising to look for a criminal that has been hidden, taking into account the high residency of the property of the citizens, first of all, previously convicted for property crimes.

Bəxşeyiş ƏSGƏROV

BDU “Kriminalistika və məhkəmə ekspertizası”
kafedrasının dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: b.askerov63@mail.ru

Mübariz MUSTAFAYEV

BDU “Kriminalistika və məhkəmə ekspertizası”
kafedrasının dosenti, hüquq üzrə elmlər doktoru
e-mail: mubariz.mustafayev.67@mail.ru

CİNAYƏTKARLIQLA MÜBARİZƏ FƏALİYYƏTİNİN BƏZİ ELMİ-METODOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: maddi-səbəbli determinasiya, ruhi-səbəbli determinasiya, sistemlilik, elmi metodologiya, sistemli yanaşma metodu

Ключевые слова: материально-причинная детерминация, духовно-причинная детерминация, системность, научная методология, метод системного подхода.

Keywords: material-causal determination, mental-causal determination, systematicity, scientific methodology, systematic approach method

*Qanun lal ədalət mühakiməsi,
Ədalət mühakiməsi danışan qanundur.
M.T.Siseron*

Məlum olduğu kimi, elm biliklər sistemi kimi çıxış edir. Lakin adi məlumatlar məcmusundan fərqləndirilməsi onun meydana gəlməsi, mövcud ola bilməsi və inkişafı üçün zəruri olan qanunauyğunluqları əks etdirən prinsiplərə malik olmasından asılıdır. Belə prinsiplərə malik olması elmin özünəməxsus qanunauyğunluqları ilə yanaşı, həm də tədqiqat obyektini və predmetinin spesifik xüsusiyyətlərini, başlıcası isə onları şərtləndirən ideyanı nəzərə almağa imkan verir.

Sovet humanitar elmi (hüquq elmləri də daxil olmaqla) elmin fundamental qanunauyğunluqlarını əks etdirən prinsiplərə malik olmadığı, məhdud sinfi-ideoloji xarakter daşdığı üçün cəmiyyətin üstqurumunun vacib elementinə çevrilə bilmədi.

Tarixi, miiqayisəli-hüquqi və sistemli təhlil metodlarının mövcud hüquqi gerçəkliyin tərkib elementlərinə tətbiqi belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, mövcud nəzəri-metodoloji kasadlıq sovet hüquq elminin hüquq və hüquqi sistemin prinsipləri ilə bağlı reallığı əks etdirən hüquq düşüncəsi və mədəniyyətini formalaşdırmasına imkan verməmişdir. Problemi aktual edən mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, sovet gerçəkliyinin formalaşdırdığı destruktiv “elmi metodologiya” bu gün də hüquq düşüncəsinin ən müxtəlif formalarını (elmi, peşəkar və s.) kasadlaşdırmaqda davam edir.

Bunun davamı olaraq cinayətlərin açılması və qarşısının alınması üzrə fəaliyyətin mövcud nəzəri, təcrübə və hüquqi problemləri sistemli şəkildə tədqiqat obyektini kimi çıxış etməmiş, aparılmış tədqiqatlar isə natamam, yarımçıq xarakter daşdığı üçün həmin fəaliyyətin səmərəsinə real təsir göstərə bilməmişdir.

Mövcud problemin həlli yolu kimi elmi metodologiyanın fundamental prinsipi qismində müəyyənləşdirilmiş maddi-səbəbli determinasiya müddəasından qəti şəkildə imtina edilməlidir (bu müddəə tarixi materializmə aid olub, sosial gerçəklik üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmir).

Hesab edirik ki, humanitar elmi metodologiya tərəfimizdən işlənib hazırlanmış ruhi-səbəbli determinasiya prinsipinə əsaslanmalıdır. Bu prinsip ruhun substansional əhəmiyyətindən çıxış edərək cəmiyyətdə formalaşdırılan sosial-hüquqi sistemlərin insanın ruhi-mənəvi tələbatları ilə şərtləndiyini ön plana çəkir [12, s.174-177]. Başqa sözlə,

istənilən sosial-hüquqi sistemin (o cümlədən cinayətlərin açılması üzrə fəaliyyətin) əsas elementi kimi insan çıxış edir və sistemin digər elementləri onun fundamental hüquq və azadlıqlarını nəzərə almalı və ona xidmət etməlidir.

Bu qanunauyğunluğun nəzərə alınması hüquqi sistemin fundamental prinsiplərini adekvat formulə etməyə imkan verir [1, s. 220-221, 264-268, 293-294].

Müqayisəli-hüquqi təhlil belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, mövcud vəziyyət arzu olunandan çox uzaqdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası (AR). Türkiyə Cümhuriyyəti (TC) və Rusiya Federasiyasının (RF) Cinayət Məcəllələrində (CM) ədalət prinsipi yalnız cəza müstəvisində (yəni cəzanın törədilmiş cinayətin ictimai təhlükəliliyinin xarakterinə və dərəcəsinə uyğunluğu) formulə edilmiş, yasaq edilmiş qadağaların və onların sərhədlərinin ədalətliliyi (ağlabatanlığı) isə nəzərə alınmamışdır. Ona görə də AR CM-ə görə əmlakı ehtiyatsızlıqdan məhv etmə və ya zədələmə (maddə 187) cinayət sayılır, hakimin isə hətta dolaylı qəsdlə qeyri-qanuni hökm çıxarması isə cinayət sayılmır (maddə 295). Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, belə ədalətsiz qadağalarla mübarizə obyektiv olaraq daha çətinidir.

Hesab edirik ki, humanitar-hüquqi elmlərin düşər olduğu metodoloji problemin təklif olunan müstəvidə həlli metodologiya yoxsulluğunu aradan qaldırmağa və təcrübə problemləri, o cümlədən cinayətlərin açılması ilə bağlı çətinlikləri, süni maneələri sistemli və ardıcıl şəkildə həll etməyə imkan verəcəkdir.

Dövlət və hüquq tarixi üzrə yazılmış kurslardan və kriminoloqların apardığı ən müasir tədqiqatlardan belə qənaətə gəlmək olur ki, cinayətkarlıq insan cəmiyyəti ilə eyni vaxtda yaranmış və daimi peyki kimi onu həmişə müşayiət etmişdir [6, s.9]. Başqa sözlə, cinayətkarlıq onunla mübarizənin əsas vasitəsi və təşkilatçısı kimi çıxış edən hüquq və dövlətdən çox-çox əvvəl meydana gəlmişdir. Nəzərə alsaq ki, hüquqi termin kimi "cinayət" anlayışı dövlət və hüququn mövcud olduğu dövrə təsadüf edir, onda hüquq və dövlətdən əvvəlki dövr üçün qadağa anlayışı daha düzgün olardı.

Məlumdur ki, insan cəmiyyəti kiçik toplumlar

şəkildə formalaşmağa başladığı andan təhlükəsiz yaşayışın təmin edilməsi ən ciddi problemlərdən biri olmuşdur. İlk dövrlərdə insanların təhlükəsizliyini təhdid edən əsas qüvvə kimi yalnız təbiət çıxış edirdisə, tədricən inkişaf edib böyüdükcə, insan özü də birgəyaşayışı təhdid edən ən təhlükəli faktora çevrilmişdir. Odur ki, cinayətkarlıqla mübarizənin əsas təsir obyektini kimi insan çıxış edir.

Fikrimizcə, insanın yaradılışdan günah işləməyə meyilli olması cinayətkarlığın yalnız sosial-iqtisadi səbəblərlə şərtlənməsi haqqında materialist təlimi tamamilə inkar edir.

Təsadüfi deyildir ki, bütün səmavi kitablardan, o cümlədən müqəddəs Qurani-Kərimdən belə məlum olur ki, belə ilkin günahkar qismində ulu əcdadımız Adəm peyğəmbərin özü çıxış edir. Adəm övladlarının Yer dünyasında məruz qaldığı ağır sınaqlar məhz ulu atalarının etmiş olduğu ilk günahın (Adəmlə Həvvanın ilkin olaraq yerləşdirildiyi Cənnətdə bitmiş alma ağacının meyvələrini yeməklə bağlı qadağanın pozulması) nəticələridir.

Bu xatırlatma ona görə zəruridir ki, cinayətkarlıqla mübarizədə bu sosial-psixoloji mərazi doğuran başlıca səbəblərin düzgün müəyyənəndirilməsi mühüm metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. Çünki hər bir cinayətin açılmasında onun törədilməsinə təkən vermiş səbəb və şəraitin aşkar edilməsi iş üzrə sübutetmənin başlıca elementi kimi çıxış etməlidir. Əks halda, cinayətkar məlum

İnsanın yaradılışdan günaha meyilli olması barədə tezis cinayətkarlıqla mübarizədə, o cümlədən kriminologiyada yanlış baxışların meydana gəlməsinə təkən verir. Belə ki, bəzi alimlər, məsələn. Ç.Lambrozo və başqaları insanın anadan cinayətkar kimi doğulmasının əvvəlcədən müəyyənləşdiyini iddia edirlər.

Hesab edirik ki, bu cür yanaşma elmlikdən uzaq olub, cinayətlərin açılması və qarşısının alınması üzrə fəaliyyətin elmi bazasını metodoloji baxımdan kasadlaşdırır. Adəm peyğəmbərlə bağlı səmavi kitablarda xatırladılan epizod insanın günaha meyilli olmasının göstəricisi kimi deyil, onun faili-muxtar olaraq, yəni iradə azadlığına malik olaraq yaradıldığına dəlalət edir. Məhz belə seçim imkanına malik olduğu üçün ULU YARADAN Adəm peyğəmbəri cəzalandırmağı

rəva bilməmişdir. Unutmaq olmaz ki, Qurani Kərim anlaşıq şəxsləri onların pozmuş olduqları qadagılara görə cəzalandırılmağı istisna edir.

Buradan belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olur ki, insan cinayətkarlıqla mübarizə və onun tərkib elementi kimi cinayətlərin açılması üzrə fəaliyyətin həm obyekt (cinayətkar), həm də subyekt qismində çıxış edir. İnsan yaradılmışdır və bu yaradılışın əsas determinantı kimi azadlıq fenomenini çıxış edir. Burada xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, azadlıq fenomenini insana immanent xassə kimi mənsub deyil. J.J.Russonun iddia etdiyi kimi, insan azad doğulmur, azad olmaq üçün doğulur və azad ola bilmək qabiliyyəti ona yaradılışdan məxsusdur. Həmin qabiliyyətdən yararlanmaq qərarını qəbul etmək və ya bundan imtina etmək insanın iradə azadlığına əsaslanır. Hətta Allaha inam və ibadət azad seçimin nəticəsi olmalıdır [4, s.67]. N.A.Berdyayev isə qeyd edirdi ki, Allah varlıq üzərində hakim olsa da, azadlıq üzərində hakim deyildir. Ona görə də pislik, yəni cinayət mövcud ola bilər [8, s.163]. Mahiyyət etibarilə bu, o deməkdir ki, cinayətin ontologiyasında da azadlıq, daha dəqiq desək, azadlıqdan imtina dayanır. Yəni cinayət sayılan qadağanı pozan şəxs iradə azadlığına malik olmazsa (seçim etmək imkanından məhrum olarsa) belə əməl cinayət sayılmayacaqdır.

Məqalənin adında qeyd olunan problemə teoloji-fəlsəfi aspektdən yanaşma təsadüfi olmayıb, onun mahiyyətindən qaynaqlanır. Məşhur sovet-rus alimi akademik C.A.Kərimov haqlı olaraq qeyd edirdi ki, alimin, tədqiqatçının dünyagörüşü humanitar sahədə elmi metodologiyanın mühüm ünsürü kimi çıxış edir [9, s.83]. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, sovet dönəmində ateist dünyagörüşü hakimi-mütləq olduğu üçün humanitar elmlərin, o cümlədən hüquq elminin metodoloji bazası çox kasad olmuşdur.

Sovet sisteminin çöküşündən sonra bu mövcud metodoloji problem haqqında ayrı-ayrı alimlər danışıqlar da belə tənqidi qeydlər hələ ki, elmi metodologiyada ciddi dəyişikliklərə səbəb ola bilməmişdir. Əgər sovet dönəmində maddi-səbəbli determinasiya prinsipi yeganə fundamental metodoloji prinsip kimi müəyyənləşdirilərək ondan kənara çıxmağa icazə verilmirdisə, bu gün

həmin qadağa stereotip kimi elmi təfəkkürü müəyyənləşdirir.

Postsovet məkanında Azərbaycan, Rusiya və digər MDB dövlətlərinin normativ-hüquqi aktlarında, rəsmi şərhərdə və elmi doktrinalarda mövcud olan ciddi boşluqlar və ziddiyyətlər belə qənaətə gəlməyə əsas verir.

Sovet hüquq elminin özü kifayət qədər ciddi şəkildə azadlıq problemini yaşadığı üçün o, ehtikandan reallığa, cəmiyyətin üstqurumunun aparıcı elementinə çevrilə bilməmişdir. Əsasən məqsədyönlülük və “məqsəd vasitəni doğruldur” kimi yabançı müddəalar üzərində qurulmuş sovet siyasi və hüquqi sistemləri humanitar elmlər üçün ancaq təbliğat-təşviqat funksiyasını müəyyənləşdirirdi.

Ona görə də keçmiş sovet və müasir postsovet məkanında humanitar-hüquq elmləri nə elmi metodologiyanın, nə də hüquqi sistemlərin real prinsiplərini işləyib hazırlaya bilməmişdir.

Elə müasir dövrün hüquq ədəbiyyatında, hətta elmi metodologiyaya həsr olunmuş əsərlərdə “yaradıcılıq azadlığı”, “sistemlilik”, “obyektivlik”, “ideya əsaslılığı” və s. kimi prinsiplərin adı belə çəkilmir [15], [16].

Metodoloji kasadlıq zəruri şəkildə bütünlükdə hüquqi sistemi də hüququn real prinsiplərinə malik olmaqdan məhrum etmişdir. Məsələn, nə fundamental hüquq elmlərində, nə də ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarında “sosial azadlıq”, “ağlabatanlıq” kimi prinsiplər xatırlanmır. Hətta formal hüquqi baxımdan normativ aktlarda öz əksini tapmış prinsiplial müddəalar belə düzgün formulə edilməmişdir.

İstər elmi-metodoloji, istərsə də ideoloji hüquqi kasadlıq (hüququn fundamental ideyalarının prinsiplər vasitəsilə hüquqi sistemə daxil ola bilmədiyini üçün) hüquqi sistemin bütün tərkib elementlərinə, o cümlədən cinayətlərin açılması üzrə fəaliyyətə də öz neqativ təsirini göstərmiş və bu fəaliyyətin sistemli təşkilinə imkan verməmişdir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, sovet və postsovet dönəminin humanitar elmlərində sistemlilik prinsipi və sistemli yanaşma metodu yetərinə dərk oluna və qiymətləndirilə bilməmişdir. Məsələn, cinayətlərin açılmasında və qarşısının alınmasında müstəsna əhəmiyyətə malik olan kriminalistika və kriminologiya elmlərində

cinayətkarlığın törədilməsini və süni latentliyini şərtləndirilən determinantlar sırasında siyasi sistemin və siyasi rejimin adı çəkilmir.

Yaxud bakalavriat səviyyəsində hüquqi kadrların hazırlığı üzrə tədris planında heç bir müzakirə və təhlil aparılmadan “kriminalistika”, “kriminologiya”, “məhkəmə ekspertizası”, “əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin əsasları” kimi fənlərin seçmə fənlər blokuna daxil edilməsi də həm təhsil sisteminə, həm də cinayətkarlıqla mübarizə siyasətində necə bir systemsizliyin, daha dəqiq desək, xaosu hökm sürdüyünə dəlalət edir. Axı cinayət və cinayət prosesi kimi hüquq sahələrinin verdiyi bilikləri göstərilən tətbiqi hüquq elmləri sahəsində (xüsusilə də kriminalistika və məhkəmə ekspertizası) yetərli hazırlıqamali olmadan tətbiq etmək sadəcə mümkün deyildir. Təsadüfi deyildir ki, bu hüquq elmləri nəzəriyyə və təcrübədə “antikriminal hüquq elmləri” adlanaraq nisbi müstəqilliyə malik olan vahid bir sistem, tam kimi çıxış edir.

Elmi məqalənin yuxarıda formulə edilmiş əsas müddəalarının həqiqiliyini nümayiş etdirmək üçün onları cinayətlərin açılması və qarşısının alınması müstəvisində nəzərdən keçirməyə cəhd edək.

Bildiyimiz kimi, cinayətlərin açılması və qarşısının alınması üzrə fəaliyyət dövlətin cinayətkarlığa təsir siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Cinayətlərin açılması üzrə fəaliyyət prosesual qanunvericiliklə tənzimlənməsinə baxmayaraq, o, həm Konstitusiya, həm də digər antikriminal hüquq sahələri ilə üzvi və funksional əlaqədə olub, mürəkkəb bir sistem kimi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, haqqında bəhs etdiyimiz sistem onu formalaşdıran elementlərin təsadüfi məcmusu olmayıb, sistemi doğuran əsas ideyanın (ədalət) məntiqi ilə determinasiya olunur. Daha dəqiq desək, determinasiya olunmalıdır. Çünki bir sistem kimi cinayət mühakimə icraatının quruluşuna diqqət yetirdikdə onun daha çox “məqsədyönlülük” prinsipi üzərində kökləndiyinin şahidi oluruq.

Məşhur Azərbaycan alimi akademik A.X.Mirzəcanzadənin qeyd etdiyi kimi, hər hansı sistemin (sosial sistemlər nəzərdə tutulur) özündə ehtiva etdiyi elementlərin dairəsi həmin sistemin hansı ideyanın realizəsinə xidmət etməsi ilə müəyyənləşir [11, s.12-13]. Qeyd edək ki, bu, mühüm me-

todoloji əhəmiyyət kəsb edən qanunauyğunluğu (hər bir sosial sistemin uyğun ideyaya əsaslanması) əks etdirir. Həmin qanunauyğunluq nəzərə alınmazsa, istənilən sosial-hüquqi sistem əslində məcmudan başqa bir şey demək deyildir. Burada İ.Kantın teleoloji ontologiyasına müraciət etmək də yerinə düşərdi. O, yazırdı: “Yalnız tamı (sistem) doğuran ideya vasitəsilə onun forması və tərkib hissələrinin... sistemli quruluşa malik olan birliyi mümkün olur” [13, s.66].

Məlum olduğu kimi, cinayət-prosessual hüquq cinayət hüququnun əsas realizə forması kimi çıxış edir, yəni cinayət-mühakimə icraatı çərçivəsində onlar arasındakı əlaqəni forma və məzmun kateqoriyası müstəvisində müəyyənləşdirmək olar. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, sosial-hüquqi sistemlərdə forma və məzmunun dialektik vəhdəti hüquq düşüncəsi vasitəsilə realizə olunur. Əgər qanunvericinin hüquq düşüncəsi onun yaratdığı sosial-hüquqi sistemi doğuran ideyanı yetərincə dərk etmirsə, onda yaranan sistem de-fakto mövcud olsa da həqiqilikdən uzaq olub, fiksiyadan başqa bir şey olmur.

Sosial-hüquqi sistem kimi AR cinayət mühakimə icraatının onu doğuran ədalət ideyası müstəvisində təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, onlar arasında dərin uçurum mövcuddur və mövcud metodoloji arsenalı həmin uçurum üzərindən dayanıqlı körpü salmaq mümkün deyildir.

Nəzərə alsaq ki, cinayət mühakimə icraatı ölkənin hüquqi sisteminin mühüm elementi kimi çıxış edir və hüquqi sistemi doğuran ideyalar ümumi hüquq prinsipləri şəklində Konstitusiyada təsbit olunur, onda görürük ki, cinayət mühakimə icraatını şərtləndirən ideya Konstitusiyanın 125-ci maddəsinin XII bəndində öz əksini tapmışdır. Orada deyilir: Məhkəmə icraatı həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etməlidir.

Təbii ki, həqiqətin müəyyən edilməsi əlahiddə məqsəd kimi çıxış edə bilməz. O, AR CM-in 41.2-ci maddəsində təsbit olunmuş məqsədlərin sosial ədalətin bərpası, məhkumun islah edilməsi, məhkum olunmuş və digər şəxslərin yeni cinayətlər törətməsinin qarşısının alınması – realizəsinə xidmət edir. Çünki cinayətlə pozulmuş sosial ədalətin bərpası yalnız iş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi vasitəsilə mümkündür. Odur

ki, törədilmiş iş üzrə obyektiv həqiqətin aşkar edilməsi əsas və başlıca məqsəd kimi çıxış etməlidir.

Çünki məhşur Azərbaycanlı mütəfəkkiri N.Tusin dediyi kimi, ədalət həmişə həqiqətin düz ortasında olur [5, s.17].

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə qənaətə gəlmək olur ki, istənilən sosial-hüquqi sistemin həqiqiliyi (mövcudluğu yox!) onu formalaşdıran elementlərin dairəsinin və elementlər arasındakı əlaqənin ideya bağlılığı (əsaslılığı) prinsipinə əsaslanması ilə müəyyənləşməlidir. Lakin AR, RF və digər MDB ölkələrinin prosessual qanunvericiliyinin təhlilindən belə qənaətə gəlmək olur ki, qeyd olunan və digər fundamental prinsiplər qanunverici tərəfindən nəzərə alınmamışdır. Məsələn, AR Konstitusiyası iş üzrə həqiqəti müəyyən etməyi cinayət mühakimə icraatının məqsədi kimi müəyyənləşdirsə də, AR CPM-də belə bir məqsədin mövcudluğu barədə heç nə deyilmir. Əksinə, CPM-in təhlilindən belə qənaətə gəlmək olur ki, məqsəd cinayət mühakimə icraatında çəkişməni təsbit etməkdən ibarətdir.

Analoji fikirləri RF, Ukrayna və Orta Asiya respublikalarının qanunvericiliyi barədə də söyləmək tam mümkündür.

Metodoloji kasadlıq cinayət prosesinin əsas anlayışlar sisteminin və prinsiplərin formulə edilməsində də özünü bariz şəkildə göstərir. Məsələn, AR CPM-in müəyyənləşdirdiyi bəzi terminlərə diqqət yetirək:

7.0.1. cinayət hadisəsi – cinayət əlamətlərini əks etdirən hadisədir. Başqa sözlə, “cinayət” – cinayət hadisəsidir;

7.0.3. cinayət prosesi – cinayət təqibi üzrə həyata keçirilən prosessual hərəkətlərin və qəbul olunan qərarların məcmusudur;

7.0.8. cinayət mühakimə icraatı – bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada məhkəməyədək, habelə birinci, apellyasiya və kassasiya instansiyası məhkəmələrində aparılan icraatdır.

Formal məntiqdən məlum olduğu kimi, anlayışın məzmunun elə həmin anlayışdan istifadə edilməklə açılması tautologiya adlanır [10, s.33]. Göründüyü kimi, qanunvericinin “cinayət prosesi” və “cinayət mühakimə icraatı” kimi sinonim anlayışları fərqləndirmək cəhdi çox uğursuz alınmışdır. Belə ki, prosessual fəaliyyət yalnız pro-

sessual hərəkətlər aparmaq və qərarlar qəbul etməklə icra olunur [14, s.29]. Yəni mahiyyət etibarilə qanunverici forma və məzmunu bir-birindən ayıraraq fərqli anlayışlar yaratmağa cəhd etmişdir. Daha sonra metodologiya yoxsulluğunu CPM-in prinsip və şərtlərini müəyyənləşdirən maddələrində özünü aşkar şəkildə nümayiş etdirir.

Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, cinayət mühakimə icraatının prinsip və şərtlərinin sərhədlərini (anlayışlarını) müəyyənləşdirmədən eyni bir fəsildə onları qarışıq şəkildə təsbit etmək nə elmi-metodoloji, nə də əxlaqi baxımdan düzgün deyildir. Fikrimizcə, belə yanaşma prinsiplərə sayğısız münasibətin təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir. Təsadüfi deyildir ki, AR CPM-in 9.2-ci maddəsinə görə “Bu Məcəllə müəyyən edilmiş hallarda cinayət prosesi prinsiplərinin və ya şərtlərinin pozulması cinayət təqibi üzrə başa çatmış icraatın *etibarsız sayılmasına*, onun gedişində qəbul edilmiş qərarların *ləğvinə*, yaxud toplanmış materialların *sübutedici qüvvəsinin olmaması* qənaətinə gəlməyə səbəb *ola bilər*” (*kursivlər bizimdir – M.M., B.Ə.*). Əgər qanunverici belə bir nəticəni yalnız şərtlərin pozulmasına münasibətdə müəyyənləşdirsəydi, bəlkə də razılaşmaq olardı. Çünki prinsiplərdən fərqli olaraq şərtlər cinayət prosesinə aid olan obyektiv qanunauyğunluqları deyil; sonuncuların realizəsinə xidmət edən müəyyən məqamları özündə ehtiva edir. Misallarla izah edək. Qanunvericinin CPM-in 29-cu maddəsində prinsip kimi təsbit etdiyi “Məhkəmə aidiyyətinə əməl olunması” əslində şərtidir. Əgər hakimlər real olaraq müstəqil olarlarsa (prinsip), onda icraatın hansı məhkəmədə aparılması onun ədalətli olmasına neqativ təsir edə bilməz.

Ancaq yuxarıda iqtibas etdiyimiz maddədən göründüyü kimi, qanunverici prinsipləri və şərtləri eyniləşdirərək bir müstəviyə qaldırır. Ən təəcüblüsü isə odur ki, “hər bir cinayət təqibinin qanuniliyini və əsaslılığını müəyyən edən (maddə 9.1.3.) bu müddəaların pozulması icraatın nəticələrini *ləğv edə bilər* (?). Əgər bu müddəalar “cinayət təqibinin həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edən qaydaları müəyyən edir”sə (maddə 9.1.1), “insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qanunsuz məhdudlaşdırılması hallarından onun müdafiəsini təmin edir”sə (maddə 9.1.2),

onda həmin müddələrin pozulmasına belə yumşaq münasibət başa düşülən deyildir. Prinsiplərin hansı mühüm obyektiv qanunauyğunluqları ifadə etdiyini nəzərə alsaq, onda onların pozulması halları imperativ şəkildə icraat nəticələrini ləğv etməli idi.

CPM-in "Hakimlərin müstəqilliyi" adlanan 25-ci maddəsinin təhlilindən belə qənaətə gəlmək olur ki, qanunverici bu müddəanın hansı qanunauyğunluğu əks etdirməli olduğunu yetərinə müəyyənləşdirə bilməmişdir. Məlumdur ki, hakimlər dövlət hakimiyyətinin qollarından biri olan məhkəmə hakimiyyətinin əsas funksiyası olan ədalət mühakiməsini həyata keçirirlər. Odur ki, belə bir mühakimənin ədalətli olması onu həyata keçirən subyektlərin azad və müstəqil olmasından birbaşa asılıdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, belə keyfiyyət göstəricilərinə malik ola bilməsi məhkəmə hakimiyyətinin təşkili qaydalarından birbaşa asılıdır. Ancaq göstərilən maddədə problemin qeyd etdiyimiz aspekti üzərindən sükutla keçilmişdir. Haqqında danışdığımız problemlərin birinci növbədə mövcud metodoloji kasadlıqdan qaynaqlandığını bir daha əsaslandırmaq üçün qeyd etmək istərdik ki, bu cür yanaşma təkcə qanunvericilik təcrübəsi üçün deyil, həm də mövcud elmi hüquq düşüncəsi üçün xarakterikdir.

A.Hacızadənin "Hakimlərin müstəqilliyi prinsipinin konstitusiyaya təminatı problemləri" mövzusunda yazdığı namizədlik dissertasiyasında bütünlükdə məhkəmə hakimiyyətinin deyil, yalnız hakimlər korpusunun formalaşdırılmasından bəhs edilir və bu zaman təşkilati məqamlar deyil, yalnız hakimlərin intellektual-əxlaqı keyfiyyətləri ön plana çəkilmişdir [3, s.15].

Analoji mənzərəni A.İ.Şahbanovanın ədalət mühakiməsinin səmərəliliyi problemlərinə həsr olunmuş dissertasiya tədqiqatında da müşahidə etmək olar [17].

Metodoloji kasadlıq bir tərəfdən cinayət prosesi prinsiplərinin anlayışının adekvat formulə edilməsinə, digər tərəfdən isə prinsiplər sisteminin dairəsini düzgün müəyyənləşdirməyə imkan verməmişdir.

İstər sovet, istərsə də postsovet dönəmində nəşr olunmuş dərslik və elmi monoqrafiyalar kütləsində cinayət prosesinin prinsipləri və onların sistemi ilə bağlı üst-üstə düşən iki eyni müəllif

mövqeyinə rast gəlmək mümkün deyildir.

Belə fərqli yanaşmalar MDB ölkələrinin prosesual qanunvericilikləri və nəzəriyyə arasında da mövcuddur. Məsələn, RF CPM-də cinayət prosesinin prinsipləri sırasında ədalət prinsipi xatırlanmır. Buradan *apriori* belə qənaətə gəlmək olur ki, Rusiya qanunvericisi cinayət mühakimə icraatında ədalət ideyasının mövcudluğu və realizəsini inkar edir. Bu cür inkarçılıq həddən ziyadə qeyri-məntiqi təsir bağışladığı (*ədalətsiz ədalət mühakiməsi!*) üçün bəzi alimlər bunu başqa müstəvidə izah etməyə çalışırlar. L.M.Aşırova "Cinayət prosesində ədalət prinsipinin realizə problemləri" adlı monoqrafiyasında ədalət prinsipini ümumbəşəri dəyər kimi müəyyənləşdirir və hesab edir ki, onun konkret maddədə təsbit edilməsi qeyri-mümkündür [7, s.26].

AR CPM-də (maddə 28) "cinayət mühakimə icraatının obyektivliyi, qərəzsizliyi və ədalətliliyi" adlı müddəə öz əksini tapmışdır. Qeyd edək ki, azərbaycanlı alimlərdən bu müddəanı "obyektiv həqiqət" və "ədalət" prinsiplərinin təsbiti kimi təqdim edən müəlliflər mövcuddur [2].

Ancaq göstərilən maddənin təhlili belə bir qənaətə gəlməyə imkan vermir. Hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, obyektivlik və qərəzsizlik ədalət prinsipinin xassələridir. Daha dəqiq desək, ədalət hüququn dörd fundamental ideyasından biridir və o, ayrı-ayrı hüquq sahələrində sahəvi prinsiplər vasitəsilə möhkəmlənərək bütünlükdə həmin normativ aktların ədalətli olmasını, daha dəqiq desək, hüquqiliyini təmin edir.

CPM-in istinad etdiyimiz maddəsinin təhlili isə fərqli mənzərə yaradır. Belə ki, qanunverici obyektiv, qərəzsiz və ədalətli olmağı yalnız cinayət mühakimə icraatının məhkəmə araşdırması ilə bağlı mərhələlərində məhkəmələrin vəzifəsi kimi müəyyənləşdirir. Həqiqəti müəyyənləşdirməyin sərhədləri isə məhkəmə baxışına tərəflərin təqdim etdiyi materialların sərhədi ilə məhdudlaşır. Ona görə də məhkəmə tərəflərə materialları təqdim etmək üçün bərabər şərait yaratmalıdır.

Qeyd olunan maddədə (28.4.1-ci maddə) qanunverici məhkəmə üçün "cinayət prosesində tərəflərə cinayət təqibi ilə əlaqədar bütün halların hərtərəfli, tam və obyektiv tədqiq edilməsi üçün zəruri şəraiti təmin etmək" vəzifəsini müəyyən-

ləşdirir. Heç kəsə sirr deyildir ki, proses tərəflərini hər şeydən əvvəl öz maraqları narahat edir və bu maraqlar bir çox hallarda həqiqətlə uzlaşmır. Belə olan halda iş üzrə həqiqətin müəyyən edilməsində obyektiv surətdə maraqlı ola biləcək subyekt yalnız məhkəmələrdir.

Məhkəmələr isə öz təşəbbüsü ilə məhkəmə iclasına şahidlər çağırmaq, ekspertiza təyin etmək, başqa sübutlar tələb etmək istəyində buluna bilər, yəni iş üzrə həqiqəti müəyyən etməklə bağlı heç bir vəzifə daşmır. O, yalnız şərait yaratmalıdır ki, tərəflər həqiqəti müəyyən etsinlər.

Prosessual qanunvericiliklə məhkəmə üçün belə passiv rolun təsbit edilməsinin yuxarıda şərh olunan konstitusion müddəa ilə (maddə 125, bənd XII) ziddiyyət təşkil etməsi isə diqqətdən kənar qalır).

Prinsipial əhəmiyyət kəsb edən müddəaların bu cür yarımçıq və ziddiyyətli formulə edilməsi mövcud destruktiv metodologiyanın yaratdığı digər anlaşılmazlıqdan qaynaqlanır. Belə ki, post-sovet dövrünün cinayət prosesi nəzəriyyəsi və prosessual qanunvericiliyi heç bir elmi və məntiqi əsaslandırma vermədən çəkişməni gözlənilmədən cinayət prosesinin formasından prinsipinə çevirmişdir.

Məlum olduğu kimi, çəkişmə formalı icraatda proses iştirakçıları tərəflərə ayrılır və fərqli funksiyaları yerinə yetirməyə məcburdurlar. Ona görə də qanunverici obyektiv və qərəzsiz olmağı ittiham və müdafiə tərəfinə şamil edə bilmir, çünki tərəf olmaq marağa malik olmaq deməkdir. Maraq isə, qeyd olunduğu kimi, heç də həmişə həqiqətlə üst-üstə düşmür.

RF qanunverici orqanı prinsip kimi müəyyən-ləşdirdiyi çəkişməyə cinayət prosesinin bir sıra prinsiplərini aşkar şəkildə qurban vermişdir. (məsələn, RF CPM-də “Cinayət mühakimə icraatının obyektivliyi, qərəzsizliyi və ədalətliliyi” adlı prinsip yoxdur.

AR qanunverici orqanı isə belə yanaşmanın həddən artıq paradoksal olduğunu dərk edərək problemi özünəməxsus şəkildə həll etmişdir. O, CPM-in 28-ci maddəsində məsələnin üstündən sükutla keçərək (yəni obyektiv və qərəzsiz olmağı yalnız hakimlərə qarşı irəli sürərək) göstərilən prinsipəyudurma çəkişmə “prinsipi” arasında aş-

kar ziddiyyətin yaranmasını təmin etmiş, cinayət təqibi orqanlarını isə ayrı-ayrı sırayı normalar vasitəsilə qeyd olunan vəzifələri yerinə yetirməyə mükəlləf etmişdir. Məsələn, AR CPM-in 211-ci maddəsində cinayət işlərinin birləşdirilməsi və cinayət işinin materiallarından başqa cinayət işinin ayrılmasının halları və qaydası öz əksini tapmışdır. İnayət işini ayırmağa əsas verən halların tam siyahısını (maddə 211.2.1. – 211.2.6.) verdikdən sonra qanunverici 211.3-cü maddədə qeyd edir: “Bu Məcəllənin 211.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş şərtlərdən biri və ya bir neçəsi mövcud olsa da, cinayət təqibi ilə bağlı bütün halların *hərtərəfli, tam, obyektiv və vaxtında araşdırılmasına* maneələr olduqda başqa cinayət işi ayrılma bilməz”. Yaxud CPM-in 290.2-ci maddəsinin məzmunundan görüldüyü kimi, prokuror cinayətin törədilmə halları tam, hərtərəfli və obyektiv tədqiq edilmədikdə cinayət işini öz göstərişi ilə əlavə istintaq aparılması üçün (maddə 290.3.3.) müstəntiqə qaytarmalıdır.

Fikrimizcə, mövcud elmi metodologiya əvvəldə qeyd etdiyimiz elmi prinsiplərə əsaslansaydı, onda nə çəkişməgözlənilmədən cinayət prosesinin formasından “prinsipinə” çevrilə bilərdi, nə də onu yan keçmək üçün belə gizlin cəhdlərə ehtiyac olardı.

Metodoloji kasadlığa dəlalət edən digər mühüm fakt kimi istintaq fəaliyyətinin təşkilini göstərmək olar. Məlum olduğu kimi, əksər icra hakimiyyəti orqanları onların fəaliyyət sferasına aid olan cinayətlərin araşdırılması üçün təhqiqat və istintaq aparatına malikdirlər. Aydın məsələdir ki, hər hansı fəaliyyət sahəsində cinayətkarlıqla bağlı statistik göstəricilərin artması həmin sahədə işlərin ağılabatan səviyyədə uyğun vəzifəli şəxslər “işləri qaydaya salmaq” üçün həmin göstəricilərin kiçildilməsində maraqlı olurlar ki, bu da süni – latent cinayətkarlığın kütləsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu həm də təhqiqatçı və müstəntiqlərin ikiqat asılı vəziyyətə düşməsinə şərait yaradır. Mahiyyət etibarilə idarə maraqları toqquşduğundan istintaqa qarşı real daxili əks fəaliyyət yaranmış olur.

Məqalədə irəli sürülmüş tezləri əsaslandırmaq üçün digər arqumentlər də gətirmək olar, lakin hesab edirik ki, gətirdiyimiz misalların təkzi-

bedilməzliyi onlarla kifayətlənməyə əsas verir.

Yekun olaraq qeyd etmək istərdik ki, elmi metodologiya müstəvisində göstərilən problemlərin ardıcıl və sistemli şəkildə həlli elmi ictimaiyyətin

ona adekvat reaksiyasından birbaşa asılıdır. Ona görə də hörmətli həmkarlarımızın fikir, irad və rəylərini diqqət və həssaslıqla dinləməyə və müzakirə etməyə hazır olduğumuzu bildiririk.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Əsgərov B.M. Cinayət işləri üzrə sübutetmədə əməliyyat-axtarış informasiyasından istifadənin problemləri. Bakı: Digesta. 2018, 320 s.
2. Əzimov Z. Cinayət prosesində həqiqətin müəyyən edilməsi prinsipi. Bakı: Elm və təhsil. 2015. 205 s.
3. Hacızadə A.H. Hakimlərin müstəqilliyi Konstitusiya prinsipinin təminatı problemləri: avto-ref... h.ü.f.d. Bakı, 2004. 23 s.
4. Russo J.J. İctimai müqavilə. Bakı: Nərmin Yayın Evi, 2013. 172 s.
5. Şərq müdriklərinin kəlamları. Bakı: İşiq. 2005. 173 s.
6. Аликперов Х.Д. Новый взгляд на преступление и наказание. М., 2022. 187 с.
7. Аширова Л.М. Проблемы реализации принципа справедливости в уголовном процессе / Под науч. ред. Еникеева З.Д. - М.: Юрлитинформ, 2007. 254 с.
8. Бердяев Н.А. Философия свободного духа. М.: Аст-Астрель. 2011. 639 с.
9. Керимов Д.А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права. М.: Изд-во СГУ, 2011, 521 с.
10. Кириллов В.И., Старченко А.А. Формальная логика. М.: Юристъ, 1999, 254 с.
11. Мирзаджанзаде А.Х. О пути в XXI век. Баку: Оскар, 2001. 570 с.
12. Мустафаев М.Х. Духовно-причинная детерминация как принцип научно-практической деятельности // Пробелы в Российском законодательстве, М., 2009, № 3, с. 174-177.
13. Разеев Д.Н. Телеология И. Канта. СПб.: Наука, 2010. 312 с.
14. Рыжаков А.П. Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу РФ. М.: Дело и сервис. 2011. 928 с.
15. Сырых В.М. История и методология юридической науки. М.: Норма. 2023. 512 с.
16. Ушаков Е.В. Введение в философию и методологию науки. М.: Экзамен, 2005. 528 с.
17. Шахбанова А.И. Критерии эффективности правосудия. Баку: Hüquq Yayın Evi. 2017. 222 s.

**Бахшеиш Аскеров,
Мубариз Мустафаев**

Некоторые научно-методические проблемы борьбы с преступностью

В представленной статье исследуется ряд научно-методических проблем борьбы с преступностью. По мнению авторов, существующие теоретические и практические проблемы вытекают из ряда проблем методологии юридической науки. В качестве таких причин показано, что современная научная методология не основана на истинных научных принципах. В статье перечислены эти принципы и разъяснено содержание некоторых из них. По мнению авторов, решение существующих научно-методических проблем может способствовать устранению сложившихся негативных ситуаций и усилению борьбы с преступностью как теоретически, так и практически.

**Bakhsheish Askerov,
Mubariz Mustafayev**

Some scientific-methodological problems of crime fighting activity

This article explores a number of scientific and methodological problems of combating crime. According to the authors, the existing theoretical and practical problems stem from a number of problems in the methodology of legal science. As such reasons, it is shown that modern scientific methodology is not based on true scientific principles. The article lists these principles and explains the content of some of them. According to the authors, the solution of existing scientific and methodological problems can help eliminate the existing negative situations and strengthen the fight against crime, both theoretically and practically.

UOT kod-8

Elçin ORUCOV

Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyasının Dil hazırlığı
kafedrasının rəisi,
polis polkovnik-leytenantı
e-mail: e.orucov@mia.gov.az

HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİ

Açar sözlər: Heydər Əliyev, dil siyasəti, azərbaycançılıq, milli-mənəvi dəyərlər, demokratik inkişaf

Ключевые слова: Гейдар Алиев, языковая политика, азербайджанство, национально-нравственные ценности, демократическое развитие.

Key words: Heydar Aliyev, language policy, Azerbaijaniism, national-moral values, democratic development

Dil xalqın milli sərvəti, onu yaşadan, yaratdıqları nümunələri gələcək nəsillərə ötürən bir vasitə və xalqın milli kimliyinin göstəricisidir. Aqillər deyib ki, xalqın, millətin nəyini əlindən alırsansa al, o yaşayacaqdır. Xalqın dilini əlindən alsan, o, milli varlığını itirər, yox olar. Bu, tarixi sınaqdan keçmiş bir həqiqətdir. Dil millətin mənəviyyət bayrağı, milli mənliyi və qürurudur. Dil yoxdursa, xalq da yoxdur!

Ana dili o dildir ki, analarımız bizə beşik başında bu dildə həyatın ən həzin simfoniyası olan laylanı oxumuşlar. Xalq şairi Bəxtiyar Bəhəbzadə bu münasibətlə demişdir:

Laylanın hər xalı bir ümid, güman,
Onun ahənginə qaynadı qanım.
Anamın yanıqlı laylalarından
Süzüldü ruhuma Azərbaycanım.

Xalqımızın tarixini özündə əks etdirən Azərbaycan dili müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçərək formalaşmış və təkmilləşmişdir. Müqəddəs sərvətimiz olan ana dili ömrümüzü mənalandıran və gözəlləşdirən əxlaq dərslidir. O, ürəkləri isidən, insanı öz tarixinə bağlayan və gələcəyə səslənən mənəvi xəzinədir. Ana dili bizim milli kim-

liyimiz, milli mədəniyyətimiz və milli dəyərimizdir. Dil xalqın elə bir mənəvi sərvətidir ki, hər bir şəxs onun vasitəsilə özünüifadə imkanı əldə edir. Heydər Əliyevin təbirincə desək, “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir” [1,s.388]. O, Azərbaycan dilini “istedadlı, böyük potensiala malik bir xalqın dili”, xalqın spesipikliyi müəyənləşdirən mühüm amil hesab etmişdir.

Tarixi sınaqlardan, yadelli təcavüz və təhdidlərdən, müxtəlif dillərin təsirindən qalib çıxan və zənginliyini qoruyan dilimiz haqqında düşünərkən, gözümüzün önündən Dədə Qorqud, Nəsimi, Füzuli, Xətai, Vaqif, Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Fətəli, Aşıq Ələsgər, Cəlil Məmmədquluzadə, Səbir və başqaları keçir. Onlar söz sənətimizin, dil xəzinəmizin, milli təfəkkürümüzün və ictimai-siyasi fikrimizin ən dəyərli nümayəndələridir. Məhz onların sayəsində dilimiz tarixi sınaqlardan keçərək mükəmməl, şirin, işlək və zəngin bir dilə çevrilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatını və ədəbi dilini yaradanların, onu gələcək nəsillərə çatdıranların hər birinə bizim borcumuz və ehtiramımız sonsuzdur.

Dilə olan laqeydlik xalqın tarixinə, mədəniyyətinə və varlığına böyük zərbədir. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə Azərbaycan türkcəsi ünsiyyət vasitəsi elan edilsə də, milli kadrların yoxluğu və bu dövrün tez başa çatması məqsədi reallaşdırmağa imkan verməmişdir. Sovet dövründə “rusca düşünüb azərbaycanca ifadə etmək” prinsipinin tətbiqi dil təfəkkürünü məhv etməyə yönəldilmişdi. Bu dövrdə ana dilində danışmağı gerilik əlaməti hesab edənlər uşaqlarının rus dilində təhsil almasına çalışmışlar. Xalqı öz tarixindən və mədəniyyətindən uzaqlaşdırmaq, onun ta-

rixə yaddaşını silmək məqsədilə sovet dövründə Azərbaycan əlifbası iki dəfə dəyişiklikliyə məruz qalmışdır. Bu dövrdə milli ziyalıların ruslaşdırma siyasətinə etirazının qarşısı alınmış, milli-mənəvi dəyərlərə laqeydlik formalaşdırılmışdır. Milli hislərin və ideyaların inkişafına mane olmaq məqsədilə sovet dövründə 250 min azərbaycanlı represiyanın qurbanı olmuşdur. Ana dilində danışmağı özünə rəva bilməyənlər, xarici dildə, xüsusən, rusca danışmağa üstünlük verənlər unudurlar ki, Azərbaycan adlı məmləkətdə yaşayırlar və bu dövlətin vətəndaşıdır. Sovet rejiminin güclü təsirə malik olduğu bir dövrdə doğulub yaşayanları, rusca oxuyub, rusca düşünənləri bəlkə də başa düşmək olar. Lakin suveren, müstəqil bir dövlətdə, azərbaycanlı ailəsində dünyaya gələn bir uşağın öz ana dilində danışa bilməməsi nə başa düşüləndir, nə də bağışlanandır.

Ölkənin başı üzərini qara buludlar alanda, xalq ölüm-dirim dilemması ilə üzləşəndə, torpaqlarımız düşmən tapdağı altında olanda Heydər Əliyev milyonlarla ümitsiz insanın səsinə səs verərək onların xilaskarına çevrildi. O, qarşısındakı bütün sədləri, maneələri xalqına və vətəninə tükənməz sevgisiylə dəf edərək müstəqil Azərbaycanı yaratdı (3). Vaxtilə Fransa prezidenti Jak Şirak Heydər Əliyev haqqında demişdir: “Azərbaycanın bəxti onda gətirib ki, bu ölkəyə Heydər Əliyev kimi müdrik, uzaqgörən və nüfuzlu dövlət xadimi rəhbərlik edir” [2, s.263].

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması və inkişaf etməsi Heydər Əliyevin ən böyük nailiyyətlərindənəndir. Ona görə, bu təkcə dil məsələsi deyil, həm də azərbaycançılıq məsələsidir. Heydər Əliyev xalqı yaşadan ana dilinin rolunu yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq bu dili yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur”. O, gənclərimizə ana dilində dünyanı dərk etməyi məsləhət görmüş və bu dili mükəmməl bilməklə yanaşı, həm də xarici dilləri öyrənməyi tövsiyə etmişdir.

1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyində ana dilində çıxışı cəsarətli addım olmaqla yanaşı,

həm də milli kimliyin təzahürü idi. 25 il sonra BDU-nun 75 illik yubileyindəki çıxışında dilini sevən, milli ruhlu insanların bunu böyük bir hadisə kimi dəyərləndirdiyini bildirmişdir.

1978-ci ildə Azərbaycan SSR-in Konstitusiyası hazırlanarkən Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə əsas qanunda Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit edilmişdir. Müstəqillik dövründə dilimizin türk dili, azəri-türk dili, türkcə, azəri türkcəsi, Azərbaycan türk dili və s. kimi adlandırılması təklif edilsə də, yenə də Ümummilli liderin səyi nəticəsində Konstitusiyada Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsdiq edilmişdir. 1995-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında dilimizlə bağlı keçirilən ümumrespublika müzakirəsində Ulu öndər bu istiqamətdə gərgin mübarizəni xatırlayaraq demişdir: “Ukraynanın rəhbəri Şerbitski ilə mənim kəskin danışıqlarım oldu. O, buna çox etiraz edirdi, belə əsaslandırıldı ki, siz belə yazdığınız halda, gərək biz də yazaq ki, Ukraynanın dövlət dili Ukrayna dilidir. Mən ona dedim ki, sizə heç kəs mane olmur. Siz bizdən də böyük respublikanız və Sovetlər İttifaqında sizin çəkiniz bizimkindən qat-qat artıqdır. Siz istəsəniz, bunu yaza bilərsiniz. Siz nə üçün bizə mane olursunuz?”. Heydər Əliyevin qayğısı sayəsində ali məktəblər üçün dördcildlik “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyinə, “Azərbaycan dilinin dialektologiyasının əsasları” adlı dərs vəsaitinə respublika Dövlət mükafatı verilmiş, təhsil müəssisələrində ana dilinin tədrisinə ayrılan saatların miqdarı, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə ali məktəblərə qəbul planları artırılmışdır.

Heydər Əliyev Azərbaycanda türkologiyanın inkişafını yüksək qiymətləndirmiş və Azərbaycan dilçilik elminin bütün potensial imkanlarını səfərbər edərək fundamental tədqiqatları istiqamətləndirmişdir. Ulu öndər “Azərbaycanda milli mətbuatın yaradılmasının 125 illiyi haqqında” imzaladığı fərmanda dilin inkişafında mətbuatın rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Onun hakimiyyəti illərində mətbuat və söz azadlığının təmin olunması üçün bir sıra tədbirlər (senzura nəzarəti ləğv edilmiş, mətbuat əlavə dəyər vergisindən azad olunmuş, bəzi jurnalistlər əvvəl edilərək vaxtından əvvəl azadlığa buraxılmış və s.) görülmüşdür.

Kütləvi informasiya vasitələrinin azad fəaliyyətinin təmin etmək və qanunvericilik bazasını möhkəmləndirmək məqsədilə “KİV haqqında” ikinci dəfə (7 dekabr,1999) daha təkmil qanun qəbul edilmişdir.

Ümummilli lider Azərbaycan dilini xalqın mənəvi varlığı kimi sevməyi, dilin zəngin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə etməyi, onun saflığını qorumağı, bu dillə fəxr etməyi tövsiyə etmişdir. Heydər Əliyevin “Azərbaycan mənim ürəyimdir”, “Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam” sözləri bu gün hər bir azərbaycanlının qürur mənbəyidir. Onun 18 iyun 2001-ci ildə imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanda 2001-ci ilin avqustun 1-dən Azərbaycanda bütün media və kütləvi nəşrlərin latın qrafikalı əlifbaya keçməsi rəsmiləşdirilmişdir. Avqustun 9-da imzalanmış fərmanla “Azərbaycan Dili və Əlifbası Günü” təsis edilmiş və hər il avqustun 1-də bu gün qeyd edilir. Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə dövlət dilinin tətbiqini genişləndirmək məqsədilə hüquqi baza təkmilləşdirilmişdir (“Dövlət Dili haqqında” 30 sentyabr 2002-ci il, “Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 2 yanvar 2003-cü il).

Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədris işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Əcnəbi dilli lövhələr gənc nəslin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi və psixoloji təsir göstərir. Ölkə ərazisində yayımlanan televiziya kanallarının əksəriyyəti xarici dillərdə fəaliyyət göstərir.

Heydər Əliyevin ana dilinə qayğı və sevgisi nəticəsində xalqın özünə qaydıışı, gənc nəslin milli dəyərlərimizə, milli mənəviyyatımıza sadıqlığı təmin edilmişdir. Onun təşəbbüsü ilə gələcək nəslin Azərbaycan dilini daha dərinləndirən öyrənməsi üçün latın əlifbasında kitab və əsərlər çap edilmişdir.

Heydər Əliyevin dil siyasəti üç prinsipə (demokratiklik, uzaqgörənlik, obyektivlik) əsaslanır. Ona görə, Azərbaycan dili bizi bir xalq, bir millət kimi qoruyan, ulu babalarımızdan bizə yadigar qalan milli sərvətimizdir.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinə maraq artmış, dünyanın müxtəlif universitetlərində (ABŞ-ın Çikaqo, Los-Anceles, Vaşinqton, Nyu-York, San-Fransisko, Harvard universitetlərində) Azərbaycan dili öyrənilir. Hazırda bu dilə Asiya, Avropa ölkələrində maraq göstərilir. Ana dilini ürəkdən sevən, bu dildə danışmağı ilə fəxr edən Heydər Əliyev nitqləri və çıxışlarında dilimizin rəngarəng ifadə vasitələrindən ustalıqla istifadə etmişdir. Onun natiqlik məharəti ana dilini gözəl bilməsi və bu dildən mənəvi zövq alması ilə bağlıdır. Vaxtilə ABŞ prezidenti Corc Buş bu barədə demişdir: “Heydər Əliyevin şəxsiz liderliyinə, cəsarətinə, misilsiz dünyagörüşünə və nadir natiqlik istedadına valehəm”.

Azərbaycan yazıcılarından biri Heydər Əliyev və “Siz Azərbaycan dilində çox gözəl danışırırsınız” deyəndə o belə cavab vermişdi: “Sən niyə mənim rusca gözəl danışmağıma deyil, Azərbaycan dilində danışmağıma təəccüb edirsən? Bu dil mənim ana dilimdir, mən bu dili bilməliyəm. Eləcə də hamımız!”.

Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə azərbaycançılıq məfkurəsinin və milli ruhun yüksəlişi, milli özünüdərkən keçmişin buxovlarından azad olması, xalqın qan yaddaşının özünə qaytarılması kimi fundamental prinsiplər əsasında milli dövlətçi-lik arzuları və hisləri güclənmişdir.

Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın böyük dövlətlərinin və beynəlxalq təşkilatların kürsülərindən səslənməsi məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. ABŞ konqresmeni Qreq Laflin Heydər Əliyevi Mərkəzi Asiyanın “Corc Vaşinqtonu”, Rusiya Federasiyasının prezidenti Vladimir Putin onu “siyasət nəhəngi”, Türkiyənin sabiq baş naziri Bülənt Ecevit “min ildən bir yetişən dahi” adlandırmışdır. Rusiya-Belarus İttifaq dövlətinin dövlət katibi Pavel Borodin isə onu Çörçillə müqayisə etmişdir [2, s.262,265].

Müstəqilliyin ilk illərində dil siyasətində völguntarizm meylinin güclənməsi, etnik və mədəni məsələlərdə buraxılan kobud səhvlər Azərbaycan dilinin nüfuzuna xələl gətirmiş, həm də separatizm meylini gücləndirmişdir.

Azərbaycan dilinin həm ümumxalq dili, həm də dövlət dili kimi inkişafında Heydər Əliyevin xidmətləri əvəzsizdir. O, Azərbaycan dilinə yal-

nız adi ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti, müasir dövrdə ictimai-mədəni mövqeyi olan bir xalqın milli sərəvəti kimi yanaşmış, dil quruculuğu siyasətini milli dövlət quruculuğu siyasətinin tərkib hissəsi hesab etmişdir.

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi inzibati, hüquqi, siyasi, elmi-linivistik tədbirlər nəticəsində Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi mövqeyi və nüfuzu yüksəlmişdir:

-Azərbaycan dilinin “dövlət dili” statusu konstitusiyada təsbit olunmuşdur;

-bu dil vasitəsilə xalqımızın elmi, bədii və məntiqi təkəkkürü formalaşmışdır;

-rəsmi tədbirlərin ana dilində keçirilməsi qərar alınmış və Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması imkanı yaranmışdır;

-təhsil, elm və mədəniyyətin inkişafına diqqət ədəbi dilin tərəqqisinə təkan vermişdir;

- milli şüurun inkişafı nəticəsində milli təəsübkeşlik hissi artmışdır;

-Azərbaycan dili təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, həm də ölkəmizdə yaşayan digər xalqların

ikinci ana dilinə çevrilmişdir.

Hazırda Azərbaycan dili dünyanın müxtəlif regionlarında yaşayan 50 milyondan çox azərbaycanlının ana dilidir. Heydər Əliyev dünya azərbaycanlılarının I qurultayının iştirakçılarna müraciətində dilimizi, dinimizi, mədəniyyətimizi sevməyi tövsiyə etmişdir. O, azərbaycançılıq və türkçülüğü özündə ehtiva edən bir ideya uğrunda ardıcıl mübarizə aparmış və dünya azərbaycanlılarını vahid ideologiya ətrafında birləşdirə bilmişdir.

Bu gün Azərbaycan dilini tədris edən və bu işdən şərəf duyan müəllimlərin qarşısında çox mühüm, müqəddəs vəzifələr durur. İnanırıq ki, Azərbaycan dilinin əhatə və təsir dairəsinin genişləndiyi, onun tədrisinə böyük önəm verildiyi bir dövrdə bu vəzifələri ləyaqətlə həyata keçirmək mümkündür. Ulu öndərin Azərbaycan dilinin inkişafı naminə qəbul etdiyi qərarlar, imzaladığı qanun, fərman və sərəncamlar bu sahədə metodoloji əsas kimi bizə daim yol göstərəcəkdir. Prezident İlham Əliyevin bu istiqamətdə yeritdiyi siyasət artıq öz bəhrəsini verməkdədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı: Qanun, 1999, s.388
2. Heydər Əliyev - Ümummilli lider. Bakı: Azərbaycan, 2004, 774s.
3. Vəsxanım Cəfərova. Azərbaycan müstəqillik dövründə: problemlər, perspektivlər (1991-2003). Bakı: Şirvanəşr, 2003, 296 s.

Эльчин Оруджев

Языковая политика Гейдара Алиева

В статье говорится о значении стратегии Гейдара Алиева, основателя современного Азербайджанского государства, его внутренней и внешней политики. Здесь внимание уделяется заслугам великого лидера, связанным с языковой политикой, и отзываю о нем известных в мире глав государств и лидеров.

Elchin Orujov

Heidar Aliyev's language policy

The article talks about the importance of the strategy implemented by Heydar Aliyev, the founder of the modern Azerbaijan state, its domestic and foreign policy. Here, attention is paid to the great leader's services related to language policy, and the opinions of the world's well-known heads of states and other leaders about him.

UOT: 342.7.

Ayisha GASIMOVA

“The law of human rights” specialization, master’s degree
Faculty of law, Baku State University, Azerbaijan
e-mail: qasimova.ayse.00@gmail.com

THE LAW DURING THE RULE OF THE SAFAVID STATE

Açar sözlər: qanun, Səfəvi, prosedur, hüquq, islam, məhkəmə, dini, qayda

Ключевые слова: закон, Сефевиды, процесс, права, ислам, суд, религиозный, правило

Key words: law, Safavid, proceeding, right, Islam, court, religion, rule

In the medieval states of Azerbaijan, religion was the basis of order, law, and the moral judge of society, and it protected the highest humanism, nobility, and purity and passed it from generation to generation, from state to state. "The fact is that when the state could not fulfill its duties, when there was opposition to the existing government, various sects supported the movement under the cover of religion. In Azerbaijani statehood, contradictions arose from the incompatibility between the interests of religion and the interests of the state" [5; 98]

During the Safavid era, Islamic law was the crucial source of law. In addition to the main principles of the Shia denomination of Islam, from the legal collections of the Sunni schools was not prohibited to be used. Finally, in 1501, Shah Ismail Khatai created the Shia sect in addition to making it the state religion, the Hanafis, based on Shiism in the system of justice courts, which does not contradict the Shia doctrine of fiqh of the Shafi'is, Maliks, Hanbalis and others recommended that collections be taken into account. This kind of freedom is the religious leader of the Safavid shahs it came from having the powers. The Shiaization of Islam in Azerbaijan also expressed itself in the monetary reform of Ismail I had found. The new coins issued as a

result of this reform have the Shiite symbol of faith on them "There is no God but God, Muhammad is his messenger, Ali is the friend of God" and the names of twelve imams and the name of Shah Ismail also were shown. Centuries separated the Safavid state from the period in which Islamic law was formed. Of course it is radical social changes took place in any Islamic community during the period, new forms of relationship have emerged and the need to reflect them in legislation appeared. Therefore, Muslim law based on the main principles, local customs, the way of life of Muslims, historical conditions, issued and compiled by shahs and viziers also included the laws he made.

Numerous scientific works and collections were written in the field of Muslim law in the 16th and 17th centuries and most of these legal collections by the judges during the resolution of one issue or another was applied. Thus, Muhammad Reza Ibn Abdulmutallib Tabriz himself wrote about law books - "Kitab-e al-ishrat fil-fiqh", of legal science in Azerbaijan with "Sharh olmafatih" has made a certain contribution to its development. Jurist-scientist Mirza Muhammad ibn Hasan 3 Shirvani's "Explanation of the sign", "Counselor explanation of wisdom" etc. His works are distinguished by his theoretical orientation and philosophy of law revealed a number of interesting problems. Other legal scholars Malik Seyid ibn Muhammad Kamil, Nejabeddin Reza, Yusif Muhammadcan oglu Karabagi, Sharafeddin Mirza Muhammad ibn Reza Tabrizi created a number of works on jurisprudence. Especially Mirza in the works written by Mahammadcan oglu Karabakhi on legal issues - "Tatimmatulhavashi fi izarati-l-gavashi", "Shahiyati-Sharhi

Hayakul An-Nur" , "Sharhu Risalati fi" isbati-l-wajibi", "Hashiya bar interpretation tahzibi" and so on. rules of law and morality in feudal community was investigated in mutual unity. Determining whether people who commit any acts are not guilty is the only decision of the people entrusted with the laws. They do not spontaneously refer to this fiqh, they act according to their inner belief taken as a general line in his works.

Criminal procedures and civil procedures there were both similarities and certain differences between them. Similarity, mainly to those works it was revealed when it was tried in Sharia courts. Thus, the continuity of the process, the principles of immediacy, the issue of interrogating the parties were the same. In both processes initially the plaintiff or victim (defendant) is interrogated, then the defendant or the guilty explanations were requested by the defendant. The differences are the resolution or the verdict was revealed in the issues of removal, as well as the implementation of these acts. Jurisdiction was determined. Religious to land, housing, marriage and other civil disputes the courts were watching. All these issues are considered on the basis of Sharia, and these are the full responsibility of the clergy had a monopoly. However, during the consideration of those cases, the provincial bailiff and the provincial judges his participation was considered necessary. the search and finding of the criminal attempt was entrusted to some victim. They started the prosecution of the criminal case for the violation of law by the state authorities. Witness and evidence in court procedures between Muslims and Christians if not, they also made non-Muslims drink. But they own their religion they had to read the scriptures and drink. Non-Muslims have their own courts was Appeals and appeals from decisions and decisions made by their court decisions local divanbeyi and supreme divan, they in turn belong to these persons investigations according to the requirements of religious laws and existing laws resolves disputed issues by conducting local non-Muslim judges they either did not give the correctness of the judgments, or they recorded them.

There was a clear division of powers in the

matter of processing claims. First of all, the lawsuits were received and selected by executive officers in the clerical department of the court of justice and sent according to their relevance. Complaints related to illegal activities are presented to the chairman, and the chairman himself considered these issues together with the divanbey and made a decision. Claims relating to the tax court were submitted to the king, and the king himself made a decision on these claims. Divan Bey considered the complaints about the violation of citizens' rights and other legal violations independently without the participation of the chairman. Legal institutions were also used in court proceedings. Lawyers were determined from among the lawyers who knew the legislation of the time and were familiar with the basics of Muslim law. Acting as a component of democratic governance, Islam has created laws by applying the most general divine rule to life. This religion has given priority to the will of God in the states of Azerbaijan. "Islam has rejected the deprivation of divine control over legislative and judicial power. The concept of God and God's guidance is very broad in Islam and reflects everything that constitutes human life. This requires full obedience to its laws" [6; 99]. The procedure for consideration of complaints submitted by local judges was determined collectively. In such cases, by the order of the king, one of the trusted men of the palace was sent to the scene. After the necessary inspection was carried out at that place, the result was reported to the king. When the complaints were confirmed, the documents were sent to the Shah, who personally passed judgment on the local judge. In some cases, the king entrusted the punishment of the guilty official to someone he sent. When the public officer went there to verify the appellant's application on the spot, his travel expenses were paid at the expense of the appellant. If the complaints were unfounded, the complainants were fined a certain amount.

Most of the sources of law that existed in Azerbaijan in the 16th and 17th centuries retained their legal force at the beginning of the 18th century. Muslim law still played the role of the basic legal base of the community and re-

mained the only regulator of existing socio-political, socio-economic and legal relations. However, with the fall of the Safavid state, the Shiite sect of Islam, which was declared its official state religion, gave way to the Sunni sect. Nadir Khan's coming to power was accompanied by his declaration of Sunni as the state religion. The religious reform was based on a special decree issued by Nadir Shah. The decree intended to unify the Sunni and Shia sects, and it was specifically stated that those who spread out from the implementation of the demands arising from the decree would incur the wrath of the Shahshah.

Some foreign researchers and Azerbaijani scientists consider the declaration of Shiism by the Safavids as the state religion as the event that caused the division of the Turkic world. T. Svyatkovski, a famous scholar of Azerbaijani studies in the United States, mistakenly considers the Safavid state to be an Iranian state and writes: "At the end of the 15th century, Azerbaijan became the strong core of another ancient dynasty - the Safavid dynasty. The Safavids created a new Iranian state through a series of successive invasions and a strong policy of centralization. Shah Ismayil I (1501-1524) whose capital was Tabriz (also a poet known by the pen name Khatai) declared the Shia branch of Islam the official religion of his state, a move that completely separated the Azerbaijanis from the Ottoman Turks. In the early days of Safavid rule, the land of Azerbaijan often became a battlefield in the wars between Shiite Iran and Sunni Turkey" [3;39]. First of all, the Safavids did not invade, but restored the ancient territories of Azerbaijan. They added the territories of the ancient Iranian empire to their lands and further expanded them. In fact, the Sunni-Shia conflict has dealt a heavy blow to religious and national unity, and religious ideology has overtaken national affiliation.

Therefore, in that period, legal collections and fiqh works issued by the Sunni law schools of Islam became the object of wide use and application. The implementation of the religious reform in 1736 not only envisaged the introduction of religious and legal issues in a new order, the

complete elimination of the influence of the Safavids and the strengthening of the Afshari dynasty in the royal kingdom, but also the goal of weakening the influence of the supreme Shia clergy on the country's political life and state affairs. Western researchers also claim that Shiism is of Persian origin (Karra de Vo, R. Dozi, A. Müller and others). Russian researcher I. P. Petrushevki came to the conclusion that "the historical hypothesis about the Iranian origin of Shiism is incorrect" [7; 41]. On the other hand, a far-sighted political goal such as the unification of Iran and the Ottoman Empire was pursued by carrying out such a reform. The religious reform was aimed at expanding the political foundations of the shah's power and implementing the invasion plans. Despite the certain differences between the Shia and Sunni sects of Islam, they did not have any impact on the foundations of fiqh and sharia in general. The basic principles of Muslim law were binding on the entire Muslim population. However, when conducting judicial proceedings, as well as resolving issues related to inheritance and family-marriage relations, the collections of fiqh of Sunni legal schools and their followers were used. Orientalist A. Rahmani shows that the ancestors of Shah Ismail I - the Safavid sheikhs - used Shiism to attract the masses of the people to their side: "Ismail, the founder of the Gizilbash state, also used it" [8; 25]. In such matters, as mentioned, there were certain differences. So, according to the Shia doctrine, during the Safavid era, the inheritance was distributed among the close relatives of the deceased, and distant relatives were involved in the inheritance only if there were no close relatives, but according to the Sunni legal system, all the relatives of the deceased, i.e. both close and distant, have the right to receive a share of the inheritance at the same time. relatives used. The Safavid ideology of Gizilbash was based on Shiism. The Safavid state created by Shah Ismail Khatai, who declared Shiism as the official religion, covered a large area on both sides of the Caspian Sea and in the Middle East, including Iraq-Arab. Although the statesmen and generals were elected from the Turkic tribes, the diplomatic documents

of the country, where the administrative, office and accounting work was Persian, were drawn up in the Azerbaijani and Persian languages. [1; 34].

The Safavids were able to create the unity of religious state and independence. "Gizilbash's ideology and state was a purely Azerbaijani phenomenon. He relied on the rich traditions of statehood that existed in Azerbaijan before him. The Safavid idea, based on the traditions of the independent statehood of the Atabays, was the cornerstone of Azerbaijaniism. In the historical roots of Azerbaijanism, these independent states - Albania, Atabays and Gizilbash - stood. They have become a historical symbol of national statehood. Shah Ismail showed himself as a skillful general and an ardent patriot" [4; 92].

One of the characteristic sources of law of that time was the anonymous treatise "Tazkirat al-muluk" (memoir for the kings) compiled in 1726. There are also reports that this document was compiled by an unknown author on the orders of the Afghan Emir Mahmud Gilzai. "Tazkirat al-Muluk" contains extensive information about the structure of the state, state structure, administrative apparatus and state management, judicial structure and judicial proceedings, military structure, tax system, as well as about the legislation of that time, normative-legal acts on various issues of state administration. contains series data. This legal document allows us to understand the essence of the political structure of the state, the speeches of the masses of the population subjected to economic and national oppression against foreign usurpers. In the document, more space is devoted to administrative law, the powers of all officials, including the king, prime minister, high-ranking officials who are heads of state divans, the rules for their appointment and dismissal, financial divans, management of state revenues, contributions to the treasury, implementation of monetary transactions and legal regulation of other such issues is reflected. "Tazkirat al-Muluk" provides detailed information about the activity of judicial bodies, the rules for consideration and settlement of criminal and civil cases, and related to the court.

Among the factors that resulted with the end

of the Safavid state in Azerbaijan, the Persianization of the Azerbaijani Gizilbash, the removal of Azerbaijanis from the military and state authorities and their replacement by Persians, the nation and homeland, the state, "weakening of religious fanatics, increasing the influence and powers of pro-Iranian clerics, radicalization of Shiism" [2; 193] were shown.

As a result of an in-depth analysis of the document, it is clear that most of its provisions benefit from the Islamic principles of the inviolability of all forms of property. The determination of the unconditional implementation of all Islamic laws by those representing the secular authorities in the provisions on religious leaders and religious rules was aimed at the expectation of the authority of religion, as well as the rules of Muslim law and legal instructions. In addition to the Muslim law, in the territories of Azerbaijan under the Ottomans, the laws adopted by individual sultans and reflecting the characteristics of individual areas of law also had legal force. Thus, from the three major parts of Sultan Suleiman, each of which is divided into sections - from the legal norms on crimes and punishments: from articles on land ownership, subjects and taxes collected from them; On the basis of the Law containing provisions on the legal status of individual classes and market fees, appropriate laws were drawn up for the provinces, taking into account the local conditions and norms of customary law. At that time, fatwas issued by high religious figures on the explanation of disputes and difficult-to-solve issues were summarized and a collection of fatwas was compiled. Various special aspects of the land ownership and tax system were reflected in the "Land Law" of Sultan Ahmad I. Based on those laws, the law "On Land Management" was in force throughout the empire.

That law was used as a basis for determining the taxes to be collected from the population of the newly occupied territories, including the territories of Azerbaijan, and the obligations to be fulfilled. According to this law, each time the Ottomans conquered new countries and provinces, they conducted a census of the population and the economy, and based on this, imposed taxes and

duties on the subject population. Such "local registries" also existed in the provinces of Azerbaijan, which were conquered by the Ottomans. After the census of the population in 1728, tax collection was carried out according to the tax norms in Turkey. Instead of defining specific punishments, the law sometimes "adopts sharia

and wilayat according to the established custom", "according to the tradition existing in the province", "to answer according to the law" uses statements, which is again its standards of Islamic law, local shows that it is a combined version of customs and customary law.

List of used literature:

1. Dadashov A. (2007). Democracy and Islam/ A. Dadashov. Baku: Science, (280 p.).
2. Alakbarov F. (2014). A historical-philosophical view of the problem of national ideology. (Part II) Scientific editors: Ali Abasov, doctor of philosophy, prof., Alikram Tagiyev, doctor of philosophy, prof. Baku: Science and education, (500 p.).
3. Svyatochovsky T. (2000). Russia and Azerbaijan: the border region in transition. Editor Hamlet Isakhanli, translators, Lala Mirjafarova, Beylar Hajiyev. Baku: Khazar University publishing house. (374 p.).
4. Taghiyev A. (2014). From rulers to philosophers. Baku: ADMIU printing house, (256 p.).
5. Shamsizade N. (2006). Azerbaijanism. Baku: Nurlar NPM, (192 p.).
6. Musavilari Rukni Sayyid M. (2004). Western civilization through the eyes of a Muslim. Baku: Irshad, (240 c.).
7. Petrushevsky I.P. (1966). Islam in Iran VII-XV centuries. отв.ред. V. I. Belyaev Leningrad: Izd.va Leningradskogo universiteta, (398 p.).
8. Rahmani A.A. (1981). Azerbaijan in the late 16th and 17th centuries (1590-1700). Baku: Science, (238 c.).

Айиша Гасымова

Закон во время правления государства у Сефевидов

Правовые нормы невозможно понять без изучения этапов их формирования. В данной статье освещаются фундаментальные характеристики нормативно-правовых механизмов в Сефевиды в средние века. Прямая связь религии с законом и ее роль в правительстве. Особенно во время правления шаха Исмаила теософия была характерной чертой. Формирование разных правовых систем во время Сефевитов - Положительные и отрицательные стороны преступности, гражданских и других прав в средние века.

Ayişə Qasımoğlu

Səfəvilər dövlətinin hakimiyyəti dövründə hüquq

Hüquq normalarını onların formalaşma mərhələlərini öyrənmədən başa düşmək mümkün deyil. Bu məqalədə orta əsrlərdə Səfəvilər dövlətində hüquq və tənzimləmə mexanizmlərinin əsas xüsusiyyətləri göstərilir. Dinin qanunla bilavasitə qarşılıqlı əlaqəsi və dövlət idarəçiliyində rolu göstərilir. Xüsusən də Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyəti dövründə təsəvvüf nəzəriyyəsinin hüquq sistemindəki əvəzsiz yeri ön plana çəkilir. Səfəvilər dövləti tarixində ayrı-ayrı hüquq sahələrinin formalaşması və onun mövcud hüquq sistemi ilə oxşar/fərqli cəhətləri.

Rəşad MİRZƏYEV

Bakı Dövlət Universitetinin

Hüquq fakültəsinin II kurs magistrantı

e-mail: rashadmirzayev007@mail.ru

YATROGEN CİNAYƏTLƏRİN ANLAYIŞI, TƏSNİFATI VƏ ONUN KRİMİNALİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: yatrogeniya, yatrogen cinayətlər, həkim səhvləri, tibbi cinayətlər, tibbi xətalər

Ключевые слова: ятрогенные, ятрогенные преступления, врачебная ошибка, медицинские преступления, медицинские ошибки

Keywords: iatrogenic, iatrogenic, iatrogenic crimes, medical malpractice, medical crimes, medical errors

Həkim peşəsi dünyada ən məsuliyyətli peşələrdən biri hesab olunur. Hər bir insan ömründə ən azı bir dəfə həkimə müraciət edərək öz sağlamlıqlarının qayğısına qalmaq üçün onlara etibar edir. Lakin onların hər hansı səhv qərarı və ya fəaliyyəti nəticəsində insan öz sağlamlığı və ya həyatını itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalır. Bu təhlükənin reallaşması isə insanın sağlamlığı və ya həyatına edilən qəsdlə nəticələnir. Lakin indiyə qədər nə tibb, nə də hüquq elmində həkimlər və hüquqşünaslar tərəfindən tibb işçilərinin peşə cinayətinin əlamətlərini özündə birləşdirən vahid konsepsiya hazırlanmamışdır.

Müasir tibbi-hüquqi ədəbiyyatlarda tibb işçilərinin hüquqi məsuliyyəti təsvir edilərkən “tibbi xəta”, “tibbi cinayətlər”, “tibbi qüsurlar”, “həkim səhvi”, “yatrogen” kimi anlayışlardan istifadə olunur.

Belə ki, hüquq elmində yatrogen cinayətlər anlayışı var ki, bu cinayətlər həkim səhvlərinin nəticəsi olaraq baş verən və insanın həyat və ya sağlamlığına qəsd edən ictimai təhlükəli əməllər kimi xarakterizə olunur. Bu cinayətlər daha çox həkimlərin yanlış diaqnoz, müalicə və ya tibbi avadanlıqlardan düzgün istifadə etməməsi kimi və s. səbəblərdən baş verir.

Yatrogeniya termini (q.yun. *ιατρος* — həkim

+ q.yun. *γενεά* — doğulmaq, törəmək) ilk dəfə olaraq 1925-ci ildə alman psixiateru Bumke (Oswald Conrad Edouard Bumke) tərəfindən “Həkim psixi pozuntuların səbəbi kimi” adlı kitabında təklif olunmuş və xəstənin vəziyyətinin həkimin ehtiyatsız davranışı üzündən pisləşməsi mənasını verən tibbi termin kimi başa düşülmüşdür [3, s. 175]. Bu terminin ilkin mənası isə “psixoterapevtik səhv”ə yol verən həkimin sözü və ya bəzən bütün davranışlarının xəstəyə vurduğu “zehni travmanı” nəzərdə tuturdu. Daha sonralar isə “yatrogen” anlayışı daha geniş mənada işlənməyə başlandı. Belə ki, müxtəlif ixtisaslara malik həkimlər tərəfindən hər hansı bir xəstəyə tibbi yardımın göstərilməsindən yaranan bütün arzuolunmaz mənfi nəticələr yatrogeniya hesab olundu.

Xəstəliklərin Beynəlxalq Təsnifatınının 10-cu sessiyasına əsasən, yatrogeniyalar orqanizmin funksiyalarının pozulmasına, adi fəaliyyətlərin məhdudlaşdırılmasına, əlilliyə və ya ölümə səbəb olan profilaktik, diaqnostik və müalicəvi müdaxilələrin və ya prosedurların hər hansı arzuolunmaz və ya mənfi nəticələridir; bu isə həkimin həm səhv, həm də düzgün hərəkətləri nəticəsində əmələ gələn tibbi tədbirlərin fəsadları kimi ifadə olunur [4].

Yatrogen anlayışı uzun müddət mövcud olmasına baxmayaraq bunun konkret nə demək olduğu barədə alimlər arasında hələ də bəzi fikir ayrılıqları mövcuddur. Rus alimi S.V. Zamaleeva “yatrogen cinayətlər” termininin aşağıdakı tərifini təklif edirdi: “Bu, tibb işçisi hüquqi statusu olan fiziki şəxs tərəfindən tibbi yardımın tətbiqindəki qaydaların və (və ya) standartların pozulması, öz peşə vəzifələrini yerinə yetirərkən törədilən, xəstənin ölümünə və ya sağlamlığının pozulmasına

səbəb olan və ya belə nəticələr yaratmaq təhlükəsi yaradan əməllərdir" [5, s. 7].

İ.O.Nikitina "yatrogen cinayətlər" anlayışını "tibb işçilərinin tibbi yardımın əsas prinsiplərini pozan, peşə və ya xidməti vəzifələrini yerinə yetirərkən həyat və sağlamlıq üçün təhlükə yaradan və ya zərər vurmaqla törədilmiş qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan törədilən əməllər kimi" müəyyən edir [6, s. 21].

S. İ. Ulezko qeyd edir ki, yatrogen cinayətlər qanunla üzərinə müvafiq tibbi xidmətin göstərilməsi vəzifəsi qoyulmuş şəxslərin düzgün olmayan fəaliyyəti nəticəsində baş verir [7, s. 46-51].

"Yatrogen cinayətlər" termininin düzgünlüyü barəsində hüquq alimləri arasında mübahisələrə də rast gəlmək olar. Məsələn, A.V.Suçkov iddia edir ki, bu terminin tətbiqi qəbul edilməzdir, çünki "yatrogeniya" anlayışı altında ilk növbədə istənilən zərərli nəticə anlaşılır, həmçinin bu zərərli nəticə tibb işçisinin istənilən, yəni hüquqi və qeyri-hüquqi hərəkətləri nəticəsində əmələ gəlir [8, s. 76-78]. Bizim fikrimizcə, "yatrogen cinayətlər" termini istifadə edilməsini tənqid edən müəlliflər bu anlayışın müəyyən etdiyi halların xüsusiyyətlərini nəzərə almayaraq "yatrogen cinayətlər" anlayışını "yatrogeniya" anlayışına bərabər tuturlar. Bu fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün A.Zoloevə müraciət edə bilərik. A.Zoloev yatrogeniyanın 3 qrupunu fərqləndirməyi təklif edir. İlk qrup müalicənin tam keçirilməsinə baxmayaraq pasiyentin orqanizminin anomal reaksiyası nəticəsində xəstəliyin təbii, qeyri-qənaətbəxş qaçılmaz inkişafı nəticəsində yaranan yatrogenlər, ikinci qrup isə tibb işçilərinin vicdanlı yanılması, yaxud xəstənin müalicəsi zamanı onlar tərəfindən qəbul edilmiş riskli fəaliyyətin nəticəsi olan və ya digər tibbi tədbirlərdən sonrakı ağırlaşmalardan yaranan patologiyalar daxildir. Bu halda tibbi köməyin göstərilməsində defektin mövcudluğu halında həkimin təqsiri yoxdur və nəticə olaraq da tibb işçisinin məsuliyyəti yaranmır. Üçüncü qrup isə özündə tibb işçilərinin laqeydlik, yaxud ehtiyatsızlığı nəticəsində tibbi köməyin göstərilməsi qaydalarının pozulması ilə nəticələnən və pasiyentin sağlamlığında neqativ nəticələrə səbəb

olan yatrogenləri ehtiva edir [9, s. 13-15]. Bizim fikrimizcə, məhz bu üçüncü qrupdakı yatrogeniyalara gətirib çıxaran fəaliyyəti "yatrogen cinayətlər" adlandırmaq lazımdır.

N.A.Oqnerubov isə tibb sahəsində törədilən cinayətləri ifadə etmək üçün "kriminal yatrogeniya" terminindən istifadə etməyi təklif etmişdir [10, s. 16].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tibb işçilərinin peşə vəzifələrini yerinə yetirərkən onların törətdikləri cinayət əməlinin vahid anlayışının olmaması, o cümlədən "həkim səhvi" ilə "yatrogeniya" anlayışlarının fərqi dəqiq müəyyənləşdirilməməsi həm nəzəriyyədə, həm də təcrübədə bir sıra problemlərə səbəb olur. Belə ki, bəzi alimlər "həkim səhvi" anlayışını yatrogeniyanın tərkib hissəsi kimi, bəziləri əksinə olaraq yatrogeniyanı "həkim səhvinin" tərkib hissəsi kimi hesab etsələr də, digərləri isə hesab edirlər ki, tibb işçilərinin peşə cinayətləri "həkim səhvləri" və ya "tibbi səhvlər" kimi müəyyən edilməlidir və bunun isə yatrogeniya ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Tibb alimlərinin əksəriyyətinin mövqeyinə görə isə "həkim səhvləri" cinayət kimi deyil, cinayətin əlamətləri olmayan "vicdanlı yanılma" kimi başa düşülməlidir. Fikrimizcə isə bu, əsassız yanaşmadır, çünki bəzi həkim səhvləri var ki, onlar məhz vicdanlı yanılma kimi deyil, həkimin səhlənkarlığı və digər subyektiv səbəblərdən baş verir. Məsələn, həkim öz peşə vəzifələrinə vicdansız və laqeyd münasibət göstərərək nəticədə xəstənin sağlamlığına bu və ya digər dərəcədə zərər vurur. Bəzi hallarda da bu nəticələr onun biliksizliyi, təcrübəsizliyi və s. səbəblərdən baş verir. Belə ki, "həkim səhvi" anlayışının "həkimin biliksizliyi, təcrübəsizliyi" ilə izah edilən "yanılma" yatrogen cinayət hesab edilməlidir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, tibb alimlərinin qeyd etdikləri "vicdanlı səhv" anlayışı səhlənkarlığın, biliksizliyin, təcrübəsizliyin deyil, obyektiv amillərin kontekstində nəzərə alınmalıdır. Bu obyektiv amillərə isə xəstəliyin atipik inkişafı, avadanlıqların və ya dərman vasitələrinin kifayət qədər təmin edilməməsi, patoloji prosesin qəfil başlanması, gözlənilməz allergik reaksiyalar, xəstənin anatomik xüsusiyyətlərinin anormal olması, birləşmiş, xüsusilə mürəkkəb

xəstəlik, daxili orqanların, damar və sinir sistemlərinin anadangəlmə anomaliyaları, tibbi müdaxilə zamanı xüsusilə çətin obyektiv xarici şərtləri və s. aid etmək olar.

Beləliklə “yatrogeniya” anlayışının ilkin mənasından çıxaraq genişlənməsi fikrimizcə müəyyən səbəblərlə əlaqədar olmuşdur. Bunlardan birincisi, “həkim səhvi” ilə “yatrogen” anlayışlarının, eləcə də bunlar arasında əlaqələrin dəqiq müəyyənləşdirilməməsi, ikincisi, tibb işçiləri ilə xəstələr arasında münasibətləri tənzimləyən konkret qanunvericilik aktının olmamaması [11] və üçüncüsü isə tibb işçilərinin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalı əməlinin əlamətlərini ehtiva edən xüsusi normaların olmamamasıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, tibb və hüquq ədəbiyyatlarında “yatrogen cinayətlərin” vahid anlayışı olmadığından, alimlər yatrogen cinayətlərin müxtəlif təsnifatlarını təklif edirlər. Belə ki, bu təsnifatın aparılmasında əsas faktor kimi yatrogen cinayətlərin səbəbləri çıxış edir. Belə ki, yatrogen cinayətləri şərti olaraq 5 qrupa bölmək olar: psixogen, dərman, travmatik, yoluxucu və qarışıq.

Psixogen yatrogenlərə “sözün xəstəlikləri” də deyilir. Bu yatrogenlər həkimin və ya digər tibb işçisinin xəstəliyin diaqnozu barədə xəstəyə yanlış ifadə verməsi səbəbindən baş verir. Bu yatrogenlər daha çox həkimin sözünün və ya davranışının nəticəsində xəstənin vəziyyətinin pisləşməsi ilə xarakterizə olunur. Məhz “yatrogen” termininin ilkin mənası da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi həkimin sözünün və ya davranışının xəstəyə vurduğu “zehni travmanı” nəzərdə tuturdu ki, bu səhv də ədəbiyyatlarda “psixoterapevtik səhv” adlanır. Psixogen yatrogeniyalar müxtəlif psixo-emosional pozğunluqlar şəklində özünü göstərə bilər: depressiv, nevroitik vəziyyətlər, nevrasteniyə, isteriya, fobiya və s.

Dərman yatrogenləri, adından da göründüyü kimi səhv dərman vasitələrinin və ya həddindən artıq dozanın təyin edilməsi nəticəsində xəstənin sağlamlığının bu və ya digər dərəcədə zərərə məruz qalmasında ifadə olunur.

“Travmatik yatrogeniya” terminini elmə M.V.Tuzlukova öz araşdırması zamanı daxil

etmişdir. Müəllif düzgün olmayan tibbi müdaxilə nəticəsində əvvəllər “tibbi travma və onların nəticəsi” kimi müəyyən olunan fiziki və mexaniki təbiətə malik tibbi zədələnmələri “travmatik yatrogeniya” olaraq təklif etmişdir [12, s. 23].

Travmatik yatrogenlərin dəqiq uçuotu (qeydiyyatı) yoxdur [13, s. 16] lakin seçilmiş araşdırmaların kifayət qədər çoxluğu yatrogeniyanın bu formasının yaranma tezliyi barədə danışı bilməyimiz üçün zəmin yaradır [14].

Yoluxucu yatrogeniya özündə xəstənin tibbi xidmətin göstərilməsi zamanı yoluxduğu infeksiya xəstəlikləri ehtiva edir. Onların əksəriyyəti xəstəxanadaxili, yaxud hospital yoluxmalar adlandırılır, lakin təcrübədə eyni zamanda onlar ambulator-poliklinik müəssisələrdə və hətta evdə tibbi xidmət göstərilməsi zamanı da baş verə bilər. Yatrogenik yoluxmalar ilk xəstəxanaların yaranması ilə eyni zamanda meydana çıxmışdır. Stasionar köməyin göstərilməsi ilə bərabər yatrogen infeksiyaların kəmiyyəti artmış və 18-19-cu əsrlərdə kütləvi hal almışdır. Tibbi ləvazimat və vasitələrdə olan inkişaf səbəbilə bunların artması nisbətən məhdudlaşdırılmışdır. Hal-hazırda isə yatrogen yoluxmaların tezliyi stasionardan çıxarılmış insanların ümumi sayının 5-9 faizini təşkil edir. Xəstəxanada ölənlərin 4-5 faizinin yeganə ölüm səbəbi isə yatrogen yoluxmalarıdır. Tezliyinin və letallığın bu göstəricisi xüsusi kateqoriya xəstələr və bəzi stasioanarlarda isə bir neçə dəfə yüksəkdir [12, s. 16].

“Cinayətlərin kriminalistik xüsusiyyətləri” termini nisbətən yaxınlarda meydana çıxsada, bir çox kriminalistlər tərəfindən tanınmışdır. Bir çox kriminalistika dərslərində cinayətin kriminalistik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. İlk dəfə olaraq “cinayətlərin kriminalistik xüsusiyyətləri” termini A.N Kolesniçenko və L.A.Sergeyev tərəfindən işlənilmişdir. Onlar bu terminin məzmununa cinayətin obyektini, o cümlədən cinayətlərin törədilməsi üsullarını, onun törədilmə şərait və vəziyyətin xüsusiyyətlərini, cinayətin obyektini, subyektini və subyektiv tərəfi ilə bağlı halları və s. daxil etmişdir [15, s. 68].

Yatrogen cinayətlərin araşdırılmasında müasir

təcrübənin mümkün qədər yaxından öyrənilməsinə, kriminalistik metodların, o cümlədən araşdırma zamanı tibb sahəsində xüsusi biliklərdən istifadə imkanlarının genişləndirilməsinə və kriminalistik xüsusiyyətlərin dərinlənə analizinə zərurət vardır.

Yatrogen cinayətlərin kriminalistik xüsusiyyətləri dedikdə, əsasən bu növ cinayətin baş verməsinin tipik əlamətlərini, onun törədilmə şəraitinin, bu cinayətlərin üsullarını, izlərini, cinayətkarın şəxsiyyətini, o cümlədən bu sahədə axtarış, məhkəmə-araşdırma və ekspert praktikasının öyrənilməsi, həmçinin müvafiq cinayətləri törətmiş şəxslərin fəaliyyətinin daha effektiv araşdırılmasını təmin edən və bir-birini şərtləndirən digər elementlər əsasında işlənmiş informasiya sistemi başa düşülür [12, s. 32].

Cinayətin elementlərinin və onun törədilmə vəziyyətinin təsviri yatrogen cinayətin kriminalistik xüsusiyyətlərinin əsas hissəsini təşkil edir. Belə ki, yatrogen cinayətlərin kriminalistik xüsusiyyətlərinin məzmununa aşağıdakı elementlərin daxil edə bilirik: 1) yatrogen cinayətin qurbanı (zərərçəkmiş şəxs); 2) yatrogen cinayətin subyekti; 3) bu cinayətin subyektinin psixi fəaliyyəti, yəni cinayətin subyektiv tərəfi; 4) cinayətin üsulu və izləri; 5) yatrogen cinayətlərə səbəb olan subyektin fiziki hərəkətləri (hərəkətsizliyi); 6) yatrogen cinayətin baş verdiyi yer; 7) yatrogen nəticələr; 8) onun törədilmə zamanı.

Yatrogen cinayətlərin kriminalistik xüsusiyyətlərinin elementlərini, onların məzmununu və yatrogen prosesin inkişafındakı rolları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Kriminalistik cəhətdən əhəmiyyətli olaraq, yatrogen cinayətin qurbanını xarakterizə edən əlamətləri aşağıdakılara ayırmaq olar. Buraya xəstənin yaşı, xəstəliyin xarakteri, orqanizmin genetik və fərdi xüsusiyyətləri, xroniki xəstəliklərin olması və onların təzahürləri, bədənin fərdi xüsusiyyətləri və funksiyaları, ətraf mühitin, iqlimin və digər hadisələrin zərərli təsirlərinə məruz qalması və s. aid edilə bilər. Eyni zamanda bu cinayətin kriminalistik xüsusiyyətləri üçün əhəmiyyətli olan zərərçəkmiş haqqında aşağıdakı məlumatları da vurğulamaq lazımdır: xəstənin pis vərdisləri və onun zərərli təsirlərinə qarşı həssas-

lığı, habelə fizioloji xüsusiyyətləri (məsələn, hamiləlik); xəstənin tibb müəssisəsinə qəbulu zamanı sağlamlığının vəziyyəti, orqanizmin zədələnmə dərəcəsi; xəstənin lazımı rejimə, pəhrizə uyğunluğu, təyin edilmiş dərmanların düzgün istifadəsi; xəstənin həkimə münasibəti, müalicə prosesi və s. Belə ki, zərərçəkmiş haqqında bu məlumatlar yatrogen cinayət hadisəsinin olub-olmaması barədə mühakimə yürütməyə, eyni zamanda konkret olaraq həkimin hərəkətlərində öz peşə vəzifələrinin lazımınca yerinə yetirməməsi əlamətlərinin olub-olmaması, xəstənin (qurbanın) davranışında müəyyən edilmiş müalicə qaydalarının pozulub-pozulmaması, tibbi xidmət göstərilən zaman fəsadların əmələ gəlməsinə səbəb ola biləcək digər hərəkətlərin edilib-edilməməsini və həkimin təqsirliliyini və ya təqsirsizliyini müəyyən etməyə imkan verir.

Yatrogen cinayətlərinin subyekti xüsusidir. Xüsusi subyekt dedikdə ümumi əlamətlərlə yanaşı, cinayətin xüsusiyyətlərini əks etdirən, cinayət hüquq normasının dispozisiyasında göstərilən əlavə əlamətlərə malik olan subyektə deyilir [2, s. 271]. Belə ki, bu, yalnız tibb və ya əczaçılıq təhsili olan və bu fəaliyyətlə məşğul olan şəxs ola bilər. Bunlara həkimlər, feldşerlər, tibb bacıları, mamaçılar, əczaçılar və s. daxildir. Yatrogen cinayətin kriminalistik xüsusiyyətlərinə daxil edilməli olan subyektin mühüm əlamətləri bunları aid edə bilirik: 1) tibbi yardım göstərmək hüququnun mövcudluğu (tibb işçisinin müəyyən bir tibbi xidmət göstərmək üçün lisenziyası olub-olmaması, subyektin öz səlahiyyətləri çərçivəsindən kənara çıxıb-çıxmaması); 2) xüsusi tibbi təhsilin, ixtisas üzrə zəruri iş təcrübəsinin, müəyyən bir peşə kateqoriyasının olması; 3) psixoloji və fiziki sabitlik, tibbi yardım göstərmək üçün subyektin adekvat davranışı. Belə ki, bəzi ölkələrdə ildə bir dəfə tibb işçilərindən tibbi müayinədən keçmək tələb olunur, bu müayinə nəticəsində də subyektin sabit və adekvat davranışı haqqında nəticə çıxarmaq mümkündür; 4) pis vərdislərin olması, xəstəyə qarşı kobudluq və diqqətsizlik, korrupsioner davranışa meyil (məsələn, onlardan tibbi yardım göstərilməsi üçün xüsusi mükafat tələb etmək). Subyektin peşə və şəxsi keyfiyyətləri haqqında bu məlumatlar onun öz peşə vəzifələri-

ni düzgün və ya lazımınca yerinə yetirmədiyini müəyyən etməyə, əməlin motivləri, onun hərəkətlərində cinayət tərkibinin olub-olmaması barədə mühakimə yürütməyə imkan verir.

Yatrogen cinayətlərin kriminalistik xüsusiyyətlərinin müstəqil elementi kimi subyektin aşağıdakı hərəkətləri (hərəkətsizliyi) fərqləndirilir: 1) yatrogen prosesin inkişafına səbəb olan tibb işçisinin peşə fəaliyyəti. 2) öz peşə vəzifələrini yerinə yetirməməkdən ibarət olan həkimin hərəkətsizliyi, məsələn xəstəyə baş çəkməmək, tibbi müayinədən keçməmək və s. 3) tibb işçisinin cinayəti gizlətməyə yönəlmiş hərəkətləri.

Subyektin hərəkətləri subyektiv və obyektiv amillərlə müəyyən edilir. Belə ki, bu amillər tibb işçilərinin peşə vəzifələrini yerinə yetirərkən davranışlarına müəyyən şəkildə təsir göstərə bilər.

Yatrogenik cinayətin subyektiv tərəfi dedikdə onun bu cinayəti törətməsi ilə əlaqədar psixi fəaliyyəti başa düşülür. Belə ki, yatrogenik cinayətin subyektinin psixi fəaliyyətinin öyrənilməsi sayəsində cinayətin əsas məqsəd və motivlərini ayırmaq mümkündür. Əsasən, subyektlər onların liderliyinin tanınması ehtiyacı, şan-şöhrətlik, digər işçilər arasında fərqlənmək istəyi, həmçinin eqoist məqsədlərə çatmağa meyilli olurlar. Bu məqsədlər isə laqeydliyə, etinasızlığa və s. səbəb olur ki, bu da subyektin müəyyən qədər davranışına təsir göstərir. Nəticədə isə diaqnozun düzgün qoyulmamasına, dərman vasitələrinin və müalicə üsullarının düzgün seçilməməsinə, göstərilən tibbi yardımın nəticələrini təhlil etməkdən imtinaya, xəstənin müayinəsindən yayınmağa gətirib çıxarır. Əlbəttə ki, bütün bunlar da əksər hallarda yatrogenik cinayətin baş verməsi ilə nəticələnir.

Hər bir tibb işçisi üçün xəstələrə münasibətdə fəaliyyətin məqsədi ilə hərəkətlərinin nəticəsi arasındakı əlaqənin mövcudluğunu və xarakterini dərk etmək vacibdir. Bu əlaqə sayəsində o, həmişə diaqnozu aydınlaşdırır, müalicənin effektivliyini qiymətləndirir və əlavə tədqiqatlar təyin edir.

Yatrogenik cinayətlərdə təqsir məsələsinə gəldikdə isə qeyd edilməlidir ki, bu cinayətin subyektlərinin törətdiyi əmələ psixi münasibəti yalnız təqsirin ehtiyatsızlıq formasında olur. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi-

nin 26.1-ci maddəsinə əsasən cinayətkarcasına özünəgüvənmə və ya cinayətkarcasına etinasızlıq nəticəsində törədilmiş əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) ehtiyatsızlıqdan törədilmiş cinayət sayılır [1, s. 43]. Təcrübədə isə yatrogenik cinayətlər daha çox cinayətkarcasına etinasızlıq nəticəsində törədilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 26.3-cü maddəsinə əsasən şəxs öz əməlinin ictimai təhlükəli nəticələr verə biləcəyi imkanını lazımi diqqət və ehtiyatlılıq göstərərək qabaqcadan görməli olduğu və görə biləcəyi halda, onları görməmişdirsə, bu əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) cinayətkarcasına etinasızlıq nəticəsində törədilmiş cinayət hesab olunur. [1, s. 43]. Cinayətkarcasına etinasızlıq təqsirkarın ictimai mənafeyə laqeyd münasibətinin, xidməti və peşə vəzifələrini yerinə yetirərkən kifayət qədər ehtiyatlı olmamasının, bu və ya başqa fəaliyyəti sahəsini tənzim edən xüsusi qaydalara, birgə yaşayış qaydalarına riayət etməməsinin nəticəsi kimi mövcud olur [2, s. 218]. Məsələn, tibb işçisi xəstəyə təyin olunmuş dərman vasitəsini ona zahirən oxşar dərman ilə səhv salaraq xəstəyə vermiş, nəticədə xəstənin sağlamlığına zərər vurulmuşdur. Beləliklə, ehtiyatsızlıqdan törədilən yatrogen cinayət dedikdə, tibb işçisinin tibbi yardım göstərilməsi, o cümlədən müayinə, diaqnostika, müalicə zamanı öz peşə vəzifələrini lazımınca yerinə yetirməməsi nəticəsində xəstənin sağlamlığına zərər vuran və ya ölümünə səbəb olan hərəkətləri başa düşülməlidir.

Yatrogen cinayətin törədilmə üsulu və izləri. İctimai təhlükəli əməli törədərkən təqsirkarın istifadə etdiyi yanacaq qaydalarına və metodlarına cinayətin törədilməsi üsulu deyilir [2, s. 188]. Cinayətkar şəxsin cinayət növü təşkil edən hərəkətləri istər-istəməz cinayətin izlərini buraxır. Deməli, cinayətin törədilməsi üsulu haqqında məlumatlar cinayətin reallıqda görünən izlərinin xarakterini, növünü və yerini müəyyən etməyə və onların məqsədyönlü axtarışını təşkil etməyə imkan verir.

Yatrogen cinayətin yeri. Cinayət hüququ ədəbiyyatlarında cinayətin törədildiyi yer dedikdə, onun baş verdiyi məkan nəzərdə tutulur. Yatrogen cinayətlərin də əksəriyyəti xəstənin

(qurbanın) tibbi yardımla təmin olunduğu müəyyən tibb müəssisələrində (poliklinika, xəstəxana, tibb elmi-tədqiqat institutu, tibb sanitar bölməsi, sanatoriya, təcili yardım məntəqəsi və s.), az bir qismi isə evdə müalicə zamanı baş verir.

Yatrogen cinayətin törədilmə zamanı. Yatrogeniyanın vaxt faktoruna aşağıdakılar daxildir: 1) xəstənin tibbi yardım almaq üçün həkimə müraciət etdiyi andan mənfi təsirlərin başlanmasına qədər olan müddətin; 2) yatrogen qüsurun baş verdiyi tibbi prosedurun vaxtı; 3) xəstə tərəfindən yatrogen simptomların aşkar edildiyi vaxt; 4) həkimin yatrogen qüsuru aşkar etdiyi vaxt; 5) həkimin yatrogeniya əlamətlərini aşkar etməli olduğu və nəticələrin aradan qaldırılması üçün qərar qəbul etməli olduğu vaxt; 6) yatrogen qüsurun, patologiyanın və mənfi nəticələrin aradan qaldırılması üçün tibbi tədbirlərin görüldüyü müddət.

Yatrogen cinayətin nəticələri. Kriminal nəticə törədilən əməlin qanunla qorunan obyektə yaratdığı təhlükəli dəyişiklikdir [2, s. 165]. Bunlar tibbi yardımın göstərilməsində subyektin yanlış hərəkətləri nəticəsində xəstənin vəziyyətində yaranan mənfi dəyişikliklərdir. Bu nəticələri aşağıdakı kateqoriyalara bölə bilərik: 1) bədən funksiyalarının pozulması, əlillik, ölüm; 2) zahiri vaxtına görə: aşkar və ya gizli. Birincisi, həkimin hərəkətləri ilə tibbi yardımın göstərilməsinin mənfi nəticəsinin başlanğıcı arasında əlaqə aydın olduqda, dərhal, qısa müddətdə görünür. Uzun müddətdən sonra əvvəllər göstərilən tibbi yardımın arzuolunmaz nəticəsi kimi digər nəticələr də yarana bilər, bunlara, məsələn, uzaq dövrün yatrogen xəstəlikləri (əməliyyat zamanı bədən boşluğunda yad cismin qalması nəticəsində inkişaf etmiş sepsis); qeyri-adekvat dərman müalicəsi nəticəsində inkişaf edən xəstəliklər və s.) aiddir; 3) aşkar surətdə görünən və çətin nəzərə çarpan; 4) tibbi əhəmiyyətinə görə: ciddi nəticələrin başlanması təhlükəsi yaradan yatrogen prosesin baş verməsini birmənalı şəkildə göstərən, habelə orqanizmin müdafiəsi ilə əlaqədar

prosesin öz-özünə sönməsi ehtimalı barədə alternativ mülahizələrə imkan verən; 5) inkişaf dinamikasına görə: sürətlə inkişaf edən və ya ləng yatrogenik prosesi göstərən nəticələr [12, s. 44].

Beləliklə, yatrogen cinayətlərin kriminalistik xüsusiyyətlərinin tədqiqi əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar: 1) kriminalistika aspektində yatrogen cinayətlər müəyyən elementlərin, habelə onlar arasında əlaqələrin olması ilə xarakterizə olunan mürəkkəb sistemdir; 2) yatrogen cinayətlər tibb işçisinin öz peşə vəzifələrini keyfiyyətsiz yerinə yetirməsinin nəticəsidir. Tibbi yardım standartlarının pozulması yatrogenik qüsurun və yatrogen nəticələrin görünüşünə səbəb olur; 3) ictimai təhlükəli nəticələrin başlanmasına səbəb olan yatrogen cinayətlərin törədilməsi prosesi “heterojen xarakter” daşıyır. Belə ki, bu proses tibbi qaydaların pozulması ilə başlayır ki, bu da xəstənin sağlamlığına əlavə zərərin vurulmasına və ya ölümünə səbəb olur. Yatrogen cinayətlər araşdırılarkən yatrogen prosesin inkişaf dinamikası nəzərə alınmalı və mümkün olduqda mənfi nəticələrin baş verməsinin qarşısının alınması və ya onun qarşısının vaxtında alınması üçün tədbirlər görülməlidir; 4) yatrogen cinayətlərin kriminalistik xüsusiyyətləri yatrogeniyanın araşdırılması metodlarının, kriminalistik proqramların, ibtidai istintaq və təhqiqatın aparılması qanunauyğunluqlarının işlənilib hazırlanması, cinayət təqibinin strateji problemlərinin həlli üçün tövsiyələrin və istintaq hərəkətlərinin taktikasının işlənilib hazırlanması üçün nəzəri əsasdır.

Gələcəkdə yatrogen cinayətlərlə qarşılaşmamaq üçün həkimlərin və digər tibb işçilərinin öz sahələrində bilik və bacarıqları artırılmalı, bütün tibb işçiləri potensial risklərdən xəbərdar olmalı və öz işlərində qüsursuzluğa nail olmağa çalışmalıdırlar. Xəstələr öz hüquqlarını bilməli və lazım gəldikdə özlərini müdafiə etməyi bacarmalıdırlar. Nəhayət, yatrogen cinayətlərin qarşısının alınması üçün dövlət tənzimlənməsi və nəzarəti artırılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, "Hüquq Yayın evi", 2019.
2. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Bakı, "Hüquq Yayın evi", 2017.
3. Платонов К. К. Краткий словарь системы психологических понятий: Учебное пособие. — М.: Высшая школа, 1981.
4. Зайратьянц О., Кактурский Л., Верткин А., Вовк Е. Болезни, порожденные врачом // Медицинская газета – профессиональное медицинское издание [Электронный ресурс] © 2006–2009, Медицинская Газета. Режим доступа: <http://www.mgzt.ru/article/960/>
5. Замалеева С. В. Ятрогенные преступления: понятие, система и вопросы криминализации : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2016.
6. Никитина, И.О. Преступления в сфере здравоохранения : законодательство, юридический анализ, квалификация, причины и меры предупреждения : диссертация... кандидата юридических наук : 12.00.08 / И.О.Никитина : Нижегород. акад. МВД России. - Нижний Новгород, 2007.
7. Улезько С. И. Понятие ятрогенных преступлений // Общество и право. 2018. № 2 (64).
8. Сучков А. В. Анализ дефиниций понятий «врачебная ошибка», «ятрогенная», «дефект оказания медицинской помощи» как цель установления обстоятельств, подлежащих доказыванию по профессиональным преступлениям, совершенным медицинскими работниками // Вятский медицинский вестник. 2010. № 2.
9. Золоев А. Причины неблагоприятных результатов (исходов) медицинских мероприятий // Законность. 2008. № 2.
10. Огнерубов Н.А. Профессиональные преступления медицинских работников. Автореферат дис... кандидата юридических наук. Москва, 2014.
11. Бумке О. Врач как причина душевных расстройств. 1925.
12. Тузлукова, М.В. Использование специальных знаний при расследовании ятрогенных преступлений : автореферат дис... кандидата юридических наук : 12.00.12 / Место защиты: Рост.юрид. ин-т МВД РФ]. - Ростов-на-Дону, 2013.
13. Хромов Б. М. Ятрогенные заболевания в хирургии. Л., 1978.
14. Международная классификация болезней. Женева, 1983.
15. Сергеев В.В. Уголовно-правовые меры борьбы с групповой преступностью. Волгоград, 1977.

Рашад Мирзоев**Определение, классификация ятрогенных преступлений
и ее криминалистические признаки**

"Ятрогенные преступления" - это опасные для общества действия, совершаемые медицинскими работниками или другими работниками здравоохранения, которые произошли в результате их неправильных действий и причинили вред здоровью пациента в какой-то степени, вплоть до смерти. Тем не менее, несмотря на длительное существование ятрогенных преступлений, учеными не была разработана единая концепция для точного их определения. В статье описывается происхождение термина "ятроген" и представлены различные понимания понятия "ятрогенное преступление", дана их классификация. Также подробно рассмотрены отдельные элементы и содержание криминалистических характеристик, связанных с "ятрогенными преступлениями".

Rashad Mirzayev**The definition, classification, and criminalistic characteristics of iatrogenic crimes**

“Iatrogenic crimes” are characterized as public risky acts committed by doctors or other medical personnel resulting from their incorrect actions, which harm the patient's health to some degree or lead to death. However, despite the long existence of iatrogenic crimes, there has not been a unified concept developed by the scientists regarding its precise definition. The emergence of the term "iatrogenic" in the article reflects the understanding of iatrogenic crimes by various by the scientists and their classification. At the same time, the criminalistic characteristics of iatrogenic crimes and their individual elements and content have been separately commented upon.

Murad BAYRAMOV

MAA-nın "Hüquq" kafedrasının magistrantı
byrmv 99@mail.ru

İŞTİRAKÇILIĞIN ANLAYIŞINDA MÖVCUD OLAN BƏZİ ƏLAMƏTLƏRLƏ BAĞLI PROBLEMLƏR

Açar sözlər: iştirakçı, icraçı, təşkilatçı, təhrikçi, köməkçi, iştirakçılığın növləri, iştirakçılığın formaları, səbəbli əlaqə, cinayətkar təşkilat.

Ключевые слова: участник, исполнитель, организатор, подстрекатель, пособник, виды участия, формы участия, случайные связи, преступная организация.

Key words: participant, executpr (performer), organizer, instigator, assistant, the types of the participation, the forms of the participation, casual connections, criminal organition

Cinayətdə iştirakçılıq həm bitmiş cinayətlərdə, həm də cinayətə hazırlıq və cinayət etməyə cəhddə mümkündür.

"İştirakçılığın anlayışında mövcud olan bəzi əlamətlərlə bağlı problemlər" mövzusunda yazılmış elmi məqalədə əsas məqsəd iştirakçılığa daha düzgün anlayış verməklə, təcrübədə iştirakçılıqla törədilən cinayətlərin daha dəqiq tövsif edilməsidir.

Cinayət hüququ nəzəriyyəsində yalnız cinayətin subyektlərinin, yəni qanunla müəyyən olunmuş yaş həddinə çatmış və anlaqlı sayılan şəxslərin iştirakçı ola bilmələri fikri ümumən üstün mövqeyə malik olsa da, nəzəriyyə və məhkəmə təcrübəsində bu məsələ ilə bağlı həmişə eyni mövqemövcud olmamışdır. Məsələn, «Zorlamaya dair işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında» keçmiş SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun 25 mart 1964-cü il tarixli qərarında göstərilmişdir ki, zorlamanı qrup halında törətmiş şəxsin əməli, cinayətin digər iştirakçılarının SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliyi əsaslarının 10-cu maddəsinə əsasən cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməmələrindən asılı olmayaraq,

RSFSR CM-nin bir qrup şəxs tərəfindən törədilən zorlama üstündə məsuliyyət nəzərdə tutan 117-ci maddəsinin 3-cü hissəsi ilə tövsif edilməlidir». Qərara əsasən bir nəfər subyekt sayılmayan digər şəxslə (şəxslərlə) iştirakçılıqla, o cümlədən, tövsifedici əlamət sayılan qrup halında cinayət törədə bilər. [1, səh.262]

Milli cinayət hüququ elmimizin görkəmli nümayəndələrindən biri olan prof. F.Y.Səməndərov hesab edir ki, əgər cinayətin subyektini ola bilən şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək üçün müəyyən edilən yaş həddinə çatmayan şəxslərlə birlikdə, yaxud da anlaqsız şəxslərlə birlikdə cinayət qanunu ilə qorunan ictimai münasibətlərə qəsd edirsə, burada iştirakçılığa xarakterik olan obyektiv əlamət mövcud olmayacaqdır. Cinayət etməkdə ən azı iki nəfər anlaqlı və cinayətin subyektini olmaq üçün müəyyən edilən yaş həddinə çatmış şəxsin fəaliyyəti iştirakçılıq yarada bilər. [4, səh. 263]

Bu mövqə milli hüquq ədəbiyyatımızda digər müəlliflər tərəfindən də müdafiə olunmuşdur. Məsələn, A.E.Qasımov CM-də iştirakçılığa verilmiş anlayışda onların anlaqlı və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmələri üçün tələb olunan yaş həddinə çatmaları əlamətlərinin təsbit olunmasını təklif etmişdir. [5, səh. 24] Başqa milli müəllifimiz E.M.Əfəndiyev CM-də iki və daha çox şəxsin bilə-bilə cinayət törətməkdə qəsdən birləşməsinin hansı hallarının iştirakçılıq sayılmaması barədə ayrıca hissənin təsbit olunmasını zəruri sayaraq aşağıdakı məzmununda 31.2-ci maddənin yaradılmasını təklif etmişdir: «Bu Məcəllə ilə cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddinə çatmayan, habelə psixi vəziyyətinə görə öz hərəkətlərinin faktiki xarakterini və ictimai təhlükəliliyini dərk etməyən və ya onu idarə edə

bilməyən şəxs cinayətdə iştirakçı sayılmır». [3, səh 68] Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun «Oğurluq, soyğunçuluq və quldurluğa dair işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında» 3 mart 2005-ci il tarixli qərarının 13-cü bəndində bu məsələ ilə əlaqədar göstərilmişdir ki, əgər təqsirkar yaşına, anlaşıqz olmasına və ya başqa hallara görə cinayət məsuliyyətinə alına bilməyən digər şəxslərdən istifadə etməklə oğurluq, soyğunçuluq və ya quldurluq cinayətləri törətmişsə, onun əməli (CM-in müvafiq maddələrində ağırlaşdırıcı əlamətlər olmadıqda) müvafiq olaraq CM-in 177.1, 180.1 və ya 181.1 -ci maddələri ilə tövsif edilməlidir. Hökm çıxararkən məhkəmə CM-in 34-cü maddəsində göstərilən əsaslar olduqda, CM-nin 61.1.3 və ya 61.1.5-ci maddələrinə istinad etməklə cinayətin bir qrup şəxsin tərkibində törədilməsi halım cəzanı ağırlaşdırın hal kimi tanımağa haqlıdır. [1, səh 23]

Beləliklə, cinayət hüququ nəzəriyyəsində daha geniş yayılan və tutarlı əsaslandırılan mövqe budur ki, cinayətin törədilməsində subyekt və subyekt olmayan şəxslərin (azyaşlı və ya anlaşıqz) birgə iştirakı miqdar əlamətini təşkil etmədiyinə görə iştirakçılıq sayıla bilməz. Bu mövqe cinayət məsuliyyətinə yalnız bir nəfərin cəlb edilə bilinməsi zamanı iştirakçılıq subyektiv əlamətlərinin mövcud olmayacağı dəlili ilə də möhkəmləndirilir, çünki anlaşıqz və ya azyaşlı şəxslər təqsirli hərəkət edə bilməzlər. İştirakçılıqda iki və daha çox şəxs, kəmiyyət və keyfiyyət əlaməti olaraq cinayətin subyektı sayılan bir neçə şəxsin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Ona görə bir neçə şəxsin vahid cinayətdə iştirakına cinayətin subyektlərinin yalnız birgə təqsirli fəaliyyəti kimi baxılmalıdır.

Bundan əlavə, CM-nin 61.1-ci maddəsində cəzanı ağırlaşdırın hallar siyahısında (5-ci bənd) psixi pozuntulardan əziyyət çəkən və ya sərxoş vəziyyətdə olan şəxslərin, habelə cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddinə çatmayan şəxslərin cinayət törətməyə cəlb olunması nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da cinayətin törədilməsində subyekt ola bilməyən şəxslərdən istifadə etməsinə görə subyektə daha ağır cəzanın tətbiq olunmasını şərtləndirir. [2]

Məlumdur ki, hər bir iştirakçının təqsirinə yalnız şüuru ilə əhatə olunan hallar aid edilə bilər.

Onların içərisində cinayət əməlinin birgə törədilməsi faktı birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. İştirakçılıq o zaman mövcud olur ki, iştirakçıların hər biri cinayətin onun tərəfindən təkbaşına deyil, digər şəxslərlə birgə törədilməsi barəsində məlumatı olur. Bəzi alimlər bunu cinayətin bütün iştirakçıları üçün mütləq, zəruri əlamət hesab etmirlər. Məsələn, F.Q. Burçak, B.A. Kurinov, Q.A. Kriqer, V.S. Komissarov, A.P. Kozlov və başqaları hesab edir ki, cinayətin törədilməsində iştirak edən şəxslərin digər iştirakçıların cinayət əməlləri barədə məlumatlı olması yalnız birgə icraçılıq üçün zəruri olan əlamətdir. İştirakçılıq digər formaları üçün isə bu əlamət mütləq deyildir. [6, səh 112] B.A. Kurinov göstərmişdir ki, iştirakçılıq digər formaları üçün icraçının törətməyə hazırlaşdığı cinayət barədə təhrikçinin və köməkçinin məlumatlı olmaları və ona şüurlu surətdə yol vermələri kifayətdir. [7, səh 188] İcraçının təhrikçi, köməkçi və təşkilatçının fəaliyyəti barədə məlumatlı olması tələbi isə iştirakçılıq institutunun hüquqi təbiətindən irəli gəlir. [8, səh 148] Bu mövqedə olan alimlər iştirakçılar arasında birtərəfli subyektiv əlaqəni iştirakçılıq üçün kifayətədi hesab edirlər.

İştirakçıların qəsdinin məzmununa daxil olan mühüm hallardan biri də birgə törədilmiş cinayətin xarakteri sayılır. «Cinayətin iştirakçısının əməlinin hüquqi tövsifi üçün onun yalnız cinayətin törədilməsi faktı haqqında deyil, həmçinin bir sıra mühüm cəhətləri haqqında məlumatlı olması zəruridir. Bu xüsusiyyətlər ümumən cinayət tərkibinin əlamətlərini yaradan hallardır. Başqa sözlə, cinayətin iştirakçısının təqsirinə daxil olan hər bir hal onun qədi ilə əhatə olunmalıdır». İştirakçılıq cinayətkar fəaliyyətin spesifik formasıdır. Cinayətin iştirakçıları tərəfindən dərk olunması zəruri olan hallar cinayət tərkibinin müxtəlif elementlərinə aid ola bilər. Bununla əlaqədar cinayət tərkibinin subyektini xarakterizə edən anlaşıqlıq və tələb olunan yaş həddinə çatma kimi ümumi əlamətlərdən başqa əlavə əlamətlərin dərk olunması, yəni xüsusi subyektli cinayətlərdə iştirakçılıq məsələsi praktiki maraq doğurur. B.A. Kurinova görə qanunda cinayətin subyektinin əsas və ya tövsifədi əlamətləri qismində fərqləndirilmiş əlamətləri iştirakçıların qədi ilə əhatə olunmalıdır. [9, səh 312]

Ədəbiyyatda bu mövqə birmənalı qarşılanmamışdır. Y.S.Proxorov göstərmişdir ki, «yalnız icraçıya məxsus olan şəxsi xarakterli subyektiv əlamətlər (təkrarlıq, cinayətin iki dəfədən artıq törədilməsi, müntəzəmlik və xüsusi təhlükəli residiv) cinayətin digər iştirakçılarının təqsirinə daxil edilə bilməz. Bu əlamətlər cinayətin icraçısının törətmiş olduğu əməli deyil, onun şəxsiyyətinin ictimai təhlükəlilik dərəcəsini xarakterizə etdiyindən, yalnız onun şəxsi məsuliyyəti üçün əhəmiyyətə malik olur». [7, səh. 188]

L.D.Qauxman da bu mövqeyi müdafiə edərək göstərmişdir: «Cinayətdə iştirakçıların əməlləri CM-nin Xüsusi hissəsinin eyni maddəsinin müxtəlif hissələri ilə tövsif oluna bilər. Bu, cinayətin iştirakçıları subyektiv müxtəlif əlamətləri ilə (yaş, xüsusi subyektivlik, təkrarlıq) xarakterizə olunduqda və ya cinayətkar davranışlarının motivləri müxtəlif olduqda baş verir. Belə halda tövsifedici əlamət yalnız aid olduğu şəxsə tətbiq olunur. Həmin əməlin digər iştirakçıların şüuru ilə ağırlaşdırıcı halların əhatə olunub olunmamasından asılı olmayaraq, onlar eyni cinayətin əsas tərkibinə görə məsuliyyət daşıyırlar». [10, səh 199]

İştirakçılığın qanunda verilmiş anlayışından görüldüyü kimi, onun zəruri şərtlərindən biri bir cinayətin iki və ya daha çox şəxs tərəfindən edilməsidir. Bu əlamət həm rolların bölünməsi ilə olan iştirakçılıqda, həm də cinayət məəcəlləsinin xüsusi hissəsinin normalarında bilavəsitə məsuliyyət nəzərdə tutulmuş iştirakçılıq üçün ümumi əlamətdir. Bununla bərabər onu da qeyd etmək lazımdır ki, iki və ya daha çox şəxsin birgə gücü ilə ictimai təhlükənin yetirilməsi bütün hallarda iştirakçılıq kimi qiymətləndirilə bilməz. Qanunvericilik iştirakçılıq üçün zəruri olan daha bir əlamət də müəyyən edir. Buna cinayətdə iştirak edən şəxslərin birgə hərəkəti aiddir.

Hüquq ədəbiyyatında birgəlik əlaməti müxtəlif mənalarda işlədilir. Amma çox hallarda iştirakçılıq problemi ilə məşğul olan müəlliflər onun mahiyyətini açmırlar.

Birgəlik əlamətinin müəyyən edilməsində yol verilən nöqsanlar daha çox ondan ibarətdir ki, ona müstəsna obyektivlik nöqtəyi-nəzərindən baxılır. Bəzən isə elə geniş şərh olunur ki, iştirakçı-

lıq məxsus olan digər obyektiv əlamətlərin hamısını əhatə edir. Belə ki, məsələn: P.İ.Qrişayev təsdiq edir ki, birgə iştirakçılıq əlaməti dörd elementdən yaranır.

1. Cinayət bir neçə şəxsin ümumi birgə gücü ilə edilir.

2. Cinayətkar nəticə bütün bu şəxslərin hamısı üçün ümumi, eynidir.

3. Hər bir iştirakçının hərəkəti konkret şəraitdə digər iştirakçılar tərəfindən həmin cinayətin edilməsində hərəkət etmələri üçün zəruri şərtidir.

4. Cinayətkar nəticə və ya cinayət edilməsi faktı hər bir iştirakçının hərəkəti ilə səbəbli əlaqədədir. [11, səh. 17]

Başqa sözlə desək, o iştirakçılığı təşkil edən bütün obyektiv əlamətləri bu anlayışa daxil edir. F.Q.Burçak göstərir ki, Qrişayevin birgə iştirakçılığın bu cür parçalanması həm də formal məntiqi planda səhvdir. P.İ.Qrişayev birgə iştirakçılığın birinci əlaməti kimi cinayətin bir neçə şəxsin birgə ümumi gücü ilə edildiyini göstərməsinə baxmayaraq bu əlamət mahiyyəti üzrə göstərilən anlayışın bir hissəsi deyildir. O bunu tam, bütünlüklə əhatə edib və öz-özlüyündə bu anlayışı müəyyən edir. Başqa sözlə birinci əlamət izah edilən anlayışın təkrar olunmasıdır. [11, səh 18]

Belə bir səbəbə görə də P.F.Telnev birgə iştirakçılığına dair verdiyi izahı uğurlu hesab edilə bilməz. Nə qədər ki, o bu anlayışı genişləndirərək iki və ya daha çox şəxsin cinayətkar hərəkətinin qarşılıqlı şərtləndirilməsini buna daxil etməyi, həm onlar üçün vahid cinayətkar nəticə, həm də bir iştirakçının hərəkəti ilə ümumi cinayətkar nəticə arasında səbəbli əlaqəni bu anlayışa daxil edir. [7, səh. 101-102]

Yekun olaraq belə nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycan Respublikası CM-in 31-ci maddəsində iştirakçılığın anlayışı müəyyən edilərkən iştirakçıların anlaşıqlı və cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddinə malik olmaları kimi əlamətləri göstərilmədiyindən, qanunun mətni subyektiv ola bilməyən faktiki iştirakçıların həmin şəxslərin dairəsinə daxil edilməsinə imkan yaradır. Bu isə subyektiv əlamətlərinə malik olan şəxsin subyektiv əlamətlərinə malik olmayan bir və ya bir neçə şəxslə birgə qəsdən cinayət törətməsinin iştirakçılıq kimi, cinayətin obyektiv cəhətini icra

etməsinin isə bir qrup şəxs tərəfindən törədilən cinayət kimi tövsif edilməsinə şərait yaradır. Ona görə də cinayət qanununda iştirakçılığa verilmiş anlayışa qeyd etdiyimiz əlamətlərin əlavə olunmasının məqsədəuyğun hesab edərək, onun aşağıdakı məzmununda verilməsini təklif edirik: «Cinayət qanunu ilə müəyyən edilən yaş həddinə çatmış iki və daha çox anlaşıq şəxsin qəsdən cina-

yət törətməkdə qəsdən birgə iştirakı iştirakçılıq sayılır». İştirakçılığın mühüm məsələlərindən biri də birgə törədilən cinayətdə hüquqi əhəmiyyətli halların iştirakçılara hansı həddə aid edilməsidir. Bu problemin həlli üçün açar rolunu təqsirin həcmi anlayışı, yəni törədilmiş ictimai təhlükəli əməlin hüquqi əhəmiyyətli obyektiv xüsusiyyətlərinə psixi münasibətlərin məcmuyu oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenum qərarlarının toplusu. Bakı, 2011.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, Bakı, "Hüquq Yayın evi", 2022
3. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququnda cəza problemi: tarix və müasirlik. Bakı., "Bakı Universiteti" nəş. 2009
4. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Bakı, "Hüquq Yayın evi", 2018
5. Qasimov.A.E. Dəstə tərəfindən törədilən ictimai təhlükəli əməllərlə cinayət hüquqi mübarizə. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2002
6. Галиакберов Р.Р. Квалификация многосубъектных преступлений без признаков соучастия. Хабаровск, 1987
7. Уголовное право, Общая часть, Под, ред, М., изд. НОРМА, 2000
8. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации, Отв. Ред, АВ, Наутов. Т., Юрист, 1996
9. М. Д. Шаргородски. Некоторые вопросы общего учение о соучастии. Проиоиедение. 1980, № 1
10. Бурчак Ф.Г. Учение о соучастии по уголовному праву. Киев. Наукова димка, 1969.
11. Бюллетен Верховного Суда Российской Федерации. 1980, № 1

Murad Bayramov

Problems with some existing features in the concept of participation

The article is dedicated to the problems related to some signs existed in the concept of participation in crime.

The legally significant cases to what extent have been attributed to the participations of organized crime are also mentioned here. The opinions (thoughts) of eminent scientists about the concept of participation ara analyzed comparatively too.

Мурад Байрамов

Проблемы с некоторыми существующими признаками в концепции участия

Статья посвящена проблемам, связанным с некоторыми признаками, существовавшими в понятии соучастия в преступлении.

Здесь также упоминаются юридически значимые дела, в какой мере причастность к организованной преступности. Сравнительно проанализированы и мнения (мысли) видных ученых о понятии участия.

Самир ДЖАБРАИЛЗАДЕ

Бакинский Государственный Университет

Магистрант

e-mail: s.jabrailzade@rambler.ru

ЭКСТРЕМИЗМ – ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ В ПРАВОВОМ ДИСКУРСЕ

Açar sözlər: ekstremizm, cinayət, dövlət, nifrət, düşmənçilik.

Ключевые слова: экстремизм, преступление, государство, ненавидеть, вражда.

Key words: extremism, crime, state, hate, enmity.

Своими корнями экстремизм как явление уходит вглубь веков и затрагивает многие сферы жизни человека. По-видимому, экстремизм известен человечеству с той поры, когда власть над другими людьми стала приносить определенные материальные выгоды и превратилась в предмет вожеланий отдельных лиц, групп, движений и организаций, стремившихся достичь заветной цели любыми путями. При этом экстремистов не останавливали моральные барьеры, традиции, общепринятые правила поведения, интересы других людей. Цель оправдывала средства, и субъекты, жаждущие власти, не гнушались применять в своей деятельности самые жестокие и крайние меры, включая устрашение, открытое насилие, убийства.

Экстремизм проявлялся в разные исторические времена в разных государствах и при любых социальных условиях, даже внешне вроде бы весьма благоприятных. Природа экстремизма зиждется либо на стремлении уничтожить существующую систему государственно-правовых и общественных отношений, либо на стремлении их сохранить в неизменном виде.

Так, великое Римское государство столк-

нулось с экстремизмом в I веке, когда в Иудее возникла и стала действовать секта сикариев (сика – по-еврейски кинжал или короткий меч), уничтожавшая представителей еврейской знати, сотрудничавшей с римлянами. Государство на какое-то время оказалось бессильным перед кучкой злоумышленников. В Средние века представители мусульманской секты ассошафинов убивали префектов и калифов. На территориях Ирана, Афганистана и некоторых других стран могущественная секта исмаилитов, использовавшая доведенные до совершенства способы физического устранения неугодных лиц, расправлялась с представителями мусульманской суннитской знати. Массовые расправы с еретиками в Средние века тоже были проявлением политического и религиозного экстремизма. В данном случае экстремизм использовали правящие круги Западной Европы. Идеологическое обоснование экстремизм получил в XIX веке. Немецкий радикал Карл Гейнцген провозгласил, что запрет убийства неприменим в политической борьбе и что фактическая ликвидация сотен и тысяч людей может быть оправдана, исходя из «высших интересов человечества». Он был уверен, что с помощью экстремистских акций даже небольшая группа единомышленников сумеет создать хаос в самом сильном государстве - [10, с.41].

Слово экстремизм происходит от латинского «extremus», что означает «крайний», т.е. «приверженность к крайним взглядам», мерам, что-то выходящее за определенные нормы. Расплывчатость определения очевидна:

«Не совсем ясно, какие взгляды следует признавать «крайними», а какие – нет, и кто будет это определять. Под «взглядами» с определенным приближением можно понимать идеологию, идейные убеждения, не всегда связанные с какими-либо практическими, тем более противоправными действиями. А меры, в свою очередь, предусматривают совершение каких-либо конкретных действий, в том числе насильственных, направленных на свержение конституционного строя или дестабилизацию ситуации в стране».

Проявления экстремизма достаточно разнообразны – от возбуждения гражданской ненависти или вражды до функционирования многочисленных незаконных вооруженных формирований, ставящих перед собой цели изменения конституционного строя Российской Федерации и нарушения ее территориальной целостности. Пересечение экстремистских проявлений и преступлений привело к возникновению нового вида социально опасной деятельности – преступного экстремизма. При этом преступности экстремистского характера не чужды и элементы организованности.

Экстремистская деятельность может осуществляться с помощью экстремистских материалов. Под ними понимаются предназначенные для обнаружения документы либо информация на иных носителях, призывающие к осуществлению экстремистской деятельности либо обосновывающие или оправдывающие необходимость осуществления такой деятельности, в том числе труды руководителей национал-социалистической рабочей партии Германии, фашистской партии Италии, публикации, обосновывающие или оправдывающие национальное и (или) расовое превосходство либо оправдывающие практику совершения военных или иных преступлений, направленных на полное или частичное уничтожение какой-либо этнической, социальной, расовой, национальной или религиозной группы.

Призывы к осуществлению экстремистской деятельности означают подстрекательские

действия в устной или письменной форме, направленные на достижение указанной цели. Эти призывы должны быть публичными, т.е. совершаться непосредственно в присутствии третьих лиц либо (в случае их письменной формы) в расчете на ознакомление с ними других лиц впоследствии (например, наклеивание плакатов или лозунгов соответствующего содержания).

В юридической литературе термин «экстремизм» определяется шире. Данный факт обусловлен тем, что экстремизм необходимо трактовать не только как идеологию приверженности к крайним взглядам, но и к действиям, практическому их применению. Помимо этого, в юридической литературе действует свой, особенный, понятийный аппарат, который не позволяет опираться только на формально-лингвистическое толкование слов. При этом в настоящее время современная юридическая литература характеризуется отсутствием какого-либо единого, общего концептуального подхода к определению экстремизма. Мы не находим его толкования ни в Толковом словаре русского языка В.И. Даля, ни в Энциклопедическом словаре Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, хотя определение близкого к экстремизму термина – «терроризм» – в данных словарях приведено.

Обратим внимание на закрепление понятия экстремизма в законодательстве зарубежных государств. В 2015 г. Правительство Великобритании опубликовало проект Стратегии по противодействию экстремизму, определив экстремизм как «пассивную или активную оппозицию фундаментальным ценностям государства» - [13, с. 9]. Однако в документе происходит слияние понятий экстремизма и терроризма, что является серьезным недостатком, так как существует перечень деяний, признаваемых экстремистскими, но не несущих террористической составляющей.

Во Франции определение «экстремизм» на законодательном уровне отсутствует, но действует множество законов, связанных с его проявлениями - [14, с. 6] С одной стороны, это позволяет представить большее количе-

ство деяний как экстремистские и определить меры наказания за них. С другой стороны, отсутствие единого законодательного акта можно считать недостатком ввиду отсутствия систематизации связанных с ним деяний

Существенное отличие представляют законодательства стран СНГ. К примеру, законодательство Республики Таджикистан определяет экстремизм как «проявление юридическими и физическими лицами... крайних... действий, призывающих к дестабилизации, изменению конституционного строя в стране, захвату власти и присвоению ее полномочий, разжиганию расовой, национальной, социальной и религиозной вражды», указывая на то, что субъектом экстремизма может быть в том числе юридическое лицо - [8, с. 1]. В описание экстремизма включено также его определение как доктрины или идеологии, но, с точки зрения правоохранительных органов, доказать наличие идеологии или приверженность ей намного сложнее.

В Азербайджане определение «экстремизм» на законодательном уровне отсутствует, но выделяется понятие религиозного экстремизма. Так, в 2015 г. Парламент Азербайджана принял закон «О борьбе с религиозным экстремизмом», определив религиозный экстремизм как религиозную экстремистскую деятельность на почве религиозной вражды, религиозного радикализма или религиозного фанатизма: или определение превосходства граждан по национальному, расовому, социальному или религиозному признаку - [6, с. 1].

В Республике Казахстан понятия «экстремизм» и «экстремистская деятельность» разделены: п. 1 ст. 1 Закона Республики Казахстан «О противодействии экстремизму» называет экстремизмом организацию или совершение действий, характеризующихся как экстремистские, а п. 5 ст. 1 определяет экстремистскую деятельность как «непосредственную реализацию действий в экстремистских целях». В Законе также прописано разделение экстремизма на политический, национальный и религиозный. Такое разделение излишне,

поскольку многие исследователи выделяют более трех разновидностей экстремизма. Разграничение понятий «экстремизм» и «экстремистская деятельность» можно считать плюсом, так как это упрощает систему определения наказаний - [9, с. 1].

В современном российском научном пространстве не существует единого мнения относительно экстремизма. На это указывают в своем исследовании Л. М. Дробижина и Э. А. Паин - [5, с. 41-74]. Ю. И. Авдеев считает, что экстремизм – это систематическое использование насильственных методов и инструментов принуждения для достижения некоторых политических целей, применение насилия к политическим органам, гражданским лицам, общественным деятелям или организациям и их принуждение к совершению действий в целях минимизации этого насилия - [1, с. 12-16]. С одной стороны, такое определение дает достаточно широкую трактовку, что может быть удобно при описании признаков экстремизма. С другой стороны, оно оставляет слишком размытые границы, что может послужить поводом для слияния понятий «экстремизм» и «терроризм».

Так, В.В. Устинов под экстремизмом понимает «агрессивное поведение (настрой) личности, наиболее существенными внешними проявлениями которого служат нетерпимость к мнению оппонента, ориентированному на общепринятые в обществе нормы; склонность к крайним (силовым) вариантам решения проблемы; неприятие консенсуса как ценного, делового инструмента в ежедневной деятельности; и, наконец, неприятие прав личности и ее самооценности. Таким образом, как социально-политическое явление экстремизм представляет собой одну из форм политической борьбы. Ее характеризуют отрицание сложившихся государственных, общественных институтов и структур, стремление подорвать стабильность, уничтожить сложившийся порядок для достижения собственных властных устремлений». Подобной интерпретации экстремизма придерживаются американские исследователи Питер Т. Коул-

ман и Андреа Бартоли, характеризуя экстремизм как «деятельность (а также убеждения, отношение к чему-то или кому-то, чувства, действия, стратегии) личности, далекую от обычной, общепринятой. В обстановке конфликта – демонстрация жесткой формы разрешения конфликта» - [12, с. 2].

Показательно определение экстремизма как фактора дестабилизации с целью разрушения устоявшейся политической системы одного или многих государств; как антисоциального поведения, нацеленного на разрушение общества любыми мерами и средствами на всех уровнях социального поведения и т. д., которое дает в своей работе Е. В. Демидова - [4, с. 66-69]. Это толкование представляет особый интерес, поскольку позволяет обратить внимание на экстремизм как на разрушительный аспект политической системы государства, а не просто приверженность крайним взглядам.

С точки зрения Н. Н. Афанасьева, экстремизм – это комплекс радикальных установок, основанный на применении насильственных мер для достижения различных целей (чаще всего – политических) - [2, с. 234-235]. Здесь экстремизм признается не только убеждением или идеологией, а комплексом установок, что позволяет охватить как деятельность, так и взгляды.

В. В. Бирюков предлагает определять экстремизм как идеологию с принудительным распространением своих принципов и насильственным подавлением оппонентов - [3, с. 8-19]. Данное определение, на взгляд автора, является неполным, так как включает только идеологию и меры по ее распространению и насаждению.

С.И. Ожегов и Н.Ю. Шведова дают следующее определение экстремизма: «экстремизм – приверженность к крайним взглядам и мерам (обычно в политике)».

Согласно определению, содержащемуся в Большой советской энциклопедии, экстремизм – приверженность крайним взглядам, идеям и мерам, направленным на достижение своих целей радикально ориентированными

социальными институтами, малыми группами и индивидами.

Обратимся к зарубежным исследованиям: немецкие ученые А. Пфаль-Траугбер и Э. Йессе назвали экстремизм феноменом, нацеленным на разрушение основных принципов демократии в конституционном государстве - [7, с. 214-221]. Но так как понятие «экстремизм» может относиться не только к политике, определение лишь частично отражает общий смысл явления.

Американские исследователи П. Колман и А. Бартоли определяют экстремизм как сложный феномен, подразумевающий целый набор видов деятельности, отличающихся от общепринятых. Важно подчеркнуть основное отличие от многих отечественных подходов: здесь экстремизм определен как набор действий, убеждений либо поведений, а не только как стратегия или идеология, а фраза «взгляды, отличные от общепринятых» дает возможность изменить точку зрения на любое действие. Это является плюсом определения, так как одно и то же действие может быть одновременно расценено как справедливое (борьба за свободу) и как несправедливое (антисоциальный терроризм). Яркий пример – происходящее на Украине в последние несколько лет. С точки зрения властей в Киеве, активисты в Донецкой и Луганской областях, выступая за отделение от Украины, являются экстремистами и террористами. Но с точки зрения большинства проживающих на территории ДНР и ЛНР, они – борцы за свободу. То есть одно и то же событие может быть расценено диаметрально противоположно, и поэтому на такую трактовку термина «экстремизм» необходимо обратить внимание.

Группа исследователей из Румынии определяет экстремизм как политические идеологии и методы, которые политические акторы используют для достижения своих целей - [15, с. 2]. Экстремистские политические идеологии противопоставлены основным фундаментальным ценностям общества и принципам демократии. Плюс трактовки в том, что под экстремизмом понимают и идеологии, и ме-

тоды. С другой стороны, понятие ограничено именно политической стороной, что исключает возможность исследования социального или религиозного экстремизма как явления, которое выделяют некоторые отечественные и зарубежные авторы.

Первым примером международного закрепления дефиниции «экстремизм» и ограничения его от терроризма стала Шанхайская конференция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом от 15 июня 2001 года. Экстремизм здесь расценивался как «деяние, направленное на насильственный захват власти или насильственное удержание власти, а также на насильственное изменение конституционного строя государства, а равно насильственное посягательство на общественную безопасность, в том числе организация в вышеуказанных целях незаконных вооруженных формирований или участие в них» - [11, с. 1].

Как видим, в данном документе также представлено определение не экстремизма вообще, а лишь политического экстремизма. Под это определение не подходят многие экстремистские действия неполитического характера. Экстремизм существует не только на политическом уровне, но и на уровне межличностных, социально-групповых, межнациональных, конфессиональных и других отношений. Несомненно и то, что экстремизм следует отличать от проявлений сепаратизма, национализма, терроризма, шовинизма и других отдельных видов преступлений.

Изучив все приведенные выше исследова-

ния, автор данной работы составил собственное определение, согласно которому экстремизм – это противозаконная деятельность деструктивно настроенных движений, групп, объединений, организаций и партий с целью реформирования политической, экономической, социальной или духовной сфер общества (или их отдельных составляющих), предполагающая использование современных методов пропаганды, применение угроз и мотивированного насилия, опасная для государства и общества.

В данном определении экстремизм является не только идеологией или убеждениями, но противозаконной деятельностью, что подчеркивает характер любых его проявлений и позволяет отличить от других видов деятельности. Указана цель этой деятельности – реформирование одной из сфер общества. Проведенный анализ показал, что экстремизм чаще всего исследуют относительно только одной из его сфер, что ограничивает понимание термина, в предложенном определении такого ограничения нет. Также дефиниция указывает на меры, применяемые экстремистами (пропаганда, угрозы, насилие), и опасность экстремистской деятельности для государственности в целом.

Итак, данное определение экстремизма может обеспечить более глубокие и всесторонние исследования явления, а также даст возможность тщательнее подойти к разработке технологий преодоления экстремизма в связи с более полным его пониманием.

Список использованной литературы:

1. Авдеев Ю. И., Гуськов А. Я. Современный экстремизм: понятие, структура, связь с терроризмом // Экстремизм и другие криминальные явления. М. : Рос. криминологическая ассоциация, 2008;
2. Афанасьев Н. Н. Идеология терроризма // Социально-гуманитарные науки. 2001. № 1;
3. Бирюков В. В. Еще раз об экстремизме // Адвокат. 2006. № 12;
4. Демидова Е. В. Экстремизм: понятие и сущность // Вестник Казанского юридического института МВД России. 2010. № 2;
5. Дробижева Л. М., Паин Э. А. О социальных предпосылках терроризма // Терроризм в со-

временном мире: истоки, сущность, направления и угрозы. Москва., 2003. с. 41–74;

6. Закон Азербайджанской Республики "О борьбе с религиозным экстремизмом" от 04.12.2015;

7. Зинурова Р. И., Тузиков А. Р. Экстремизм в мировом пространстве: теоретико-методологический аспект // Вестник Казанского технологического университета. 2011. № 17;

8. О борьбе с экстремизмом: закон Республики Таджикистан от 08.12.2003 // Антитеррористический центр государств-участников Содружества Независимых Государств;

9. О противодействии экстремизму: закон Республики Казахстан от 18.02.2005 // Информационная система «Юрист».

10. Право и безопасность. 2002. № 2–3;

11. Устинов В. Экстремизм и терроризм. Проблемы разграничения и классификации // Российская юстиция. 2002. № 5;

12. Coleman P. T., Bartoli A. Addressing Extremism. The International Center for Cooperation and Conflict Resolution (ICCCR), Teachers College, Columbia University / The Institute for Conflict Analysis and Resolution (ICAR), George Mason University, 2002;

13. Counter-Extremism Strategy (Policy Paper) // UK Government Official Website. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/counter-extremism-strategy>. 2015;

14. France Counter-Terrorism legislation // Legislation database of OSCE Participating States;

15. Trip S., Bora C. H., Marian M. Psychological Mechanisms Involved in Radicalization and Extremism. A Rational Emotive Behavioral Conceptualization // Frontiers in Psychology. 2019.

Samir Cəbrayızadə

Ekstremizm - anlayışın hüquqi diskursda tərif

Bu məqalədə ekstremizm anlayışı, onun mənşəyi, cinayət-hüquqi əhəmiyyəti tədqiq edilir, ekstremizmin tərfi ilə bağlı müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliyinin müqayisəli təhlili aparılır. Nəticədə ekstremizmin tərfinə vahid konseptual yanaşmanın olmaması müəyyən edilir və onun öz tərfi təqdim olunur ki, bu da ekstremizmin aradan qaldırılması üçün texnologiyaların inkişafına daha diqqətlə yanaşmağa imkan verir.

UOT: 343

Nigar QURBANLI

Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı

e-mail: nigarqurbanli13@gmail.com

PREVENTION OF FEMALE CRIME

Açar sözlər: qadın, cinayət, qarşısının alınması, tədbirlər, qadın cinayəti, profilaktika, cinayətin səbəbləri, xarakter, amil.

Ключевые слова: женщина, преступление, предупреждение, меры, женская преступность, профилактика, причины преступности, характер, фактор.

Key words: woman, crime, prevention, measures, female crime, prophylactics, causes of crime, character, factor.

As the famous philosopher Cesare Beccaria wrote: "It is better to prevent crimes than to punish them." The prevention of female crime includes a complex of targeted influences that affect the causes and conditions for the occurrence of female crime, implemented through the application of various measures at the general social, socio-criminological and individual levels. Due to the specific circumstances that determine the characteristics of female crime, the need for a number of special measures of a legal, organizational, psychological, pedagogical and other nature is predetermined [4].

In addition to the term «prevention», other words «prophylactics», «suppression» are often used. The terms "prevention" and "prophylactics", meaning "prevention of anything", are semantically close and can therefore be used as synonyms [2, p.6]. Prophylactics in the scientific literature is understood as a system of objective and subjective prerequisites responsible for the elimination of the main causes of crime, as well as a set of measures both on the part of the state and society aimed at eliminating such phenomena as crime, the causes and conditions that give rise to crime. [6].

The nature of the crimes committed by women gives reason to conclude that if preventive work had been carried out at the time of the onset of the conflict situation, then many crimes would not have been committed. Victimological prevention of female crime is relevant, since a feature of violent female crime is that the victims are, as a rule, persons from the woman's inner circle, members of her family, and children. The system of general social measures of victimological prevention of criminal behavior of women should include measures aimed at eliminating gender stereotypes in society, which often serve, on the one hand, as a source of mental tension, emotional excitability of women, and on the other hand, a more prejudiced (biased) attitude towards women on the part of men. First of all, we are talking about such measures as strengthening the institution of the family, supporting motherhood, rejection and elimination of various manifestations of gender discrimination, the adoption of regional programs aimed at overcoming the dangerous trend of feminization of poverty and unemployment. [7].

A feature of the prevention of female crime is the greater effectiveness of its early warning. Underestimation of the prevention of illegal behavior of women and the consequences of a low level of preventive activity can lead to such negative social consequences that will contribute to the growth of not only female crime, but also crime in general [3].

The main activities for the prevention of female crime should be developed taking into account:

1) various types of criminal activities of women;

2) the characteristics of the personality of criminals, namely the prevention of: a) crimes by persons committing immoral offenses (early warning); b) crimes by persons registered with the internal affairs bodies for committing offenses (immediate warning); c) recidivism of crimes; d) crimes by persons with mental disorders deviations;

3) levels of preventive activity (special, general social, individual) [9].

The priority is early warning, which is understood as the prevention of crime at such stages when:

1) a person develops stereotypes for choosing behavior options, and some of them may turn out to be illegal;

2) violations of the law are not criminal in nature [2, p.55].

Female crime is an extremely negative phenomenon in society. Measures for the prevention of female crime should include medical, legal and behavioral education, support for vocational education, development of a network of publicly accessible mass sports institutions, programs of state support for youth employment. Medical rehabilitation of drug-addicted women and women with alcohol addiction is necessary, since these vices are common among female criminals. Undoubtedly, it is of particular importance to conduct preliminary and periodic medical examinations upon admission and training in educational institutions; holding mass sports events, creating conditions for involving women in systematic physical education and sports; organization and conduct of educational activities; holding cultural events that support the development of the spiritual and moral potential of women. The greatest effectiveness of measures to prevent female crime is observed at the local level, since it is within the framework of the municipality that it is possible to develop such measures that will be adequate both to the level of female crime and its main characteristics [2, p.58].

Measures to prevent female crime are divided into:

1) Long-term, associated with the need to develop a national program on the status of women,

aimed at the general improvement of all spheres of women's life and improvement of the moral climate in society, in which special attention should be paid to the degree of satisfaction of needs; development of a system of measures aimed at increasing the rule of law in society, a system for protecting women at work, in the family, a system of educational activities, taking into account the specifics of the formation of a woman's behavior; analysis of the situation at work, in the family, in everyday life in order to identify factors that provoke women to commit crimes; increasing social control over the fulfillment of social roles by women;

2) Measures aimed at preventing specific crimes committed by women, in which the general methodology of preventive measures is applied, taking into account the specifics of the commission of crimes by women;

3) Measures aimed at preventing antisocial behavior leading to the commission of crimes (drunkenness, drug addiction, vagrancy); providing assistance to women leading an antisocial lifestyle, serving sentences of imprisonment [3].

Crime prevention in criminology is usually divided into two types – general and special criminological prevention. At the same time, measures of both the first and second types can be carried out at several levels of crime prevention. It should be noted that individual authors also single out a third type of warning - individual. Considering victimological prevention as a subspecies of special criminological prevention, it is necessary to take into account its effect both at the general social, microenvironmental, and at the individual level. Thus, the scope of the first level provides for the solution of major social, economic and other problems in the life of society, the strengthening of educational and ideological work, and the improvement of social relations. Measures of the second level cover the implementation of a preventive impact on specific social groups (microenvironment), in which conflict situations develop and negative phenomena are outlined. The third level involves carrying out individual preventive work aimed at positively changing the system of value orientations of per-

sons who have fallen into unfavorable conditions of personality formation or are already prone to committing crimes, overcoming their antisocial views and attitudes, forming respect for the requirements of the law and generally accepted norms of behavior in society [8].

General social measures to prevent female crime are multifaceted, their arsenal is quite large. These are economic, social, political, moral, as well as pedagogical, organizational, medical, and technical measures. Economic measures for the general social prevention of female crime are basic, fundamental measures.

Social measures to prevent female crime are an integral part of a broad system of measures aimed at further improving social relations in which women are participants; creation of the most favorable conditions for the formation of their personality (taking into account the psychophysical characteristics of women), prevention of various forms of deviant behavior. Measures for the social prevention of female crime:

- Strengthening social control over the fulfillment by a woman of her main social function - family;

- control of the situation in the family, household, and women's collective in order to identify the factors determining the commission of a crime;

- measures aimed at preventing antisocial behavior (drunkenness, drug addiction, etc.);

- control, assistance and social rehabilitation of women leading an antisocial lifestyle, released from places of detention, etc. [5]

Political measures for the general social prevention of female crime are focused on improving the efficiency of the public administration system, maintaining social justice for women, increasing citizens' confidence in state and public institutions, creating an effective state social lift mechanism for women who want to realize their abilities in politics and management.

The ideological measures of the general social prevention of female crime should be focused on creating in women a conscious refusal to solve their own problems by committing a crime.

A certain positive preventive effect has the use

of technical measures, which include devices that make it difficult to commit crimes (means of engineering and technical reinforcement in combination with the equipment of objects with security and alarm systems, etc.).

An important place in the system of measures for the prevention of female crime is also occupied by individual measures. A high degree of influence on a woman's behavior is exerted by the microsocial atmosphere of life. This fact is especially acutely felt in the conditions of places of deprivation of liberty, which confirms the particular relevance of the study of prevention issues in this area. A special role in the system of individual prevention of female crime is played by penitentiary and post-penitentiary crime prevention. This type of individual prevention of female crime is aimed at social rehabilitation (resocialization) of women sentenced to deprivation of liberty [6].

The resocialization of women serving sentences in correctional colonies is a system of successive stages that positively reflect the impact of punitive and educational measures and the results of the subjective and personal education of the convict. Conventionally, these stages can be divided into several periods. The first is the period of adaptation of the convict to the conditions of the correctional institution (as a rule, these are the first four to six months); then follows the period of the main term of serving the sentence (the time period for each convict is different and depends on the appointed term of imprisonment); further - preparation of the convict for release from places of deprivation of liberty (the last six months of the appointed term of deprivation of liberty); the final stage - the first three years from the moment of release from places of deprivation of liberty.

Individual prophylactics, as well as crime prevention in general, can be effective only when it is based on the content of the totality of the causes of criminal behavior and is aimed at their elimination. The immediate cause of any socially dangerous behavior is criminal motivation as a result of the interaction of the individual and the environment, as a subjective reflection of the ob-

jective living conditions and activities of the criminal. Therefore, in order to prevent or suspend the formation of criminal motivation, preventive measures should be aimed at: eliminating or neutralizing criminogenic factors contributing to its formation; at a positive change (correction) of the motivational sphere of the person being prevented. The purpose of such measures is to deter a person from committing a crime by positive changes in the emerging motivation of the individual in the criminogenic conditions characteristic of him. In this case, it is necessary to use such methods as persuasion, suggestion, clarification, encouragement, coercion, etc.

It should be noted that women are more susceptible to suggestion and persuasion than men due to their psychological characteristics. In this regard, in order to adjust the motivational sphere of the individual, it is necessary to apply the psychological foundations of prevention more widely.

The criminological literature emphasizes that the success of solving problems arising during the organization and implementation of crime prevention directly depends on the differentiation of such measures in relation to specific types of personality of criminals. With this in mind, it seems necessary, when carrying out preventive

activities, to take into account the specifics of certain personality types of female criminals [3].

The fight against murders committed by women is a necessary and objective need of society. The main directions of this struggle are: the prevention of violent crimes committed by women, the identification and elimination of the causes and factors that contribute to their commission. The foundation for the prevention of violent crimes is the programs of socio-economic and cultural development consistently implemented at the state level, which include general social measures related to the strengthening and development of democratic principles in the family, in the areas of everyday life and recreation, with the elimination of adverse actions and standards of behavior from these areas [1].

Thus, the main directions for the prevention of crimes, including murders committed by women, at the present stage are the successful overcoming of the ongoing global crisis, the increase and relative equalization of the standard of living of the main segments of the population, the strengthening of the social status of a woman's personality, her faith in her own strength, in support, both from others and from society and the state as a whole [2, p.60].

References:

1. Кузнецова Н.Ф., Лунеев В.В. Криминология: учебник / под ред. проф. Н.Ф. Кузнецовой, В.В. Лунеева. 2-е изд., перераб. и доп. - М., 2004. - 640 с.
2. Филиппова, Е.О. Предупреждение преступности [Электронный ресурс]: учебное пособие / Е.О. Филиппова; Оренбургский гос. ун-т. - Оренбург: ОГУ, 2019. - 127 с.
3. Бартасюк А. А., Контанистов И. В. Основные направления предупреждения женской преступности: актуальные проблемы и перспективы развития // Ученые заметки ТОГУ. 2013. Т. 4. № 4. С. 539–547.
4. Громов, В. Г. Женская преступность: вопросы детерминации и предупреждения / В. Г. Громов // Человек: преступление и наказание. – 2019. – Т. 27(1–4), № 2. – С. 233–237.
5. Лелеков Виктор Андреевич, Урусова Татьяна Валерьевна О предупреждении женской преступности мерами общесоциальной профилактики // Вестник ВИ МВД России. 2014. №2.
6. Пимакова О.Г. Меры предупреждения женской преступности // Правопорядок: история, теория, практика. 2019. №3 (22).
7. Синьков Д.В. Некоторые проблемы виктимологической профилактики женской преступности / Д.В. Синьков // Российский следователь. - 2009. - № 3. – С. 32-36.
8. Уткина, Е.Ю., Богунова Г.В. Криминологическая характеристика женской преступности /

Е.Ю. Уткина, Г.В. Богунова // Ученые заметки ТОГУ. 2014. Т. 5. №4. С. 390-395.

9. Филимонов О.В. Индивидуальная профилактика преступлений / О.В. Филимонов. - Томск: Издательство Томского университета. - 2018. – С. 88-89.

Нигяр Гурбанлы

Предупреждение женской преступности

Статья посвящена изучению предупреждения женской преступности.

Проблемы женской преступности наиболее актуальны в настоящее время из-за неуклонного роста женской преступности. Женщины, всегда считавшиеся хранительницами семейного очага, образцами нежности и милосердия, иногда могут совершать самые тяжкие преступления с особой хладнокровностью и жестокостью. Поэтому предупреждение женской преступности является одной из важнейших областей деятельности органов и учреждений уголовно-исполнительной системы и других правоохранительных органов по предотвращению преступлений.

В статье рассматриваются некоторые аспекты предупреждения женской преступности с помощью общесоциальных, специальных, а также индивидуальных мероприятий.

Nigar Qurbanlı

Qadın cinayətinin qarşısının alınması

Məqalə qadın cinayətinin qarşısının alınmasına həsr edilmişdir.

Qadın cinayətlərinin davamlı artması ilə əlaqədar olaraq, qadın cinayətlərinin problemləri indiki dövrdə aktualdır. Hər zaman ailə ocağının keşiyində duran, incəlik və mərhəmət nümunəsi sayılan qadınlar bəzən xüsusi soyuqqanlıqla, qəddarlıqla ən ağır cinayətləri törədə bilirlər. Buna görə qadın cinayətinin qarşısının alınması cinayət icra sistemi və digər hüquq-mühafizə orqanlarının və qurumlarının cinayətlərin qarşısının alınması istiqamətində fəaliyyətinin ən mühüm istiqamətlərindən biridir.

Məqalədə ümumi sosial, xüsusi, habelə fərdi hadisələrin köməyi ilə qadın cinayətlərinin qarşısının alınmasının bəzi aspektləri müzakirə olunur.

Aysel HƏSƏNOVA

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsi, magistr

e-mail: aysel.hesenova14@gmail.com

İNSAN GENLƏRİNİN PATENTLƏŞDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: patent, insan geni, əqli mülkiyyət hüquqları, ixtira, ixtiranın şərtləri

Ключевые слова: патент, ген человека, права интеллектуальной собственности, изобретение, условия изобретения.

Keywords: patent, human gene, intellectual property rights, invention, terms of invention

Patent ixtira üçün verilən müstəsna hüquqdur, bu məhsul və ya proses, ümumiyyətlə, nəyisə etmək üçün yeni üsul təmin edən və ya problemin yeni texniki həllini təklif edir. Prinsipcə, patent sahibi başqalarının patentləşdirilmiş ixtiradan kommersiya məqsədli istifadəsinin qarşısını almaq və ya dayandırmaq üçün müstəsna hüquqa malikdir. Başqa sözlə, patent mühafizəsi o deməkdir ki, ixtiranın patent sahibinin razılığı olmadan başqaları tərəfindən kommersiya məqsədi ilə hazırlana, istifadə oluna, yayıla, idxal edilə və ya satıla bilməz. Patentlər ərazi hüquqlarıdır. Ümumiyyətlə, müstəsna hüquqlar yalnız patentin verildiyi və verildiyi ölkə və ya regionda həmin ölkənin və ya regionun qanunvericiliyinə uyğun olaraq tətbiq edilir [6].

Müxtəlif ölkələrdə patent almaq üçün bir neçə tələb yerinə yetirilməlidir və onun fəaliyyət şərtləri çox vaxt fərqlənir. Bununla belə, bütün patent qanunları ictimai əlçatan obyektlərə həddən artıq qadağalar qoymadan əqli mülkiyyətin qorunmasını təmin etmək istəyi ilə xarakterizə olunur. Bir qayda olaraq, patent almaq üçün aşağıdakı şərtlər əsaslandırılmalıdır:

1. İxtiranın yeniliyi - Əgər ixtira mövcud bilgilər məcmusunda bir hissəni təkrarlamırsa, yeni sayılır. Mövcud bilgilər məcmusuna ixtira bərsində iddia sənədinin verildiyi günə kimi dünyada hamıya müyəsşər olan məlumatlar aid edilir. İxtiranın yeniliyi müəyyən edilərkən mövcud bil-

gilər məcmusuna, həmçinin daha əvvəl ilkinliyə malik olan, Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qurumuna daxil olan və geri götürülməyən ixtira və faydalı model bərsində iddia sənədləri, Azərbaycan Respublikasında patentlə mühafizə edilən ixtira və faydalı model də aid edilir.

2. İxtira səviyyəli olan (bəlli olmayan) - İxtira, həmin sahədə çalışan mütəxəssis üçün mövcud bilgilərdən açıq-aşkar irəli gəlmirsə, ixtira səviyyəsinə malik hesab edilir.

3. Sənayedə tətbiq edilə bilən (faydalı) - İxtiranın obyektı sənayenin və təsərrüfatın hər hansı sahəsində hazırlana və ya istifadə edilə bilərsə, o halda ixtira sənayedə tətbiq oluna bilən sayılır. Patent predmetinin tələb olunan şərtlərə uyğunluğu ekspertlər qrupu tərəfindən müəyyən edilir. Patent sahibindən lisenziya alınmadan patentləşdirmə obyektlərindən kommersiya məqsədləri üçün istifadə edilə bilməz [5].

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu şərtlərin hər biri ixtira, faydalı model və ya sənaye nümunəsi olub – olmamasına görə dəyişir. Məsələn: Yeni olan və sənayedə tətbiq edilə bilən faydalı modelə hüquqi mühafizə verilir. Yeni və ya orijinal olan sənaye nümunəsinə hüquqi mühafizə verilir [5].

Uzun müddətdir ki, bioloji obyektlərin patentləşdirilməsinin mümkünlüyü ilə bağlı mübahisələr var: əgər bioloji obyektlər təbiət tərəfindən yaradılıbsa, o zaman insan onlar üçün patent sahibi ola bilər və ixtiraçılıq yeniliyi haqqında iddia edə bilərmi? İndi təbiət obyektlərinin birləşmələri və ya törəmələri, məsələn, süni mikroorqanizmlər üçün patent almaq səlahiyyətinə malikdir, lakin təbiətdə mövcud olan bir orqanizm, hər hansı dəyişiklik aparmaqla ona patent ala bilər mi? [7].

Genlər üçün patent, bu ardıcılığın müəyyən

edilməsində və ya onun çevrilməsi üzərində işləyən şəxsə verilən xüsusi bioloji ardıcılığa müstəsna hüquqdur. Belə ki, genlərin insan tərəfindən yaradılmadığını və təbiətdə ilk insanın yaranmasından, hətta daha əvvəldən mövcud olduunu nəzərə alsaq, patent yalnız genlərə əhəmiyyətli dəyişiklik edərək yaradılmış yeni ixtiralarla verilə bilər. Müəyyən bir ölkənin patent qanunvericiliyindən asılı olaraq, patent sahibi patentləşdirilmiş obyektin kim və hansı şəraitdə istifadə oluna biləcəyini müəyyən etmək hüququna malikdir. Bəzi ölkələrin qanunvericiliklərində bu məsələyə kifayət qədər məhdud yanaşmaqlarına baxmayaraq bir sıra ölkələrdə ciddi müzakirələr nəticəsində əhəmiyyətli qanunvericilik normaları qəbul edilmişdir [9].

Gen ardıcılığı üçün ilk patent 1980-ci ildə alındı: Stenford Universiteti canlı orqanizmlərin genomlarında müxtəlif dəyişikliklərə imkan verən rekombinant DNT texnologiyasından istifadə etmək hüququnu təmin etdi [2, 239].

Elə həmin il məşhur Diamond Çakrabartiye qarşı proses baş verdi və bunun ardınca ABŞ Ali Məhkəməsi canlı orqanizmlərin insanlar tərəfindən dəyişdirildiyi təqdirdə patentə məruz qala biləcəyinə qərar verdi. Sınaqın səbəbi, hind əsilli amerikalı mikrobioloq Ananda Çakrabarti tərəfindən xam nefti parçalaya bilən geni dəyişdirilmiş bakteriyalara dair alınmış patent idi. Müxtəlif orqanlar alimin lehinə, indi isə onun əleyhinə qərarlar çıxarsalar da, yekun qərar gələcək proseslər üçün əhəmiyyətli idi.

Sınaqın yekunu (dördü qarşı beş səsle qəbul edildi) bütün növ geni dəyişdirilmiş orqanizmlərin patentləşdirilməsində artımı stimullaşdırdı: virus və bakteriyalardan bitkilərə, heyvanlara və hüceyrə mədəniyyətlərinə qədər. Son mərhələ genlərin - bədənin müəyyən zülallarını kodlayan DNT seqmentlərinin patentləşdirilməsi idi [11].

Bioloji ardıcılıqla bağlı ixtiranın yeniliyini qiymətləndirərkən identifikasiya və ekstraksiya prosesində edilən dəyişikliklərin sayı ilə bağlı sual yarana bilər. Burada arqument ondan ibarətdir ki, hüceyrələrin içərisində olmayan DNT patentlidir və xüsusi məqsədlər üçün lazım olan təcrid olunmuş və təmizlənmiş molekullar, məsələn, təbiətdə olmayan hər hansı bir xəstəliyin göstəriciləri, eləcə də onların müəyyənləşdirilməsinə əsas-

lanan üsullar ixtira hesab edilsin. İzolyasiya edilmiş və dəyişdirilmiş DNT yeni və ya dəyişdirilmiş funksiyalara, yalnız bədəndə DNT-də olanlardan fərqli olan bəzi təkmilləşdirilmiş xüsusiyyətlərə malik ola bilər. Buna görə də, bir genin ayrılması və identifikasiyasına sərmayə qoyan işi və bu genin məhsulunun xassələrində edilən dəyişiklikləri nəzərə alaraq, DNT-nin patentləşdirilmiş sahələrini canlı orqanizmlərdə olan DNT-dən ayırmaq lazımdır. Bundan əlavə, ixtira, məsələn, öz funksiyasını daha effektiv yerinə yetirə biləcəyi ardıcılığın məhdudlaşdırılması hesab edilə bilər [10]. Ümumiyyətlə bu məsələyə tarixi kontekstdən kənar baxmaq mümkün deyil. Genetika və molekulyar biologiyanın inkişafı çox vaxt müasir texnologiyalara uyğunlaşmağa vaxtı olmayan qanunvericilik kontekstində baş vermişdir [1, 250]

İnsan genomunun ardıcılığının tamamlanması ABŞ-da genlərin kütləvi patentləşdirilməsinə səbəb oldu. ABŞ-da minlərlə patent Patent və Ticarət Nişanları İdarəsi (USPTO) tərəfindən verilmişdir və genlər üçün patentlər də Avropa Patent İdarəsi tərəfindən verilmişdir. Ümumilikdə insan genomunun təxminən 20%-nin patentləşdirildiyi təxmin edilir. Bir qayda olaraq, müxtəlif xəstəliklərin inkişafı ilə əlaqəli genlər üzrə patentlər alınmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, patentləşdirilmiş DNT fraqmentləri genom üzrə qeyri-bərabər paylanmışdır: bir çox patentlər tədqiq olunan sahələri, məsələn, xəstəliyin diaqnozunda tədqiq edilən hər hansı bir dərman və ya marker sahələrinin hədəflərini təşkil edirdi, lakin daha az aşkar funksionallığı olan sahələr idi. az maraqla [1, 252-254].

Gen patentləşdirməsinin ən məşhur nümunələrindən biri BRCA1 və BRCA2 genləri, şiş bastırıcılar, müxtəlif mutasiyaların döş və yumurtalıq xərçənginin inkişaf riskini artırdığı müxtəlif mutasiyalar üçün Myriad Genetics şirkətinin patentləridir. Bu patentlər Myriad Genetics-ə bu lokuslar üçün diaqnostik testlər yaratmaq və aparmaq üçün müstəsna hüquqlar verdi. Bu şirkətin belə sınaqların aparılmasının inhisarına düşməsi insan genomunun hissələrinə patentlərin hüquqi və etik statusu ilə bağlı güclü müzakirələrə səbəb olmuşdur [3, 43-45].

Bu və digər hallar böyük ictimai rezonansa səbəb oldu və nəticədə 2013-cü ildə ABŞ Ali Məhkəməsi genlərin patentləşdirilə bilməyəcəyi barədə qərar çıxardı: “ABŞ-da insan genləri patentləşdirilə bilməz, çünki DNT təbiətin məhsuludur” [2, 872]. ABŞ Ali Məhkəməsinin qərarı əvvəlki patentləri etibarsız hesab edərək, əvvəllər patentləşdirilmiş genləri yenidən tədqiqat və kommersiya genetik testləri üçün əlçatan etdi. Bundan əlavə, ABŞ Ali Məhkəməsinin qərarı dəyişdirilmiş DNT-nin patentləşdirilməsinə icazə vermişdir. İndi ardıcılıqların özləri daha az patentləşdirilir, lakin patentlər sənayedə, yeni üsullar və texnologiyalar yaratarkən istifadə üçün verilir. Müxtəlif orqanizmlərin, xüsusən də insanların genomları olan verilənlər bazası tədqiqatçılar üçün əlçatandır və yeni genomlar açıq şəkildə dərc olunur.

Bu problemin fəlsəfi tərəfini, xüsusən də etik cəhətini nəzərə almaq vacibdir. İnsanı tədqiqat obyektinə hesab edən bütün elm sahələrində texnologiyanın inkişafı ilə etik problemlər yaranır. Baxılan etik aspektlər arasında xəstəliklərin diaqnostikasının, genetik testlərin və terapiyanın əlçatanlığı problemi var - xəstəliklərin diaqnostikası və müalicəsi üçün bəzi genlərin təhlili qadağan edilə bilərmi? Biotexnologiya problemi də gündəmə gələ bilər – onlara daha çox məhsul verən sortların öyrənilməsi və yetişdirilməsi qadağan edilə bilərmi [7]?

Patent məsələlərində əxlaqi və etik konflikt aşağıdakı dilemma ilə nəticələnir: münafiqlik tərəflərindən biri patentlərin alınması zərurətini dəstəkləyir və bunu əqli mülkiyyətin qorunması və təbii obyektlərin patentləşdirilməsini elmin gələcək inkişafının təminatı kimi qiymətləndirir, digər tərəf isə patentlərin alınmasından narahat olduğunu bildirir. Çox vaxt patentləşdirilmiş ixtiralar zəhmət hesabına əldə edilir və bir çox elm adamları patentləşdirmə sistemini dəstəkləyir, bunun gələcək tədqiqatların stimullaşdırılması yolunu görürlər. Kimsə insan genomunun hissələrinin patentləşdirilməsinin mümkünlüyünü, bir insanın bütövlükdə patentləşdirilməsinin mümkünlüyünü və bəzən bir insana sahib olma ehtimalını görə bilər. Bununla belə, patent mülkiyyəti ilə patent obyektinə mülkiyyət kimi mülkiyyət hüququ ayrılmalıdır [4, 90]. Əslində kifayət qə-

dər absurd görsənməyinə baxmayaraq inkişaf nəticəsində yeni bir insan yaratmaq düşüncəsi məntiqsiz gəlmir. Çünki insan genlərinin bir sıra ixtiralar nəticəsində xəstəliklərə dərman ola bilməsi və sağaltması mümkündürsə, hətta ölümsüzlüyün ixtirasının mümkünlüyü təkrar edilməməlidir.

Genlərin patentləşdirilməsinin insan sağlamlığına təsirini nəzərdən keçirmək lazımdır. Belə ki, sınaqların və məhsulların bazara çıxarılması üçün gen patentlərinin zəruri olduğuna dair sənaye iddialarının əksinə olaraq, bu cür patentlər əslində xəstənin sağlamlığına və tədqiqatçının genetik məlumatlara çıxışına zərərli olur. Gen patent sahibləri diaqnostik testlər üçün həddindən artıq ödənişlər almaq və digər tədqiqatçıların tədqiqat üçün xüsusi genlərdən istifadə etmələrinin qarşısını almaq üçün çox vaxt eksklüziv nəzarətdən istifadə edirlər.

Məsələn, Myriad Genetics, döş xərçəngi diaqnostik testi üçün 4000 dollara qədər ödəniş tələb edir ki, bu da bir çox xəstə və tibbi sığorta təminatçıları üçün çox bahadır. İcazə verilsə, laboratoriyalar eyni genetik testi cəmi bir neçə yüz dollara keçirə bilərdi. Saysız-hesabsız, həmçinin laboratoriyalarında BRCA1/2 genlərinə baxan, xəstələrə diaqnostik testlər verən və hətta təmin edən tədqiqatçılara dayandırma və imtina məktubları göndərdi [11].

Gen patentləri səhiyyəyə və tədqiqata zərərli təsir göstərir. Gen patentləri daha dəqiq, əlverişli və mürəkkəb diaqnostik testlərin işlənilməsinə mane ola bilər. Genetika laboratoriyalarında aparılan sorğu nəticəsində məlum olub ki, 53 faiz patentləşdirilmiş genlərlə bağlı narahatlıqlar səbəbindən tədqiqatları dayandırır və patentləşdirilmiş genetik məlumatla bağlı dərc olunmuş materialların sayı əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. Əgər şirkət bir xəstənin genomunu skan etmək üçün yüzlərlə patent sahibindən icazə istəməli olsa, fərdiləşdirilmiş tibbin gələcəyi gen patentlərinin ağırlığı ilə darmadağın ola bilər.

Genlə bağlı patent qanunlarının üstünlükləri və mənfi cəhətləri ilə bağlı müxtəlif nöqtəyi-nəzərləri nəzərə almaq lazımdır.

Bir tərəfdən, genlərin patentləşdirilməsi patentləşdirilmiş ardıcılığa malik şirkətlərə patent obyektini rəqabətsiz araşdırmaq üçün vaxt verə

bilər — bu şirkətlərin yeni kəşflər etmək üçün onlarla rəqabət aparacağından narahat olmaq lazımdır deyil. Əksinə rəqabət həmin sahənin inkişaf etməsinə səbəb olur. Patentləşdirmə ilə məhdud maliyyə dəstəyi olan kiçik təşkilatlar rəqabət qabiliyyəti əldə edə bilirlər. Bioloji ardıcılıq üçün patentlərin alınması biznesdə tədqiqat istiqamətlərinin inkişafına və sənayeyə investisiyaların artırılmasına töhfə verə bilər. Bir sıra ölkələrin qanunlarında alimlərin patentləşdirmə obyektlərinin tədqiqi imkanları və onlardan yalnız kommersiya istifadəsinin mümkünsüzlüyü; bəzi ölkələrdə patentləşdirmə ilə bağlı xüsusi müqavilələr bağlanır, bunun sayəsində tədqiqatçılara patentləşdirilmiş genləri öyrənməyə icazə verilir. Belə məhdud yanaşma genlərin patentləşdirilməsi sahəsinin inkişafına maneə olur, çünki istənilən qədər resurs yoxdur və öyrənmə şəraiti məhduddur [10].

Digər tərəfdən, genlər üçün patentlərin əldə edilməsi elmin potensial əhəmiyyətli sahələrində tədqiqatları ləngidə və onun inkişafına maneə ola bilər, çünki belə patentlər sahiblərinə onilliklər ərzində patentləşdirilmiş ardıcılıqlara eksklüziv əqli mülkiyyət hüquqları verir. Bu, genetik konstruksiyaların inhisarlaşmasına gətirib çıxara bilər və elmi mühitdə məxfiliyin artmasına kömək edərək elmi tərəqqinin ləngiməsinə səbəb ola bilər. Digər şirkətlərə patentləşdirilmiş genlərlə işləməyə icazə verilməyəcək ki, bu da mühüm kəşflər etmək imkanlarını əldən verə bilər. Müəy-

yən sahələrin üst-üstə düşdüyü patentlər səbəbindən şirkətlər tədqiqat üçün vacib mövzuları laqeyd edə bilər və patent qorunmasına zəmanət vermədikləri təqdirdə yeni kəşfə sərmayə qoymaq üçün heç bir stimula olmaya bilər. Nəzərə alsaq ki, bu sahə qeyd olunduğu kimi yeni insan yaratmağa belə səbəb ola bilər, insan nəslinin gələcəyi təhlükə altına düşür. Çünki, artıq dünyada insana ehtiyac yoxdur və klonlaşdırılmış milyonlarla insan dünyanı idarə edə biləcəkdir. Kiafət qədər fantastik səslənsə də bu məsələ diqqətdən kənar qalmamalıdır [9].

Bundan əlavə, bioloji ardıcılıq hüququnun müstəsnalığı digər şirkətlərin qonorar ödəmək istəməməsi və ya bilməməsi və yalnız patent sahibinə yeni metodlar üzərində işləməsi səbəbindən, habelə həm mümkün rəqabətin, həm də əməkdaşlığın olmaması səbəbindən effektiv diaqnostik vasitələrin əldə edilməsində gecikmələrə səbəb ola bilər. Genlərin patentləşdirilməsi ilə əlaqəli maliyyə faktoru səbəbindən, əsas tədqiqatlar kimi birbaşa maliyyə qazancı gətirməyən sahələrin tədqiqini ləngidə bilər.

Beləliklə, genlərin patentləşdirilməsinə icazə verilməsi bu sənayenin inhisarlaşmasına səbəb ola bilər, qadağa isə onun inkişafında maraqlı olan şirkətlərin sayını azalda bilər. Yalnız genlərlə bağlı patent siyasətinin bütün aspektlərini diqqətlə nəzərdən keçirməklə elmi tərəqqiyə təkan verəcək və bütün mümkün təhlükələri nəzərə alan cəmiyyətdə belə bir razılışma əldə edilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Jensen K., Murray F. "İnsan genomunun əqli mülkiyyət mənzərəsi", Elm, 2005.
2. Kesselheim AS et al. "Gen patentləşdirilməsi - Ali Məhkəmə nəhayət danışır", The New England jurnalı tibb, 2013.
3. Lever A. "İnsan genlərinin patentləşdirilməsi etikdirmi? Əqli Mülkiyyət və Ədalət Nəzəriyyələri". - Palgrave Macmillan UK, 2008.
4. Williams-Jones B. Bir gen patentinin tarixi: kommersiya BRCA testinin inkişafı və tətbiqinin izlənməsi, Health LJ, 2002.
5. <https://e-qanun.az/framework/3934>
6. <https://www.wipo.int/patents/en/>
7. <https://lawels.com/2019/08/02/patenting-genes-legal-and-ethical-aspects/>
8. <https://medlineplus.gov/genetics/understanding/testing/genopatents/>
9. <https://www.science.org/content/article/us-supreme-court-strikes-down-human-gene-patents>

10. <https://www.yourgenome.org/stories/how-did-patenting-cause-conflicts-within-the-human-genome-project/>
11. <https://lawels.com/2020/03/25/analysis-of-patenting-human-genes-legal-criteria-and-challenges/>

Айсель Гасанова

Патентование генов человека

В данном исследовании упоминались возможность патентования генов человека, ограниченный или неограниченный подход к указанному объекту исследования в законодательстве разных стран, а также статистика соответствующей области в мире. Хотя в прежние времена это казалось совершенно невозможным, в результате патентования генов человека возможность получения патента на организмы, существовавшие в природе с начала существования человека до сегодняшнего дня, вызвала ряд дискуссий. Насколько реально получить патент, внося какие-либо мелкие или крупные изменения в микроорганизмы, существовавшие в природе веками. Хотя в некоторых странах, таких как Соединенные Штаты Америки (США), уже зарегистрированы сотни таких случаев, возможность такого случая в некоторых странах все еще вызывает сомнения. Кроме того, в исследовании изучались этические, моральные и медицинские последствия патентования генов. Еще неизвестно, как это изобретение, оказавшее влияние на развитие мира, приведет к будущим результатам. Мы полагаем, что через несколько столетий патентование человеческих генов станет одним из самых распространенных и, возможно, самых опасных видов патентов в мире.

Aysel Hesanova

Patenting human genes

In this study, the possibility of patenting human genes, the limited or unlimited approach to the mentioned research object in the legislation of different countries, as well as the statistics of the relevant field in the world were mentioned. Although it seemed quite impossible for previous times, as a result of the patenting of human genes, the possibility of obtaining a patent for organisms that have existed in nature since the beginning of human existence until today has caused a number of discussions. How realistic is it to get a patent by making any small or large changes to microorganisms that have existed in nature for centuries. Although there are already hundreds of such cases in some countries, such as the United States of America (USA), the possibility of such a case is still in doubt in some countries. Also, the ethical, moral and human health impact of gene patenting was investigated in the study. It remains to be seen how this invention, which has an impact on the development of the world, will lead to future results. We believe that in a few centuries, the patenting of human genes will be one of the most widespread and perhaps the most dangerous types of patents in the world.

**Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri jurnalına
məqalələrin təqdim olunmasına dair tələblər**

Məqalənin mətni Microsoft Office Word programında, Times New Roman şriftində (şriftin ölçüsü 12), 1 intervalda, yuxarı və aşağıda 25 mm, soldan və sağdan 20 mm boş yer saxlamaqla yığılmalıdır.

Məqalənin strukturunda aşağıdakı informasiya təqdim edilməlidir:

- UOT (universal onluq təsnifat);
- məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı və vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və mobil telefon nömrəsi;
- açar sözlər (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində – 5-7 söz);
- annotasiya (məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı verilməklə Azərbaycan, ingilis və rus dillərində – 4-5 sətir);
- istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnməlidir;
- mətndəki istinaddan sonra istifadə edilmiş ədəbiyyatın sıra nömrəsi və müvafiq səhifələr kvadrat mötərizədə göstərilir. Məsələn: [15, s.120-122]. Mətnin altında sətiraltı istinadlar verilməməlidir.
- Məqalənin həcmi 5-10 səhifə olmaqla Azərbaycan, rus və ingilis dillərində təqdim oluna bilər.

Məqalələrin göndərilməsi üçün elektron ünvan: xeberler.elmi@mail.ru

Əlaqə telefonu: +99450 567-17-05

**Общие требования к оформлению научной статьи для публикации в журнале
«Научный вестник Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики»**

Текст статьи должен быть набран в текстовом редакторе Word, шрифт Times New Roman, размер шрифта – 14, межстрочный интервал – 1,5, поля 2,5 см со всех сторон.

В статье должна быть представлена следующая информация об ее авторе:

- УДК (Универсальная Десятичная Классификация);
- фамилия, имя, отчество авторов и соавторов;
- ученая степень, ученое звание;
- должность, место работы (если таковое имеется);
- контактная информация (контактный номер телефона, e-mail);
- название статьи (на русском и английском языке);
- аннотация (4-5 строк) (на русском и английском языке);
- литература. В тексте ссылки нумеруются в квадратных скобках, номер указывает на источник в списке литературы. Сноски оформляются в []. Пример – [1, с.44]
- Представляемые статьи должны соответствовать тематике журнала, быть оригинальными, не опубликованными ранее в других печатных или электронных изданиях.
- Объем статьи не должен превышать 5-10 страниц.

Электронный адрес для направления научных статей: xeberler.elmi@mail.ru

Контактный телефон: +99450 567-17-05

Requirements for submitting articles to the Scientific News of the Police Academy

The text of the article should be typed in Microsoft Office Word, Times New Roman font (font size 12), 1 space, 25 mm above and below, and 20 mm left and right.

The following information should be presented in the structure of the article:

- UDC (universal decimal classification);
- title of the article, author's name, surname, scientific degree, name and position of the institution where he works, e-mail address and mobile phone number;
- keywords (in Azerbaijani, Russian and English - 5-7 words);
- annotation (in Azerbaijani, English and Russian languages, including the title of the article, author's name and surname - 4-5 lines);
- the reference list should be written and numbered in alphabetical order;
- number of the literature used after the reference in the text and relevant pages are shown in square brackets. For example: 15 p. 120-122. Footnotes should not be given below the text;
- The volume of the article is 5-10 pages and can be submitted in Azerbaijani, Russian and English languages.

E-mail address for sending the articles: xeberler.elmi@mail.ru

Contact number: +99450 567-17-05

DÜZƏLIŞLƏR

Əvvəlki nömrələrin mətnləri üçün: